

બુદ્ધિપ્રકાશ

ત્રૈમાસિક

ગુજરાત વનોકચુલર સોસાયટી (અમદાવાદ) તરફથી ત્રીજી વર્ષને પ્રકાશક

રસિકલાલ છા. પરીખ

વર્ષ ૮૦મું : અંક પહેલો] જાન્યુઆરી-માર્ચ ૧૯૪૩ [વાર્ષિક ૧-૮ : છુટક ૦-૮-૦

અનુક્રમ

સ્વ. નાથાશંકર પૂજારીશંકર શાસ્ત્રીનું જીવનચરિત્ર (શ્રી. ભીખાભાઈ શિવરામ શુક્લ)	...	૧
કુદરતનો વર્ણ (ડૉ. યશવંત ગુ. નાયક)	...	૫૪
ગુજરાતી રંગભૂમિનું એક અગ્રણ્ય ઘટકતત્ત્વ (શ્રી. શંભુપ્રસાદ કૃપાશંકર ભટ્ટ)	...	૫૬
કાલિદાસની વનસ્પતિ (શ્રી. બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય)	...	૬૬
પૂર્ણપુરુષ (શ્રી. હેમંતકુમાર ગુણાભાઈ નીલકંઠ)	...	૭૫
શબ્દમયર્થ : કૌપીન (ગિરીશચંદ્ર દીક્ષિત)	...	૮૦
સમાલોચના : સંસ્કૃત દ્વાયાશ્રય કાવ્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ (ભોળીલાલ જ. સાંડેસરા)	...	૮૧
અવસાન નોંધ : કે. વા. મહામહોપાધ્યાય વાસુદેવ શાસ્ત્રી અધ્યંકર ૮૭. સહગત ડૉ. વિજય સીતારામ સુકથંકર	...	૮૮
શિયાળાના તારકા—ચિત્રો	...	૯૦
સ્વીકાર	...	ટાઈટલ પાનું ૩

સ્વર્ગસ્થ સપ્તે રમારક ધનામી નિબંધ

“પ્રાથમિક શિક્ષણમા આક્રોશ ઉપયોગ અને તે શિખવવાની પદ્ધતિ” એ વિષય પર ૨૫૦ થી ૩૦૦ લીટીનો હરીફાર્થી નિબંધ લખાવવાનો નિર્ણય થયો છે, અને તે હરીફાર્થીમાં માત્ર પ્રેમચંદ્ર રાયચંદ્ર ટ્રેનિંગ કોલેજમાં લખતા અથવા તેમાંથી છેલ્લે વર્ષમાં પસાર થયેલા ઉત્તરી શકશે. વાગ્તે આથી જાણવામા આવે છે કે જેઓ આ ધનામ માટે હરીફાર્થી ઉતરવા ઇચ્છતા હોય તેમણે પોતાનો નિબંધ તા. ૩૦મી એપ્રિલ ૧૯૪૩ સુધીમા ઓન સેક્રેટરી, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ભદ્ર, અમદાવાદ, એ સગનામે લખી મોકલી આપવો જે ઉમેદવારનો નિબંધ કારોબારી સમિતિને ઉત્તમ જણાશે તેને સ્વર્ગસ્થ સપ્તે ધનામ ૩ ૨૫ નુ આપવામા આવશે.

સ્વર્ગસ્થ કમળાશંકર ત્રિવેદી રમારક ધનામી નિબંધ

મોમાયટીએ “પ્રાથમિક ગાળામા ઇતિહાસનુ શિક્ષણ” એ વિષય પર ૪૦૦ થી ૫૦૦ લીટીનો હરીફાર્થી ધનામી નિબંધ લખાવવાનો ફરાન થયો છે અને તે હરીફાર્થીમા માત્ર ટ્રેઈન્ડ સિનિયર સ્કોલરો ઉતરી શકશે. વાગ્તે આ જાહેરખબરથી સર્વે ટ્રેઈન્ડ સિનિયર શિક્ષકોને જાણવામા આવે છે કે જેઓ આ ધનામ માટે હરીફાર્થીમા ઉતરવા ઇચ્છતા હોય તેમણે પોતાનો નિબંધ તા. ૩૦મી એપ્રિલ ૧૯૪૩ સુધીમાં ઓન. સેક્રેટરી, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ભદ્ર, અમદાવાદ, એ સગનામે લખી મોકલી આપવો જે ઉમેદવારનો નિબંધ કારોબારી સમિતિને ઉત્તમ જણાશે તેને સદરદ્ધ ધનામ ૩ ૪૦નુ આપવામા આવશે.

બન્ને નિબંધો માટે નિયમો

- (૧) નિબંધ દુસ્મકેપ કાગળની એક બાજુએ ચોખ્ખા અક્ષરે લખવો.
- (૨) ઉમેદવારે પોતાનુ નામ નહિ લખતા માત્ર સત્તા વાપરતી અને પોતાનુ નામ અને સગનામુ એક જગ્યા બધ પગળીડિયામા લખી મોકલવુ, અને તે પગળીડિયા પર નિબંધમા વાપરેલી સત્તા લખવો.

૨ા. બ. રણુછોડલાલ છોટાલાલ બાપણુ ધનામ ૩ ૫૦

ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોમાયટી હસ્તકના ૨ા બ. રણુછોડલાલ છોટાલાલ ધનામી બાપણુ ૬૩ ખાતેથી “ધી, દુવ, માખણુ, મલાઈના તત્ત્વનો વિચાર તેમજ તેની મોંઘવારીની અછતનો વ્યવહારુ ઉકેલ” એ વિષય પર ૩ ૫૦ ના ધનામથી અમદાવાદમાં એક વ્યાખ્યાન આપવાની જેમની મરજી હોય તેમણે તા. ૩૦મી એપ્રિલ ૧૯૪૩ સુધીમા તે વિષયની અનુક્રમણિકા સાથે ઓન સેક્રેટરી, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાયટી, ભદ્ર, અમદાવાદ, ને લખી જણાવવુ બાપણુ અપાયા પછી તે સળધી સર્વ પ્રકારના હક્ક આ મોમાયટીને રહેશે. બાપણુ માટે જેમને પમદ કરનામા આવશે, તેમને બાપણુની તારીખ મુદ્દર કરીને આખુ બાપણુ લખી મોકલવા જાણવામા આવશે.

પો. બો. નં. ૨૩,
અમદાવાદ
તા. ૧૬-૧૨-૮૨

વિદ્યાઅહેનર નીલકંઠ

ઓન સેક્રેટરી, ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોમાયટી.

Buddhiprakasht

[अंक १]

એમની હયાતીમાં એક દિવસ મને શાસ્ત્રી કયા પુસ્તક ઉપરથી લખે છે એ જાણવાની ઇચ્છા થઈ. શાસ્ત્રી બહાર ગયા હતા તે વખતે મેં એમના ત્રીજે માળે જઈ એમનું ટેબલ ઉઘાડી જોયું તો તેમાં મહાભારતના ઉતારા કરેલી પેન્સિલથી લખેલી એક નોટ, જે ચાર કોરા કાગળ ને એક પેન્સિલ હતી. તે વખતે પ્રેમાનંદકૃત અષ્ટાવક્રાખ્યાન લખાતું હતું. બીજે દિવસે મને કહ્યું : “આપણા ઘરમાં પ્રાચીન પુસ્તકો ઘણાં છે. તેમાં તમે પણ આણી આપેલાં છે. તેમાંથી તમને યોગ્ય લાગે તે પુસ્તક તમે ઉતારો અને તમારા નામે છપાવો. એક હજાર કોપી છપાવો ને વેચો. અસોક રૂપિયા મળશે.” મેં કહ્યું : “આ બધાં પુસ્તકો મારાં જ છપાય છેને? કેમ એમ કહો છો?” તો શાસ્ત્રી કહે : “તમે મારું ‘ટેબલ શા માટે ઉઘાડ્યું’ હતું? હું ચાર ચોપડી ગુજરાતી લખેલો તેને પચાસ રૂપિયા પગાર મળે છે તેની ઇર્ષ્યા આવે છે કે શું?” મેં કહ્યું : “ખરી વાત છે. અસલ પુસ્તક જોવા માટે મેં ‘ટેબલ ઉઘાડ્યું’ હતું. હવેથી તેમ નહિ કરું. પણ તમે શી રીતે જાણ્યું?” ત્યારે કહ્યું ‘કે એ તો જાણાય જ.’ એવી રીતે શાસ્ત્રીમાં છાની વાત પણ જાણવાની વિચક્ષણ શુદ્ધિ હતી. મેં પણ ત્યાર પછી એમનાં પુસ્તકોના લખાણની બાબતમાં શંકાશીલ થઈ તપાસ કરવાનું કે જોવાનું કામ છોડી દીધું હતું.

એક વખત “માર્કેટ્ટેયપુરાણ” છપાતું હતું તે વખત તેનું વિવેચન કરતા છાત્ર-લાલ માસ્તરે કહે “આજ તમોને પકડયા છે. મેં જે ભાષાન્તર કર્યું છે તેમાં જે શ્લોકોમાં મેં ભૂલ કરી છે તે જ શ્લોકોમાં તેવી ભૂલ પ્રમાણ કવિએ પણ કરી માટે તમો મારા કરેલા ભાષાન્તર ઉપરથી જ લખો છો તેમ જ ‘મંદાલસા આખ્યાન’ની કૃતિ અને આ કૃતિમાં પણ ફેર છે” શાસ્ત્રી કહે “પ્રમાણ પણ મનુષ્યજ છે તેની પણ ભૂન થાય એ સ્ત્રોત ક્યો તે બતાવો નેઈએ.” માસ્તરે મસ્કૃત “માર્કેટ્ટેયપુરાણ” કાઢી તે સ્ત્રોત બતાવ્યો, તેનો અર્થ કરી બતાવ્યો કે, “અહીં આમ લખતું નેઈતું હતું તે-મેં ભૂલથી આની રીતે લખ્યું છે માટે તમો મારા ભાષાન્તર ઉપરથી જ લખો છો” શાસ્ત્રી કહે “તમો કંઈ પણ શકા ન લાવતાં વિવેચન લખ્યા જ જાઓ તમો ને હું નહિ હોઈએ ત્યારે એ પુસ્તકોનું અને આપણું જગત ગુણગાન કરશે” એમ કહી શાન્ત કર્યા હતા.

તે સ્ત્રોતની બે કડી છાપતી વખતે શાસ્ત્રીએ સુધારેલી લીધી હતી

“આ પુસ્તકો તમો ક્યાથી ઉતારી લાવો છો ?” એ વાત પૂછતા પોતાના મિત્ર-મળમાં ઘડિયાળી પોળમાંથી લાવું છું એમ કહેતા, રા બને મહેતા પોળ-માંથી અને બાલાન કરને મામાની પોળમાંથી, અને એક વખત કેશવલાન હં ધ્રુવ સાહેબ આવ્યા હતા તેમને આજનાડામાં આ પુસ્તકોનો બજાર છે, એમ જુદા જુદા સ્થાન બતાવતા તેમાં પણ એમની યુક્તિ જ હતી

એક વખત હું અને માસ્તર છાંપ-ખાનામાંથી ઘેર આવતા એમની પાછળ પાછળ છૂપી રીતે એ સ્થાન જોવા ગયા હતા પણ કંઈ વળ્યું ન હતું

અબાગર વૈદ્ય હતા તેથી ઘડિયાળી પોળમાંની દરેક પોળમાં દરેક ઘેર તપાસ કરી હતી, છતાં કોઈ પણ મનુષ્યને ત્યાંથી પુસ્તકોની બાળ મળી ન હતી

શાસ્ત્રીના અરસાન પછી ન્યારે ન્યારે હું તેમને મળતો ત્યારે કહેતા કે “શાસ્ત્રી વધુ જીવ્યા હોત તો સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ઘણા પ્રકાશ પાડત”

એક વખત હું મારા શેડ હરિભાઈ અમીનના ઢાંચે મુબઈ ગયો હતો તે વખત અબાગરભાઈ પણ મુબઈમાં રહેતા હતા તે વખત ‘મુબઈ નેશનલ મેડિકલ કોલેજ’માં આયુર્વેદ વિભાગમાં તેઓ મુખ્ય અધ્યાપકનું ઢાંચે કરતા હતા

શ્રી અબાગર એચ.આર્.એચ.એચ.એચ.
જન્મ સંવત ૧૯૧૬ વૈશાખ વદિ ૧૩
અવસાન સંવત ૧૯૬૨ પોષ વદિ ૫

એક દિવસ એમને ઘેર હું મળવા ગયો. રાત્રે તેમને ત્યાં જ સૂઈ રહ્યા હતા અને શાસ્ત્રી માટે ઘણી વાતો કરી હતી.

અંબાશંકરે કહ્યું કે, “મેં ડભોઈ વગેરે સ્થાનોથી લિખિત પુસ્તકો લાવી આપવા ઘણી મદદ કરી હતી. વળી ત્રિમાસિકનાં ગ્રાહકો કરી આપવા ઘણી જગ્યાએ ફર્યો હતો. નાટક-કંપની માટે તમે અને મેં કમાઈ અને જીવાની ખોઈ.” વળી આંખમાં અશ્રુ લાવી બોલ્યા કે, “શાસ્ત્રીએ આપણને પણ છેતર્યા છે. ક્યાં ગયાં પ્રેમાનંદનાં નાટકો અને ત્રણ લાખ કડીનું ભારત ? વદલભના નવે રસના નવ ગ્રંથો તે નાટકો તથા વદલભ-ઝઘડો ? એ તો એની સાથે જ ગયાં તે ગયાં જ. વધુ જીવ્યો હોત તો શું ન કરત ?” વગેરે ઘણી વાતો કરી છેલ્લે કહ્યું કે, “પ્રાચીન કાવ્યમાળા’માં પ્રેમાનંદના ભંડારનાં પુસ્તક બહાર પડ્યાં તે બધાં એનાં જ બનાવેલાં છે.”

મેં કહ્યું : “હું તો છેતરાઈ, પણ તમે કેમ છેતરાયા ? તમે તો સગા ભાઈ જેવા એક અંગ હતા.” અંબાશંકરે કહ્યું કે, “શાસ્ત્રી મારા કરતાં દોઢ બે વર્ષે મોટા તેથી એમની આમન્યા ન તોડવી, અને વધુ કેડો પકડું તો પિત્રાઈ દાવો કરે માટે.” વગેરે વાતો થઈ હતી.

અંબાશંકરે રસક્રિયાનું વૈદ્યોને ઉપયોગનું એક પુસ્તક લખ્યું છે. તે અપ્રસિદ્ધ છે. એમનું અવસાન સંવત ૧૯૯૨ ની સાલમાં થયું હતું. એમના પુત્ર ભાલચંદ્ર સારા વૈદ્ય છે.

“પ્રાચીન કાવ્યમાળા’નો ચોથો અંક પ્રેમાનંદ-સુત વલ્લભ કૃત “દુઃશાસનરુધિરપાન” છપાતો હતો ત્યારે મને ઘનશ્યામ કહે : “આ ગ્રંથની મૂળ પ્રત શાસ્ત્રી પાસેનાં પુસ્તકોમાં છે?” મેં કહ્યું, “મેં ચાલી કરી છે તેમાં નથી.” ત્યારે કહ્યું કે, “એ શા ઉપરથી લખે છે?” મેં જવાબ આપ્યો કે : “તે તો તમે એમના મિત્ર છો તે જાણતા જ હશે.” ત્યારે કહ્યું કે “હું એમના કરતાં છ વર્ષે નાનો છું. છાપખાનું શરૂ થયું ત્યારથી મારે એમની સાથે વધુ મિત્રતા થઈ છે. તે પહેલાં એ સામા તડમાં હતા, માટે હું એમની પાસે ઝાઝો જતો નહિ. ‘દ્રૌપદીહરણ’ અને ‘દુઃશાસન-રુધિરપાન’ તો રા. બ.ને પણ શંકા-શીલ કર્યા છે. શાસ્ત્રીને અસહ્ય ગ્રંથો બતાવ્યા સિવાય નહિ જ ચાલે.” એમ ઘનશ્યામ પણ શંકામાં જ હતા.

સ્વ. રાજવૈદ્ય ઘનશ્યામભાઈ બાપુભાઈ

જન્મ : સંવત ૧૯૨૩ ફાગણ સુદિ ૧૦

અવસાન : સંવત ૧૯૯૫ પોષ વદિ ૩

શાસ્ત્રીના અવસાન પછી બે ત્રણ વર્ષે હું ઘનશ્યામભાઈને મળવા ગયો હતો. તે વખત “શામળશા’નો મોટો વિવાહ” અને તે લખવાનું કારણ શાસ્ત્રીના હાથનું ઉતારેલું

મારી પાસે ત્રથોની યાદી સાથે આવેલું હતું તે મેં વનશ્યામભાઈને આપ્યું ત્યારે આખમા અત્રુ લાવી કહે ‘ગુજરાતનું એક મત ગયું’ વધુ જીવ્યા હોત તો સાહિત્યમા ઘણો વધારો કરત’

મેં કહ્યું “હવે તમે વધારો કરોને ?” ધનશ્યામભાઈ કહે “માઈજીડેયપુરાણનો ઘણો ભાગ મારે વેર બેસી લખ્યો હતો. ‘મદાલમા આખ્યાન’માંથી કુ ઉતરાવતો હતો, તે તો તમે પણ જાણો છો જ એના જેવો યુક્તિબાજ બીજો કોઈ નહિ બહારના વર્તનમા મારે એમની સાથે લગીરે અતરપટ નહતું અને પ્રેમાનંદ ને વલ્લભના નામે ત્રથો લખવામાં મને પણ અધારામાં રાખ્યો” મેં કહ્યું, એ પ્રેમાનંદનો બહાર તમે બોળો કોને ?” ત્યારે કહે “એ તો એમની સાથે જ લઈ ગયા ક્યાંથી બોળવો ? હોય ત્યારેને ?”

પછી મને વલ્લભકૃત “મારુતિવિજય” નામના નાટકની નાન્દી શાસ્ત્રીના હાથની લખેલી બતાવી ને કહે કે, “શાસ્ત્રી મુગ્ધથી માદા થઈ અહીં આવ્યા ત્યારે મને આપી કહે કે તમારી પાસે રાખો. મને મટે ત્યારે આપજો તે જુઓ” મને વાચી સમજાવી તેમા પાગિપાર્શ્વકનું એક વાક્ય મને યાદ છે કે —

“નાટક તો નરના હોય, વાનરના ન હોય”

બીજું એક વાક્ય જેવું તેવું યાદ છે કે —

“જમ ઋષિને માથે શી ગહુ તેમ આ આખ્યાનના નાયકને પૂછકું છે”

વગેરે વાચી સમજાવ્યું હતું

મેં કહ્યું “માત્ર મને એક વખત કહેતા હતા કે, વલ્લભના કાવ્ય વનશ્યામ છટાખંધ વાચી સમજાવે છે, માટે એમણે તો નહિ લખ્યા હોય ? જો એમ જ હોય તો વલ્લભના બધા કાવ્યો તમે લખી દોને” ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, “હું તમને ખાતરીપૂર્વક કહું ‘હું કે એ મારા લખેલા નથી’ મને લખવાની એવી શક્તિ હોત તો એ મારે નામે કેમ ન જાણત ? માટે ખરી નાતે સગવડ છે માન મર્વેને વહાઈ છે કવિતા ઢરતા તો મને શાસ્ત્રીએ જીખવ્યું હતું—પ્રા કા ની ઓદ્ધિમા નોડર રહ્યા પછી પ્રેમાનંદ અને વલ્લભના કાવ્યો વણી વખત વાચવામા આવ્યા અને તે લખવા તથા પ્રકાશિત—એમ ત્રણી વખત વચનાથી તેની ધાટીની કવિતા થાય મારા લખેલાં નથી, શાસ્ત્રીના જ છે નાટકકવિની ‘ધ્યેઓ’ એમણે લખેલી છે એ જગજગદ છે ચક્રકળાની નાન્દી આપણને ઉદ્દેશીને લખેલી છે તે પણ મારી જ કહેલે ? ખાતરીથી માનો કે ‘ત્રિમાસિક’ કે ‘પ્રાચીન કાવ્યમાળા’ માના કોઈ પણ ત્રથ મારા લખેલા નથી”

મેં કહ્યું “એ ત્રથો માટે સાક્ષરો ઘણી રીતે બિહાપોહ કર છે છોટાલાલ માત્ર પામે હું જ્યારે જ્યારે જાઉં ‘હું ત્યારે એ ત્રથો કોના લખેલા હશે એમ કહી અનેક પ્રશ્નો પૂછે છે તમને પણ પ્રત્ના જ હશે”

ધનશ્યામ કહે “મેં તો એમને અને અભાશ કરને ઘણી વખત કહી જ દીધું છે કે એ કાવ્યો શાસ્ત્રીના જ લખેલા છે”

૧ એક પેપરમા વાંચ્યું હતું કે, પ્રેમાનંદને દીકરો જ નહોતો વલ્લભ બતાવવી છે વલ્લભ તે ધનશ્યામ ન હોય ? વગેરે લખાણ હતું તે વાત બોલી પડે છે

મેં પૂછ્યું : ‘એવાં સુંદર કાવ્યો શાસ્ત્રીએ જ લખેલાં હોય તો એ પોતાના નામે કેમ ન છપાવે ?’

ધનશ્યામ કહે : “એમની પાસે નાણાંની સગવડ નહિ, તેથી રા. બ. અને દી. સાં. આગળ વાત કરી કે પ્રેમાનંદ ને વલ્લભનાં કાવ્યોનો એક જગ્યાએ ભંડાર છે, તે કાવ્યો છપાવો. એમ કહી ‘પ્રચીન કાવ્યમાળા’ માટે સરકારી ગ્રાન્ટ મેળવી. એટલે તે વાત સાબિત કરવા તેમ કરવું પડે જ. વધુ જગ્યા હોત તો ગમે તે યુક્તિથી પોતાના નામે પ્રસિદ્ધ કરત. પણ પૂર્વસંસ્કારે એને નાટકકંપની વળગી. તેણે જ ‘એના’ પ્રાણુ લીધા. નાટકકંપની માટે મારી પાસેથી લીધેલાં નાણાં હવે કોની પાસેથી લેવાં? મનમાં સમજીને બેસી રહેવું એ જ ઠીક છે.”

આવી રીતે હું જ્યારે જ્યારે ધનશ્યામભાઈ પાસે જતો ત્યારે દરેક વખતે આવી જ વાતો થતી.

ધનશ્યામભાઈ વડોદરામાં એક પ્રખ્યાત વૈદ્ય હતા. એમને બાપદાદાથી સરકાર તરફથી વર્ષાસન મળતું. સરકારે એમની પાસેથી દેશી વૈદ્ય તરીકે કામ લેવા માંડ્યું ને દેશી વૈદ્ય તરીકે કામ કરવા બીજે બદલી કરી તેથી, અને શાસ્ત્રીની મિત્રતાને લીધે એ વર્ષાસન જતું ક્યું હતું. ધનશ્યામભાઈ પણ સારા કવિ હતા. “માસિક મળહ”માં અને બીજાં પત્રોમાં એમની કવિતા મેં વાંચી છે. તે ઘણી ઉત્તમ છે. એમનું અવસાન સંવત ૧૯૭૫ માં થયું.

એમના બે પુત્રો રામનારોયભાઈ અને અબ્દુલલાલ વડોદરામાં પ્રખ્યાત વૈદ્ય છે. એ પણ એમના પિતાની પેઢે ગરીબ દહીંઓને મફત દવા આપે છે. પ્રજામાં એમની પ્રતિષ્ઠા ઘણી સારી છે.

કવિ છોટાલાલ માસ્તર મારા વેવાઈ થાય તેથી, અને મને એમણે સારસ્વત વ્યાકરણ પંચસંધિ સુધી ભણાવ્યું હતું તેથી, હું તેમને ગુરુ તરીકે માનતો. જ્યારે જ્યારે હું વડોદરા આવતો ત્યારે એમને નમસ્કાર કરવા જતો. તે વખતે મારે એમની સાથે શાસ્ત્રી સંબંધી અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાનાં પુસ્તકો સંબંધી વાતો થયેલી તે બધી સંભારીને લખું છું. તે સાથે મારે એમની સાથે છેવટનો સમાગમ તો ટોળક જ્ઞાતિબંધુઓએ તા. ૩૧-૭-૭૨ સંવત ૧૯૮૮ માં માનપત્ર આપ્યું હતું, તેનું નિમંત્રણ મારા પર આવ્યું હતું. તે વખતે હું અર્શના દરદથી પિડાતો હતો તેથી ગયો ન હતો. પત્ર લખીને વિરમ્યો હતો. ત્યાર પછી છએક માસે હું એમને જ મળવા વડોદરા ગયો હતો. એક દિવસ ને એક રાત

કલાકૃતિ સ્વ. શ્રી. છોટાલાલ નરસિંહરામ ભટ્ટ (માસ્તર)

જન્મ : સંવત ૧૯૦૬ ભાદરવા સુદિ ૧

અવસાન : ૧૯૮૩ આશ્વિન વદિ ૨

અવસાન : ૧૯૮૩ આશ્વિન વદિ ૨

એમને સાં જ ગાળી હતી પ્રથમ વ્યાવહારિક અને માનવ સંબંધી ધણી વાતો કરી હતી માસ્તર કહે “ મને માનવત્વની ઇચ્છા ન હતી, પણ બાઈશ કર વ્યામે અને ગોવિંદલાલ ભટ્ટે તથા બીજાઓએ મળી મેળાવડો કર્યો હતો તમે આગ્યા હોત તો મારુ થાત ” મે કહ્યું કે, “ હુ આગ્યો હોત તો આપનો બધો ઇતિહાસ કહેત તમારા બીજી વારના લગ્ન થયા, ત્યારથી તમારો બધો ઇતિહાસ જાણુ છુ તમારી ભર્ય જિંદગાની નોકરી સંબંધે પણ મને અમોદ અને જૂનાઈ ધણુ જાણવાનુ મળ્યુ છે વળી એમ પણ કહેત કે પ્રાચીન કાવ્યનાં ધણા કાવ્યો તમારા લખેલા છે ” એ સાંભળી તેઓ હસ્યા પછી તો શાસ્ત્રી સંબંધી અને પ્રાચીન કાવ્ય સંબંધી ધણી વાતો કરી હતી મે પણ છેલ્લો નિર્ણય જાણવા માટે જ ધણા પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા

માસ્તરે કહ્યું - “ નાયાશકર વધુ જીવ્યા હોત તો સાહિત્યમાં ધણો વધારો થાત એ એક સારા કવિમાં ખપત ”

મે કહ્યું “ કવિ થવાનું એમનુ શુ મનુ ? કવિ તો આપ છો આપે ધણા નાટ્યોનુ અવતોકન કર્યું છે સસ્ત્રુત, હિન્દી, ઉર્દૂ, અંગ્રેજ વગેરે ભાષાઓ જાણો છો, ને ધણા કાવ્યો રચ્યા છે નરસિંહરાવ ‘પ્રેમાનંદના નાટકો’ એ લેખમાં કહે છે કે પ્રેમાનંદના નામે કોઈ ચરોતરિયાએ નાટકો અને કાવ્યો રચ્યા છે ચરોતરિયા તો આપ છો, તો શાસ્ત્રીના અવસાન પછી તમે કેમ લખ્યા નહિ ? ”

માસ્તરે કહ્યું - ‘ માર્કંડેયપુરાણ ’ મારુ રચેલુ છે ? એ બાબત તો તમે પણ જાણો છો જ બાબાની પરીક્ષા કરતા નરસિંહરાવને આવડે છે ઉપલક્ષિયા જોનારા ગમે તેમ જોતે ”

મે કહ્યું “ માર્કંડેયપુરાણ આપના બાબાનંતર ઉપરથી લખેલુ છે, એ વાત તો નક્કી જ છે, પણ એમને રવિવરશક્તિ શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ એમાં શકા રહે છે, કારણ કે એમનો વંડુ અભ્યાસ ન હતો

માસ્તરે કહ્યું “ આપણે તો, અને તેમાં તમે તો ખાસ, પુનર્જન્મ માનનાર છીએ ને મુજબ પુનર્જન્મનો અભ્યાસ દેવવ્રતાત ખીલી આવ્યો વણા અમણુ રવિઓએ સારા માર્ગ કાઢ્યો બતાવેલા છે એવાઓને કોઈનો થોડો પ્રમગ મળતા વધુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે પછી તે યોગ, સામ્ય, ભક્તિનુ, કે કવિનુ ગમે તેનુ હોય તે ઝટ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ જ શાસ્ત્રીનુ પણ છે. શાસ્ત્રી ધણી વખત છટોના માપ મને પૂજતા હતા ને હુ એમને પિંગળ મુજબ બતાવતો તે માપનો ળંદ કરી મને બતાવતા તેમાં તાલ માત્રાની જૂન હોય તો તે હુ બતાવતો એમનામાં ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અને સ્મરણશક્તિ અગ્રાધ હતી ‘ દ્રૌપદીહરણ ’ કાવ્યના વિવેચન વખતે એ કંઠુ ક્યા છંદુ છે તે ધણી વખત એ જ કહેતા હતા ”

મે કહ્યું “ ‘ દ્રૌપદીહરણ ’ તો બૃહત્ કાવ્યદોહનમાં છપાયુ છે તેની બીજી પ્રત ઇન્ડિયન પ્રેસમાં ન દરમ્યાનમાંથી મેળવી છે એમ લખે છે એટલે એ તો પ્રેમાનંદનુ જ છે એમ સાંનિત થાય છે અને આપના જોલવાનો ભાવ એમણે રચ્યુ હોય તેમ નીચે છે ”

માસ્તરે કહ્યું “ એમ લખી પ્રગટ કરે નેનું નામ સાક્ષર ‘ દ્રૌપદીહરણ ’ની બીજી પ્રત ઇન્ડિયન પ્રેસમાં કહે છે તે તો જગનલાલ મોદીએ કે ઇન્ડિયન પ્રેસમાં બીજા કોઈ મિત્રે વચલી પોણવાળા લલ્લુભાઈ વહાલાભાઈ જાનીને મહેનતાણુ ”

આપી, છાપેલા ઉપરથી જૂના અમદાવાદી કાગળના ચોપડા ઉપર ઉતરાવી હતી તેજ એ પ્રત છે. તેમજ ‘માર્કહુડય પુરાણ’ની બીજી પ્રત નવાપરા—ખાન-દેશથી મળેલી લખે છે, તેનું પણ તેમજ છે. આ વાત મેં હરગોવિંદદાસને કહી હતી. તેમણે એ પ્રત જોવા માટે ઇચ્છારામભાઈને પત્ર લખ્યો હતો, પણ તેનો ઉત્તર જ નહોતો આપ્યો, એમ મને રા. બ.એ કહ્યું હતું.”

મેં કહ્યું : “આપે લખેલા ‘રસશાસ્ત્ર’માંનાં ચિત્રકાવ્ય ને ‘દ્રૌપદીહરણ’નાં ચિત્રકાવ્ય મળતાં આવે છે તેથી એ કાવ્ય તમારું લખેલું હોય એમ ઘણા શંકા કરે છે.”

માસ્તરે કહ્યું : “જેને ભાષાનું જ્ઞાન નથી તે ભલે કહે, ને તમે પણ તેમ માનો. એના એકાક્ષરી છંદ માટેની વાતમાં તમે પણ તે દિવસે હાજર હતા. બીજે દિવસે તેનો અર્થ નાથાશંકરે પેલી છૂપી બાઈ પાસેથી લાવી આપ્યો એ શું સૂચવે છે તે વાત યાદ કરો. ‘દ્રૌપદીહરણ’ મારું લખેલું નથી. એમણે મહાભારત ઉપરથી લખેલું છે. પ્રેમાનંદ કે વલ્લભની મૂળ પ્રતો જગતમાં મનુષ્યોના જોવામાં નહિ આવે ત્યાંસુધી એવા અનેક પ્રકારના તર્કવિત્તો થવાના જ.”

મેં કહ્યું : “આપે ‘રસશાસ્ત્ર’ સાથે ‘ખલકખેલ બાવની’ રચીને પ્રકટ કરેલી છે. તેમાં ‘ખલકખેલ બાવની’ના મનહરની ને પ્રેમાનંદ-સુત વલ્લભના મનહરની ધાટી એકસરખી આવે છે. તેથી ઘણા વલ્લભનાં કાવ્યો પણ તમે ખનાવેલાં હોય એમ શંકા કરે છે.”

માસ્તરે કહ્યું : “દલપતરામના મનહર પણ એવા જ છે. તેમને માટે તમે શંકા કેમ કરતા નથી? તમેને ભાષાનું જ્ઞાન ખરોખર નથી તેથી જ કહો છો. “ખલકખેલ બાવની” તો વસોના મગનલાલની લખેલી છે.” એમ કહી હસ્યા. પછી કહ્યું કે “પ્રેમાનંદ કે વલ્લભનાં કાવ્ય મારાં લખેલાં નથી, એમ ખાતરીથી માનો.”^૧

મેં કહ્યું : “આપે વેદાંતશાસ્ત્ર ને યોગશાસ્ત્ર ઉપર પુસ્તકો રચ્યાં છે. શાન્તિસુધા આદિકમાં તથા વૈરાગ્ય નિરૂપણમાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ને ભક્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેમજ વૈરાગ્યબોધ કાવ્ય (ત્રિમાસિક) ને ધીરાની કાફીઓની ટીકા પણ તમે કરી છે. તે જોતાં, અને ‘પ્રાચીન કાવ્યમાળા’નું ‘અષ્ટાવક્રાખ્યાન’ જે વેદાંત, વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનનો ખાસ ગ્રંથ છે તેની પણ તમે જ ટીકા લખી છે તે વાંચતાં, જાણે તમે તે વખત હાજર હો ને લખો તેમ લખાયેલી છે. તેથી ઘણા એમ માને છે કે ‘અષ્ટાવક્રાખ્યાન’ તો તમારું જ લખેલું છે.”

આ વખતે કોડીપોળવાળા ભાઈશંકર વ્યાસ માસ્તરના અને નાથાશંકરના મિત્ર ને મારા વેવાઈ મને મળવા આવ્યા હતા. તેમણે કહ્યું કે, “હૈયામાં હોય તે હોઠે આવે. પ્રેમાનંદથી કે નાથાશંકરથી પણ એવું ન લખી શકાય. તમારું જ લખેલું છે. તમારા વેદાંતજ્ઞાનનો પ્રતાપ છે.”

માસ્તરે કહ્યું કે, “આ તમારો વેવાઈ કહે છે કે તમે તો શુદ્ધ વેદાંતી છો, એ વાત ખરી ઠરી. નિશ્ચળદાસજીના લખેલા ‘વિચારસાગર’ ઉપર પીતામ્બરદાસે ટીકા લખી

૧. કોઈએ હિતવર્ધક માસિક વર્ષ ૧૯૧૧ના પાંચમા અંકમાં ને ગુજરાતી અકબારિકમાં તા. ૨૬-૧૦-૩૩ અને ૨૨-૬-૩૪ ના લેખમાં જણાવ્યું છે કે “દ્રૌપદીહરણ” અને નાટકો પ્રેમાનંદનાં નથી પણ છોટલાલ કવિનાં છે એમ લખે છે, તે ખોટું કરે છે.

તેથી શું 'વિચારમાગર' લખનાર નિશ્ચળદાસજી નહિ? અને પીતામ્બરદામને મોતના? નાથાગઢરે મહાભારત, શ્રીમદ્ ભાગવત અને યોગનસિંહ ગમાયણ વણી 'નખન વાચ્યા હતા એના બહુશ્રુત લખી શકે એમા નાઈ નથી વ્યાસ' નક્કી માનો કે એ મારુ લખેલું નથી તેમ જ તેની કોઈ હસ્તલિખિત પ્રત નથી."

મેં કહ્યું "નરસિંહરાવભાઈ એ પ્રેમાનંદના નાટકવાળા લેખમા 'અષ્ટાનકાખ્યાન' માટે લખી દીકા કરી છે."

માસ્તરે કહ્યું કે, "તે યથાર્થ છે"

મેં કહ્યું "ચંગેતરિયાએ લખેલા છે એમ કહે છે તો ચરોતરિયા તો તમે જ છો ને? નાટકા ચરોતરિયા ભાષાના ઠગવે છે તેવી કેટલાક તમાગ લખેલા માને છે"

માસ્તરે કહ્યું મેં પ્રિયદર્શિકા અને ચહકૌશિક એ બે નાટકો નાટકકંપનીમા ભજવવા માટે લખી આપ્યા હતા, તે તો તમે જાણો છો જ તેમા અને આ નાટકોમા કેટલો ફેર છે તેની તુલના કર્યા વગર તમો કે ખીજા કહેતા હોય તે બંને કહે એ મારા રચેલા નથી"

મેં કહ્યું "તપત્યાખ્યાન તો રાજકોટમા નાટક કંપની હતી ત્યારે લખી મોકલ્યું હતું હું વડોદરાથી ગજકોટ ગયો ત્યારે એક પુસ્તક સારા નાગરિક અક્ષરોથી મધ્યે રંગના સાાધિયાઓ પાડી લખેલું વનસ્પામભાઈએ મારી સાથે મોકલ્યું હતું. તે મેં ગાડીમા છોડી વાચ્યું હતું, પણ કેતું લખેલું તે નક્કી થયું ન હતું શાસ્ત્રીએ અને રાજકોટમાં કહ્યું હતું કે કવિ શ્રીનિવાસે સંસ્કૃતમા આ નાટક રચ્યું છે તે ઉપરથી કવિ સવિતાનારાયણે રચ્યું છે. તે લજવી શકાય તેમ નથી તેના ઉપરથી લજવી શકાય તેવી રીતે હું લખ્યું છું તેમા તમે શંકા ન કરશો ને ખીજાને કહેશો પણ નહિ એથી 'તપત્યાખ્યાન' માટે તો નકા નથી પણ ખીજા એ માટે તો શંકા છે જ"

માસ્તરે કહ્યું "મહાભારત અને ખીજા ગાઢુન્તલ વગેરે નાટકો વાચવાથી શાસ્ત્રીએ 'તપત્યાખ્યાન'ની પેઠે લખી દીધા હોના જોઈએ નાટકકંપની માટે શાસ્ત્રીની લખેલી 'પ્રેઓ' તમે વાચી નથી? શું એ 'પ્રેઓ' મેં લખી આપી છે? 'ચદ્રદળા' નાટકની નાન્દીમા તો એમના જ કુખની વાત લખી કાઢી છે ક્યો મનુષ્ય એ 'પ્રેઓ' વાચી એમની દાખ્યનકિતથી ગણ નહિ થાય? અને વાચીને ધન્યનાદ નહિ આપે? એવા એવા સુદર નાટકો મેં લખ્યા હોય તો મારે નામે જરૂર પ્રસિદ્ધ વડું નરસિંહરાવે દીકા કરી છે તે બગેબર છે મેં વાચી છે કેટલીક વાત આવેશમા વધુ પણ લખાયેલી છે, કે હ ધ્રુવના લેખ ઉપર ડટાક્ષ પણ છે"

મેં કહ્યું "નરસિંહરાવે 'ત્રિમાસિક-ગ્રામી' દાખ્યના—ઋધ્યશૂગાખ્યાન માટે પણ આધુનિક ભાષા છે એવી ધશરત કરી છે વળી એક સાક્ષર સારા સજ્જન ત્રિમાસિક ગ્રામીન દાખ્યના—ચદ્રદાસ આખ્યાન, હાગમાળા, લક્ષ્મણાહરણ, સુરતસ ગ્રામ, ઋધ્યશૂગા-ખ્યાન, હસ્તામયજ (કવિ બાણદાસ), નનગ્સ (નારાયણદાસ) અને શિવગીતા એ ત્રથોના—ગ્યનાર માટે શંકા છે, એમ કહેતા હતા"

માસ્તરે કહ્યું "ચદ્રદાસ આખ્યાન વણા કવિઓએ રચ્યા છે તેથી શંકા કરે છે પણ એ ભાષા અને યની મીઠાગને કૃતિ પ્રેમાનંદની છે. હાગમાળા નરસિંહ મહેતાની

છે, પણ તેમાં ક્ષેપક પદો વધારેલાં છે તે પ્રેમાનંદ કે ખીજનાં હશે. સુરતસંગ્રામ નર-
સિંહ મહેતાનું નથી, પ્રેમાનંદનું કરેલું સિદ્ધ થાય છે. ખીજ દાખ્યો માટે મને
પણ શક છે.

‘ઋષ્યશૃંગાખ્યાન’માં પ્રેમાનંદની ભાષા કે કૃતિ નથી. રસની જમાવટ સારી
છે પણ ધણા શબ્દો આધુનિક ભાષાના છે. નરસિંહરાવની શંકા સાચી છે. હસ્તલિખિત
મૂળ પ્રત ન જોવામાં આવે ત્યાં સુધી રચનાર માટે શંકા રહેવાની જ.

‘હસ્તામલક’ હું ભર્ય જિલ્લામાં હતો ત્યારે લખ્યું હતું તે ચોપડી નાથાશંકર
લઈ ગયા હતા. મારા લખેલામાં અને છપાયેલામાં ઘણો ફેરફાર છે. પણ વેદાંતજ્ઞાનની
વાત મળતી આવે છે. વખતે તે ઉપરથી જ શાસ્ત્રીએ લખ્યું હોય !

‘નવરસ’ વખતે મારા લખેલા ‘રસશાસ્ત્ર’ ઉપરથી લખ્યું હોય તેમ શંકા છે.
જે રસ માટે રસશાસ્ત્રમાં ગૌણતા છે તે એમાં પણ છે. ટીકા મારી કરેલી છે. શાસ્ત્રીની
લખેલી એક જ પ્રત હતી. એ બાબત મેં ટીકામાં ઇશારત પણ કરી છે.

‘શિવગીતા’ મેં અચલેશ્વરમાં પદ્મપુરાણ ઉપરથી ‘શંકરાનંદીગીતા’ ટૂંકામાં
લખી હતી. તે ચોપડી નર્મદાશંકર લઈ ગયા હતા. પણ તેમાં અને છપાઈ છે તેમાં ઘણો
ફેર છે. ઘણું વધારેલું છે. ભાષા તો આધુનિક જ છે. તેમ જ મને પ્રા. કા. માંની ભગવદ્-
ગીતા માટે પણ શક છે.”

ભાઈશંકર વ્યાસે કહ્યું : “ ભર્યના અદ્વૈતાનંદના શિષ્ય ભૂખણની લખેલી ભગવદ્ગીતા
મારા વાંચવામાં આવી હતી.”

માસ્તર કહે : “ મેં પણ ભર્યમાં વાંચી હતી. એમની સાથે રહી મેં ‘વિચાર-
સામર’ વાંચ્યો હતો. એ ગીતા-ભાષાંતરમાં અને આ છપાઈ છે તેમાં ફેર છે. ભગવદ્ગીતાનાં
ભાષાંતર ઘણાં કર્યાં છે.”

ભાઈશંકર વ્યાસે કહ્યું : “આ શુકલજી સાથે તમોને અમો ધણા વખત મળ્યા છીએ તે
વખતે તમે આવી વાતો કરી નથી. આજે તો નાથાશંકરની બધી વાત કહી. મને વેદાંત
સિવાય ખીજું વાચન વાંચવું ગમતું નથી. ફક્ત ‘અષ્ટાવક’ જ વાંચ્યો હતો. શાસ્ત્રીએ
ઘણું કર્યું. એણે જ આ ગ્રંથો લખ્યા હોય તો એની કવિત્વશક્તિ માટે ધન્યવાદ આપવો
જોઈએ. હું મહેસાણા હતો ત્યારે મેં પણ હરગોવિંદદાસ મારફતે એ હસ્તલિખિત પુસ્તકો
મોકલી આપ્યાં હતાં.”

પછી મને કહે : “ શુકલજી, હવે ચાલો ! તમોને આવેલા જાણી તમારી દીકરીઓ
રાહ જોઈ રહી છે.” પછી હું અને વ્યાસ માસ્તરને પ્રણામ કરી ચાલ્યા. મહેતાપોજે મારી
દીકરીઓને મળી, કોડીપોજે રાત રહી, ખીજે દિવસે ઝાડેશ્વર ગયો. આવી વાતો તો જ્યારે
જ્યારે હું એમને મળતો ત્યારે ઘણી વખત થઈ હતી.

છોટાલાલ માસ્તર પ્રખર વિદ્વાન, સારા લેખક અને કવિ હતા. એમના વખતમાં
બેયાર માસિકો એમની સહાયથી જ ચાલતાં હતાં. લોકોમાં અને ઓફિસરોમાં સારી
પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. એમણે ઘણો ભાગ ભર્ય જિલ્લામાં અને પછી ખેડા જિલ્લામાં ને
છેલ્લે ગાયકવાડી રાજ્યમાં નોકરી કરી હતી.

કેરફાળ કરી, એક મામ મુઘી ગિહર્સલ કરાવી (દરેકને પોતાને ખોલવાનું ભાવણુ મુખપાક કરાવી તથા હાવભાવ—એન્ટ્રિંગ—ગિખવાડી) એક્ટરો તૈયાર થયા—ખેલ શરૂ કર્યો

પ્રેક્ષકવર્ગમાં વણો ભાગ અમણુ તેથી એ ખેલો પાત્ર ન પડ્યા ગાણી ગગને “આપ્તુત્ર” રહી ખોલાવે સારે અમણુવર્ગ એમ કહે કે “આ એનો દોષ છે,” અને ગગ ગાણીને “દેવી” કહીને ખોલાવે ત્યારે મમને કે “આ એની મા છે” એમ બેઉ નાટક પ્રેક્ષકવર્ગને પાસ ન પડ્યા, તેથી એક્ટરોનું આધાર્પણ અને પગાર પૂરે કરના ઉર્ફે ખેલો શરૂ કર્યો, દારણુ કે ઘણા એક્ટરો મુગર્ષ ઉર્ફે નાટક કપનીમાંથી વધુ પગાર આપી આણેલા હતા તેમને ઉર્ફે ખેલોની પ્લેઓ મોટે દત્તી રાત્રીએ ખીજ કપનીની પ્લેઓના આધારે કેરફાળ કરી, મહિયારી અને ગોપીચંદ, એ બે નાટક લખ્યા, અને તેનું ગિહર્સલ કરી, તે એક હિપ ભજવી બતાવ્યા અને તે પ્રેક્ષકવર્ગને પાસ પડ્યા

એ અગસામાં દી બ મણિભાઈ સાહેબને ત્યા વિવાહ હતો, તેથી નાટકકપની પેટલાદ લઈ ગયા ત્યા વિનાહમાં આવેલા મહેમાનો માટે ત્રણ ખેલ કરી કપની અમદાવાદ લઈ ગયા ત્યા બે ખેલ ગુજરાતી અને ખીજ બે ઉર્ફે ભજવી બતાવતા માડ માડ ખર્ચ પૂરું થયું

વાચકૃદ યાદ ગખશે કે કાર્ષ પણુ નવો ખેલ (નાટક) ભજવી બતાવવો હોય તો ઓછામાં ઓછા ચાર માસ ગિહર્સલ ચલાવવું પડે નાટકકપનીમાં જે જે સિનેરી હોય તે હિપગત નવા ખેલ માટેની સિનેરી (પદ્ધતિ) અને પાત્રોનો તેવો જ પ્રેસ વગેરે તૈયાર કરતા ઓછામાં ઓછો પદ્ધતિ કપિયાનો ખર્ચ થાય અને તેમ થતું હતું

ગાત્રીએ અમદાવાદમાં રહી “ગધાવિલાસ” નાટકની પ્લે પ્રેમાનંદના દશમ અધ-ભાગવત અને દયારામના “રાધાવિલાસ” હિપગતી લખી હતી અમદાવાદથી સવત ૧૯૪૮ ના જેઠ માસમાં ભાવનગર ગયા ચોમાસુ ત્યા જ ગાણુ ચિયેટર નહોતું માટે કાચા મડપ હિપ ઠાકરા પદ્ધતિ કપિયાની નાટકપત્રીઓ મુખ્યથી ખરીદી લાવી ચોમાસુ ગાણુ હતું ભાવનગરમાં “ગધાવિલાસ”નો ખેલ વણા દમામથી શરૂ કર્યો, તે પ્રેક્ષકવર્ગને પાસ પડ્યો બે ત્રણ દરનાગી ખેલો પણ થયા હતા ભાવનગરમાં માડ ખર્ચ પૂરું થયું હતું ભાવનગરની ફેટલી વાત પ્રથમ લખી છે

ભાવનગરથી નાટકકપની સવત ૧૯૪૯ ના દાગત માસમાં રાજકોટ લઈ ગયા ત્યા પણ પાકુ ચિયેટર ન હતું, માટે મોભ, વાસ, વળી ભારે લાવી બાધ્ય હતું રાજકોટમાર દોલેજને લીવે તથા એક બે સાક્ષ શાસ્ત્રીઓની સહાયથી ગાત્રી ઠીક ઠીક કમાયા હતા

શાસ્ત્રીએ રાજકોટમાં રહી “તપત્યાખ્યાન” નાટક વડોદરા લખી મોડ્યું હતું, અને નાટક કપની માટે “ચિત્રમેન-ચંદ્રિકા”ની પ્લે લખી હતી રાજકોટથી વઢવાણ અને ત્યાથી પોરબંદર થોડોડ વખત રોકાઈ, આગબોટમાં સમુદ્રમાર્ગે સવત ૧૯૪૯ ના માવ માસમાં ટગચી ગયા ત્યા પાકુ ચિયેટર હતું ટગચીમાં કઈંક સારું કમાયા ત્યારે ત્યાથી નિર્નય—ખુટ્ટીઓ, બાઝા, અને મિતેગી—વગેરે ખરીદવામાં બે દિવસ ખગચ્યા કુવાગ માયે બાગનો મીન જ પાચમે કપિયાનો હતો ટગચીમાં ત્રણ માસ જ રહ્યા હતા ત્યાથી સમુદ્રમાર્ગે કચ માડની આવ્યા હતા ત્યા બે માસ રહ્યા હતા અહી ગધાવિલાસના

ખેલ માટે અને ફાંસીના સીન માટે કેટલીક ઉપાધિ પણ થઈ હતી. ત્યાંથી જેઠ માસમાં ભુજ ગયા. ભુજમાં વાવાઝોડા અને વરસાદથી કેટલુંક નુકસાન થયું હતું. ત્રણ ખેલ સર-કારી રાજવાડામાં થયા હતા. દરબારમાં કોઈનું મરણ થવાથી ખેલ બંધ થયા હતા. ત્યાંથી મુદ્રા ગયા. ત્યાં તો સ્ત્રિચારાબંધ હતું. માંડવીમાં ગોસ્વામીના મંદિર તરફથી રાધાનું પાત્ર મુસલમાન છે માટે ખેલ જોવો નહિ કહી વૈષ્ણવોની બંધી હતી, તે મુદ્રાની સ્ત્રીઓએ તોડી ખેલ જોયો.

મુદ્રાથી સંવત ૧૯૫૦ના કારતક માસમાં વહાણમાં ખેસી જામનગર ગયા. તે વખતે મહારાજ સાહેબ જામ વિભાજી રાજ્યગાદીએ હતા. એક માસમાં નાટકકંપની સારી છે એ વાત ફેલાયા પછી મહારાજ વિભાજી સાહેબે થોડે થોડે આંતરે ત્રણ ખેલ જોયા હતા. પ્રથમ ખેલ થયો ત્યારથી આખી નાટકકંપનીનું આધાખ્ય દરબારી મોદીખાનામાંથી કંપની રહી ત્યાંસુધી મળ્યું હતું. દરબાર તરફથી અને કહેવાતા કુંવરો તરફથી સારી રકમ મળી હતી. શાસ્ત્રી થોડો વખત રહી વડોદરા ગયા હતા; અને હું અને આંબાશંકર જામનગર રહ્યા હતા.

જામનગર ખાતે લગભગ ચાર માસ રહ્યા પછી કંપની વઢવાણ અને વીરમગામ થોડું થોડું રહી વૈશાખ માસમાં વડોદરા આવી. વડોદરામાં દરજીવાડીમાં કામચલાઉ છાપરાં ઉપર પતરાં નાખી નાટકો ભજવવાનું કામ શરૂ કર્યું.

શાસ્ત્રીએ જામનગરથી જ “સૂર્યપ્રભા” અને “ચંદ્રકળા” એ બે નાટકો લખવાનો આરંભ કર્યો હતો. તે પ્લેઓ પૂરી કરી, તેનું રિહર્સલ કરાવી એ બે ખેલો વડોદરામાં સ્ટેજ પર ભજવી બતાવ્યા. તે પ્રેક્ષકજનોને પસંદ પડ્યા હતા. નામદાર સયાજીરાવ મહારાજ સાહેબને એ બે ખેલો મકરપુરા જઈ બતાવ્યા હતા. વડોદરામાં નાટકકંપનીનું ખ્ય યોમાસું હોવાથી માંડ માંડ પૂરું થયું હતું.

આ અરસામાં શાસ્ત્રીના મોટા પુત્ર ચંદ્રશંકરનું લગ્ન માતર થયું હતું. નાટક-કંપની, છાપખાનાના મુખ્ય માણસો, અને સગાં મિત્રોને જાનમાં લઈ ગયા હતા. ત્યાં રસરોટલીના જમણની ભારે ખરચથી વરાંદી કરી હતી.

શાસ્ત્રીએ અત્યાર સુધીમાં નીચે મુજબની પ્લેઓ-નાટકો-લખી ભજવાવ્યાં હતાં:—

૧. ગોપીચંદ—એમાં મહેલનો સીન, કામરુ દેશમાં સવારને પોપટ બનાવી દેવો, કૂવામાં લાદમાં દટાયેલા મચ્છેંદ્રનાથના શાપનિવારણ અર્થે ગોપીચંદ જેવાં લોઢાનાં છ પૂતળાં બાળી દેવાં, નાટકની અંદર નાટક, વગેરે હેરત પમાડે એવા સીન-દેખાવ-હતા.

૨. હરિશ્ચંદ્ર—બાગમાં સર્પનો દેખાવ, રમશાનમાં બળતાં મહાનો દેખાવ, માતાનું શટવું, વગેરે વગેરે દેખાવ હતા.

૩. રાધાવિલાસ—મહેલ, જંગલ અને બાગ, ચંદ્રનો દેખાવ ને યમુનાજીમાંના કમળમાંથી ભગવાનનું પ્રકટ થવું, આકાશમાંથી નારદનું ઊતરવું, વગેરે.

૪. ચિત્રસેન-ચંદ્રિકા—ચંદ્રિકાને રાક્ષસે અધ્ધર લટકાવેલીનો દેખાવ, પડતા ઘોઘનો દેખાવ, ચિત્રસેનને ગરદન મારતી વખતે ઝટકાનો દેખાવ.

૫. ચંદ્રકળા—જેની અંદર પાત્રોને બોલવાનું ગદ્ય પણ પ્રાસબંધ હતું, તેમાં ગુણકા-

ના ધનનો દેખાવ અને અકબળનો દરમાગ ઉત્તમ હતા

પ્રાસંગિક ગણના થોડાં વાક્યો —

નાન્દીમાથી—(જે પોતાના મિત્રોને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે)

મુત્રધાગ—ધન વિષુ ગાડા, અક્ષલ ઉમડા, અખડિત ખાડા, એવું થાય છે, ઠેરઠેર જોયું જાય છે, તો પછી નવાઈ શી? ભુગળ વિનાની ભવાઈ શી?

નટી—આમી ' જ્ઞાન, માન, સાન શું ધન છે? ખરું ખોટું જાણે એવો નહિ કોઈ મનુષ્ય છે? કદી મગાઓ ત્યાગે, પણ શું મિત્રોય ધન પર અનુરાગે?

(બગતપુત્રો ફટાથો ગમ્મ કેસરીસિંહ, જેને ભગવાનની લગની લાગી હતી, જગલમા ઝડી ભળન કરતો હતો, તેની ત્રી દેવગદે અને પુત્ર ચદ્ર અને પુત્રી કળાવતી ભૂખને મારે પિડાતા હતા તે વખતના પ્રસંગમા—)

દેવગદે—હાય! નમીમ! માગી આ અવદશા, છોટરાના હાલ શા, આથી મરવું બહુ વીથ વસા, ભૂખથી જીવ આકળવિલગ થાય છે, આ મનેને આવા જોવાથી ઢાળજી કપાઈ જાય છે સર્વને આગમ છે મોજગોખ મુખ વાગ્તે, આપણ દષ્ટ આવી પડ્યા જન્મમા અમે કુખ વાગ્તે.

ચદ્ર—ઓ મા, મા, ભૂખથી જીવ જાય છે, કુખ થાય છે, દષ્ટે જીવ ગભરાય છે, હવે કૃમિ કડી ખાય છે, હિંમત કારી જવાય છે

ટળા—ઓ માડી, ઓ વહાલી, જે દિવસથી ખાના મળ્યું નથી, ચત્ત કર્યે દર્ધ વળ્યું નથી જીવ તલપાપડ થઈ રહ્યો છે, અગધોપરધો વલો છે, માખાપ હતે આ હાલ લલો છે

(કેસરીસિંહ જગલમા પાણી વગર અકળાય છે તે વખત કળિ [મિતાન] આવી દાડ પાય છે તે એ પાણીના નખાણુ કરે છે તે વખત —)

કેમરી—જો સર્વથી ન્યારું છે એ, નામે સારું કે નહારું છે એ

કળિ—ખાગમા ખ્યારું છે એ, પીઓ, ખૂમ પીઓ, દાડ છે એ

કેસરી—થૂ-થૂ-થૂ-દાડના નામ પર થૂ

કળિ—દર્ધ મળમૂત્ર પી ગયો તું વગેરે

(કેસરીસિંહને ભગતપુત્રો રાખ મરી જવાથી ગાદી મળે છે, પછી દરબારમા દાડ પીએ છે, તે વખત કોઈ જમાત બેળો ચદ્ર આવી ચઢે છે તેને ઓળખે છે તેને દરબારમા કળિ દાડ પાવાનો આગ્રહ કરે છે ત્યાગે—)

ચદ્ર—શુરુજી, માફ કરો, દાડ હગમ છે, થોડું ચા વધારે પીવું સારું હરામ છે, જેને ધાટ્યપુત્રું ખ્યારું નામ છે, ફુસ્મન છે પીનારનો સાત વાર સનામ છે.

કળિ—માપ પણ તારો ફુસ્મન છે, કહે તો અરે ગમાગ છે

ચદ્ર—માપ પણ તારી મેંદે ધર્મનો તત્ત્વાર છે વગેરે

(છેલ્લે ચંદ્ર અને કળાનો દરબારમાં મેળાપ થાય છે તે વખત—)

ચંદ્ર—ઓ અમીર ઉમરાવો, આનંદ અપાર છે. સરદાર દરબારો, ખુશી અપાર છે. પરમેશ્વરની કૃપા ભારી છે, આ કળા દુઃખિયારી બહેન અમારી છે.

વગેરે આખા નાટકનું ગદ્ય પ્રાસખંધ લખ્યું હતું.

૬. સૂચીપ્રભા—દરબાર, બાગ, જંગલ અને સમુદ્રમાં વહાણનો દેખાવ ઉત્તમ હતો. એ સિવાય બીજી ૪ ઉર્દૂ પ્લેઓમાં સુધારા કરેલાં ઉર્દૂ ભાષાનાં નાટકો ભજવાતાં હતાં.

એવી રીતે દશ પ્લેઓ—નાટકો ભજવાતાં હતાં. પ્રેમાનંદના સત્યભામારોપદર્શિકા નાટકનું રિહર્સલ વડોદરામાં શરૂ કર્યું હતું. તે મુંબઈ જઈ ભજવવું એવા ધરાદાથી નાટક કંપની ઉપાડવાનો વિચાર કર્યો, પણ છાપખાનાનાં ઘણાં નાણાં નાટક કંપનીમાં લઈ ગયેલા તેથી એમનું મન ઉદ્વિગ્ન રહેતું હતું, જેનું એક દષ્ટાંત આપું છું:—

એક વખતે અમે બંને નાટકકંપનીમાંથી વડોદરા આવતા હતા, ત્યારે ઓરિયાવી સ્ટેશન આવ્યું. મેં કહ્યું, “અહીંથી મારું ગામ બે ગાઉ દૂર છે, આપણે જઈ આવીશું?” ત્યારે શાસ્ત્રી કહે, “તમને ઘેર જવાનો પ્રેમ થાય છે અને મને તો ઘેર જતાં સન્મુખ ધૂધવતી વાઘણ દેખાય છે (સ્ત્રી). જમણી તરફ સમુદ્ર ધૂધવે છે (હરગોવિન્દદાસ). ડાબી તરફ દેવ લાગે છે (છાપખાનાનું દેવું અને તેની અવ્યવસ્થા), અને પછવાડે વિકરાળ રીંછણ ઘોહી પી રહી હવે હાડકાં ચાટે છે (નાટકકંપની).” આવા ઉદ્વિગ્નની ફિકરમાં જ એમનું અવસાન થયું હતું.

એક વખતે રા. બ. હરગોવિન્દદાસ કહે: “તમે છાપખાનાનાં નાણાં લીધાં છે, તે હું માફ કરાવીશ, અને શેરહોલ્ડરો તો તમારું મિત્રમંડળ છે તે માફ કરશે. જે માફ નહિ કરે તેને હું આપીશ. નાટકકંપની છોડી દો; ને મૂળ મેનેજર કે કોઈ જે આપે તે લઈ સંતોષ માની અત્રે રહો તેમાં તમારી શોભા છે.” મિત્રમંડળે પણ તેમ જ કહ્યું હતું. ત્યારે સર્વને એ જ ઉત્તર આપ્યો હતો કે “ધશ્વિર સહાય કરશે. મુંબઈમાં કંઈ નહિ વળે તો દરિયો તો છે જ.” બધાએ હાથમીલી માની કહેવાનું છોડ્યું.

સંવત્ ૧૯૫૧ ના વૈશાખ જેઠમાં કંપની ભરૂચ ગઈ, ત્યાં પણ પતરાં નાખી ભાડાનું કામચલાઉ થિયેટર બાંધ્યું હતું. ત્યાં બે માસ થયા એટલામાં મુંબઈથી દયાશંકરની કંપની મોટા દબ્બાથી ભરૂચ આવી; તેથી કંપનીને શ્રાવણ માસમાં સૂરત ભાડાના પાઠા થિયેટરમાં લઈ ગયા. થિયેટરમાં કેટલોક સુધારો કરી ભાદરવા માસમાં ખેલ શરૂ કર્યો. પ્રેક્ષક વર્ગને પાસ પડ્યો. ત્યાં પાંચ માસ રહ્યા. માઘ માસમાં શાસ્ત્રી માંદા પડ્યા. ફાગણ માસમાં કંપનીને નમસ્કાર કરી ઘેર આવ્યા. સંવત્ ૧૯૫૨ ના ફાગણ વદિ ૧૩ એમનું અવસાન થયું. પછી મેનેજર તુલસીદાસે કંપની અંકલેશ્વર આણી ત્યાં બે માસ ગાળ્યા. ત્યાંથી ભરૂચ ફરજી ઉપરથી વહાણ માર્ગે ભાવનગર લઈ ગયા. હું અને અંબાશંકર સાથે હતા. દરબારમાં શોક હોવાથી એક માસ ખેસી રહેવું પડ્યું. થિયેટર બાંધવામાં અને એક્ટરોનો પગાર આપવામાં ત્યાં દેવું કરવું પડ્યું. ખેલો શરૂ થયા પણ થિયેટરનું ભાડું, પગાર અને દેવું ઝટ પતી શક્યું નહિ. તેમનો તગાદો થયો. અમે બંને મેનેજરના દમાભર્યા વર્તનથી

ડટાળ્યા હતા મેનેજરે અનેક યુક્તિ અને બહાના બતાવી એમને ફક્ત ૩ '૫૦૦) પાચમો આપી વિદાય કર્યો આ વખતે છાપખાનામાં મુશ્વરભાઈ ત્રીકમભાઈ વડીલ મેનેજર હતા એમને આપેલા પાચમો રૂપિયા છાપખાનામાં જમે કમગ્યા હતા એમ નાટકક પનીની ક્ષતિ થઈ ।।।

શાસ્ત્રીના અવમાન વખતે તેમનો મોટો દીકરો ચદ્રશંકર પરણાવેલો ઉમર વર્ષ ૫૬-૨ નો હતો નાનો દીકરો સાકળેશ્વર સાત વર્ષની ઉમરનો હતો મોટી દીકરી બહેન મણિના લગ્ન થયેલા હતા નાની બહેન મરસ્વતી કુવાગી હતી એમના મહાકુખી વૃદ્ધ માતા હયાત હતા તે બધાનો નિવેડો—નિભાવ—એમના વિધવા પત્ની દિવાળીને માથે પડ્યો હતો એમના માતા એમના અવસાન પછી દોઢ વર્ષે ગુજરી ગયા. ને પરણાવેલો પુત્ર ચક્ર પશુ બે વર્ષે ગુજરી ગયો ખીજા પુત્ર સાકળેશ્વરને એની વિધવા માતાએ ઉપનયન સમ્માન કર્યો હતો તે પશુ શાસ્ત્રીના અવસાન પછી ત્રીજે વર્ષે ગુજરી ગયો

સરકારમાંથી મળતું વર્ષોસન કાયદા મુજબ અડધું એમના પુત્ર ચદ્રશંકરને નામે દોહસોથી થયું હતું એ ચક્રના મરણ પછી સાકળેશ્વરના નામ પર નીમે ભાગે રૂપિયા ૫૨૦-તેરથી થયું હતું તે ગુજરાતી તેનું અર્ધ વર્ષોસન શાસ્ત્રીના વિધવા પત્ની દિવાળીને નામે રૂપિયા ચાળીસથી બધાયું છે તે વડે તેનું ગુજરાન ચાલે છે એમના પત્ની દિવાળીએ નાની કુવાગી દીકરી માણેકલાલ વડીલના પુત્ર સાથે પરણાવી હતી, તે પશુ વિધવા થઈ છે

એમ આજે શાસ્ત્રીના વિધવા પત્ની દિવાળી, મોટી દીકરી મણિ જે પગિવારમાં સુખી છે તે, અને પુત્રવતી પશુ વિધવા પુત્રી મરસ્વતી, એ ત્રણ હયાત છે અને મોટા દીકરાની સ્ત્રી બાળવિધવા ગોદાવરી કેળવણી ખાતામાં નોકરી કરે છે તેનાથી શાસ્ત્રીના પત્નીનું ગુજરાન ચાલે છે

‘વિચાર્યું વાગે જાય અને અણુવિચાર્યું આગળ ચાય’ એ મુજબ ‘શાસ્ત્રીનો આત્મા આ પૃથ્વી ઉપરથી પોતાનું સર્વસ્વ લઈ અદેશ સિધાવ્યો પરમાત્મા એમના આત્માને શાન્તિ આપે ।

ગ્રા. ભદ્ર અને વાયકવૃદ્ધને વિનંતી કે આ લેખ મે -૪૬- ૫૦૯ સ્મૃતિ મુજબ લખ્યો છે તેમાં સત્વત, તિથિ કે હકીકતમાં કેં હશે જ ખતતા સુધી તો ચોક્કસ જ છે છતાં હોય તો હગુજર કરો

જેવરે પુસ્તકપ્રચારક સભ્યજનોને મારી ખાસ વિનંતી કે આ લેખ લખવા મને ગ્રા. ભદ્રે સહય્યુ તે લખતા પરિશિષ્ટો માટે ત્રથો જોવાની જરૂર પડી તેથી હું વડોદરા આવ્યો ત્રથો-બેંગા, દરવામાં ગ્રા. ભદ્રને અને મને જે શ્રમ પડ્યો તે તો અમે જ જાણીએ છીએ ધણા માણસોને ધણા ટાલાવાલા કરના પડ્યા, તોપણ છપાવેલા બધા પુસ્તક ન મળ્યા વડોદરામાંથી ન મળે તો પૃષ્ઠે મળવા મુશ્કેલ કહેવાય તેથી કરીને એ દરી છપાવવા માટે કોઈ મન પર ધારે તો ઠીક

પ્રથમ તો ‘સંગ્રહ સાહિત્ય’ ને ‘વિવિધ અથમાળા’ છપાવનાર સભ્યજનોને વિનંતી જે એક વખત મહાત્મા અખડાનંદ બિંધુ મારા શેઠ હરિભાઈ જવેરભાઈ અમીન પાસે આવ્યા હતા, ત્યારે મે એમને વિનંતી કરી કે, “આપ બજાળના સાક્ષરોના પુસ્તકોના

તરજૂમા ગુજરાતી ભાષામાં કરાવી પ્રસિદ્ધ કરેા છે, તો ગુજરાતી કવિ પ્રેમાનંદ આદિ કવિઓનાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરેા તો હીક.” એમણે મને ઉત્તર આપ્યો કે, “તુમ સખ લડ લે, ફિર હમ દેખેંગે.”

હાલ તો તે સ્વસ્વરૂપને પામ્યા છે, તો એ મહાત્માએ નીમેલા ટ્રસ્ટીઓ આ પુસ્તકો છપાવે તો જનસમૂહ ઉપર ઉપકાર થાય. તેમ જ સ્વ. ઇચ્છારામભાઈના પુત્રો જૃહત કાવ્ય-દોહનમાં ન છપાયેલાં પ્રાચીન કાવ્યમાળાનાં પુસ્તકો છપાવી સ્વર્ગસ્થની ઇચ્છા મુજબ કાવ્ય-દોહનના દશે ગ્રંથ પૂરા કરે તો હીક: સ્વ. ઇચ્છારામભાઈના આત્માને શાન્તિ થશે. તેમ જ ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’, મુંબઈની પુસ્તક પ્રચારક મંડળી, વડોદરા સયાજી ગ્રંથ-માળા તથા વડોદરા સાહિત્ય સભા, વગેરે કોઈ પણ આ બધાં પુસ્તક ફરી છપાવવાનું મન ઉપર લે તો એ છપાયેલાં પુસ્તકોનો પુનરુદ્ધાર થાય. હાલનો યુવાન વર્ગ પ્રાચીન કવિઓની કાવ્ય-ચમત્કૃતિને ભૂલી ગયો છે તો તેમને પણ જાણવાનું ને શીખવાનું ધણું મળે.

નાથાશંકર શાસ્ત્રીનાં રચેલાં કાવ્યોના ‘કોપીરાઈટ’ માટે તેમની વિધવા સ્ત્રી પાસેથી પરવાનગી મળશે.

વડોદરા

અષાઢ વ. ૯. સં. ૧૯૯૮
તા. ૧૫-૮-૪૨

લેખક

(સહી) ભીખાભાઈ શિવરામ શુક્લ
ઝાડેશ્વર, વાયા ભરૂચ

શ્રી. ભીખાભાઈ શિવરામ શુક્લ
જન્મ : સંવત ૧૮૨૨, ફાગણ વદિ ૮

સ્વ. શ્રી. નાથાશંકર પૂજાશંકર શાસ્ત્રી
જન્મ : સં ૧૮૧૭, આશ્વિન શુક્લ ૧૫
અવસાન : સંવત ૧૮૫૨, ફાગણ વદિ ૧૩

પરિશિષ્ટ ૧

દી બ મણિભાઈને ખતાવેલી હાથપ્રતો

પોથી પેઠા	અથનું નામ	અથ રચના	નંબરનો સવત
૧ ૧	દશમસ્કંધ બાનવન ભાવણ		૧૭૬૦
૨	ગુરુદેવ	પ્રિયાનંદ	
૩	નામદંભન		
૪ ૪	બજ્રવાહન આખ્યાન હર્ગિમંદ		૧૬૬૫
૩ ૫	અશ્વમેધ	રતનેશ્વર	૧૭૪૩ ૧૮૧૬
૬	નળાખ્યાન	પ્રેમાનંદ	૧૭૩૩
૪ ૭	ઓખાદરણ	"	૧૮૬૪
૮	મહાસત્તાની ન્યા	"	૧૭૨૮ ૧૮૬૫
૯	સુદામાચરિત્ર	"	૧૭૩૮
૧૦	અન્નેન્દ્રમોક્ષ	રામકૃષ્ણ	
૧૧	હનુમાન ગુરુડોનો સવાઈ		
૧૨	જ્ઞાનકંઠો		
૫ ૧૩	મુરેખાદરણ	વીરજી	૧૭૨૦ ૧૮૬૦
૬ ૧૪	અભિમન્યુ આખ્યાન પ્રેમાનંદ		૧૭૨૮ ૧૮૧૦
૭ ૧૫	શ્રીમદ્સાગવતના નવસ્કંધ		૧૭૭૯
૮ ૧૬	નરસિંહ મહેતાના પિતાનું શ્રાદ્ધ	બગવાનદાસ	૧૬૧૦
૧૭	રણછોડદેવનો ખરચો	રણછોડ	૧૮૦૬
૯ ૧૮	દરિદ્ર કપુરીની ન્યા વિષ્ણુદાસ		૧૬૫૩
૧૯	ધ્રુવચરિત્ર આખ્યાન હરિદાસ		૧૬૩૦
૨૦	રાધ્યપરની કથા	વિષ્ણુદાસ	
૨૧	કેવરમાઈનું મોસાળું	પ્રેમાનંદ	૧૭૯૬
૨૨	રુદ્રમાનદચરિત્ર	વિષ્ણુદાસ	૧૬૩૪ ૧૮૧૬
૨૩	અભિમન્યુ આખ્યાન વલ્લભકૃત		
૨૪	ભારતના છૂટા પર્વ (અણી'ક, વિરાટ)		
૧૦ ૨૫	મુરેખાદરણ	વીરજી	
૨૬	નળાખ્યાન	પ્રેમાનંદ	
૨૭	પાડવ-ગીતા		૧૭૦૨ ૧૮૧૩
૧૧ ૨૮	દરિદ્રસ	ઈશ્વર	
૨૯	મોધવલની અરજી વલ્લભ		
૩૦	સર્વેશ		
૩૧	સર્વેશ દાખના અને સાખીઓ તથા પદો		
૩૨	નરસિંહ મહેતાની ફરી	પ્રેમાનંદ	

પોથી પેઠા	અથનું નામ	અથ રચના	નંબરનો સવત
૩૩	છૂટા રાગના પદ		
૩૪	કૃષ્ણભાગચરિત્રના ચ દ્રાવણો છંદ		૧૮૧૩
૩૫	પ્રભાતી ગગના પદ તથા છૂટા પદ		
૩૬	અગિરાનંતુ આખ્યાન		
૩૭	હંમચી		૧૭૦૬
૩૮	અનુનગીતા અને દસ અવતાર		
૩૯	ચાતુરી		
૪૦	રુદ્રમણીવિવાહ		૧૮૧૬
૪૧	સદાગિવિવાહ		
૪૨	શામળનો વિવાહ		
૪૩	વસંતના પદ		
૪૪	પાડવવિષ્ટિ		
૧૨ ૪૫	તુલસીકૃત રામઆજ્ઞા (શુકનાવલી) તુલસીદાસ		૧૮૧૬
૪૬	ગોપળના મહારાજની હેલી શુકનાવલી		
૪૭	મનુભાલતી ચતુરમુજદાસ		૧૮૮૬
૧૩ ૪૮	પરચૂરણ પદો		
૧૪ ૪૯	મુદર ગમાર મુદરદાસ		૧૮૨૬
૫૦	દ્વાદશ માસ વર્ણન		
૫૧	બિહારીદાસ કૃત શતશર્ષ બિહારીદાસ		૧૮૨૬
૧૫ ૫૨	બંદ ધર આખ્યાન		
૧૬ ૫૩	રામવિવાહ ચર્ચરજ		૧૭૮૫ ૧૮૬૭
૫૪	પદાવતીની વાર્તા શામળ		૧૭૭૪ ૧૮૫૪
૫૫	નંદબત્રીસી	"	
૫૬	રણચક્ર	પ્રેમાનંદ	૧૮૬૭
૧૭ ૫૭	ચિત્રપુરાણ		
૫૮	બલિરાજનું આખ્યાન	પ્રેમાનંદ	૧૭૨૭
૫૯	નરસિંહ મહેતાનું મામેરું		૧૭૩૮ ૧૮૬૫

પોથી પેઠા નં. નં. નામ	અંથ રચનાર	રચ્યા સંવત	નક્કલનો સંવત	પોથી પેઠા નં. નં. નામ	અંથ રચનાર	રચ્યા સંવત	નક્કલનો સંવત
૧૮ ૬૦ રસિકપ્રિયા				૬૩ નરસિંહ મહેતાનું			
હિંદુસ્તાની ભાષામાં (ગુજરાતી ટીકાવાળી)				મામેરુ	પ્રેમાનંદ	૧૭૭૬	
૧૯ ૬૧ ગદાપર્વ				૨૯ ૬૪ શામળશાનો વિવાહ દેવીદાસ		૧૭૨૦	
૬૨ લક્ષ્મણાહરણ પ્રેમાનંદ				૬૫ હરિશ્ચંદ્રપુરી વિષ્ણુદાસ		૧૬૫૭	
૬૩ રુક્મણીહરણ				૬૬ હારસમેનાં કીર્તન			
૬૪ નાગદમન પ્રેમાનંદ				(હારમાળા) નરસિંહ			
૬૫ મત્સ્યવેધ હરિદાસ				૩૦ ૬૭ ચેતામણી-ખારમાસ પ્રીતમ			
૬૬ વજ્રનાભવતીનો સ્વયંવર				૬૮ સોરઠના ખાર માસ			
૨૦ ૬૭ સ્વર્ગારોહણી રત્નેશ્વર ૧૭૪૮				૬૯ બ્રહ્મલીલા		૧૮૪૭	
૬૮ પંચાધ્યાયીનો				૧૦૦ ગુરુમહિમા			
ગરબો દયારામ ૧૮૯૫				૧૦૧ સરસગીતા		૧૮૨૦ ૧૮૨૫	
૬૯ સત્યભામાનો વિવાહ				૧૦૨ દશઅંગ		૧૮૩૭	
૭૦ પરચૂરણ કીર્તન, પદો				૧૦૩ બ્રહ્માનો ગરબો			
૨૧ ૭૧ રામાયણ,				૧૦૪ ઉમિયામહાદેવનો સંવાદ			
અરણ્યકાંડ વિષ્ણુદાસ ૧૬૫૪ ૧૮૧૬				૧૦૫ પ્રેમપ્રકાશ પ્રીતમ			
૭૨ ક્રિષ્કંધાકાંડ				૧૦૬ વનસ્તુતિ			
૭૩ સુંદરકાંડ				૧૦૭ શોભણવાણી શોભણ			
૨૨ ૭૪ અશ્વમેધ				૩૧ ૧૦૮ સ્વર્ગારોહણી સુરભટ્ટ ૧૭૦૪ ૧૯૩૩			
૭૫ સ્વર્ગારોહણી રત્નેશ્વર ૧૭૪૮ ૧૮૫૬				૩૨ ૧૦૯ માતાજીનો ગરબો વલ્લભ			
૨૩ ૭૬ કામાવતીની કથા વીરજી ૧૭૨૫ ૧૮૪૨				૧૧૦ સુરેખાહરણ વીરજી ૧૭૨૦			
૭૭ સુભદ્રાહરણ (અધૂરું છે)				૧૧૧ ચંદ્રના જૂમખાનો			
૨૪ ૭૮ સીતાહરણ પ્રેમાનંદ ૧૭૪૧ ૧૮૪૪				વિચાર (ગદ્યમાં)			
૭૯ અભિમન્યુ આખ્યાન				૧૧૨ માતાજીના ગરબો વલ્લભ			
૮૦ અખોલા રાણીની વાર્તા શામળ				(આણુંદ, શણગાર, કળિયુગ, વગેરે)			
૨૫ ૮૧ હંસા ચારખંડી શિવદાસ ૧૮૫૮				૩૩ ૧૧૩ જ્ઞાનદર્પણ ગોપાળદાસ			
૮૨ હંસાની વાર્તા શામળ ૧૮૫૮				૧૧૪ ભજનો આશારામ			
૮૩ ગોપઓધાર (ઉદ્ધાર)				૩૪ ૧૧૫ પિંગળ નાગ ૧૭૬૭			
૮૪ જલમ જલિયાનો				૧૧૬ રાવણ મંદોદરી સંવાદ ૧૭૧૧			
પિયાણો રામસંગ ૧૮૧૨ ૧૮૫૮				૧૧૭ માન્ધાતાની કથા ૧૫૮૫ ૧૭૭૭			
૨૬ ૮૫ ઓખાહરણ પ્રેમાનંદ ૧૮૭૫				૧૧૮ પૃથ્વીરાજ રાઠોડકૃતા વેલી ૧૮૬૭			
૮૬ ચંદ્રદાસ આખ્યાન				૧૧૯ વેતાલનાં કવિત			
વિષ્ણુદાસ ૧૮૫૧ ૧૮૮૫				૧૨૦ રણજંગ ૧૭૭૬			
૨૭ ૮૭ રુક્મણીસ્વયંવર ત્રીકમદાસ ૧૮૮૬				૧૨૧ રણજંગ જગતશંગનો			
૮૮ પરચૂરણ પદો				૧૨૨ દેવતાંક ગીત-કવિતગીત			
૮૯ પરવતપચીશી				તથા ગોરખનાથના છંદ			
૨૮ ૯૦ પંચદંડની વાર્તા શામળ ૧૮૮૧				૩૫ ૧૨૩ ગુરુજ્ઞાન વૃત્ત્યાનંદ ૧૯૦૭			
૯૧ સુરેખાહરણ વીરજી ૧૭૨૦ ૧૮૮૭				૧૨૪ સંપ્રદાયામ વગેરે			
૯૨ નંદખત્રીસી શામળ ૧૮૬૬				૧૨૫ પરચૂરણ કીર્તન તથા			
				રાસનાં પદ (છ રાગમાં ગવાતાં)			
				૧૨૬ પરચૂરણ પદો કૃષ્ણનાં			

પોથી	પેટા	અથ	અથ	રચના	નક્કનો
ન	ન	નામ	રચનાર	સવત	સવત
૩૬	૧૨૭	હરિશ્ચંદ્ર રાજ્યનું આખ્યાન	વિષ્ણુદાસ	૧૬૫૭	૧૮૮૨
૩૭	૧૨૮	મત્સ્યવેદ	શિવદાસ	૧૬૭૭	૧૭૭૦
	૧૨૯	શામળરાનો વિવાહ	હરિદાસ	૧૭૨૫	૧૭૭૦
	૧૩૦	ભામેરુ પ્રેમાનંદ	પ્રેમાનંદ	૧૭૩૯	૧૭૭૨
	૧૩૧	રાજ ડાંગવનું આખ્યાન	શિવદાસ	૧૬૭૨	૧૭૭૨
૩૮	૧૩૨	મોસાળું પ્રેમાનંદ	પ્રેમાનંદ	૧૭૩૯	૧૮૨૮
	૧૩૩	શામળરાનો વિવાહ	હરિદાસ	૧૭૨૫	૧૮૨૮
	૧૩૪	યમગીતા	રાહુ	૧૬૭૭	૧૮૨૮
	૧૩૫	દ્રીપદીચરિત્ર	વેવાદાસ		૧૮૨૧
		તથા વજ્રાહરણ (હિંદુસ્તાનીમાં)			
	૧૩૬	રામકથા-રણયજ્ઞનું આખ્યાન	પ્રેમાનંદ		
૩૯	૧૩૭	ભગવદ્ગીતા	રામભક્ત		૧૮૧૦
	૧૩૮	હારમાળા	નરસિંહ	૧૫૭૭	
	૧૩૯	પ્રસાતિયા	"		
૪૦	૧૪૦	નંદબત્રીસી	શામળ		૧૯૧૨
	૧૪૧	ભામેરુ	પ્રેમાનંદ		
	૧૪૨	વામનકથા			
૪૧	૧૪૩	સીતાજીના બાર માસ	જીવણ		૧૮૯૯
	૧૪૪	બાર માસ દેવદૃષ્ટાની			
	૧૪૫	બેનાપોપટની વાર્તા	શામળ		
	૧૪૬	વૈરાગ્યસારના સર્ગ રત્નેશ્વર			૧૮૯૯
૪૨	૧૪૭	અશ્વમેધ	રત્નેશ્વર	૧૭૪૩	૧૯૦૫
૪૩					
૪૪					
૪૫	૧૪૮	લક્ષ્મણહરણ	પ્રેમાનંદ	૧૭૨૦	
૪૬	૧૪૯	ફૂંડી	"	૧૭૫૪	૧૮૯૯
	૧૫૦	પરદામાપ્રવેશની વાર્તા			
	૧૫૧	નંદબત્રીસી	શામળ	૧૯૧૨	
	૧૫૨	શિવમહિમા			૧૮૯૯
	૧૫૩	મોસાળું	પ્રેમાનંદ	૧૭૩૯	
૪૭	૧૫૪	ભાગવતવિચાર	શીમ		
	૧૫૫	વિષ્ણુસહસ્રનામ			
	૧૫૬	પ્રજ્ઞાદંતનું આખ્યાન			
૪૮	૧૫૭				

પોથી	પેટા	અથ	અથ	રચના	નક્કનો
ન	ન	નામ	રચનાર	સવત	સવત
	૧૫૮	કબીરની વાણી—			
		કામી અગની	કબીર		
૪૯	૧૫૯	બ્રહ્મરવરૂપ-નિરૂપણ			૧૮૧૯
૫૦	૧૬૦	નાગસ વાદ	વરારામ		૧૮૬૩
	૧૬૧	હારમાળા	નરસિંહ		૧૮૬૩
	૧૬૨	ધ્રુવાખ્યાન		૧૬૬૪	
	૧૬૩	ફૂંડી	પ્રેમાનંદ		
૫૧	૧૬૪	વૈરાગ્યસાગરના સર્ગ રત્નેશ્વર			૧૯૨૬
	૧૬૫	પરચૂરણ યોગ			
૫૨	૧૬૬	ડાંગવ રાજ્યનું આ	શિવદાસ	૧૭૭૨	
	૧૬૭	પરચૂરણ પદો			
૫૩	૧૬૮	સુદામાચરિત્ર	પૂર્ણાનંદ		
	૧૬૯	પરચૂરણ પદો			
	૧૭૦	કપિલગીતા			
૫૪	૧૭૧				
	૧૭૨	વીરચંદની કથા			
૫૫	૧૭૩	હારમાળા	નરસિંહ		
૫૬	૧૭૪				
	૧૭૫	રામવિવાહ	ભાલણ		
	૧૭૬	ધ્રુવાખ્યાન	ભાલણ		
	૧૭૭	મુખવાખ્યાન	હરિદાસ		
	૧૭૮	ગોવિંદરત્નોત્તર	રાહુઆચાર્ય		
	૧૭૯	બળવાદનની કથા			૧૭૫૩
	૧૮૦	નરસિંહ મહેતાની હારમાળા	નરસિંહ		
	૧૮૧	સમસતીર્થ આખ્યાન	ભાલણ		૧૭૫૩
	૧૮૨	ચંદ્રદાસનું આ	નાકરદાસ		૧૭૬૯
૫૭	૧૮૩	પરચૂરણ પદો—			
		પ્રસાતિયા			
૫૮	૧૮૪	ફૂંડી	પ્રેમાનંદ		૧૮૪૪
	૧૮૫	સુરેષાહરણ	વીરજી	૧૭૨૦	૧૮૫૦
	૧૮૬	નળાખ્યાન	પ્રેમાનંદ	૧૭૪૨	૧૮૫૧
	૧૮૭	સુદામાચરિત્ર	"	૧૭૩૮	૧૮૫૨
	૧૮૮	લવકુશનું આ	નાકરદાસ		૧૮૪૯
	૧૮૯	અગરદાહનું	સુરસદ	૧૭૦૪	
૫૯	૧૯૦	યાજ્ઞ, પદ, હિંદોળા, રામજનો ગરબો વગેરે			
	૧૯૧	દગમ રકથ—			
		લાવણીરૂપે	નરભેરામ		

પોથી નં.	પેટા નં.	અંથ નામ	અંથ રચનાર	રચ્યા સંવત	નકલનો સંવત
૬૦	૧૯૨	સ્વર્ગારોહણ	સુરભદ્ર	૧૭૦૪	
૬૧	૧૯૩	થાળ, પદ, હિંદોળા,			
		રામજીનો ગરબો વગેરે પદ			
૬૨	૧૯૪	દશમ સ્કંધ—			
		ભાવણીરૂપે નરસેરાલ			
૬૩	૧૯૫	માતાજીનો ગરબો			
		સિદ્ધેશ્વર મહાદેવનો છંદ			
	૧૯૬	રાધારમણના છંદ મુક્તાનંદ			
	૧૯૭	વિવેકચિંતામણી	,,		
૬૪	૧૯૮	ભાગવતવિચાર	ભીમ		
૬૫	૧૯૯	ગીતગોવિંદ	જયદેવ	૧૮૨૪	
૬૬	૨૦૦	વૈરાગ્યસાર			
૬૭	૨૦૧	સુરતીનો વિવાહ	પ્રીતમ	૧૮૩૮	
	૨૦૨	મણિરત્નમાળા તુલસીદાસ			
	૨૦૩	ચર્ચાટમેજરી			
	૨૦૪	ગુરુમહિમા	પ્રીતમ		
	૨૦૫	રામરક્ષા			
	૨૦૬	નંદજીના મહિમા	જીવણ		
	૨૦૭	પ્રેમલક્ષણાકીર્તન			
	૨૦૮	પરચૂરણ પદ, ઘોળ			
૬૮	૨૦૯	પરચૂરણ પદો			
૬૯	૨૧૦	ફતેહસિંહનો ગરબો			
૭૦	૨૧૧	ધર્મસમાધિ	કૃષ્ણ	૧૭૯૯	
	૨૧૨				
	૨૧૩	નિરધાર સત		૧૭૮૮	
	૨૧૪	રૂપનારાયણ કીર્તનો			
૭૧	૨૧૫	સુરતીબાઈનો વિવાહ	ધીરો	૧૮૭૮	
૭૨	૨૧૬	પદો	ભાલણ		
૭૩	૨૧૭	રાસસર્ગનાં ગોપીવિરહનાં પદ નરસિંહ			
૭૪	૨૧૮	કુર્વાસાએ પાંડવોની લીલેલી પરીક્ષા	મલિદાસ		
	૨૧૯	પરચૂરણ પદો દયારામ પ્રીતમ			
૭૫	૨૨૦	કાકશાસ્ત્ર			
૭૬	૨૨૧	નળાખ્યાન	પ્રેમાનંદ	૧૭૭૬	૧૯૨૮
૭૭	૨૨૨	બોડાણાનું આ. રામનાથ	૧૮૨૫	૧૮૮૮	
	૨૨૩	દાણુલીલા, જન્માષ્ટમી			
		વગેરેના પદો			
	૨૨૪	હારમાળા			

પોથી નં.	પેટા નં.	અંથ નામ	અંથ રચનાર	રચ્યા સંવત	નકલનો સંવત
	૨૨૫	કૃષ્ણકૃપાસનાનો કક્કો			
	૨૨૬	ભમરપચીસી	પ્રેમાનંદ		૧૮૮૯
	૨૨૭	રઘુનાથજીનો વરઘોડો	તુલસીદાસ		
	૨૨૮	વણુઝારો	પ્રેમાનંદ		
૭૮	૨૨૯	સત્યભામાનો વિવાહ			
	૨૩૦	લક્ષ્મીપાર્વતીનો સંવાદ	મોકમ		
૭૯	૨૩૧	પરચૂરણ પદો	કમાલ, ધીરો, કપીર		
	૨૩૨	રુક્મણીહરણ	દયારામ		
	૨૩૩	સાંખ્યયોગનું ગદ્ય તરીકે			
૮૦	૨૩૪	પરચૂરણ પદો			
	૨૩૫	કાગળ	ધરમગર ૧૯૨૮		
	૨૩૬	પરચૂરણ પદો			
૮૧	૨૩૭	નળાખ્યાન	પ્રેમાનંદ	૧૭૭૬	
	૨૩૮	પરશુરામનું આ.			
	૨૩૯	રણયજ્ઞ	પ્રેમાનંદ		
	૨૪૦	વામનકથા	,,		
	૨૪૧	વિક્રમચરિત્ર	શામળ		
	૨૪૨	ગંધર્વસેનની વાતો	,,		
	૨૪૩	ઓખાહરણ	પ્રેમાનંદ		
૮૨	૨૪૪	નળાખ્યાન	પ્રેમાનંદ	૧૭૭૬	૧૯૩૪
૮૩	૨૪૫	કૃષ્ણગોપીની ગરબીઓ	ગિરધર		૧૯૨૩
	૨૪૬	કૃષ્ણજન્મ—	દયારામ		
		ખંડનો ગરબો			
	૨૪૭	ગિરધર કૃત ગરબો	ગિરધર		
૮૪	૨૪૮	પરચૂરણ પદો—			
		નાગદમન			
	૨૪૯	રામજીનો ગરબો			૧૮૬૮
	૨૫૦	દારકા ભક્તના મહિના			
	૨૫૧	દાણુલીલા, મહિના વ.			
૮૫	૨૫૨	કક્કો તથા વાર તથા પદો વગેરે ગોવિંદ		૧૮૯૩	
	૨૫૩	પરચૂરણ પદો	ધીરોભક્ત		
૮૬	૨૫૪	કૃષ્ણનાં પરચૂરણ ઘોળ			
૮૭	૨૫૫	કર્મગીતા	મહીદાસ		૧૮૫

પાથી	પેટા	અથ	અથ	અથ	અથ
૧	૧	નામ	અથનાર	સવત	સવત
૨૫૬	રાધિકાવિવાહ	ગિરધર		૧૮૬૧	
૨૫૭	પરશુરામનું આ	શિવદાસ		૧૮૬૨	
૨૫૮	મહાદેવભીલગીનો				
	સવાહ	રણછાડ		૧૮૮૯	
૨૫૯	રુદ્રાક્ષમાહાત્મ્ય	,,		૧૮૮૯	
૨૬૦	શિવજીનો ગરબો	,,			
૨૬૧	શિવસક્તમાળા	,,		૧૮૮૯	
૨૬૨	શિવાખ્યાન	,,		૧૯૦૩	
૨૬૩	હામેશ્વરનું આ	ભોગીદાસ	૧૬૪૭	૧૭૩૬	
૨૬૪	અર્ણવકવર્			૧૭૩૬	
૨૬૫	હાલુલીલા, સવૈયા			૧૭૩૬	
૨૬૬	કીર્તનો				
૨૬૭	શુકનાવલી				
૨૬૮	લક્ષ્મીપાર્વતીનો				
	સવાહ	સુરદાસ		૧૭૩૬	
૨૬૯	મૃગલી સવા	નાકરદાસ		૧૭૩૬	
૨૭૦	કુવારી (દુધા- વિહારના પદ)	સુરદાસ			
૨૭૧	ભગવદ્ગીતા	રત્નેશ્વર	૧૭૪૮	૧૮૪૧	
૨૭૨	વિવેકવલ્લભનો	પ્રેમાનંદ			
૨૭૩	ભગવત્સ્તુતિ				
૨૭૪	સભાપર્વ	નાકર			
૨૭૫	વિરાટપર્વ	નાકર			
૨૭૬	અખાની વાણી	અખો			
૨૭૭	મ્વર્ગશિદ્ધિ	રત્નેશ્વર	૧૭૪૮	૧૮૪૧	
૨૭૮	અદ્રહાસનું આ	,,			
૨૭૯	વલ્લભાખ્યાન				
૨૮૦	અર્જુનગીતા				
૨૮૧	રાધિકાજીનો વિવાહ				
૨૮૨	કુમારગદ્યુરીનું				
	આખ્યાન	વિધુદાસ		૧૮૫૧	
૨૮૩	બોડાણની કથા	રામનાથ	૧૮૨૫	૧૮૭૩	
૨૮૪	શ્રીમદ્ભાગવત	રત્નેશ્વર		૧૮૦૭	
૨૮૫	વિરાટપર્વ	નાકર	૧૬૧૨	૧૮૬૩	
૨૮૬	હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન	વિધુદાસ		૧૬૫૭	
૨૮૭	અબરીપ રાત્રની કથા			૧૬૪૫	
૨૮૮	ડાગવ રાત્રનું આ	ગિરદાસ		૧૬૭૨	
૨૮૯	અક્ષયગીતા	અખો		૧૭૭૫	
૨૯૦	હારલીલા	નરસિંહ			
૨૯૧	નંદનગીતી	ગામળ		૧૮૬૩	

પાથી	પેટા	અથ	અથ	અથ	અથ
૧	૧	નામ	અથનાર	સવત	સવત
૧૦૧	૨૬૨ વસંતવર્ણન	સુરદાસ			
	૨૬૩ વિહાર	,,		૧૭૭૬	
	૨૬૪ નવરસ	નારાયણદાસ			
૧૦૨	૨૬૫ વર્ષ દિવસના				
	ઉત્સવની વિધિ				
૧૦૩	૨૬૬ ઉત્સવની સેવા				
૧૦૪	૨૬૭ પ્રહલાદજીની				
	નિગાળ	પ્રેમાનંદ			
૧૦૫	૨૮૮ હરતામલક	બાલુદાસ			
૧૦૬	૨૮૯ ભમર ભૂદરના મહિના				
	ગકર ને બીલડી	પ્રેમાનંદ			
૧૦૭	૩૦૦ રસિક પ્રિયા				
૧૦૮	૩૦૧ વિધુસંહસનામ				
	૩૦૨ ભમરગીતા				
૧૦૯	૩૦૩ ઉત્પાતનો ગરબો				
૧૧૦	૩૦૪ અનેક અર્થ મળી				
૧૧૧	૩૦૫ હારમાળા				
૧૧૨	૩૦૬ કોનસાસ				
૧૧૩	૩૦૭ કામીવતીની વાર્તા				
૧૧૪	૩૦૮ દાલુલીલા				
	૩૦૯ બારાણસી સુદામાની				
૧૧૫	૩૧૦ બોખાહરણ	માધવદાસ		૧૭૧૭	
	૩૧૧ નરસિંહ મહેતાનું				
	મોસાણું	પ્રેમાનંદ	૧૭૩૬	૧૭૧૭	
૩૧૨	એકાદશીનું આ	શિવદાસ	૧૬૭૦	૧૭૬૭	
૩૧૩	શામળશાનો વિવાહ	પ્રેમાનંદ	૧૭૨૫	૧૭૬૮	
૩૧૪	કીર્તનો, પદ, ધોળ,				
	વાદીનો રાસ, લઘુ રાસ, વગેરે				
૩૧૫	હારમાળા	નરસિંહ			
૩૧૬	હિંદોળાના પદ	ભગવાનદાસ			
૩૧૭	પરચૂરણ પદો	વગેરે			
૩૧૮	૩૧૮ પરચૂરણ પદો	દયારામ,			
		કબીર, પ્રીતમ			
૩૧૯	૩૧૯ વચ્છહરણ	જીવરામ			
	૩૨૦ જીવરામની મુસાદરી	,,			
૩૨૧	૩૨૧ વચ્છહરણ				
૩૨૨	૩૨૨ છૂટક પદ	દયારામ			
૩૨૩	૩૨૩ રાધિકાના મહિના				
	વિવાપના	ગકરનંદ			
૩૨૪	૩૨૪ અબાજનો ગરબો				

વાચકવૃંદને સૂચના

આ યાદી દી. સા. મણિભાઈ જોવા આવનાર હતા તે વખતે કરેલી છે. તે વખતે આ પુસ્તકોનો શો ઉપયોગ થશે તેનો ખ્યાલ મને નહોતો તેથી, અને બે દિવસમાં બધું કામ પૂરું કરવાનું હતું તેથી, દરેક પુસ્તકની બધી હકીકત લખી નથી. દરેક પુસ્તકનાં પાનાં ફેરવતાં તે ગ્રંથનું નામ અને કવિ વગેરે જેટલું સમજાયું તેટલું જ લખી લીધું હતું. કેટલીક જગ્યાએ કવિનાં નામ ન સમજાયાથી અગર ફાટી ગયેલાં હોવાથી ફક્ત કાવ્યનું નામ લખી ફક્ત કાવ્યલીઓ મૂકેલી. તે ઉપરથી આ યાદી સંવત ૧૯૪૬-૪૭માં કરેલી છે. તે વખતે હું સાહિત્યનો રસિયો નહોતો.

શાસ્ત્રી જે જે ગ્રંથ લખતા તે વખતે આ યાદી ઉપરથી તે ગ્રંથને મળતાં બીજાં પુસ્તકો જોતા અને પ્રતપાઠાંતર લખતા.

કેટલાંક પુસ્તકોમાં કથાની (કાવ્યની) શરૂઆતમાં મંગલાચરણ વખતે માણુભટ્ટા મંગલાચરણ બોલે છે તેવાં બીજા કવિનાં પદ પણ એક બે કડી ફેરવી પોતાના નામથી લખેલાં હતાં.

પરિશિષ્ટ
ત્રિમાસિક

અનુક્રમ નંબર	પુસ્તકનું નામ	પેટાના કાવ્યો	ન્તા	રચના મ વત	હસ્તલિખિત ગૂના પુસ્તકની યાદીમાં આ પુસ્તક છે કે નહિ
૧	૨	૩	૪	૫	૬

ત્રિમાસિક શરૂ થતા

૧	રણુયજ્ઞ	ગણુયજ્ઞ	પ્રેમાનંદ કવિ	ચોક્કસ નથી પણ સ ૧૭૪૧ હશે	હવે
૨	ચ દ્રાહાસાખ્યાન	ચ દ્રાહાસાખ્યાન	પ્રેમાનંદ કવિ	સ ૧૭૨૭	હવે

ત્રિમાસિક પ્રાચીન કાવ્ય વર્ષ ૧

૧	હારમાળા	હારમાળા	પ્રેમાનંદ અને નરસિંહની હોય તો		૧૭૩૪ ૧૫૭૨
૨	અગનવિદિ	અગનવિદિ	શામળ	નથી લખતી વખતે માગી આણેલું	—

પ્રાચીન કાવ્ય

છપાયા સં.	બહુત કાવ્ય- દોહનમાં છપાયું છે કે નહિ	સાક્ષરોમાં શંકા છે કે નહિ	વિશેષ હકીકત
૭	૮	૯	૧૦

પહેલાંનાં બે પુસ્તકો

૧૯૪૦	છપાયું છે	નથી	પ્રસ્તાવના રા. બ. હરગોવિંદદાસની છે, અને ગ્રંથવિવેચન પણ નાથાશંકરના લખેલા ઉપરથી રા. બ. હરગોવિંદદાસે સુધારી લખ્યું છે.
„	રત્નેશ્વર કવિનું છપાયું છે	„	ચંદ્રાહાસાખ્યાન વિષ્ણુદાસે, સં. ૧૬૨૪માં, નાકરે ૧૬૯૯માં, રત્નેશ્વરે ૧૭૪૮માં લખ્યું છે. એ પ્રતો જૂનાં પુસ્તકની યાદીમાં છે.

સંવત ૧૯૪૧ સને ૧૮૮૫

૧૯૪૧	છપાયું છે	નથી પણ-નરસિંહ મહેતાની કે પ્રેમાનંદની એ શંકા છે	હારમાળા કોની રચેલી તેને માટે પ્રસ્તાવનામાં ખુલાસો કર્યો છે કે પ્રેમાનંદની છે. ગ્રંથની યાદીમાં જે લેખી પ્રતો છે તેમાં દરેકમાં વધતાં ઓછાં પદો છે. આ બાબત સાક્ષરોમાં તકરાર છે. પ્રેમાનંદનો પુત્ર વલ્લભ કહે છે કે કવિએ નામ વગરના ત્રણ ગ્રંથો કર્યા છે; એમ રા. બ. હરગોવિંદદાસ પ્રસ્તાવનામાં લખે છે.
„	„	નથી	પ્રસ્તાવના રા. બ. હરગોવિંદદાસની છે તે યથાર્થ છે. કવિ અમદાવાદના, પણ તે શીહુંજ રહેતા. રખિયલદાસ નામના જમીનદારનો એમને આશ્રય હતો. કવિઓ માટે સને ૧૮૬૩-૬૪માં ‘જીહ્વિપ્રકાશ’ને ‘શાળાપત્ર’માં પ્રેમાનંદ અને શામળ-માં કોણ ઉત્તમ તેનો ઝઘડો ચાલ્યો હતો. તેમાં પ્રેમાનંદ, દયારામ અને શામળ એમ એ ત્રણ માટે વર્ણન થયું હતું. શામળે સ્વકલ્પનાના ધણા ગ્રંથો લખ્યા છે તેમાં આ ગ્રંથ ઉત્તમ છે. સવિસ્તર વર્ણન નર્મદાશંકરે અને ધર્યારામ-ભાઈએ કર્યું છે. અમારો મત પ્રેમાનંદને મહા-કવિ ગણવાનો છે.

૩	ગોવિ દગમન અને દાણુલીલા	૧ ગોવિ દગમન ૨ દાણુલીલા	નરસિંહ "	નક્કી નથી "	લખતી વખતે માગી આણેલું "
૪	લક્ષ્મણાદરણુ અને દાણુલીલા	૧ લક્ષ્મણાદરણુ ૨ દાણુલીલા	પ્રેમાનંદ "	૧૭૨૦	છે

વર્ષ ૨ જી

૧	સપ્તમસ્કંધ	(પ્રહ્લાદાખ્યાન)	પ્રેમાનંદ	નક્કી નથી, પણ અષ્ટમ સ્કંધમાં આપેલી છે	હવું શ્રીમદ્ ભાગ- વતના નવ સ્કંધમાંથી લીધેલું
૨	નદખત્રીમી	નદખત્રીમી	શામળ	નક્કી નથી	હવું
૩	દયાગમકૃત કવિતા	૧ પદ્યમય ૨ પ્રબોધ્યાવની ૩ મનમતિસ વાદ	દયારામ	મવત ૧૮૮૩ પછી	લખતી વખતે માગી આણેલું
૪	સુરતસ આમ	સુરતસ આમ	નગસિંહ		નથી

વર્ષ ૩ જી

૧	વામનકથા અને નરસિંહ મહેતાની દ્વંડી	૧ વામનકથા ૨ નરસિંહ મહેતાની દ્વંડી	પ્રેમાનંદ	૧૭૫૪, બીજી પ્રતોમાં ૧૭૩૪ અને ૧૭૪૪ છે	હવું અને માગી આણેલું
૨	ધીરામકૃત કવિતા	કાશીઓ અને પરચૂરણ પદ	અક્ષયભટ્ટ ધીરામકૃત	પરોળર માલુમ નથી, સં ૧૮૨૭ પછી હશે	છે

૧૯૪૧	છપાયાં છે.	શંકા નથી	(મને અને પ્રો. ભટ્ટને વડોદરામાંથી પુસ્તક મળ્યું નથી. કેટલી આશ્ચર્યની વાત !)
"	"	૧ માટે શંકા છે	લક્ષ્મણાહરણ ભાગવતના દશમસ્કંધના અધ્યાય ૬૮ ઉપરથી વિસ્તારથી એક જ દિવસમાં લખેલું છે. આ પુસ્તક નાથાશંકરને ગાંધીને ઘેરથી પડીકાં વાળવાના કાગળમાંથી (પસ્તીમાંથી) મળ્યું હતું. તે બાબતનો પ્રસ્તાવનામાં ખુલાસો કર્યો છે તે જોવો. દાણુલીલા ઉત્તમ છે. એવી જ બીજા કવિઓની પણ છે.

૧૯૪૨-૪૩

૧૯૪૨-૪૩	"	નથી	પ્રસ્તાવના વાંચવી. બીજા કવિઓનાં પણ સમ્પ્રદાય સ્કંધ છે.
"	"	"	શામળનાં બીજાં કાવ્યો કરતાં આ પુસ્તક ઉત્તમ છે. મર્યાદા તોડી નથી. વિશેષ હકીકત વર્ષ ૧ના રજા અંકમાં જણાવી છે.
"	નં. ૩ છપાયું છે. બીજાં છપાયાં નથી	"	કવિચરિત્ર ખાસ વાંચવું. ટીકા રા. રા. છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટની કરેલી છે.
"	છપાયું છે, પ્રા. કા. માળા ઉપરથી	કોનું લખેલું તે શંકાસ્પદ છે	નરસિંહ મહેતાનું આ ઉત્તમ પુસ્તક છે. ટીકા શાસ્ત્રીની છે. શૃંગાર અને વીરરસનું વર્ણન છે. આ માટે સાક્ષરોમાં શંકા છે કે કોનું રચેલું ?

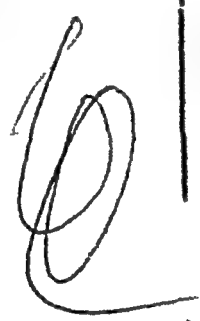
સં. ૧૯૪૩-૪૪

૧૯૪૩-૪૪	છપાયાં છે	નથી	ચાર પ્રતો મેળવી હતી. ભાગવતના અષ્ટમ સ્કંધમાંથી વામનકથા લીધી છે અને વામન-પુરાણમાંથી પણ લીધી છે. હૂંડી:-પ્રેમાનંદે નરસિંહ મહેતાનું પાત્ર લઈ આ સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચ્યો છે. મામેરું, હૂંડી અને વિવાહ એ રંગનું ચટકું છે.
"	"	"	ધીરાભક્તનું કવિચરિત્ર વાંચવું. વિશેષ હકીકત પ્રાચીન કાવ્યમાળાના ગ્રંથ રૂપમાં છે. જન્મ સં. ૧૮૦૯-૧૦; મરણ સંવત ૧૮૮૧. ઉમર વર્ષ ૭૨; સાવલી નજીક ગોહડા ગામના રહેવાસી પ્રતાપ બારોટનો પુત્ર. ગુરુ ગોહડાના

૩	સપ્તશતી	સપ્તશતી (અડી)	ભાલણ	સ ૧૪૮૭ પછી	૭
૪	દ્રૌપદીસ્વયં વર અને એકાદશીમહિમા	૧ દ્રૌપદીસ્વયં વર અને ૨ એકાદશીમહિમા	શિવદામ	સ ૧૦૭૩ સ ૧૬૭૦	૭

વર્ષ ૪થુ

૧	હ્યારામકૃત કવિતા	(૧) રાસપંચધ્યાયી (૨) હરિભક્તચંદ્રિકા	દ્યાનામ	નક્કી નથી "	હવુ માગી આણેલુ
૨	ઋષ્ય- શૃંગાખ્યાન	ઋષ્યશૃંગાખ્યાન	પ્રેમાનંદ	૧૭૨૬	યાદીમા નથી
૩	ધોગામકતાની પગચરણ કવિતા	(૧) રાસના ગન્ધાઓ (૨) સાન વાર (૩) બાગ માસ (૪) દ્રૌપદીનંદનદગ્ધ (૫) મુગ્ધીમાર્ગ નોવિવાહ (૬) યુરુપ્રશસા (૭) શિષ્યધર્મ (૮) ધર્મવિચાર (૯) માયાનો મહિમા	ધોગા ભક્ત	નક્કી નથી, પણ ૧૮૨૭ પછી દશે	૭, અને લખતી વખતે માગી આણેલુ
૪	નવગારાહણ	નવગારાહણ	ગુલેશ્વર પ્રેમાનંદ ગિધ્ય	સ ૧૭૪૮	છ

			જીભાઈ શાસ્ત્રી હતા. રામાનંદી (સ્વામિનારાયણ પંથના ગુરુ) હતા. બાપુસાહેબ ગાયકવાડ વગેરે ઘણા એમના શિષ્ય હતા. છેલ્લી અવસ્થામાં નિરાંતને ગુરુ કર્યા હતા. ધીરાએ રણયજ્ઞ પણ લખ્યો છે તથા પદ અને કાફીઓ ઘણી ઉત્તમ લખી છે. આ ગ્રંથની ટીકા છે. ન. ભટ્ટે તથા બહરીનાથ દેવશંકર વ્યાસે કરી છે.
૧૯૪૩-૪૪	છપાયું છે	નથી	કવિચરિત્ર પાટણના નારાયણ ભારતીએ લખી મોકલેલું ઘણું સારું છે. કવિના પિતાનું નામ મંગળજી. ભાલણનું બીજું નામ પુરુષોત્તમ મહારાજ (પરનામી ધર્મ ચલવનાર હશે). ભાલણના પુત્ર વિષ્ણુદાસ કહેવાય છે. ભાલણે ઘણા ગ્રંથો લખ્યા છે. ભાલણે વૃદ્ધાવસ્થામાં સંન્યાસ લીધો હતો.
„	નં. ૧ છપાયું છે નં. ૨ નથી છપાયું	„ 	પ્રસ્તાવના વાંચવી. કવિ ખંભાતના નાગર બ્રાહ્મણ હતા. એમના ગુરુ ભૂધર વ્યાસ હતા. એમના સહાધ્યાયી વિષ્ણુદાસ હતા. તેથી વિષ્ણુદાસ નામનાં કાવ્યોમાં કવિ માટે શંકાઓ ઉત્પન્ન થાય છે.
સને ૧૯૪૪-૪૫			
૧૯૪૪-૪૫	છપાયાં નથી	„	પ્રસ્તાવના વાંચવી. દયારામભાઈની કવિતા ઉત્તમ હોય જ. રાસપંચધ્યાયી બીજા કવિઓએ પણ લખી છે.
„	ત્રિમાસિક ઉપરથી છપાયું છે	શંકાવાળો ગ્રંથ	પ્રસ્તાવના વાંચવી. આ આખ્યાન છંદોબદ્ધ છે. એક જ પ્રત મળી હતી. શંકાસ્પદ છે.
„	નં. ૧ છપાયું છે, બીજાં નથી છપાયાં	શંકા નથી	કવિચરિત્ર વર્ષ ૩૦નું અંક ૨ તથા પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં છે. ટીકા વ્યાસ બહરીનાથ દેવનાથની મદદથી કરી છે.
„	નથી છપાયું	„	પ્રાચીન કાવ્યમાળા ગ્રંથ ૧૫માં કવિચરિત્ર છે તે વાંચવું તથા આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના વાંચવી. આ પુસ્તક મહાભારતના છેલ્લા પર્વનું ભાષાન્તર છે.

વર્ષ ૫ મું

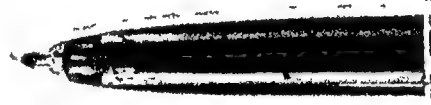
૧	કલિદાસકૃત કવિતા	(૧) સીતાગન્ય વર	કવિ કલિદાસ	સ ૧૮૫૭	લખતી વખતે માગી આણેલું
૨	દ્વાદશ માસ બુદ્ધા બુદ્ધા કવિઓના	(૧) ગનેશ્વર કૃત દ્વાદશ (૨) દયારામકૃત દ્વા મા (૩) ગિરધરકૃત દ્વા મા (૪) ભોગભગન કૃત ગાનના દ્વા મા (૫) દ્વાદશ ભક્ત કૃત ગદાવિગ્રહના દ્વા મા	ગનેશ્વર દયારામ ગિરધર ભોગ ભગત દ્વાદશ	નક્કી નથી " " " "	હતા લખતી વખતે માગી આણેલા
૩	સુરેખાહરણ	(૧) સુરેખાહરણ	વીગજી પ્રેમાનંદ શિષ્ય	સ ૧૭૨૦	છે હતી
૪	દયાગમકૃત પરચૂરણ કવિતા	(૧) આહાણુ ભક્ત વિ વાદ નાટક (૨) યમુનાજની સ્તુતિ (૩) પરચૂરણ કીર્તન (૪) ગદા અષ્ટોતર શતનામ (૫) કૃષ્ણ અષ્ટોતર શતનામ (૬) કૃષ્ણઉપવીત	દયાગમ " " " " " "	નક્કી નથી " " " " "	છે અને લખતી વખતે ડોહાધી માગી આણેલા તે પાછા આપ્યા છે

- વર્ષ ૬ મું

૧	મદનમોહના	મદનમોહનાની નાતા	શામળ		લખતી વખતે માગી આણી પાછા આપેલું
૨	પ્રીતમકૃત કવિતા	(૧) સરસ ગીતા (૨) અહાનો ગરબો (૩) પ્રેમપ્રદાશના પદ	પ્રીતમ	૧૮૩૧ " "	છે હતા-ને પાછા આપેલું
૩	પાડવવિદિ	પાડવવિદિ	ભાઉ	નક્કી નથી	લખતી વખતે માગી લાવી લખેલું
૪	ભાણુદાસ અને જીવનદાસ કૃત કવિતા	(૧) દગ્તામલક (૨) ચાતુરીઓ	ભાણુદાસ જીવનદાસ	૧૭૧૫ ૧૮૦૩	અથ-૧૦૫ શાસ્ત્રીના હાથની લખેલી ચોપડી હતી

૧૯૪૫-૪૬

૧૯૪૫-૪૬	છપાયું નથી	નથી	કવિ સોરઠ માંહેલા વસાવડના વતની. જ્ઞાતિએ નાગર હતા. એમણે બીજા ગ્રંથો પણ રચ્યા છે.
”	નં. ૩ છપાયું છે. બીજાં નથી છપાયાં.	”	રત્નેશ્વર અને દયારામના દ્વાદશ માસ ઘણા સારા છે. કવિ અને તેમનાં કાવ્યો માટે તેમના મુખ્ય ગ્રંથોમાં જોવું.
”	નથી છપાયું.	”	પ્રસ્તાવના વાંચવી. અને પ્રાચીન કાવ્યમાળા ગ્રંથ ૮નું કવિચરિત્ર વાંચવું. શામળના જેવી કલ્પનાનો ગ્રંથ છે.
”	નં. ૩-૪-૫ છપાયાં છે. બીજાં નથી છપાયાં.	”	જન્મચરિત્ર પ્રાચીન કાવ્યમાળા અંક ૨માં વાંચવું. પ્રસ્તાવના વાંચવી. ટીકા છોટાલાલ ન. માસ્તરની છે.

045 H1

૧૯૪૬-૧૯૪૭

૧૯૪૬-૪૭	છપાયું છે	”	કવિની હકીકત વર્ષ ૧ના ૨ જા અંકમાં છે. પુસ્તક મળ્યું નથી.
”	નં. ૧-૩ છપાયાં છે.	”	ચરોતરના સંઘેસર ગામનો ભાટ. બ્રહ્મજ્ઞાની, અદ્વૈત મતનો.
”	નથી છપાયું	”	છાપેલું પુસ્તક મળ્યું નથી. વિશેષ હકીકત લખી નથી.
”	અને છપાયાં છે	”	કવિ ક્યાંના તે નહીં નથી. પણ દંતકથા છે કે એક મૂંગો છોકરો હતો તેને કોઈ મહા-ત્માએ બોલતો કર્યો હતો. તેની કવિતા છે. આ ગ્રંથ વેદાંતનો છે. તે શંકર દિગ્વિજયમાંથી લીધેલો

૩	વૈરાગ્ય- બોધ કાવ્ય	(૧) વૈરાગ્યબોધ કાવ્ય (૨) વૈરાગ્યસત્તા (૩) વૈરાગ્ય-દીપક	રતનેશ્વર (ત્રિમાનંદ શિષ્ય)	નક્કી નથી	હતા ને માગી આણેલું
૪	વિષ્ણુદાસ- કૃત કાવ્યો	(૧) રુદ્રમાગદનુ આખ્યાન (૨) શત્ય પર્વ	વિષ્ણુદાસ ,,	૧૭૩૪ ?	હતા ને સખતી વખતે માગી આણેલું
૧	દયારામ કૃત કવિતા	શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા માહાત્મ્ય	દયારામ	૧૮૭૬	વર્ષ ૯ મુ નકોત્ર સખતી વખતે ડબોધી માગી આણેલું

૧૯૪૮-૯	છપાયું છે	શંકા નથી	પ્રાચીન કાવ્યમાળા ગ્રંથ ૧૫ માં કવિચરિત્ર છે તે વાંચવું. તથા આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના વાંચવી. ટીકા છે. ન. ભારતરની છે.
”	નથી છપાયું	”	વર્ષ ૭ અંક મુજબ એમણે આખું મહા-ભારત તથા બીજા ઘણા ગ્રંથો લખ્યા છે.

૧૯૪૯-૫૦

૧૯૪૯-૫૦	”	”	દયારામભાઈનું ચરિત્ર પ્રાચીન કાવ્યમાળા અંક ૨ માં તથા આ પરિશિષ્ટ વર્ષ ૫ અંકમાં આપેલું છે. આ કાવ્ય પદ્મપુરાણ ઉપરથી લીધેલું છે.
---------	---	---	---

આ પરિશિષ્ટમાં વર્ષ ૧-૨-૩-૪-૫-૬ એ કાવ્યો શંકારપદ છે. તે પ્રથમ જણાવ્યું છે. કેટલાક કથાકારો, હરદાસો અને માણુભટ્ટોએ મૂળ કવિને બદલે પોતાનાં નામ લખી દીધાં છે. તેથી મૂળ કવિ કોણ તે જોળવાનું કામ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તેથી એક કવિનું કાવ્ય બીજા કવિના નામ પર ચઢી જવાનો સંભવ છે. આમાં અને બૃહત્ કાવ્યદોહનમાં ઘણી જગ્યાએ એમ પણ થયું છે. શંકાવાળા છ અંકો માટે પ્રથમ વર્ણન કર્યું છે.

પરિશિષ્ટ
પ્રાચીન

અનુક્રમ નંબર	પુસ્તકનું નામ	પેટાના કાવ્યો	કર્તા	સ્થા સ	હસ્તલિખિત જૂના પુસ્તકની યાદીમાં આ પુસ્તક છે કે નહિ
૧	૨	૩	૪	૫	૬
૧	દ્રૌપદીહરણ		મહાકવિ પ્રેમાનંદ	સ ૧૭૪૫	નથી
૨	રસિક- વલ્લભાદિ કવિતા	૧ રસિકવલ્લભ ૨ પુષ્ટિપથગદ્ય ૩ રુદ્રિમણીમીમત ૪ પ્રત્યોત્તરમાળા ૫ પુરુષોત્તમ પચાગ ૬ કુટ કાવ્ય-૫૬	કવિ હયારામ	સ ૧૮૮૪	લખતી વખતે ખીછ પ્રતો માગી આણી હતી
૩	ગજમૂય યજ્ઞ ગિરધગૃહ	ગજમૂય યજ્ઞ	ગિરધર	૧૮૮૭	નહોતું લખતી વખતે માગી આણેલું ખીછ પ્રત પણ હતી

કાવ્યમાળા

છપાયા સં.	બૃહત્ કાવ્ય- દોહનમાં છપાયું છે કે નહિ	સાક્ષરોમાં શંકા છે કે નહિ	વિશેષ હકીકત
૭	૮	૯	૧૦
સં. ૧૯૪૬	પ્રા. માળા ઉપરથી છપાયું છે	રચનાર માટે શંકા છે	કવિચરિત્ર અને અંથવિવેચન વાંચવું. ત્રિમાસિક પ્રાચીન કાવ્યથી કંઈક વિશેષ છે. એમની જન્મસાલ નક્કી નથી. પણ ૧૭૨૦ પહેલાં હશે. એ વડોદરા વાડીમાં વચલી પોળમાં રહેતા. ત્યાં એમનાં મકાન છે. એમને ૧ પોતાનો પુત્ર વલ્લભ, ૨ રતનેશ્વર, ૩ વીરજી અને ૪ સુંદર ધનદાસ શિષ્યો હતા તે ચારે સારા કવિ હતા. એમણે ધણા ગ્રંથો રચ્યા છે. તે જનસમૂહમાં પ્રખ્યાત છે. આ ગ્રંથને ભાષા અને પદ્ધતિમાં ફેરથી સાક્ષરો શંકાની દૃષ્ટિથી જુએ છે. મરણ- સાલ નક્કી નથી, પણ સત્તર આખરમાં હશે.
”	નથી છપાયું	○	દયારામભાઈનું જન્મચરિત્ર ત્રિમાસિક અને પ્રાચીન કાવ્યમાળામાંનું સવિસ્તર વાંચવા જેવું. એ ડભોઈના વતની, અને ચાણોદ તથા સૂરતમાં રહેતા. વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતા. તેમની યુવાવસ્થા અટક્યાળી હતી. નાના મોટા મળી સો ઉપરાંત ગ્રંથ લખ્યા છે. શાસ્ત્રીને પોતાના હસ્તલિખિત ભંડારમાંના તથા જોઈએ ત્યારે પ્રાપ્ત થાય એવા ૬૦ ગ્રંથો હાથ લાગ્યા હતા.
”	”	○	પાદરા પાસે માસર ગામનો દશાલાડ વાણિયો. વડોદરા રંગીલા મહારાજના મંદિરનો કારભાર કરતો. તેનો જન્મસંવત ૧૮૪૩ માં. રંગીલા મહારાજ સાથે યાત્રાએ ગયા. એ મહારાજ રાધા- વલ્લભી હતા. તેથી કવિને જતાં કે આવતાં શ્રી- નાથજીનાં દર્શન કરવા જવા ન દીધા; તેથી શ્રીજીના ધ્યાનમાં પૂજા કરતાં ૬૫ વરસની વયે સંવત ૧૯૦૮ માં પુષ્કર પાસે આમધરા ગામમાં ભગ- વતસ્વરૂપને પામ્યા. એમનું કવિચરિત્ર વાંચવું. એમણે રામાયણ, પ્રહ્લાદચરિત્ર, કૃષ્ણચરિત્ર, દશમસ્કંધ પૂરો, વગેરે ગ્રંથો રચ્યા છે.

૪	દુશાસન રુધિરપાન આખ્યાન	વીરસનો આ એક જ અથ જે	પ્રેમાનદ્યુત વલ્લભ	૧૭૮૦	નથી
૫	ભોગભક્ત- કૃત કવિતા	૧ બાનાહર ૨ પ્રભાતિયા ૩ મહિના ૪ કીર્તનો ૫ કાશીઓ ૬ ભક્તમાળ ૭ ચામખા	ભોળો ભક્ત	૨૨યાની સાલ નક્કી નથી	નથી, પણ લખતી વખતે માગી આવેલું
૬	દિવાળીખાઈ તથા	૧ રામજન્મની ગરબીઓ ૨ ગમવિવાહ ૩ રામગત્યાભિષેક	દિવાળીખાઈ	નક્કી નથી, પણ ૧૮૬૦ પછી હશે	નકોતી, પણ લખતી વખતે માગી આવેલી
	રાધાખાઈ- કૃત કવિતા	૧ કૃષ્ણખાળલીલા ૨ કંસનધ ૩ મુચુકદમોક્ષ ૪ મીરા માહાત્મ્ય ૫ છટક ગરબીઓ	રાધાખાઈ	નક્કી નથી, પણ ૧૯૧૦ના અરસામા હશે	"
૭	બાપુસાહેબ ગાયકવાડકૃત કવિતા	૧ ગાનોપદેશના ૫૬ ૩૦ ૨ ધર્મવેલ અમના ૫૬ ૧૦ ૩ આજીયુ શ્રદ્ધા ભેદના ૫૬ ૧૫ ૪ અહાસાનના ૫૬	બાપુસાહેબ ગાયકવાડ	૧૮૬૫ પછી ૧૮૯૦ મા	નથી, પણ લખતી વખતે માગી આવેલા

સં. ૧૯૪૬	”	હસ્તલિખિત પ્રત ન હોવાથી શંકા	○	પ્રેમાનંદનો પુત્ર. જન્મની સાલ નક્કી નથી, પણ સંવત ૧૭૪૯ની આસપાસ હશે. સ્વતંત્ર સ્વભાવનો હતો. એણે નવ રસના નવ ગ્રંથ અને વલ્લભકથા તથા નાટક, ચંપુ અને પિંગળ લખ્યાં છે. પ્રેમાનંદની પેઠે સંસ્કૃતનું ભાષાંતર ન કરતાં ફક્ત આધાર લઈ જુદી રીતે જ કાવ્ય કરતો. મરણની ચોક્કસ સાલ નથી.
સં. ૧૯૪૬-૪૭	૧ નથી છપાયું ૨ ” ૩ ” ૪ ” ૬ ”	○	○	ભોજના વડીલ મૂળ સાવલીના. તે કાઠિયાવાડમાં જેતપુર પાસે દેવડી ગાલોલમાં રહેતા. તે કરસનદાસના પુત્ર ભોજો ભક્ત. જન્મ ૧૮૪૧માં. બાર વરસ દૂધ પીને રહેલા. ભક્ત તરીકે પુખ્તતા. પછી અમરેલી પાસે ક્ષેત્રપુરમાં માતા ભાઈઓ સાથે રહેતા. સોહંનો જપ કરતા. સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. લોકવાયકાથી ગાયકવાડના કાઠિયાવાડના દીવાન વિઠ્ઠલરાવે તેમની પરીક્ષા કરી હતી. તેમાં સફળ થયા હતા ને તેમને ઉપદેશ કરવા ધણુ આપ્યા તરત જ જોડી જોડી કહ્યા હતા. એમનો ગુરુ ગિરનારનો રામેતવન હતો. તેમના પ્રતાપે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. (એ રામેતવન તે રામાનંદના ગુરુ હશે.)
”	”	નથી છપાયાં	○	દિવાળીઆઈનો બાપ ડોઘાઈનો વતની બ્રાહ્મણ હતો. સંવત ૧૮૪૭ ના દુકાળમાં તેને કોઈ વૃક્ષ સાધુને સોંપી જતો રહ્યો હતો. એ સાધુ રામભક્ત હતો. તેણે દિવાળીઆઈને ભણાવી રામભક્તિ ઉપર દૃઢતા કરાવી હતી. એણે રામને જ ગાયા છે. ગોરવામાં એ બંને રહેતાં. વડોદરા પણ રહેતાં. મંદિર બંધાવતાં ઉપાધિ થવાથી એ બાઈ અયોધ્યા ગઈ. ત્યાં જ મરણ પામી હશે.
”	”	”	○	એ દક્ષિણી બ્રાહ્મણની પુત્રી હતી. રામનાથ મહાદેવમાં આવેલા કોઈ અવધૂતનાથ સાધુની શિષ્યા થઈ હતી. તે વડોદરા અને પલુસવાડામાં રહેતાં. ગુરુ સાથે દ્વારકા ને અયોધ્યા ગોકુળની યાત્રાઓ કરી છે. કૃષ્ણબાળલીલા જ એણે ગાઈ છે. એ ૧૮૬૦ સ. ૧૯૧૦ સુધી હયાત હતાં. બંનેનું કવિચરિત્ર વાંચવું.
”	”	૨-૩-૫-૬-૭ નથી છપાયાં	○	કવિચરિત્ર ખાસ વાંચવું. વડોદરાના મહારાજના અસામી યશવંતરાવ ગાયકવાડની બીજી સ્ત્રી રજપૂતાણીના પેટે સંવત ૧૮૩૫ માં બાપુસાહેબનો જન્મ. ગોહડા ગામમાં રહેતા. મોટી ઉંમરે પાગામાં જમાદારની નોકરી કરતા. મૂળથી ધર્મ ઉપર પ્રીતિ હતી. નોકરી છોડી જ્ઞાનમાર્ગ

૮ કામાનતીની કથાદિ કવિતા	૫ પરિપુના રાજ્યા ૬ ગરબીઓ—જુદા જુદા અ ગની ૭ જાનોપદેશ કાપીઓ ૨૪	વીરજી પ્રેમાનંદનો શિષ્ય	૧૭૨૫ ૧૭૩૦ ૧૭૪૭	છે, ૨-૩ નથી પણ લખતી વખતે માગી આણેલું
૯ હરિદાસ તથા	૧ નરસિંહ મહેતાના પુત્રનો વિવાહ ૨ ભારત સાર ૩ ચાતુરીઓ સીતાવિરહ ૪ નરસિંહ મહેતાના પિતાનું શ્રાદ્ધ	હરિદાસ	૧૭૨૫ ૧૭૩૭ ૧૭૨૨ ૧૭૨૭	ન હતા પણ માગી આણેલા પાછા આપેલા
૬૧૨કાદાસ કૃત કવિતા	૧ બાર માસ ૨ રાધિકા વનવિવાહ ૩ દાણુલીલા ૪ જોનધનપૂજા ૫ પદે ૬ કૃષ્ણજન્મોત્સવ ૭ તિથિઓ ૮ સાત વાર ૯ કૃષ્ણલીલા	૬૧૨કાદાસ	૧૭૩૦ ૧૭૮૦	નહોતા પણ લખતી વખતે માગી આણેલા
૧૦ નિરાત કૃત કવિતા	૧ જાનોપદેશના ૫૬ પાઠ ૨ સાખીઓ ૩ શ્લોકો ૪ કથાઓ જુદા જુદા વિષયની ૫ અવતારખંડન ૬ છંદક ૫૬ ૧૦	નિરાત ભક્ત	સ ૧૮૫૭	છટા. ૫૬નું પુસ્તક એક હવું બીજું માગી આણેલું હવું

૧૯૪૬-૪૭	નથી છપાયું	નથી	અહણુ ક્યો હતો. દેથણુના નીરાંત મહારાજને ગુરુ તરીકે માનતા. તેમ જ ગોહડાના ધીરાને પણ ગુરુ માનતા. સંવત ૧૮૯૯ માં ગુજરી ગયા.
"	"	"	કવિચરિત્ર વાંચવું એ જરાનપુરનો ચાતુર્વેદી મોઢ બ્રાહ્મણ. એના બાપ સાથે ૧૭૨૦ માં વડોદરા આવ્યો ને મહાકવિ પ્રેમાનંદનો શિષ્ય થયો હતો. પ્રેમાનંદના ચાર શિષ્યોમાંનો એક શિષ્ય. પ્રેમાનંદના મરણ વખતે તે હયાત હતો. એણે કાકુરાજ કથા, સુરેખાહરણ, વ્યાસકથા વગેરે કાવ્યો રચ્યાં છે. શામળ કવિના જેવી કવિતા કરવા માટે પ્રેમાનંદની આજ્ઞા હતી.
"	"	"	વડોદરાનો વીશાલાડ વાણિયો. પ્રેમાનંદને સં. ૧૭૨૧ માં ગુરુ કર્યા હતા. એણે તેર ગ્રંથો લખ્યા છે.
"	"	"	દારકાદાસનો જન્મ ૧૬૮૦ ડભોયા પોળમાં. એ પ્રેમાનંદની કૃપાથી કવિ થયો હતો. અને નાના મોટા પચીસ ગ્રંથો કર્યા છે.
"	ફૂટક પદ છપાયાં છે. બીજાં આખ્યાન નથી છપાયાં	"	કવિચરિત્ર વાંચવું. એમનું વતન કાનમમાં દેથાણુ. જાતે તળપદા પાટીદાર, સ્ત્રીઓ બે હતી. કોઈ મુસલમાનના સત્સંગથી જ્ઞાન થયું. એમણે અક્ષજ્ઞાન જ કશું નહોતું; અને ધર્મ ચલાવ્યો છે. ઘણા શિષ્યો કર્યા છે. બાપુસાહેબ અને ધીરો ભક્ત એમના શિષ્ય હતા. વાડીમાં વનમાળી કાનજીના ચોકમાં કથા કરતા; અને ઉપદેશ આપતા. એમના શિષ્યોમાંના કેટલાકે ધર્મ ચલાવ્યો છે. એમની શિષ્યા વણારસી બાઈએ છેલ્લી પોળમાં મહાદેવનું દેવળ બંધાવ્યું છે. એમને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સાધુઓ સાથે વાદ થયો હતો.

૧૧	બાલણ નાંડર મુકુંદ દયારામ અને ગિરધરજી દવિતા	૧ ગમખાળલીલા ૨ હિંદવઆવાગમ ૩ રુક્મણીહરણ ૪ નળાખ્યાન ૧ મોટા શિવવિનાહ ૨ પ્રવાખ્યાન - ૧ ગોઠ્ઠયગિત ૨ કૃષ્ણી - ૧ ભાગવતપુસ્તકમણિ ૨ કૃષ્ણજન્મ ખ અને ગરબો ૩ છૂટક પદ ૧ તુલસીવિનાહ ૨ પરચૂરણ પદ	બાલણ નાંડર મુકુંદ દયારામ ગિરધર	૧૫૪૫ ૧૬૬૦-૭૦ ૧૭૦૮ ૧૭૦૮ ૧૮૭૬ ૧૮૭૧	પાટણના ના ભા ના મ થોમાના હવું હવું હવું અને મ ગાવેલુ હવું લખ્યા પછી પાછા આપેલા નથી
૧૨	અષ્ટાનકાખ્યાન	અષ્ટાનકાખ્યાન	મહાકવિ પ્રેમાનંદ	૧૭૬૬	
૧૩	દયારામ કૃત પરચૂરણ દવિતા	૧ સમળલીલા ૨ પત્રલીલા ૩ રૂપલીલા ૪ પરચૂરણ પદો ૫ મુરલીલીલા ૬ નજમદિમા ૭ નામજિતી વિવાહ ૮ સારાવળી ૯ મૂર્ખલક્ષણાવળી ૧૦ ચાતુરચિત્તવિલાસ ૧૧ કૂટ દાવ્ય	દયારામ	૧૮૬૨ - ૧૮૮૦	હવું અને લખતી વખતે માગી આણેલું પાછું આપ્યું છે
૧૪	સુભદ્રાહરણ અને રુક્મણીહરણ	૧ સુભદ્રાહરણ ૨ રુક્મણીહરણ	મહાકવિ પ્રેમાનંદ	૧૭૫૮	હવું છે અને લખતી વખતે બીજી

૧૯૪૬-૪૭	નં. ૧૪ છે. ખીજાં નથી છપાયાં.	,,	ભાલણુ: -તેનું જન્મચરિત્ર ત્રિમાસિક પ્રાચીન કાવ્યમાં ક્યું છે તેવું જ છે. પાટણના નારાયણ ભારતીએ મોકલેલું હતું. તેનો જન્મ ૧૪૯૫ આસરે લખે છે. રહેવાસી પાટણનો.
	નથી છપાયાં		નાકર: -રહેવાસી વડોદરાનો- જન્મસાલ નક્કી નથી. એ દેશાવાળ વાણિયો, મદનને ઝાંપે રહેતો, એમ કહેવાય છે. આ કવિઓનાં કાવ્યો, અને ઉત્તમ ચરિત્ર બહુકાવ્યદોહનનાં આદ્યમાં અંતમાં છે, તેમાં નાકર પ્રેમાનંદ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એમ પ્રતિપાદન ક્યું છે. તેનાં ઓગણીસ આખ્યાનો છે, એમ લખે છે.
	નથી છપાયાં		મુકુંદ: -દારકાનો ગૂગળી. વડોદરામાં રહેતો હતો. જન્મ ૧૬૬૫-૭૫. વેદાંતની ભક્તમાળમાં પહેલો મણકો “કખીર” લખ્યો છે.
	પદ સિવાય ખીજાં નથી છપાયાં		દયારામ: -કવિચરિત્ર અંક ખીજા મુજબ.
	નથી છપાયાં		ગિરધર: -કવિચરિત્ર અંક ત્રીજા મુજબ.
,,	છપાયેલું છે પણ તે પ્રાચીન કાવ્યમાળા ઉપ- રથી લીધેલું છે. ખીજા પ્રત નથી.	શંકાવાળો અંત છે.	અંતવિવેચન વાંચવું. દ્રૌપદીહરણ જેવો જ આ અંત છંદોબધ છે. કવિ છોટાલાલ લખે છે કે એક જ કવિ જુદા જુદા રસ જમાવવામાં ક્ષતેભમંદ નીવડે એ વાત આશ્ચર્યજનક છે એમ વિદ્વાનો કહે છે. આ આખ્યાન મહાભારતના વનપર્વમાં છે.
૧૯૪૭-૪૮	નથી છપાયાં. ખીજા પરચૂરણ કવિતા છે.	નથી	કવિચરિત્ર અંક ખીજા મુજબ. અધાં પુસ્તક વૈષ્ણવધર્મને લગતાં છે. અંતવિવેચન ખાસ વાંચવું.
,,	પ્રેમાનંદના નામે નથી છપાયાં	,,	અંતવિવેચન વાંચવું. કવિ છોટાલાલે શંકાની દષ્ટિએ જોયું છે. એ મહાભારતના આદિપર્વમાં ૨૧૯ થી ૨૨૧માં આવેલી કથા છે.

					પ્રતો માગી આણેલી હતી
૧૫	રત્નેશ્વરકૃત કવિતા	૧ પચ્ચૂરણ પદ ૨ ભાગવત પ્રથમ સ્કંધ ૩ મૂર્ખાવળી ૪ સુગ્રાવળી	રત્નેશ્વર પ્રેમાનંદશિષ્ય	૧૭૪૦ ૧૭૭૦	હવે અને માગી આણેલું
૧૬	માર્કણ્ડેય પુરાણ ભા ૧ અધ્યાય ૧૯ સુધી	૧ હરિશ્ચંદ્ર દ્રાપ્ધ્યાન ૨ જડનું આપ્ધ્યાન ૩ સતી રૂઢી આપ્ધ્યાન ૪ સ્ત્રીત્રેયાપ્ધ્યાન	મહાકવિ પ્રેમાનંદ	૧૭૬૫	મફાલસા અને હરિશ્ચંદ્ર દ્રાપ્ધ્યાન હતા ખીલું નથી
૧૭	માર્કણ્ડેય પુરાણ ભા ૨ અધ્યાય ૨૦ થી ૩૬	૧ મદાલસાપ્ધ્યાન	મહાકવિ પ્રેમાનંદ	૧૭૬૫	હવે
૧૮	માર્કણ્ડેય પુરાણ ભા ૩ અધ્યાય ૩૭ થી ૬૦	૧ અલનું આપ્ધ્યાન ૨ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ ૩ અવ્યજ્ર મનુનો વશ (મન્વંતર ૧)	મહાકવિ પ્રેમાનંદ	૧૭૬૫	નથી
૧૯	માર્કણ્ડેય પુરાણ ભા ૪ અધ્યાય ૬૧ થી ૯૪	૧ મંગલચિમ્બનતર ૨ ૨ ઔતમ મન્વંતર ૩ ૩ તામસ " ૪ ૪ રૈવત " ૫ ૫ ચાતુસ " ૬ ૬ વૈવસ્વત " ૭ (ભવિષ્યમા ચતુર્થ મન્વંતર) ૭ સૂર્યમાનસમન્વંતર ૮	મહાકવિ પ્રેમાનંદ	૧૭૬૫ " " " " "	નથી

			<p>રુદ્રમણીહરણ:—અંથવિવેચન વાંચવું. પ્રેમાનંદે ભાગવત દશમસ્કંધમાં વર્ણન કર્યું છે તેનાથી આ જુદું છે. ભાગવતના દશમના ૫૧મા અધ્યાયમાં આ વર્ણન છે. તેમ જ હરિવંશ અને કૃષ્ણજન્મ ખંડની પણ આ અંથમાં સહાયતા લીધી છે.</p>
૧૯૪૭-૪૮	નથી છપાયાં	„	<p>કવિચરિત્ર અને અંથવિવેચન વાંચવું. એ ડભોઈના ભટ્ટ મેવાડા મેઘજીના પુત્ર, કાશી જઈ અભ્યાસ કરેલો. ડભોઈમાં ભાગવત વાંચતાં વિખવાદ થવાથી વડોદરે આવી, પ્રેમાનંદના શિષ્ય થઈ ભાગવતાદિકનાં ગુજરાતી ભાષાંતર કર્યાં છે. પદસંગ્રહ ઉત્તમ છે. કહેવતોનો ઘણો ઉપયોગ કર્યો છે. ભાગવત ભાષાંતર શ્રીધરી ટીકાને અનુસરીને કર્યું છે. એમણે બીજા ઘણા અંથો રચ્યા છે.</p>
„	માર્કેણ્ડેય પુરાણ બધું પ્રા. કા. માળા ઉપરથી છપાયું.	સાક્ષરોમાં શંકાવાળો અંથ છે	<p>અંથવિવેચન વાંચવું. રત્નેશ્વરને પુરાણીઓએ દુઃખ દીધું. તેનો બદલો વાળતા હોય તેમ આખા કાવ્યમાં પુરાણીઓની ઠેકડી કરી છે. માર્કેણ્ડેય પુરાણનું શુદ્ધ ભાષાંતર કર્યું છે. કોષ જગ્યાએ વધુ ઉમેર્યું છે.</p>
„	છે. મદાલસા આખ્યાન અને હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન જુદાં છાપ્યાં છે બાકીનું આખું માર્કેણ્ડેય પુરાણ છપાયું છે	„	<p>અંથવિવેચન વાંચવું. સંવત ૧૭૨૮ માં મદાલસા આખ્યાન રચેલું તે આ સાથે જોડ્યું છે; તેથી ત્યાં ભાષામાં ફેર પડે છે. તેમાં સામાન્ય ધર્મ, વિશેષ ધર્મ, વર્ણાશ્રમના ધર્મ, સદાચાર, પદાર્થશુદ્ધિ, સારસ્વ ધર્મ, માતાનો પુત્રને ઉપદેશ, વગેરે ધર્મો સારા છે. સ્ત્રીઓએ ખાસ વાંચવા લાયક છે.</p>
„	„	„	<p>અલકાખ્યાનમાં યોગનું વર્ણન સારી રીતે કર્યું છે. મૃત્યુ જાણવાનાં સાધનનું વર્ણન ઉત્તમ છે. ધર્મ અને અધર્મની પ્રજ્ઞનું વર્ણન ઉત્તમ છે.</p>
„	„	„	<p>અંથવિવેચન વાંચવું. મન્વંતર કથા મૂળ કરતાં બીજાં પુરાણોની સહાયથી વિસ્તારથી વર્ણવી છે. સૂર્યસાવર્ણિમાં દેવીમાહાત્મ્ય, સત્-શક્તીનું ભાષાંતર કર્યું છે.</p>

		(દિવીમાહાત્મ્ય સમશતી-ચાલી)			૧૭૬૫	
		૮ દક્ષસાવણી	૯		"	
		૯ બ્રહ્મ "	૧૦		"	
		૧૦ ધર્મ "	૧૧		"	
		૧૧ રુદ્ર "	૧૨		"	
	આ બે ત્રય	૧૨ ગૌતમ "	૧૩		"	
	પાંચમામા બે	૧૩ ભૌત્ય "	૧૪		"	
૨૦	માર્કેન્ડેય પુરાણ ભા ૫ અધ્યાય ૯૫ થી ૧૧૮	૧ ગૌતમ મન-૧ તર ૧૩ ૨ ભૌત્ય " ૧૪ ૩ બ્રુપતિ-૧ શાખ્યાન ૪ નાભાગચંદ્રિ ૫ વત્સપ્રી ૬ ખનિત્રચરિત્ર ૭ મુપચરિત્ર ૮ અવૈક્ષતચંદ્રિ ૯ મરુતચરિત્ર ૧૦ નરોપત ચરિત્ર ૧૧ હમરાજનું " ૧૨ ઉપસહાર	મહાકવિ પ્રેમાનંદ	૧૭૬૫	નથી	
૨૧	પક્ષપ્રશ્નોત્તર	કરુણ્યરસનો ત્રય છે	વલ્લભ (પ્રેમાનંદ સુત)	૧૭૮૧	નથી	
૨૨	નરભેરામકૃત કવિતા	૧ ભોડાણાચરિત્ર ૨ ભીષ્મચરિત્ર ૩ પગીક્ષિત ગર્ભરક્ષણ ૪ કસનધ ૫ રાસદીલા ૬ ગળેન્દ્રભોક્ષ ૭ વામનાખ્યાન ૮ સત્યભામાનું રુસણ ૯ કૃષ્ણવિનોદ ૧૦ નાગદમન ૧૧ ભોડાણાની મૂછના ૫૬ ૧૬ ૧૨ જયવિજય શાપ નિનારણ	નરભેગમ	નક્કી નથી પણ ૧૮૫૦ પછી હશે	હવે અને લખતી વખતે માગી આણેયુ	

૧૯૪૭-૪૮

”

”

ગ્રંથવિવેચન વાંચવું. આ દરેક ચરિત્રનો સાર ઉપદેશાત્મક છે. શબ્દશઃ ભાષાંતર કયું છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ વધારો પણ કર્યો છે. ઠેરઠેર પુરાણીઓની ઠેકડી પણ છે.

”

નથી છપાયું

શંકાવાળો
ગ્રંથ છે

ગ્રંથવિવેચન વાંચવું. આ ગ્રંથમાં કરુણ-રસની હદ કરી છે. આખા ગ્રંથમાં એક જ રસ વલ્લભ જ કરી શકે. પ્રશ્નોત્તર ધણા જ સારા છે. મહાભારતના વનપર્વના અધ્યાય ૩૧૦ થી ૩૧૩ ની કથા ઉપરથી આ રસિક ગ્રંથ કર્યો છે. વલ્લભે નવ રસના નવ ગ્રંથ લખવાની પ્રતિજ્ઞામાં આ પુસ્તકમાં કરુણરસની હદ કરી છે. કર્તા માટે શંકાસ્પદ.

નં ૧૧, ૧૫, ૧૭
છપાયાં છે,
બીજાં
છપાયાં નથી

શંકા નથી

કવિચરિત્ર અને ગ્રંથવિવેચન વાંચવું. પેટલાદ તાલુકાના પીજના રહેવાસી. પછી અમદાવાદ ગોમતીપુરમાં રહેતા. જન્મ ૧૮૨૪. મૃત્યુ ૧૯૦૮. દર માસે મંડળી લઈ ડાકોર જતા. એમના ગુરુ છોટાલાલ કંઠીખંધી હતા. ગુરુના મરણ પછી એમણે ગાદી ચલાવી. એમણે કોઈ મોટો ગ્રંથ કર્યો નથી, પણ રસિક ભજનો અને પદો છે.

		૧૩ જયવિજયશાપનું ઢરણુ ૧૪ પ્રભુ ભજવા વિષે ૧૫ મનને શિખામણુ ૧૬ જીવને " ૧૭ મનને ઉપદેશ ૧૮ પડેલી ટેવ ન ટળે ૧૯ પ્રેમ વિશે ૨૦ પોતે લૂટાયો તે			
૨૩	ધીરો ભક્ત કૃત કવિતા	૧ ગુરુસ્વરૂપ ઢાંચી ૩૦ ૨ માયા " " ૩ મન " " ૪ તૃપ્ત્યા " " ૫ લક્ષ્મી " " ૬ ચોવન " " ૭ કાયા " " સ્વરૂપ એટલે લક્ષણુ	ધીંગ ભક્ત	રચ્યાની સાલ નથી પણ એની ઉત્તરવયમા લગભગ ૧૮૬૦ સુધીની ગણાય	હતુ અને માગી આણેલુ
૨૪	ધીરાભક્ત- કૃત કવિતા	૧ મનનાદી વિશે પદ ૧૨ ૨ આત્મભોધ પદ ૨૭ ૩ જ્ઞાનજ્ઞાની કાંઈઓ પદ ૩૧ ૪ શુરુધર્મ પદ ૨૦ ૫ શિષ્યધર્મ પદ ૩૦ ૬ યોગમાર્ગ } વિસ્તા- ૭ રાજયોગ } રથી ૮ હઠયોગ } છે ૯ પદ્મરિપુની ગરબીઓ ૧૪	ધીરાભક્ત	નક્કી નથી પણ ૧૮૬૦ લગભગ	હતું અને લખતી વખતે માગી- આણેલુ
૨૫	ધીરાભક્ત કૃત પ્રશ્નોત્તર માલિકા	પ્રશ્ન ૧૦૮ ને કાંઈ ૨૧૬ છે	ધીરાભક્ત	નક્કી નથી પણ ૧૮૬૦ ગણાય	ન હતું પણ લખતી વખતે માગી આણેલું
૨૬	રોપદર્શિ કા સત્યમામા આખ્યાન નાટક	નાટક	પ્રેમાનંદ		નથી (પ્રેમાનંદના પુત્ર ભદારમાથી)

૧૯૪૭-૪૮;

પરચૂરણ પદ
અને કાફીઓ
છે. બીજાં નથી
છપાયાં

શંકા નથી

ધારી ભક્ત:-કવિચરિત્ર ને અંથવિવેચન વાંચવું. એ સાવલી નજીકના ગોહડા ગામનો રહીશ હતો. પિતાનું નામ પ્રતાપ બારોટ હતું. બ્રહ્મભાટ, જન્મ ૧૮૦૬-૧૦. મરણ ૧૮૮૧. ઉંમર વર્ષ ૭૨ પોતે જીવ્યા. વિદ્યાગુરુ ગોહડાના જીભાર્ધ શાસ્ત્રી હતા. પોતાની કવિતાનો પ્રચાર કરવા, તૂમડામાં કે વાંસના ભૂંગળામાં કવિતા લખી, તેમાં ઘાલી, બંધ કરી, મહીસાગરમાં તરતી મૂકતો. આ પુસ્તકમાં અંગવર્ણન કર્યું છે, શ્રેષ્ઠ છે. મુક્તાનંદના અંગને મળતાં આવે છે. એમના અધ્યાત્મ ગુરુ, સ્વામિં સંપ્રદાયના રામાનંદના ગુરુ આત્માનંદ હશે. તેનાથી તેને સાક્ષાત્કાર થયો હતો. યોગાભ્યાસ પણ તેમણે જ કરાવ્યો હતો.

„

નં. ૨ છપાયું
છે. બીજાં નથી
છપાયાં

„

અંથવિવેચન વાંચવું. આત્મબોધ શુદ્ધિદૈતવાદનો છે. એકલો જ અંદૈત નથી. સ્વામીનારાયણ ધર્મના મુક્તાનંદ અને નિષ્કુળાનંદનાં પદોના તરજૂમા હોય તેવા છે.

„

નથી છપાયાં

„

અંથવિવેચન જોવું. પ્રશ્નોત્તર ધણા સારા છે. આવા જ પ્રશ્નોત્તર સ્વામિનારાયણ ધર્મમાં લખાયા છે.

„

„

શંકાવાળો
અંથ

ગુજરાતી ભાષામાં ઉત્તમ નાટક. આ પહેલું જ પુસ્તક છે. પ્રેમાનંદની કાવ્યશક્તિની મહત્તાની

૨૭	કુન્તીપ્રસન્ના- ખ્યાન	અદ્ભુત રસનો અથ	વલ્લભ પ્રેમાનંદપુત્ર	સ ૧૭૭૭	નથી
૨૮	યુધિષ્ઠિર વૃકો દગ મવાનાખ્યાન	શૌર્યમનો અથ	વલ્લભ પ્રેમાનંદપુત્ર	મ ૧૭૭૧	નથી
૨૯	મિત્રધર્મીખ્યાન	વાન્તરસ	વલ્લભ પ્રેમાનંદપુત્ર	મ ૧૭૬૦	નથી
૩૦	પાચાલીપ્રસન્ના- ખ્યાન	નાટક	પ્રેમાનંદ	નક્કી નથી	નથી
૩૧	નપલ્યાખ્યાન	નાટક	,	નથી	નથી
૩૨	શ્રીમદ્ભગવદ્- ગીતા	ગીતાભાષાન્તર	નરદગિ	૧૬૭૭	નથી
૩૩	અભિમન્યુ આખ્યાન તથા મુધન્વાખ્યાન	૧ અભિમન્યુ આખ્યાન - મુધન્વાખ્યાન	પ્રેમાનંદ "	૧૭૪૦ ૧૭૪૦	હવે ન. ૨ લખતી વખતે માગી આણેલું
૩૪	માન્ધાતા આખ્યાન	માન્ધાતા આખ્યાન	,	૧૭૩૭	છે

			હદ થઈ શકતી નથી. કવિ છોટાલાલે આ નાટકની ઘણી ઉત્તમ ટીકા કરી છે. (નરસિંહરાવનો શંકારપદ ગ્રંથ છે.)
૧૯૪૭-૪૮	નથી છપાયું	શંકાવાળો ગ્રંથ	ગ્રંથવિવેચન વાંચવું. અદ્દભુત રસનાં પાંચે અંગતું વર્ણન કયું છે. મહાભારતમાંથી પ્રસંગ લીધો છે. શ્વેત હાથીની વાત કલ્પિત છે. શંકાવાળો ગ્રંથ છે.
"	"	"	ગ્રંથવિવેચન વાંચવું. આ પણ શંકારપદ ગ્રંથ છે.
"	"	"	ગ્રંથવિવેચન વાંચવું. કાલ્પનિક બે મિત્ર ઠરાવી શાન્તરસનો ગ્રંથ રચ્યો છે. શંકાવાળો ગ્રંથ.
"	"	"	ગ્રંથવિવેચન વાંચવું. મહાભારતના આરણ્યક પર્વ અધ્યાય ૧૪૫ થી વર્ણન છે. તે આખ્યાનનું નાટક રચ્યું છે. પાછળ સીન ગોઠવવા આગળના કવરની ગોઠવણી કરવાની ક્રિયા પ્રાચીન નાટકોમાં નથી તે આમાં છે. તે જ વિરમયતા દેખી કવિ છોટાલાલે શંકાની દૃષ્ટિએ ગ્રંથવિવેચન લખ્યું છે. શંકારપદ ગ્રંથ છે.
૧૯૪૮-૪૯	નથી છપાયું	"	ગ્રંથવિવેચન વાંચવું. આ આખ્યાન પણ મહાભારતમાંથી લીધેલું છે. પ્રથમ શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ સંસ્કૃતમાં રચેલું તે ઉપરથી કવિ સવિતાનારાયણે લખેલું. તેના આધારે લખેલું છે. અતિ રસિક છે. (શંકારપદ ગ્રંથ)
૧૯૪૯-૫૦	"	બીજા કવિનું નામ નરહરિ લખ્યું હશે એ શંકા	ગ્રંથવિવેચન વાંચવું. કર્તા ક્યાંના તે નક્કી નથી પણ પાટણ તરફના હશે. શ્રીધરની ટીકાને મળતું વર્ણન છે. વધારે ઘટાડો પણ કર્યો છે. ભાષાન્તર ઉત્તમ છે નરહરિ કવિનાં બીજાં પુસ્તક-કાવ્યો-હાથ લાગ્યાં નથી.
૧૯૫૦-૫૧	નં. ૧ છપાયું છે નં. ૨ નથી છપાયું	શંકા નથી	ગ્રંથવિવેચન વાંચવું. બંને આખ્યાનો મહાભારતમાંથી લીધાં છે આ જ આખ્યાન બીજા કવિઓએ પણ રચેલાં છે. પ્રેમાનંદે વધુ રસ જમાવ્યો છે તે કલ્પના પણ જુદી કરી છે.
"	નથી છપાયું	"	ગ્રંથવિવેચન વાંચવું. આ આખ્યાનની કથા મહાભારતમાં છે. પ્રેમાનંદે નળાખ્યાન વગેરે લખ્યાં છે તેના જેવું છે, પણ ભાષા માર્કણ્ડેય પુરાણ જેવી

પ	શીવતીનો રાગ	શીવતીનો રાગ	નેમવિજય	સત્તમો મૈકો લખ્યા છે માલ લખી નથી	નથી જન લ ડારમાથી માગી આણેલ હવું
---	----------------	-------------	---------	--	--

૧૯૫૧-૫૨	નથી છપાયું	શંકા નથી	<p>છે. મહાભારતમાં આરણ્યક પર્વમાં લોમશ ઋષિએ કહી છે. તેનો ૫૧ કડવાંથી વિસ્તાર કર્યો છે</p> <p>ગ્રંથવિવેચન વાંચવું. બીજા જૈન કવિઓના રાસા છે. તેવો આ રાસો છે. બુદ્ધ અને જૈનોમાં ધર્મોપદેશ કરવા અતિ અદ્ભુત વાતો વળુ વે છે તેમ આ પળુ અદ્ભુત વાતોનું વર્ણન કરે છે. શામળ જેવી કદપનાથી જોડી કાઢેલી વાત છે.</p>
---------	------------	----------	--

શાસ્ત્રીના અવસાન પછી “ પ્રાચીન કાવ્યમાળા ” ની ઓફિસ ખંધ થઈ. ત્યાર પછી રા. બ. હરગોવિંદદાસે પોતાના એકલાને જ નામે એક બે ગ્રંથ છપાવ્યા છે, તથા સાહિત્ય માસિકમાં શામળશાનો વિવાહ પણ છપાવ્યો છે, એ મારા જાણવામાં આવ્યું છે. આ પરિશિષ્ટમાં અંક ૧, ૪, ૧૨, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧ અને ૩૨ એ સોળ ગ્રંથો-કાવ્યો માટે સાક્ષરો શંકાની દૃષ્ટિએ જીએ છે તે બાબત ચાલુ લેખમાં ખુલાસા કર્યો છે. વિશેષખાતરી માટે એ છાપેલા ગ્રંથોમાંનું કવિચરિત્ર, ગ્રંથવિવેચન અને ટીકા લક્ષ્ય રાખી વાંચવાથી સમગ્તશે.

કુદરતનો વાણું

હો યશવત ગુ નાયક એમ એસસી- પી એચડી

કુદરતનું મૌર્ય તેનામાં ગહેના રંગના વૈવિધ્યને લીધે છે પ્રભાતના ઊગતા ભાનુના ગમ્મિ રહે અકિત થયેલા નાદળના પવટાતા ગગો કેને નથી આડર્પતા ઊગતા અને આથમતા સૂર્યની મહત્તા તેના દિરણો વડ પેદા થતા ગગોની ચૂંચણીને આભારી છે

ઝાડના પાનને લીલો રંગ, ફૂલોની પાખડીમાં પેદા થતા રંગોની વિનિધતા, પત-ગિયાની પાખેલા ભભટ માનતા રંગો, અને પશીના પીઠના વણીં આપણને મુંઝ કરે છે એ ન પ્રમાણે ભૂમિના જુદી જુદી માટીના વગેમાં ગહેવા કુદરતી ગગો, પંચરોની રચનામાં ગહેવા આડર્પક ગગો, ધાન્યના નાણાના ચક્રચકિત ગગો, ફૂલોની ગલ હિંગ પેદા થતા અને પલટાતા ગગો, વગેરે આપણને એક અથવા બીજી રીતે આકર્ષે છે

ગગ આપણી સ્પર્શક્ષિતિને પોષે છે આથી જ આપણે વિવિધગગી વસ્ત્રો પહેરવાને આકર્ષીએ છીએ જીએ જીએનો મણુગાર એ મુખ્યત્વે ગગોના મણુગાર એમ કહી શકાય જીના દ્વાળમાં રક્તપણીં ટુમ્કુમ્કો આદેશો, એના કાન, નાક, હાથ અને અખોડામાં શોભતા ગ્લનજડિત આભૂષણો, એના હાથ અંગ નખ હિપર એસાડેલી મેદીતો રંગ, એ સર્વ રંગની સ્પર્શક્ષિતિ જ પરિણામ છે આવા જ દાગણુથી સુવર્ણ અને ચાંદીના ઝાખા નહિ પડનારા વણીં ગગદારણીઓને તેમ જ સ્ટોરિયાને સદાને માટે આકર્ષે છે

ગગોનું સર્જન ગગીન વસ્તુઓ કરતી નથી, પરંતુ એની રચનામાં ગહેલા ઢણો અને ખદારથી આવેલા પ્રદાર એ બેની સામગ્રી અસરથી પેદા થાય છે જે વસ્તુ હિપર પડતો પ્રદાર બધ દરી દેવામાં આવે તો ફેડ વસ્તુનો વણું એકસરખો દાળો પડી જાય આથી કુદરતમાં દેખાતા બધા ગગો સૂર્યના દિરણોને આભારી છે આજકાલ ગહેરામાં અત્યંત તેજનાન નીજળીના અને ગેસના દીનાએ રાતે પણ રગોનું સર્જન શક્ય બનાવ્યું છે

ગગોની પાગમ એ આખની ખૂબી છે લાલ, નારંગી, પીળો, લીલો, વાદળી, નીલ અને જાબલી એટલા સૂર્યના પ્રદાગના મુખ્ય વટકા છે એ દરેક રંગ આખો પારખી શકે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ એ સાત રંગના જુદા જુદા પ્રમાણના મિશ્રણથી પેદા થતા હજારો અને લાખો વિનિધતાવાળા ગગોના સૂક્ષ્મ તફાવતો પણ આખ ખેંચે શકે છે આ કારણથી કાપડના, ધરની દીનાસોના, વગેના રાચરચીલાના, અને ખાસ કરીને દળાકૃતિઓના રંગમાં એ આકર્ષક વિનિધતા લાવીને આખની સ્પર્શક્ષિતિને જાગ્રત કરી શકે છે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ જોતા, આખ સાત નહિ પરંતુ માત્ર ત્રણ ગગો જ અપ્રકૃતાથી પારખી શકે છે એ ત્રણ રંગો તે લાલ, લીલો અને જાબલી, અને કુદરતના રંગની જે અહસુત વિનિધતા છે તે આ ત્રણ રંગના વિવિધ પ્રમાણની એકસામટી અથવા જુદી જુદી અમરોથી આખ પારખી શકે છે *

* (આખની રંગત પૃથક્કરણ કરવાની આ શક્તિ અને રંગોના મિશ્રણથી વિવિધ રંગો પેદા થવાની ધરના સમજવા એક જુદા લેખની જરૂરિયાત રહે છે આથી આ લેખમાં માત્ર કુદરતમાં દેખાતા રંગો કેમ પેદા થાય છે તે જ જતાવવાને ચલ્ન કરવામાં આવ્યો છે)

કુદરતમાં દૃશ્યમાન થતા ઘણાખરા રંગો પદાર્થમાં રહેલા રંગીન કણોને લીધે જ હોય છે. રંગીન કણોનો ગુણધર્મ એ છે કે તે જ રંગનાં કિરણોને પરાવર્ત કરે છે તેમ જ તે જ રંગનાં કિરણોને આરપાર પણ જવા દે છે. આથી લાલરંગી વસ્તુ ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ પડે તો તેમાંથી લાલ સિવાયનાં બધાં કિરણો શોષાઈ જાય છે. અને તે પદાર્થ માત્ર લાલ રંગનાં કિરણો જ પાછાં ફેંકે છે. લાલરંગી વસ્તુ જો પારદર્શક હોય તો તે માત્ર લાલ રંગનાં કિરણોને આરપાર જવા દેશે અને બીજા રંગનાં કિરણોને શોષી લેશે. સફેદ વસ્તુ બધા રંગના કિરણોને પરાવર્ત કરે છે. કાળા વસ્તુ દરેક રંગનાં કિરણોને શોષી લે છે. બાકીના રંગની વસ્તુઓ પોતપોતાના રંગનાં કિરણોને પરાવર્ત કરે છે અથવા તે જ રંગનાં કિરણોને આરપાર જવા દે છે. રંગીન કાચમાંથી પસાર થતાં કિરણો કાચના રંગનાં જ હોય છે. ઉપરની ઘટના ઉપરથી એમ ચોખ્ખું સમજાય છે કે લાલ રંગનાં કિરણોમાં બીજા રંગની વસ્તુઓ કાળા જ દેખાશે; કારણ કે બીજા રંગની વસ્તુઓ લાલ રંગને શોષી લે છે. અંધારા ઓરડામાં આ પ્રયોગ કરવાથી રંગીન વસ્તુઓ બધી કાળા દેખાય છે એ ઘટનાની ખાતરી થશે. આમ એક રંગના પ્રકાશમાં બીજા બધા રંગની વસ્તુઓ કાળા દેખાય છે. સૂર્યનાં કિરણોમાં સાતે રંગો છે એટલે જ કુદરત તેનાં રંગની વિવિધતા અને સૌંદર્યની ઝાંખી આપણને કરાવી શકે છે. જો સૂર્યના પ્રકાશમાં માત્ર એક જ રંગ હોત તો આપણને એક જ રંગ જોવાનો મળત અને બીજા બધા જ રંગની વસ્તુઓનું કાળું વિશ્વ આપણી આસપાસ વિસ્તરેલું માલૂમ પડત. એવા પ્રકાશમાં ચિત્રકળા, રંગવાની કળા વગેરેની શી પરિસ્થિતિ થઈ હોત તે સહેજે કલ્પી શકાય તેમ છે.

ધાતુઓના રંગની ખાખતમાં કંઈક વિશિષ્ટ ઘટના માલૂમ પડે છે. દાખલા તરીકે, સોનાના વરખનો રંગ પીળો લાગે છે, પરંતુ એ વરખની આરપાર જોતાં તેનો રંગ લીલો લાગે છે. એ જ પ્રમાણે ચાંદીનો વરખ રૂપેરી ચળકતા રંગનો દેખાય છે, પરંતુ તેની આરપાર જોતાં તે એકદમ આસમાની ભૂરા રંગનો દેખાય છે. આપણે ઉપર જોયું કે જે રંગનો પદાર્થ હોય તે જ રંગનાં કિરણો તે પદાર્થ આરપાર જવા દે છે. ત્યારે ધાતુની ખાખતમાં આમ કેમ? ખરી રીતે ધાતુનો રંગ પીળો, લાલ કે રૂપેરી હોતો જ નથી. એના કણોનો શો રંગ છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. જેમ પાણીને રંગ નથી, તેમ ધાતુના કણોને રંગ હોતો જ નથી. આમ છતાં ધાતુ રંગીન દેખાય છે. પરાવર્ત થતાં કિરણોમાં તેનો એક રંગ દેખાય છે અને આરપાર જતાં કિરણોમાં તેનો બીજો રંગ દેખાય છે. ત્યારે આ રંગ દેખાવાનું કારણ શું? ધાતુના પરમાણુની રચનાને લીધે આ રંગો ઉદ્ભવે છે. સોનાના પરમાણુ પીળા રંગનાં કિરણોને પરાવર્ત કરે છે, લીલા રંગનાં કિરણોને (પાતળા પડમાંથી) આરપાર જવા દે છે અને લાલ, ભૂરા અને જાંબલી રંગનાં કિરણોને શોષી લે છે. ચાંદીના પરમાણુ લાલ, પીળા અને લીલા રંગનાં કિરણોને પરાવર્ત કરે છે, અને એ બધાં કિરણોના મિશ્રણને લીધે તેનો રંગ રૂપેરી દેખાય છે. આસમાની રંગનાં કિરણો ચાંદીના પાતળા પડમાંથી આરપાર જઈ શકે છે. આમ ધાતુઓ એ પ્રકારના રંગો દાખવે છે. પરાવર્તનથી કિરણોમાં તેનો એક રંગ દેખાય છે અને આરપાર જતાં કિરણોમાં બીજો રંગ દેખાય છે.

પ્રકાશનાં કિરણો જ્યારે અતિ સૂક્ષ્મ રજકણો સાથે અથડાય છે ત્યારે તે કિરણો એક જ દિશામાં પરાવર્ત થતાં નથી, પરંતુ ચોમેર વિખેરાય છે. આ ઘટનાને વિખેરણ

(Scattering) જેવામાં આવે છે કદગતમાં ફેટવા- મુંદર અને બળ્ય રંગો આ વટનાને લીધે પેદા થાય છે મોગના પીગમાં બનતા થતા વિવિધ રંગો, આકાશનો નીલ વર્ણ, ઈંડુ મુદ્દર વિગતરેલા ગિગિગિજોનો જૂગે રંગ અને સમુદ્રના પાણીના ઊંડાણમાંથી નીતરતો લીલો અને જૂગે રંગ, એ સર્વે પ્રકારના વિખેગમની વટનાને લીધે પેદા થતા રંગો છે આપણને જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે મોગના પીગમાં રંગ નથી, આકાશ નીલગી નથી, ગિગિગિજો આસમાની નથી તેમ જ સમુદ્રનું પાણી લીલું કે જૂરું હોતું નથી ત્યારે એ રંગો કેવી રીતે પેદા થાય છે ? જૂગે અને નીલગી પ્રતિબિંબિત રંગો પીગના રંગના સૂક્ષ્મ તરંગોવાળા હોય છે જેમ તરંગો સૂક્ષ્મ તેમ તેની યોગે વિખેગમની ગતિ વધારે આથી થાય, પીગો અને લીલો રંગ પ્રમાણમાં ઓછો વિખેરાય કે જૂગે અને નીલગી ટિંગ્લો યોગે વધુ પ્રમાણમાં વિખેગમ ગમે છે હવામાં ગંડેલા ધૂળના રંગજો તેમ જ દરના અલગ અલગ સૂક્ષ્મમાંથી આવતા પ્રકારને વિખેરે છે આથી સૂર્યની દિશાથી ઘટાપૂણે આકાશમાં જોઈએ તો તે નીલગી જ દેખાશે, ટાંગણ કે એ દિશામાંથી ઓથી વિશેષ પ્રમાણમાં નીલગતના ટિંગ્લો વિખેગમને આવે છે આ ગતિથી સારે અથવા સાગે આપણા માથા ઉપરનું આકાશ નીલવર્ણી દેખાય છે આમ જતા સૂર્યની દિશામાં આનંદ ગતિવર્ણી અથવા પીગાગ પડતું દેખાય છે, ટાંગણ કે એ દિશામાંથી આવતા લાખા તરંગોવાળા લાન અને પીગા રંગના ટિંગ્લો બહુ વિખેગતા નથી પ્રમાણમાં ઊંચતા સૂર્યનો આર આસપાસના વાદળોનો રક્ત વર્ણ આ જ કારણે લીધે ઉદ્ભવે છે સંધ્યાના આયમતા સૂર્યની આસપાસના રક્ત વર્ણો પણ આ જ પ્રકારે દિગ્વિગત થાય છે જો એ હવામાંના ઝગથી બાર માઈલ જઈને આકાશને જોઈએ તો બિંદુરંગ રંગ વિનાનો વનગો જોઈ અવગત નેવાનો મળશે મનુષ્ય ધણે જો એ જોડી આવેલા માણસો આની સાક્ષી પૂરે છે એટલે જો એ હવા અતિ પાતળી થઈ જાય છે અને ધૂળના રંગજો પણ મિલકુલ હોતા નથી, એટલે સૂર્યના ટિંગ્લો વિખેગતા નથી અને ઊંચેનું પ્રદાશીન આગમ માત્ર ઘણું જ દેખાય છે મોરના પીગના તત્ત્વો પણ તેમની રચનાને કારણે અમુક દિશામાં જૂગે રંગના ટિંગ્લો વિખેરે છે અને મીઠા દિશામાં નીલગી ટિંગ્લો વિખેરે છે આવી નિશિષ્ટ ગતિને લીધે મોગના પીગમાં અનેક રંગી છુટ્ટાઓ નેવાના મળે છે સૂર્યના પ્રકાશમાં જુદી જુદી દિશામાં ગમી મોગના પીગના અનુલોકન દરગો તો તેનો રંગ મલકાતો દેખાશે વળી મોગના પીગમાંથી આરપાર નેશો તો માલુમ પડશે કે તેમાં આખો તપખીગિયો એકસરખો રંગ નેવાનો મળશે મોરના પીગને વાટી કાઢો તો સર્વ રંગો અદૃશ્ય થઈ જશે દૂરથી દેખાતા પર્વતોના જૂરા રંગો પણ તેમની આસપાસની હવામાંથી વિખેરાતા જૂગે રંગના કિરણોને લીધે જ હોય છે પાણીના ઊંડાણમાંથી પણ આ જ પ્રકારે લીલો અને જૂગે રંગ વિખેગાય છે ચરમાના કાચ ઉપર ફક માગતા મેજ હેઠળ તેમાંથી પ્રતિબિંબિત દીવા તરફ નેશો તો દીવાની દરને અનેક રંગી કુડાળો નેવાના મળે છે આનું ટાંગણ પણ બેજના મિદુઓ જુગી જુગી દિશામાં જુદા જુદા રંગના કિરણો વિખેરે છે તે જ છે ઘણી વાર વરમાદના વાદળોમાંથી નેતા સૂર્યની દરતે તેમ જ ચંદ્રની કગને કુડાળા દેખાય છે આનું કાંગણ પણ વાળના મિદુ અંમુક દિશામાં અંમુક રંગના કિરણો વિશેષ પ્રમાણમાં વિખેરે છે તે જ છે ઘણાક પતંગિયાની પાખના બમક મારતા રંગો, ફેટલા- છવડાના ધાતુર્ષ (metallic) રંગો, અને ધૂપછાય કપડાના બદલાતા રંગો વગેરે પણ આ વટનાને લીધે જ પેદા થાય છે

પ્રકાશના વક્રીભવનને લીધે ત્રિકોણકાચ (ખિલોરી કાચો) તથા વાદળનાં બિંદુ પ્રકાશનું પૃથક્કરણ કરીને અનેક રંગો દૃશ્યમાન કરે છે. મેઘધનુષ્ય અને ત્રિકોણકાચથી પેદા થતાં રંગપટનું કારણ આ જ છે. શિયાળાની સવારે ખેતરોમાં જઈને પાંદડાં ઉપર અંગર કૌશલિયાનાં જળાં ઉપર દરેલાં ઝાડાનાં બિંદુઓ જુદી જુદી દિશામાંથી નિહાળશે તો પ્રકાશનાં પૃથક્કરણ થવાથી તે બિંદુઓ જુદી જુદી દિશામાંથી જુદા જુદા રંગનાં દેખાશે.

કેટલીક વાર એક જ રંગનાં કિરણો જે જુદે જુદે અંતરેથી આવીને એકત્ર થાય તો તે એકબીજાનો ધ્વંસ (નાશ) કરે છે. આમ પ્રકાશનાં જે કિરણો વધુ પ્રકાશ પેદા કરવાને બદલે અંધકાર પણ પેદા કરી શકે છે. ચક્ષુમાનો બહિર્ગોળ કાચ અને એક સાદો કાચ એકબીજાની ઉપર રાખીને એકરંગી પ્રકાશમાં તીરછા રાખીને જોશે તો તેની સપાટીમાંથી આવતાં કિરણોમાં કાળાં અને તેજવાન વર્તુલો જોવાનાં મળશે. જે જગાએ કાળાશ દેખાય ત્યાં પ્રકાશનો ધ્વંસ થાય છે. જે એના ઉપર સફેદ (સૂર્યનો) પ્રકાશ પડવા દઈએ તો રંગબેરંગી વર્તુલો જોવાનાં મળે છે. આ પ્રકાશના ધ્વંસ (Interference) ની ક્રિયાને લીધે પણ ઘણીકે વાર કુદરતમાં રંગોની રચના જોવાની મળે છે. છીપનાં જુદાં જુદાં પડોમાંથી પરોવર્તન થતા રંગોને લીધે એક પ્રકારની રંગોની રચના માલૂમ પડે છે. વરસાદના દિવસમાં ઝામરના રસ્તા ઉપર પાણી પડ્યું હોય અને તેના ઉપર જ્યાં મોટરના તેલ (Lubricating oil) નાં બિંદુ પડ્યાં હોય ત્યાં ઘણી વાર રંગબેરંગી વર્તુલોની આકર્ષક રચના જોવાની મળે છે. આનું કારણ પણ પ્રકાશના ધ્વંસની ઘટના જ છે. તેલની સપાટી અને પાણીની સપાટી ઉપરથી પરાવર્ત થઈને આવતાં કિરણો એક દિશામાં એક રંગનો ધ્વંસ કરે છે, પરંતુ બીજા રંગને તેજવાન બનાવે છે. આથી જુદી જુદી દિશામાં જુદા જુદા રંગનાં વર્તુલો જોવાનાં મળે છે.

પ્રસ્ફુરણ (flourescence) અને પશ્ચાત્સ્ફુરણ (phosphorescence) નામની ઘટના દ્વારા પણ અનેક જાતના રંગો આપમેળે વ્યક્ત થાય છે. દાખલા તરીકે, ફ્લોરેસિન નામના રંગને પાણીમાં નાંખીને તે પાણીને જાંબલી પ્રકાશમાં જોઈશું તો તે લીલા રંગનું દેખાશે. આમ જાંબલી કિરણોમાં (ખાસ કરીને પારજાંબલી કિરણો જે અદૃશ્ય હોય છે તેમાં પણ) લીલા રંગનાં કિરણો હોતાં નથી, છતાં તેના વડે બીજા જ રંગનાં કિરણો પેદા થાય છે. આવી જાતના કેટલાયે પદાર્થો છે કે જેના ઉપર જાંબલી અને ખાસ કરીને પારજાંબલી કિરણો પડતાં અનેક જાતના ભલક મારતા રંગો દીપી નીકળે છે. આ ઘટનાને પ્રસ્ફુરણ કહેવામાં આવે છે. ઝિંક સલ્ફાઈડ નામના ક્ષારને સૂર્યના તાપમાં થોડો વાર રહેવા દઈએ અને પછીથી તેને અંધારા ઓરડામાં જોઈએ તો તે થોડેવાર લીલાશ પડતાં રંગનાં કિરણો બહાર પાડે છે. ફોસ્ફરસ પણ આ જ પ્રકારે અંધારામાં ચળકી શકે છે. આવી જાતની ઘટનાને પશ્ચાત્સ્ફુરણ કહેવામાં આવે છે. આજકાલ એવા અનેક પદાર્થોના રંગો નીકળ્યા છે જે દિવસના પ્રકાશનાં કિરણો શોષે છે અને રાતે પાછાં બીજા જ રંગનાં કિરણો બહાર પાડે છે. રેડિયમમાંથી નીકળતાં અદૃશ્ય કિરણો, ક્ષ-કિરણો અને પારજાંબલી કિરણો પણ આવી જાતની ઘટના વડે દૃશ્યમાન થઈ શકે છે. ઘણાં ઘડિયાળ ઉપર આવતા, રાતના ચળકતા રેડિયમનો થર આ જ પ્રકારે કિરણો બહાર પાડે છે. રેડિયમની ધાતુના ક્ષારની સાથે પ્રસ્ફુરણ કરનારા પદાર્થોને બેળવેલો હોય છે. આથી રેડિયમમાંથી નીકળતાં અદૃશ્ય કિરણો આ પદાર્થ

ઉપર પડે છે અને તેથી એ પદાર્થ દસ્ય દિરણો બહાર પાડે છે આમ રેડિયમ જાતે દસ્ય દિરણો બહાર પાડતું નથી, પરંતુ તેના અદસ્ય કિરણો બીજા પદાર્થ ઉપર પડવાથી તે દસ્ય દિરણો બહાર પાડે છે ક્ષ-કિરણો વડે પડતા આપણા શરીરના અથવા બીજા વસ્તુના પડછાયા પણ આવી પ્રક્રિયાની ઘટના વડે જ નજરે જોઈ શકાય છે આપણા શરીરમાંથી પસાર થતા ક્ષ-કિરણો એક જાતના પ્રસ્ફુરક પદાર્થ વડે ગંગેવા પડછા ઉપર પડે છે જે કિરણો આરપાગ પસાર થાય તે પડછા ઉપર પડે છે અને તેટલા ભાગનો પદાર્થ પ્રસ્ફુરે છે હાડકા-માંથી ક્ષ-કિરણો પસાર થતા નથી એટલે તેટલી જગ્યામાં અધારુ ગહે છે

જુદા જુદા પદાર્થોને ઉષ્ણ કરવાથી જુદી જુદી જાતના રંગના દિરણો પેદા થાય છે મીઠાને જ્યોતમાં તપાવતા પોળો પ્રકાશ બહાર પડે છે, પોટાસિયમ ધાતુને અથવા તેના ક્ષાગ્ને જ્યોતમાં તપાવતા લાલ પ્રકાશ બહાર પડે છે આમ દરેક પદાર્થ અને ખાસ કરીને દરેક તત્ત્વ વિશિષ્ટ પ્રકારનો પ્રકાશ બહાર પાડે છે આ પ્રકાશને રંગપટ દ્વારા વિભક્ત કરી તેનું પૃથક્કરણ કરી શકાય છે આથી સૂર્ય અથવા દૂરના તારા ઉપરથી આવતા પ્રકાશનું પૃથક્કરણ કરી તેની રચનામાં કયા કયા પદાર્થો ગહેલા છે તે જાણી શકાય છે. દાહખાનામાં અને આતશખાણમાં પેદા થતા રંગોના ધ્રુવાગ, નિયોન નળાઓમાં જુદા જુદા વાયુ ભરીને વિદ્યુત પસાર કરતા પેદા થતા રંગો, વગેરે પદાર્થોની, ઉષ્ણ થતા વિશિષ્ટ પ્રકારના પ્રકાશના કિરણો પેદા કરવાની, ઘટનાને આભારી કે જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે હેલિયમ નામનો વાયુ પ્રથમ પૃથ્વી ઉપર ગોધાયો ન હતો, પરંતુ સૂર્યમાં તેનું અસ્તિત્વ માલૂમ પડ્યું હતું સૂર્યના પ્રકાશનું પૃથક્કરણ કરતા એક નવી જાતના પ્રકાશના કિરણો જોવાના મળ્યા એ દિરણો પૃથ્વી ઉપર જાણીતા કોઈ પણ પદાર્થ વડે પેદા થતા ન હતા આથી એ દિરણો પેદા કરનાર અજ્ઞાત તત્ત્વનું નામ હેલિયમ (હેલિયો=સૂર્ય) એટલે કે સૂર્યતત્ત્વ આપવામાં આવ્યું થોડા રંગો પાંચી આ જ તત્ત્વ પૃથ્વી ઉપર પણ જડી આવ્યું હતું પ્રકાશના પૃથક્કરણનું એક મહાન શાસ્ત્ર છે અને રંગપટશાસ્ત્ર (Spectroscopy) કહેવામાં આવે છે એના વડે અવદાશમાં રહેલા તારાઓનું પૃથક્કરણ થઈ શકે છે, એ તારાના અંતર માપી શકાય છે, આપણી પામે એક પદાર્થ હોય તેમાં કયા તત્ત્વો છે તે જાણી શકાય છે અને એ ઉપગત તત્ત્વોની વિષયગજકણો વડે કેમ અને કેવી રચના થયેલી છે તે પણ જાણી શકાય છે

પ્રકાશના દિરણો તેમના વર્ણને લીધે જગતમાં અનેક જાતના સુદર દસ્યો પૂરા પાડે છે, જુદી જુદી વસ્તુને તેમના વડે પેદા થતા રંગો વડે ભિન્ન કરી શકે છે, અને તે ઉપરાંત વિશ્વની અને પરમાણુની અનંદ સમસ્યા ઉઠેલી શકે છે કુદરત તેના વર્ણ વડે આપણને વ્યક્ત થાય છે એમ આપણે ટહીએ તો ખોટું નથી

ગુજરાતી રંગભૂમિનું એક પ્રખળ ઘટકતત્ત્વ

(પારસી નાટક મંડળીઓ)

શ્રી. શંભુપ્રસાદ કૃપાશંકર ભટ્ટ એમ. એ., બી. ટી.

અર્વાચીન ભારતીય રંગભૂમિનાં સ્વરૂપોના અભ્યાસી માટે મહત્ત્વની ઘણી બીનાઓ આજ સુધીમાં પ્રગટ થયેલી છે. જેમકે પ્લાસીના યુદ્ધ પહેલાં કલકત્તામાં અંગ્રેજી નાટ્યગૃહ હતું. ડૉ. વિલ્સન જેવા વિદ્વાન પણ નાટકોમાં અભિનેતા તરીકે ઊતરેલા. ઈ. સ. ૧૭૭૦ માં મુંબઈમાં નાટ્યગૃહ બંધાયું. ઈ. સ. ૧૮૪૨ માં જગન્નાથ શંકર શેકે પોતાની માલકીનું નાટ્યગૃહ મુંબઈમાં બાંધ્યું. ઈ. સ. ૧૮૫૦ માં સાંગલીના રાજાએ નાટક કંપની ઊભી કરાવી અને વિષ્ણુપંત ભાવેએ પોતાનાં નાટકો ભજવ્યાં. ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં બંગાળી નાટ્યગૃહના ગણેશ મંડાયા.* આ સર્વ હકીકતો તથા રામલીલા, ભવાઈ, દક્ષિણી નાટક કંપનીઓનું અસ્તિત્વ વગેરે બાબતોનો નિર્દેશ વારંવાર વિદ્વાનો કરી ગયા છે.

પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૫૨ ના અરસામાં એટલે કે ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધની શરૂઆતમાં આપણે ત્યાં પારસી નાટક કંપનીઓ ઊભી થઈ, એ બીનાને ગુજરાતી રંગભૂમિના અભ્યાસીએ વધુ મહત્ત્વની ગણવી જોઈએ. આપણી ધંધાદારી રંગભૂમિના એક પ્રખળ ઘટકતત્ત્વ તરીકે, લોકશિક્ષણ અને લોકાભિરુચિના એક સખળ વાહન તરીકે તેમ જ આપણા નાટ્યસાહિત્યના વિકાસક્રમના એક પ્રારંભિક છતાં મહત્ત્વના અંગોડા તરીકે પારસી નાટક મંડળીઓએ આપેલો ફાળો કંઈ નાનોસૂતો નથી. જેમ પત્રકારિત્વમાં તેમ રંગભૂમિમાં પણ શ્રીગણેશ તો પારસીઓએ જ માંડ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૬૦ અને ૧૮૭૦ ના દાયકાઓમાં આ પારસી કંપનીઓએ ધંધાદારી પ્રતિષ્ઠાને સારી રીતે જમાવી દઈ લોકહૃદયના કિલ્લાને સર કરી લીધો હતો.

ગુજરાતી રંગભૂમિ

પારસી નાટક કંપનીઓએ સ્થિરતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં, એ કંપનીઓથી સહેજ મોડી, ગુજરાતી નાટક કંપનીઓ પણ શરૂ થઈ અને ગુજરાતી રંગભૂમિના ખરો ગણેશ શ્રી. વાઘજી અને મૂળજી ઓઝાએ માંડ્યા. ગુજરાતની રંગભૂમિના ફલક પર મોરબી, વાંકાનેર, મુંબઈ ગુજરાતી, દેશી, આર્યનૈતિક, લક્ષ્મીકાંત અને રોયલ, આટલી પ્રશસ્ત નાટક કંપનીઓ અનુક્રમે આવી. પણ ગુજરાતી નાટક કંપનીઓ શરૂ થઈ તે પહેલાં પણ કુશળ વેપારી પ્રજા તરીકે પંકાયેલા ગુજરાતીઓએ નાટકના ધંધાને પણ ધંધા તરીકે સારી રીતે વિકસાવ્યો હતો તે જાણવું આનંદપ્રદ બને છે. ગુજરાતીઓનો રંગભૂમિના ધંધામાં ખરો પ્રવેશ તો આપણે પારસી નાટક કંપનીઓથી જ થયેલો ગણીશું. વળી ગુજરાતી રંગભૂમિ પાછળથી સર્જાઈ ત્યારે પણ પારસી રંગભૂમિ તેની સાથે સાથે ચાલી હતી અને તે પણ ગૌરવથી.

આ પારસી કંપનીઓના ખેલો ઉર્દૂ જાનમાં ભજવાતા હતા અને એના સંચાલકોને પ્રેક્ષક વર્ગ માટે ભૌગોલિક ગુજરાત પર તો દષ્ટિ હતી જ નહિ. આમ છતાં એ નાટક મંડળીઓના માલિકો અને નટો મુખ્યત્વે ગુજરાતીઓ જ હતા એ બીના નોંધપાત્ર છે.

ગુજરાતી રંગભૂમિ અને આ પાઠશાળા મહાશયોએ સમનની નરવા તરીકે પરપૂરના વડનગરમાં ધરો ન સ્થાપિતનિમય દેવતા જે પાઠશાળા મહાશયો પ્રથમ નામી અને ધવાતરી કુનેદ અને દસમમ એને સારી સ્થળતા વડી ગુજરાતી રંગભૂમિની પુરોગામી અને પાઠશાળા સમનાલીન એવી આ પાઠશાળા રંગભૂમિનું વિદ્યાવાતોનન કરવું આ રીતે ઉપદાનઃ થઈ પડશે

એ મહાશયો તે કઈ ?

આ પાઠશાળા નાટક દપનીઓ તે પ્રથમ, પ્રથમ નટ દાદાભાઈ યુધીની, અને તે પછી અનુક્રમે આલીવાનાની વિટોરિયા નાટક મહાશયો, મદમદઅની ગેટની ઓલ્ટ્રેડ દપની, દાઉ ખટાલિની ન્યૂ ઓલ્ટ્રેડ દપની અને તે પછી નમેની પાઠશાળા નાટક દપનીઓ રંગભૂમિને ધ્યેય નહિ પણ વધા તરીકે સમજાવી આ નાટક દપનીઓ ગુજરાતના રંગેશમાં નહિ, પરંતુ સુમર્ત રંગેશમાં અને પતનમ, નિહી, લખનૌ, દક્ષિણ દેશમાં, મેમુર વગેરે રથેશમાં પોતાના ખેતો નાખતી એના નાટકો ઉદ્ભવ્યાનમાં બનવાના પણ એ ઉદ્ભવ્યાન સમજ ન રહાય તેવી દર્શન ન હતી આગાદત્ર મુનલી અને નાગયલુપ્રમાદ મેદનામ જેવા ઉદ્ભવ નાટકચંપકોએ રંગભૂમિના નાટકો એવી નો મળ ઉદ્ભવવામાં લખ્યા દનાં કે સામાન્ય નનતા પણ પાત્રોની એલીને સમજ રહતી તવા નાટકચંપકને માણી રહતી

વ વાદારી દર્શિ

આ રંગભૂમિને ધ્યેય (mission) જેટું નર્ષ દરુજ નહિ, એમ રહે અગે દલી રહાય એની સમ્ય ખામ તો 'ધવાતરી દર્શિ' ન હતી ધવાતરી રંગભૂમિને માલિયમય દરવાના કોડ ગુજરાતમાં પાઠશાળા રોટાનાન સખતેવ જેવા નાટકચંપકને નગ્યા, અને નોદરિશ્વલ આપવાના કોડ એવાના શિવત્રાચાર્ય, નાટકચંપક, ડાશાભાઈ ધોળવાળને થયા પણ પાઠશાળા દપનીઓ પામે આવી કોર્ટ રંગ ન હતી તેમની દર્શિ તો હતી ધવાતરી, દસમની, અને વ્યવહારુ રંગ અને એમનો પ્રધાન હેતુ હતો અને એમની દસમની દર્શિ સાથે તે નક્ષત્રેમનો હતો એ દપનીઓના નટો, નાટકચંપકો અને માલિકોને મન રંગભૂમિ એ તો એક દસમ હતો અને તેની ન રંગભૂમિ ક્ષેત્રના આ સાદમિક ગુજરાતી માલિકોનુ પ્રેરણાનર ગુજરાત નહિ પણ સાનુય દિકનાન હતું આમ સાદસ અને ધવાતરી ખૂબી ને ન જે મકલ્ત આપવામ આવે તો પાઠશાળા નાટક દપનીઓની ધવાતરી મજળતા અને એનુ વ્યાપક લત્ર દિનમ માટે વાણિત્યપ્રધાન ગુજરાતી પ્રત ગોગ્વ વર્ક રહે તેમ છે

વિગતો

ઉદ્ભવ્યાનમાં ખતા લાવતી દાદાભાઈ યુધીની દપનીનો આપણે નિર્દય ઉપર રંગી ગયા હીએ તે પછી સાદમિક નટ માનીવાવાની વિટોરિયા નાટક દપનીનો રંગપ્રદ ધનિદાસ જેર્ડયુ આલીવાના અને કોગમસજ આ દપનીના મુખ્ય નટો હતા દર્શિરનો સુપ્રસિદ્ધ ખેત તે આજ દપનીનો ખેત ઉદ્ભવ્યાનમાં બનવાનો આલીવાના દામ્યગમનો પાદ સારો રના અને પોને નક્ષત્ર થતા કોગમસજ વીગસરો તથા દેશરનો પાદ સાગે હતા તે પોતે દર્શિર થતા આલીવાનાને ગાતા વીર આવડતુ એમ દલી રહાય કોગમસજ દપનીના રંગેદર (મજવાગ) હતા પણ તેમને ગાતા આવડતુ નહિ આ લિખુવ રતા તે ઉપનાની પેડે સાથો આનાપ રાના અને તેની અમર વિચિત થતી પાઠશાળા નોનો મળીત

વિષયક અનભિજ્ઞતા અને તેને છુપાવવાની એમની ખૂબી, એ આપણી રંગભૂમિના ઇતિહાસનું એક રમૂજી પ્રકરણ છે.

સાહસિક નટ બાલીવાળાની આ કંપની વિલાયત ખેલો ખતાવવા ગયેલી.+ ઉર્દૂ જ્ઞાનમાં ભજવાતા ખેલો ખતાવવા એ જમાનામાં કંપની વિલાયત શી સમજથી ગઈ હશે તે તો કાણ જાણે, પણ વિલાયત ગયા પછીનો તેનો ઇતિહાસ કડુણ છે. ત્યાંની વિકસિત રંગભૂમિની સરખામણીમાં સમક્ષ નહિ તેવાં અને ઉર્દૂ જ્ઞાનમાં ભજવાતાં નાટકો માટે સફળતાની શક્યતા ત્યાં ન જ હોય. પરિણામે ખાવાનાય સાંસા પડતાં કંપની વિલાયતમાં જ તૂટી ગઈ. નિરાધાર નટોને ‘કઢી અને ભજિયાં વેચી’ દેશ ભેગા થવાનો વારો આવ્યો. ખેશક હિંદ આવ્યા પછી બાલીવાલાએ કંપની ફરી ઊભી તો કરી જ.

બાલીવાલાની કંપનીમાં આશરે કુલ પંચોતેર જેટલા માણસો રહેતા. તેમાં પચાશેક નટો, દશેક સોનસીનેરીવાળા, ત્રણ રસોધયા (ખે મુસલમાની, એક હિંદુ), એક કોઠારી, એક દરજી, એક મિસ્ત્રી, એક આસિસ્ટન્ટ મિસ્ત્રી, એક વીગ ખનાવનારો, એક પેઇન્ટર, તથા તેનો એક આસિસ્ટન્ટ પેઇન્ટર, એક મેનેજર, એક આસિસ્ટન્ટ મેનેજર, એક કોશિયર, એક ટિકિટ માસ્તર આટલા હતા. કંપનીનું કુલ માસિક પગારખર્ચ લગભગ રૂ. ૨૨૦૦ અને કુલ ખર્ચ આશરે રૂ. ૭૦૦૦ રહેતું, જ્યારે આવક માસિક રૂ. ૬૨ થી બાર હજાર જેટલી થતી.

ઓલ્ફ્રેડ નાટક કંપની

ખીજી ધ્યાન ખેંચે એવી નાટક કંપની તે વહોરાશેઠ મહમદઅલીની ઓલ્ફ્રેડ નાટક કંપની હતી. ઓલ્ફ્રેડ કંપની એક સફળ ધંધાદારી કંપની હતી. રંગભૂમિના નાટકલેખકોનું ધ્યાન શેક્સપિયરનાં નાટકો તરફ હવે દોરાયું હતું એટલે એનાં નાટકોમાંથી વસ્તુ લેવામાં આવતું. નાટકો ભજવાતાં પણ સારી રીતે. સંવાદો ઉર્દૂમાં રચાતા, પરંતુ એ ઉર્દૂ ફારસી કે અરબીના આડંબરથી મુક્ત હતાં. નાટકનો ઉપાડ પ્રેક્ષકોની દૃષ્ટિને સમગ્રતાએ ઝડપી લે તેવી રીતનો આકર્ષક બનતો. કંપનીએ ઉર્દૂ જ્ઞાનમાં રચાયેલા, ‘સૂક્ષ્મલૂલૈયાં’, ‘ખૂબ-સુરત બલા’ વગેરે ખેલો ભજવ્યા હતા.

સોરાબજી કાતરક કંપનીના વીરરસના મુખ્ય નટ હતા. પણ તેમનેય ખીજા પારસી નટોની પ્રેરે ગાતાં આવડતું ન હતું. અલબત્ત, ગાવાનો દેખાવ તો કાતરક પણ કરી શકતા. હાસ્યરસના નટ તરીકે સોરાબજી ઓધરાએ નામ કાઢેલું છે. જગન્નાથ સ્ત્રીપાઠમાં કામ કરતા હતા. તેમનો કંઠ પણ સરસ હતો. અને નટ તરીકે તે ‘સુંદરી’ને પણ ભુલાવી દે તેવો હતો. કાતરક, ઓધરા અને જગન્નાથ જેવા નટો હોવાથી તથા આગાહશ્ર મુનશી જેવા સારા લેખકની કલમને લીધે ધંધાદારી ઓલ્ફ્રેડ નાટક કંપની સારો નફો કર્યો જતી હતી.

મહમદઅલી શેઠની ઓલ્ફ્રેડ નાટક કંપની વિક્ટોરિયા કંપની કરતાં મોટી હતી. એમાં પાંસઠ જેટલા નટો, પંદરેક સીનેરીવાળા, ત્રણ રસોધયા (૨ મુસલમાને+ ૧ હિંદુ) એક કોઠારી, એક દરજી, એક વીગવાળો, એ મિસ્ત્રી, એ પેઇન્ટર, એક મેનેજર, એક આસિસ્ટન્ટ મેનેજર, એ ડોરકીપર, એક બોડીગાર્ડ, એક ટિકિટ માસ્તર એમ મળી કુલ

સો જેટના માણસો હતા કે પની માસિક પગાર રૂપિયા છ હજાર જેટલો આપતી હશે તેનું માસિક ખર્ચ પણ બારે હજાર જેટલું થતું, બ્યારે માસિક આવક વીસ હજાર જેટલી મહેતી નોંધના પગાર પણ સારા હતા. આવરા વગેરે નોંધને દોઢસોથી બસો જેટલો માસિક પગાર મળતો. પાગમી કે પનીઓમા કામ કરતા નોંધના પગાર વગેરેની સાથે તેની મમત્રાવીન ગુજરાતી કે પનીઓના પગાર વગેરેની તુલના અભ્યાસીએ અનુસ્ય કરવા જેવી છે

ન્યુ ઓલ્ફ્રેડ

ઓલ્ફ્રેડ કે પનીમાથી ન્યુ ઓલ્ફ્રેડ - પની થઈ એના માસિક ટાઉખટાઉ ઉર્ફે કાવસજી પાલનજી ખટાઉ પહેલાં તો નહોરા ગેઠ મહમદઅલીને ત્યાં જ નોંધર હતા જેતજેતામા ન્યુ ઓલ્ફ્રેડ કે પની જામી ગઈ ગુજરાતની રંગજૂમિના સાચા હીરા ટહી ગયાય તેવા નટ નટી આ કે પનીની રંગજૂમિ પર આવી ગયા છે 'અસીરે હીર્સ', 'ખૂને નાહક' વગેરે રસમય ખેનો કે પની ઉર્ફે જમાનમા ભવતી આગાહજી મુનસી કે પનીના મુખ્ય લેખક હતા આગાહજીનો પગાર એક કસેન્ટર જેટલો હતો એમના જેટલું વેતન મેળનનારા નાટકયેખકો ગૂજરાતમા ભવિષ્યમા પણ થશે કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે

આ ન્યુ ઓલ્ફ્રેડ કે પની પણ ઓલ્ફ્રેડ કે પની જેટલી જ મોટી હતી અને એમા ખર્ચ, આવક, વગેરેનો અદાજ પણ એના સરખો જ લગભગ હતો

ટાઉખટાઉ ખેનો પણ વીગરસનો પાઠ સાંગ ભજવતા ખૂને નાહક 'મા તેઓ 'ઘણાગીર' થતા અને એમનું પાત્ર એવું તો હૂમલું બનતું કે પ્રેક્ષકો ખુશ ખુશ થઈ જતા અમૃત દેગન નાયક ડાયરેક્ટરનું કામ કરતા જાણી નટ તરીકે પણ તે એક અગ્રેહો નટ હતો, જતા ગુજરાતી રંગજૂમિનો અભ્યાસી અમૃત નાયકને એક સારા ગુજરાતી ડાયરેક્ટર તરીકે ઓળખનાડું પણ નહિ જ ચૂકે

ટાઉખટાઉ રોહને રેસ રમવાનો (ધોડહોડનો) શોખ ધણો હતો એ શોખમા એમણે પેમા પણ સારા ગુમાચ્યા હતા રંગજૂમિના નોંધને રેસ રમવાનો શોખ લગાડના બાગતમા તો કારમજી પાલનજી ગેઠને અનુસ્ય આદિચુરુ જ ગણી શકાય

ટાઉખટાઉ અને અમૃત નાયક ઉપરાત, માન્ટર મોહન, મિ રામલાલ અને અભિનેત્રી ગૌહર પણ અગત્યના નટનટી હતા માન્ટર મોહન હાન્યરસમા અને ગાનામા દીપી બિહો. બ્યારે મિ રામનાલ અને ગૌહર જીપાઠમા સારા હતા

રંગજૂમિ પર સ્ત્રીપાત્રમા બિતરનાગ સ્ત્રીઅભિનેત્રી તરીકે તો એટલી ગાહર જ હતી. તે યહદી હતી તેની ખૂમસુરતી અને કઠમાધુર્ય આદર્ષ હતા નૃત્ય વગેરેમા પણ ગૌહર સારી નટી હતી પણ તેની ખૂમસુરતીના કારણે તે રંગજૂમિના વિધાયકો, અભિનેતાઓ વગેરેના આદર્ષણનો વિષય બનેલી આમ છતાં ગૌહર એકદરે વિશુદ્ધ આગ્રિની નટી હતી એમ ટહી ગયાય

ગૌહરનો માસિક પગાર રૂપિયા અઠીસોથી ત્રણમા જેટલો હતો 'ઝેરી સાપ'ના નાટકમા ગૌહર પહેલવહેની જાહેરમા આવી રંગજૂમિ પાછળની ગમમય કથાઓની નાયિકા અભિનેત્રીઓના રોમાયટ પ્રસંગોના અભ્યાસી માટે પુરોગામી અભિનેત્રી ગૌહરનું પાત્ર મહત્વનું છે

આગાહશ્ર મુનશી

આગાહશ્ર મુનશી એક સારા નાટ્યકાર હતા. તેઓ જે ઉર્દૂ ભાષા વાપરતા તે અરબી તથા ફારસીના અતિશય મિશ્રણ વગરની, અણિયાળી, વિનોદમય, નાટ્યરસવાળી અને સ્લોક-ભોગ્ય હતી. આગાહશ્રને કવિ તરીકે પગાર પણ સારો મળતો. પણ તેઓ ધણા જ ખર્ચાળ હતા. પોતાનાં નાટકોનાં યોગ્ય પાત્રો શોધવા માટે તેમણે વાસ્તવિક જીવનનો ગાઢ પરિચય સાધેલો. પોતે ચંદૂલખાનામાં, રિક્રેશમેન્ટ બારમાં, દારૂડિયાઓમાં, હોટેલોમાં, મવાલીઓની સોજતમાં બધે જ ફરતા. એ બધાની સોજતમાં પોતે છૂટથી પૈસા વેરતા અને તેમને આનંદ કરાવતા. પોતે તેમની સાથે ભળી જતા અને તેમના જીવનની રહેણીકરણી, તેમની ભાષા, તેમના વિનોદો વગેરેને ઝડપી લઈ પોતાની કલમમાં એ બધું ઉતારતા. આગાહશ્ર મુનશી દેશી નાટક સમાજના ડાહ્યામાઈના મોટા પ્રશંસક હતા. આગાહશ્રના ઉર્દૂ ખેલો ધણા સ્લોકપ્રિય અન્યા હતા. એમનાં નાટકોની ઉર્દૂભાષા એવી તો સરળ રહેતી કે ગુજરાતીઓ પણ તેને બરાબર સમજી શકતા હતા.

આગાહશ્ર અને અમૃત નાયક

અહીં આગાહશ્ર મુનશી અને અમૃત કેશવ નાયકના નોંધપાત્ર સંબંધનો ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય છે. બંને વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી હતી, છતાં લેખક તરીકે તો આગાહશ્ર જ મહત્ત્વ ભોગવતા. નટોને યશ અપાવવો લેખકના હાથમાં છે એમ આગાહશ્ર હંમેશાં કહેતા. નટોના મોઢામાં પોતે જે શબ્દ મૂકે તે જ તેમણે બોલવાનો, એવી ટકોર પણ તે અમૃત નાયક આગળ કરતા. પોતાની શક્તિને બરાબર પિછાણનાર અને આત્મશ્રદ્ધાવાળા નાટ્યલેખક તરીકે આગાહશ્ર મુનશીનું સાહિત્યજીવન આકર્ષક છે. ગુજરાતી નટોના ઘડતરમાં, સમકાલીન રંગ-ભૂમિ અને તેનાં નાટકોની સંયોજનામાં આગાહશ્રનાં નાટકો અને તેમને ભજવતા નટોની અસર ઝાઝી થયેલી છે. આપણી રંગભૂમિના એક વેળાના ઘટકતત્ત્વ તરીકે પણ ઉર્દૂ જખાનના આ નાટ્યકારને આપણે ભૂલી શકીશું નહિ.

અને પછી

કાઉબટાઉ શેકનું મરણ થતાં એમની કંપની પાછળથી રામુશેકે રાખી લીધી. તેના અડધા નટો તેમાં જોડાયેલા રહ્યા અને બાકીના છૂટા પડેલા એક્ટરો 'પારસી નાટક કંપની'માં જોડાયા એટલે એ કંપનીની જમાવટ થઈ. એના ખેલો પણ ઉર્દૂ જખાનમાં જ ભજવાતા.

દાદી સરકારી વીરરસ, કુરુણ વગેરે માટે પંકાયેલા મુખ્ય નટ હતા. નઝીર સ્ત્રી-પાઠમાં શોભી ઊઠતો. અમૃત કેશવ નાયક પણ આ કંપનીમાં જોડાયા હતા. અમૃતના ભાઈ વલાભાઈ પણ જેને all round actor કહી શકાય તેવા કુશળ નટ હતા. તે કોઈ પણ પાઠમાં દીપી ઊઠતા. ગૌહર, માસ્ટર મોહન વગેરે પણ આ કંપનીમાં જોડાયેલાં. માસ્ટર મોહન પણ ઉપર જણાવી ગયા તેમ ગાવામાં તેમ જ હાસ્યમાં સુંદર નટ હતા. કંપનીના ખેલો ઉર્દૂ જખાનમાં ભજવાતા. 'ધન્દ્રસભા,' 'ઝેરી સાપ,' 'અમૃત,' વગેરે ખેલો આ કંપનીએ પૂરબહારમાં ભજવેલા.

નારાયણપ્રસાદ મેહતાબ

આ સ્થળે 'ઝેરી સાપ,' 'અમૃત' વગેરે ખેલોના લેખક નારાયણપ્રસાદ મેહતાબની

નોંધ લેવી ઘટે છે તેઓ પણ એક સાગ નાટ્યકાર હતા, અને તેમના નાટકો નટો અને પ્રેક્ષકો ઉભયમા સોદપ્રિયતાને પામેલા 'ઝેરી સાપ'ના ખેલથી તેમની ખ્યાતિ સારી થઈ હતી

ગુજરાતી રંગભૂમિ

શુદ્ધ ગુજરાતી રંગભૂમિનો ઇતિહાસ ગોધનારને 'ચક્રહાસ', 'ભર્તૃહરિ', 'આપ-ગળ હાડો', 'સતી મેનગણી' વગેરે નાટકોના રચયિતા વાલજી આશાગમ ઓઝાનો, અને મેરખી નાટક કંપનીની નહિજખખરમા જપાતુ તે મુજબ ભરથરીનો પાઠ દરતા સાચો મેનાનો તોડો પડેરના મળજી આતારામ ઓઝા (વાલજીભાઈના ભાઈ)નો પ્રથમ પચિથય થશે એ મળજીભાઈ ભરથરીના સાચા મેનાના તોડા પર તો જનતા વારી જતી હતી ચાલુ ખેલે એક મેનીએ તોડો જેવા ભાગેનો અને તપામતા તોડો સાચા મેનાનો છે તેવી ખાતરી થઈ હતી આમ વાલજીભાઈની કલમ પર અને મળજીભાઈ જેના નટ પર, ખીજી અપૂણ્યતાઓ છતાં, મેરખી કંપની સારી રીતે ચાલતી હતી

મેરખી નાટક કંપની પછી વાઝાનેર, મુખર્ષ ગુજરાતી, દેશી, આર્યનૈતિક, લક્ષ્મીકાંત અને રોયલ કંપનીઓ અનુક્રમે આવી જુદા જુદા નટો અને નાટ્યયેખકો પ્રગટયા પાગસી રંગભૂમિમા સોદપ્રિયતા પામેના અને સોદરુચિને પ્રસન્ન કરનારા જુદા જુદા તરવેને આપણી રંગભૂમિએ ગોધ્યા અને ઉપરની દરેક કંપનીએ વર્ષક કંઈક વિશિષ્ટ ખાસિયત ફેળવી છતાં ગુજરાતી રંગભૂમિની પુરોગામી અને સમઘાટીન રહેલી એવી આ પાગસી નાટક કંપનીઓ, તેમના ઉર્લ નાટકો, સાગપગાર મેળનતા પ્રથસ્ત અભિનેતાઓ તથા ખેલની રજૂઆત કરવાની તે સમયની કળા, વગેરે વિષયોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ આપણે અવશ્ય કરવો પડશે જે ખૂબીઓ નડે આ પાગસી કંપનીઓ સારી કમાણી કરી ગઈતી તે ખૂબીઓ આપણી ધધાદારી ગુજરાતી કંપનીઓ પણ ત્યાંથી શીખી છે પારસી કંપનીઓમાથી ગુજરાતી કંપનીઓએ નટો મેળવ્યા છે જુદા જુદા મેની જમાવટ, દસ્થેની યોજના, પ્રસંગોની પસંદગી, હાસ્યની રજૂઆત વગેરે વિષે અભિરુચિ ફેળવી છે, અને એ પારસી નાટક કંપનીઓથી ટેવાયેલા અને તેના પ્રશંસક એના પ્રેક્ષક-વર્ગે આગળ ગુજરાતી નાટકો રજૂ કરાયા છે અને એટલેજ આ પારસી નાટક કંપનીઓના ઇતિહાસની ગવેપણા આપણી રંગભૂમિના અભ્યાસી માટે અગત્યની ઠેર છે

નટો અને માલિકો

જૂના નટોની ફેળવણી ધણી જ ઓછી હતી—નહિવત્ જેવી હતી એમ કહીએ તો-પણ આતે છતાં પારસી કંપનીઓએ નટોને એકદરે સારા પગારે આપ્યા છે પારસી નટોને સંગીતનું જ્ઞાન ઓછું હતું તે આપણે ઉપર જોઈ ગયાં ગાવામા તેઓ ખાસ કરીને પલ્લવ હતા દાદી સગદાડી, મોરારાજ ઓઘરા, કે સોરારાજ કાંતર જેના પ્રસિદ્ધ નટો પાઠ જળવવામા સારા હતા પણ ગાવામા નહિ તેમનો અભિનય, ખોલવું, ચાલવું વગેરે ખૂબીવાળા હતા, જ્યાં તેમનામા સંગીત તો હતું જ નહિ એમ કહી ગયાં તેઓ પોતાની આ ખામીને ઉત્તાડીપૂર્વક છુપાવી શકતા કુશળ અભિનેતા આલાપ લગાવે જતો અને હામોનિયમ મારટર તેના આલાપ પ્રમાણે નગોડચે જતો આજી આ નટોના ગાયનો સૂર કે નાદમા આવના નહિ આ બધું છતાં તેઓ એવી ખૂબી દરતા કે પ્રેક્ષકો તેમની આ

મર્યાદાને સમજ કે પારખી શકતા નહિ. આટલા પૂરતા તો કુશળ ધંધાદારી * એવા આ પારસી નટોને અવશ્ય ધન્યવાદ આપીશું !

વિશિષ્ટતાઓ

આ પારસી કંપનીઓ ગુજરાતમાં કામ કરતી ન હતી. છતાં એમાંના અભિનેતાઓમાં ઘણા ગુજરાતીઓ હતા એ એક મહત્ત્વની હકીકત છે. ધંધાની દૃષ્ટિએ અને રંગભૂમિના ક્ષેત્રમાં સંસ્કારવિનિમયની દૃષ્ટિએ આ કંપનીઓનો ફાળો ઘણો મહત્ત્વનો છે. પારસી કંપનીઓનાં નાટકો ઉર્દૂમાં ભજવાતાં તથા એ કંપનીઓ મુંબઈમાં અને પંજાબ, લખનૌ, દિલ્હી, દક્ષિણ હૈદરાબાદ, મૈસુર વગેરે સ્થળોએ કામ કરતી હતી તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. રંગભૂમિના ધંધાદારી સાહસિકોનું વ્યાપક ક્ષેત્ર આખો દેશ હતું, એક પ્રાંત નહિ. નટોના પગારો ભારે હતા. નાટ્યક્ષેત્રોને પણ ઘણું સારું વેતન મળતું હતું. કંપની એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જતાં સ્પેશિયલ ટ્રેનો દોડાવવામાં આવતી. આ પારસી કંપનીઓની સોનસીનેરી, ખેલની રજૂઆત વગેરે સમકાલીન ગુજરાતી કંપનીઓ કરતાં ચડિયાતી કક્ષાનાં હતાં. માત્ર ધંધાદારી દૃષ્ટિએ જ જો ગુજરાતી કંપનીઓ અને તેમની સમકાલીન કે પુરોગામી પારસી કંપનીઓના આર્થિક આંકડા સરખાવવામાં આવે તોપણ અભ્યાસીને રસમય માહિતી અવશ્ય મળી રહે.

પારસી રંગભૂમિનું આપણે વિહંગાવલોકન કર્યું. શ્રી. રમણલાલ દેસાઈએ ‘ રંગભૂમિ પરિષદ ’ના પ્રમુખસ્થાનેથી કહ્યું હતું તેમ, પારસીઓનું નામ ખરે જ ગુજરાતી રંગભૂમિના ઇતિહાસમાં અમર અક્ષરે લખાયેલું છે. જેમ પત્રકારિત્વમાં તેમ રંગભૂમિમાં પારસીઓએ જ ગુજરાતમાં આગેવાની કરી છે એ સત્યને સ્વીકારતો અને પારસી કંપનીઓને આપણી રંગભૂમિનું એક પ્રખળ ઘટકતત્ત્વ ગણતો અભ્યાસી, એના વિશેષ અભ્યાસ માટે ગવેપણા કરવાનું કદીય ન ચૂકે તે પ્રસ્તુત વિહંગાવલોકન વડે ફલિત થશે તો આ લેખની સાર્થકતા થઈ ગણાશે.

કાલિદાસની વનસ્પતિ

(વર્ષ ૮૯, અંક ૩, પૃ ૧૭૨ થી આશુ)

શ્રી બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

શમી

નિધાનગર્ભામિવ સાગરામ્બરા

શમીમિવાભ્યન્તરલીનપાવકામ્ ।

નદીમિવાન્ત સલિલા સરસ્વતી

નૃપ સસત્ત્વા મહિષોમમન્યત્ ॥ રઘુ ૦ સર્ગ ૩ શ્લો ૬

મધુદ્રવસના વસુંધરા જેમ પોતાના ગર્ભમાં ધનનો ખજાનો ધારણ કરે છે, સમડી અથવા ખીજડીના વૃક્ષમાં જેમ અગ્નિ છુપાઈ રહેતો છે, સરસ્વતી નદીનો પ્રવાહ જેમ ગુપ્ત વહે છે, તેમ આખરે રાજાએ ગણીને પણ આપનસત્ત્વા અથવા ગર્ભિણી જાણી

સગભી શ્રીતુ આ વર્ણન ખૂબ જ મનોહર છે

શમી એટલે સમડી અથવા ખીજડી એનું એક નામ “અગ્નિગર્ભા” છે એના ગર્ભમાં અગ્નિ છે એમ મનાય છે ‘તપનતનુસુષ્ટા’ આવું એક નામ ગજનિધિકૃકારે આપેલું છે

દશેરાને દિનેસે શમીવૃક્ષની પૂજ થાય છે ખીજડીના સમૃદ્ધ નામે જ્ઞાની, મંગલ્યા, પાપનાશિની ઇત્યાદિ છે કહેવાય છે કે પાડવોએ પોતાના શસ્ત્રો શમીવૃક્ષ ઉપર જ રાખ્યા હતા

ખીજડી અથવા સમડી જાણીતું ઝાડ છે *Proopis spicigera* (n-o Legu-minoseal) એનું શાસ્ત્રીય નામ છે

આનું લાકડું ખૂબ જ કઠિન હોય છે, એટલે શાકુતલ (અ ૧ શ્લો ૧૭)માં કપવ દુદિતા શકુતલાને આશ્રમધર્મમાં નિયોગ્યેતી જોઈ દુષ્યન્ત કહે છે “ભગવાન કાશ્યપ ખરેખર અમાધુર્શી છે જે આને આવા આશ્રમધર્મમાં રોકે છે” —

इदं किलाव्याजमनोद्वर वपु-

स्तप क्षम साधयितुं य इच्छति ।

धुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

શમીલતા છેતુમૃપિર્વ્યવસ્યતિ ॥

આના સ્વભાવસુંદર શરીરને તપસમર્થ કરવાને કારણે છે ખરેખર, તે ઋષિ નીલોત્પલપત્રની ધારાથી શમીલતાને છેદવાનો વ્યવસાય કરે છે

નીલોત્પલપત્રથી સમડી જેના કઠિન કાષ્ટને કાટી શકાય જ નહિ અત્યંત કઠિન કાષ્ટને એટલે મૃદુ વસ્તુથી કાટવા જેવું અસંભવ કાર્ય ઋષિ કરી રહ્યા છે ।

શર *

રઘુદત્તો જન્મ શરના વનમાં થયો હતો એ કથા સુપરિચિત છે કાલિદાસ મેઘદૂત (પૂર્વમેઘ શ્લો ૪૫) માં આ કથાનું સ્મરણ કરાવે છે ‘આરાધ્યૈનં શરવણમર્વં દેવમ્’ શરના વનમાં ઉત્પન્ન થયેલ દેવ રઘુદત્તને આરાધીને—કહી કવિ શ્લોકની શરૂઆત કરે છે

શર એટલે જેની કલમો કરવામાં આવતી હતી (હાલ તો ખરુની કલમો અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે) તે ખરુનો છોડ. સુંદર સ્ત્રીના પાંડુ મુખને આની ઉપમા આપવામાં આવી છે અને તે યોગ્ય લાગે છે.

શરકાણ્ડપાણ્ડુગણ્ડસ્થલેયમાભાતિ પરિમિતાભરણા ।

માધવપરિણેતપત્રા કતિપયકુસુમેવ કુન્દલતા ॥

માલવિકાગ્નિમિત્ર અંક ૩ શ્લોક ૮

આછાં આભરણયુક્ત અને શરકાણ્ડ જેવા પાંડુ — ફિક્કા ગાલવાળી માલવિકા વસંત-ઋતુમાં જેનાં પાન પાકી ગયાં છે અને થોડાં ફૂલ જેની ઉપર આવેલાં છે એવી કુંદલતા સાથે મળતી આવે છે.

રામ્બનો મિત્ર વિદૂષક યોગ્ય જ ટકેર મારે છે—‘एषापि भवानिव मदनव्याधिना परामृष्टा भविष्यति’ આ પણ આપની માફક કામરોગથી વ્યાપ્ત થયેલી લાગે છે; અર્થાત્ આથી મુખ પાંડુ પડી ગયું જણાય છે.

મદન-વ્યાધિથી પરિક્લિષ્ટ થયેલ મુખ જ્યમ પાંડુ પડી જાય છે ત્યમ સગર્ભાવસ્થામાં પણ મુખ પાંડુ થઈ જાય છે. રઘુવંશ (સર્ગ ૧૪ શ્લોક. ૨૬) માં સીતાદેવીને અંક ઉપર ખેસાડીને રામ દોહદ પૂછે છે: જે અભિલાપા હોય તે પૂછે છે. તે વખતનું રમણીય ચિત્ર કવિએ સુંદર ચિત્રિત કર્યું છે:

अथाधिकस्निग्धविलोचनेन मुखेन सीता शरपाण्डुरेण ।

आनन्दयित्री परिणेतुरासीदनक्षरव्यञ्जितदौहदेन ॥

પછી સીતાદેવી શર જેવા પાંડુ મુખથી અને પ્રથમ કરતાં અધિક સ્નિગ્ધ તેમ જ તેજસ્વી લોચનો વડે—જે બોલ્યા વિના સગર્ભાવસ્થા સૂચવતાં હતાં—પોતાના પતિને આનન્દ આપતાં થયાં.

શરપાંડુ મુખ—શરપાંડુ કપોલ અથવા ગંડ—આ બધી ઉપમાઓ ખરેખર મનોહર છે.

ખરુ મોટે ભાગે નદીકિનારે પાણીવાળી જગોએ જ થાય છે. એને શેરડી જેવાં મોટાં પાન (આથી જ એનાં નામ હ્રશ્તુરઃ, શ્તુરિકાપત્રઃ એવાં નામો નિઘંટુઓમાં આપેલાં છે) આવે છે. એની ડાંડીઓની કલમો થાય છે.

શાલિ +

શાલિ એટલે ડાંગર. ડાંગરના લીલાછમ ક્યારડાઓ જેવાની, તેની પાસે જિભા રહી એકાદશે તેને જેવાની, જેને ટેવ હશે—અભિરુચિ હશે, તે જ કવિએ વર્ણવેલી શાલિશોભાને સમગ્ર શકશે. ડાંગરના લીલાછમ ક્યારડાઓમાંથી મહેંકતી સુગંધી, પવનથી જંપજતાં લહેરિયાં, ક્યારડાઓમાં ભરાયેલા પાણીથી આવતો શીત અનિલ—આ બધું કવિની કલ્પના ઉત્તેજવા પૂરતું છે. અને શરદઋતુનો પ્રથમ શ્લોક કેટલો ભવ્ય છે તે જુઓ:

काशांसुका विकचपद्ममनोज्ञवक्त्रा

सोन्मादहंसरवनूपुरनादरम्या ।

आपक्वशालिरुचिरा तनुगात्रयष्टिः

प्राप्ता शरन्नववधूरिव रूपरम्या ॥ ૧

શરદઋતુને મુદરી કાપીને તેની સાથે સન્ધ્યામણી કરી છે શરદઋતુનીનાં વસ્ત્રો ડાસના પુષ્પો અથવા કાસના પુષ્પો એ જ જેનું વસ્ત્ર વિરસિત પદ્મ એ જ જેનું મનોમુ—
સુદ્ધ મુખ અથવા વિન્સિન કમલ જેવું જેનું સુદ્ધ મુખ, ઉન્મત્ત હસગ્ન જેના નૃપુગ્નાદથી જે ગમ્ય લાગે છે અથવા ઉન્મત્ત હસગ્ન એ જ જેનો નૃપુરનાઃ છે અથવા મથુન ધનિ
ડે, ખંચી બાણથી પાઠ ઉપગ આવેલી ડાગર જેવી રમ્ય જેના શરીરની શોભા છે અથવા
જેની ગાત્રપટ્ટિ પાકેલી ડાગર જેવી સુદ્ધ છે, આવી ગરદઋતુ રૂપરમ્યા નવવધૂ જેવી
આવી છે

‘આપકવરાનિરુચિરા તનુગાત્રપટ્ટિ’ આ ઉપમા આધુનિક કવિને યાદ આવશે
ખરી? શરદમા ડાગર પાકે છે એ વાતની પશુ કેટલાને ખબર હશે તે તો ભગવાન જાણે
શરદઋતુ વર્ષા પછી આવે છે, વર્ષાના મલિન પાણી આ ઋતુમા કાચ જેવા નિમળ
થઈ ગયા હોય છે, પૃથ્વી ઉપરની તમામ ગદ્ય પાણીથી ઘસડાઈ ગઈ હોય છે, અને
વોઈને સાક કગલ નભ જેની સુદર તે બાને છે

નિર્વૃત્તપર્જન્યજલામિપેકા

પ્રફુલ્લકાસા વસુધેવ રેજે । કુમાર૦

પર્જન્ય ચાલી ગયો હોય છે અને જલામિપેકથી વસુધા રમ્ય જની હોય છે શરદમા
કાસને ફૂનો ખેસે છે આની સફેદ ચમરીઓથી વસુધા મમલકૃતા થઈ હોય છે આવે
વખતે શાલિ—ડાગરના ખેતરો ડાગરની લટાગેથી ઝૂમી ગયેલા હોય છે ડ્યારડાઓમા થોડા
પાણી પશુ ભરાયેલા હોય છે આ પાણી કાચ જેવા નિર્મલ હોય છે અને આવા નિર્મલ
પાણીમા પાઠ ઉપગ ચઢેલી ડાગર ઝૂમી હોય છે આપકવરાલિ—ચોતરદથી પાકવા આવેલી
ડાગરથી રુચિરા—સુદર જેની તનુગાત્રપટ્ટિ છે, આવી શરદનો આ પ્રથમ મુદ્દ શ્લોક ખરે-
ખર સરસ છે અને શરદના વર્ણનમા કરિ ફરીથી પશુ આને યાદ કરે છે —

સંપન્નશાલિનિચયાવૃત્તભૂતલાનિ

દ્વન્દ્વસ્થિતપ્રચુરગોકુલશોભિતાનિ । ઋતુ૦ ૩-૧૬

ચોતરદ ડાગરના ડ્યારડા આવેલા હોય છે સંપન્ન—જલસિંકત શાલિના સમૃદ્ધથી
વ્યાપ્ત થયા છે ભૂતના જેમા, એવી શરદમા અમ્યતાથી બેઠેલી અનેક ગાયોના ટોળાથી
વસુધા ગોબી ગઢી હોય છે, અને આથી મનુષ્યોના હૃદયમા આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે
હેમન્તના વર્ણનમા પશુ

નયપ્રવાલોદ્ગમસસ્વરમ્ય

પ્રફુલ્લોદ્ગમ પરિપક્વશાલિ ।

શિયાળુ પાક માટે વાનણી થઈ ગઈ છે નવા નવા ફણગા ફૂટયા હોય છે અને
ખેતરો લીલાછમ પથરાયેલા જણાય છે ડાગર પાકી ગઈ હોય છે વોદ્ધદ્વેસ પ્રકુદ્ધ થયા છે

પ્રભૂતશાલિપ્રસવંશ્ચિતાનિ । ઋતુ૦ ૪-૮

તે વખતે ડાગર ખૂબ પાકેલી હશે એમ જણાય છે પ્રભૂત શાલિધાન્યથી વસુધા વ્યાપ્ત
થયેલી બોઈને મન ઉત્સુક મને છે હેમ તઋતુમા ડાગર સારી રીતે પાકી ગય છે અને
તેથી જ ‘પરિપક્વશાલિ’ કવિએ લખેલું છે અને હેમ તઋતુના વર્ણનનો અંતિમ શ્લોક

જેઈને તો કવિની શાલિસૌંદર્ય તરફની અભિરુચિ આપણા મુખમાંથી વાહવાહના ઉદ્-
ગારે કઢાવે છે:

बहुगुणरमणीयो योषितां चित्तहारी

परिणतबहुशालिव्याकुलग्रामसीमा ।

सततमतिमनोज्ञः क्रौञ्चमालापरीतः

प्रदिशतु हिमयुक्तः काल एषः सुखं वः ॥

ऋतु० સર્ગ ૪ શ્લો. ૧૮

આવા આવા અનેક ગુણોથી રમણીય, સ્ત્રીઓનાં ચિત્તને હરનાર, પરિણત પ્રચુર શાલિથી
જેમાં ગ્રામસીમા વ્યાપ્ત—ભરપૂર બની છે એવી, કૌંચ પક્ષીઓની હાર અને હારથી જે
ઋતુ સતત અતિમનોજ્ઞ બને છે, એવી હેમંતઋતુ—શિયાળો અમને સુખ આપે.

કવિ શિશિરઋતુના વર્ણનનું મંગલાચરણ પણ “પ્રરુદ્ધશાલીશુચ્યાવૃત્તક્ષિતિમ્”
(કેટલાક આ પ્રમાણે પાઠ આપે છે ‘પ્રરુદ્ધશાલ્યંશુચ્યૈર્મનોહરં’) પ્રવૃદ્ધ શાલી અને
ધક્ષિના સમૂહથી આચ્છાદિત થએલી ભૂમિ—થી જ કરે છે.

શિશિરઋતુની પૂર્ણાહુતિ વખતે પણ શાલિ તો હોય જ:—

प्रचुरगुडविकारः स्वादुशालीशुरम्यः

प्रबलसुरतकेलिर्जातकन्दर्पदर्पः ।

प्रियजनरहितानां चित्तसंतापहेतुः

शिशिरसमय एष श्रेयसे वोऽस्तु नित्यम् ॥

ऋतु० સર્ગ ૫-૧૬

હંડીનો વખત છે એટલે ખાંડસાકર વગેરેનો વિશેષ ઉપયોગ થાય, સ્વાદિષ્ટ ડાંગર
અને શેરડીની શોભાથી જે રમ્ય છે, જેમાં અતિપ્રબલ સુરતકેલિઓથી ઉત્પન્ન થયેલ
કન્દર્પદર્પ—મનમથાધિક્ય છે, જેમાં પ્રિયજનના વિરહથી ચિત્તને સતાપ રહ્યા જ કરે
છે, એવો શિશિરકાલ તમારા કલ્યાણ માટે થાઓ !

‘સ્વાદુશાલીશુરમ્યઃ’

સુમધુર ડાંગર અને તેટલી જ મીઠી શેરડીઓથી વ્યાકુલ રમ્ય પ્રદેશ ! કેટલી સરસ કલ્પના !

અને “અક્ષત” એ શબ્દ તો પ્રત્યેક હિંદુને અતિપરિચિત શબ્દ છે. કુંકુમ અને
અક્ષતથી કર્યું હિંદુભાલ પવિત્ર નહિ થયું હોય? આર્દ્રાક્ષતારોપણમ્ બીના ચોખા
કપાળે ચોટાડવા : રઘુ० અને કુમાર० બન્નેમાં આ શબ્દ અને ભાવ છે. *

કલમા*

आपादपञ्चप्रणताः कलमा इव ते रघुम्

फलैः संवर्धयामास उत्खातप्रतिरोपिताः ॥ રઘુ० ૪—૩૭

તેઓ તેના ચરણારવિંદમાં નમી પડ્યા, એટલે તેમને રાજ્યએ હરાવ્યા પછી પાછા
ગાદીએ બેસાડ્યા. આવા રાજ્યઓએ રઘુનું ધનથી સન્માન કર્યું. ડાંગરના છોડ જે પોતાનાં
મૂળ સુધી ઝૂકી પડે છે તે રોખા પછી તેને ઉખેડીને ફરીથી અન્યત્ર રોપતાં જેમ ફૂલ
આપે છે તેમ.

*અક્ષત—રઘુ० ૨—૨૧; ૭—૨૮. કુમાર० ૭—૮૮

*રઘુ० ૪—૩૭ કુમાર० ૫—૪૭.

ડાગરને પ્રથમ તો એક ઠેકાણે છાત્રામા આવે છે. વેત દોઢ વેતના છોડો થાય છે એટલે તેને ઉપાડીને આ—પુરુને ઉપાડીને—ખીજે રોપવામા આવે છે આરી રીને એક વખત વાવેની ડાગરને ઉપાડી ખીજે રોપવાથી ડાગર સારી થાય છે અને આના ચોખ્ખા પચવામા ધણા હનડા થાય છે કવિએ આ ઉપમા ધણી સુંદર રીતે ગૂઝુ કરી છે.

અહો સ્થિર કોઽપિ તવેત્સિતો યુવા ચિરાય કર્ણોત્પલશ્ચન્યતા ગતે ।
ઉપેક્ષતે ય પ્રલયલમ્પિનીર્જટા. કપોલદેશે કલમામ્પિફલા ॥

કુમારં ૫—૫૭

પાર્વતીની પરીક્ષા કરે છે ગિનતી નિદા કરી—તું આના બુદ્ધવન, જેમેય ન ગમે એના પતિ સાથે પરણવા તૈયાર થઈ કે શુ ?—આ માનતું તેને કહેનામા આવે છે એકોડો । તે ને પુરાનને નાગ પતિ તરીકે પસંદ થ્યો કે તે તો અરેખર નહિન હૃદયનો કે, તરણ કે ધણા વખતથી તેણે નન ઉપર ઉત્પલ (કમળ) પડેથી નથી અને ને કપોત પ્રદેશ ઉપર ને લગના હતા ને નોયપ્રદેશ ઉપર હવે ડાગરની ફિક્કી પરાણ જેવી છૂટી-છવાયી નરા આવી રહી છે, છતાય તે તેની દગ્ગર કગતો નથી ।

કલમામ્પિફલા જટા પા-પર ચઢેની અથવા નહન લીલીકમ ડાગરના અગ્ર ભાગનો ગગ પિગન—પાકુ હોય છે એના જેવી જટા—સરસ ઉપમા છે

કલમા એટલે એક જાનની ગાલિ—ડાગર ગાલિની અને જાતો ચરક સુશ્રુતમા વર્ણવનામા આવી છે
દીચક *

ય પૂરયન્કીચકરન્નમાગાન્ દરીમુદ્ધોત્યેન સમીરણેન । કંદરાશ્પી બુખદારા નીડળેશા પનથા વાસના પોતાણુ ભરાનાથી મધુર સંગીત ઉત્પન્ન થયુ હતુ

પોતા વાસોમા પવન ભરાવાથી નિષ્પન્ન થતા સંગીત વિષે અનેક રથજે ઉક્તેખા મળી આવે છે—

શબ્દાયન્તે મનુરમનિલ કોચકા પૂર્યમાણા (મેઘદૂતં પૂર્વમેય સ્તો ૫૬)

સ કોચક મારુતપૂર્ણરન્ધ્રે. કૂજદ્વિરાણદિતથશકૃત્યમ્ ।

સુબ્રાવ કુન્નજેપુ યશ સ્વમુચ્ચૈરુદ્ગીયમાન ચત્રદેવતામિ ॥

રઘું સર્ગ ૨ સ્તોક ૧૨

દ્વિતીય અને સુદક્ષિણુ વસિષ્ઠઆત્રમ તરફ પ્રયાણુ કરે છે તે વખતની યાત્રાતુ આ વર્ણન છ ગ્રંથામા વનદેવતાઓ ત્રણે જિએ નાદે વનની કુન્નેમા પોતાનો યશ ગાતી હોય અને આ ગાન સાથે પોતા વામમા પવન ભગવાથી બેપજતું સંગીત વીણાનાદની ગરજ સારતું હોય તેમ તાન આપતું હતું

કેવુ સુંદર ચિત્ર છે ।

વાસ માટે સમૃદ્ધમા વેણુ ગજ પશુ પ્રચલિત છે રઘુના (રઘું સર્ગ ૧૯-૩૫) મા વેણુ શબ્દ વીણાના અર્થમા વપરાયેતો કે શર્પણખાના વર્ણનપ્રસંગે શર્પણખાની આગળીના વેદાઓને વાસના પર્વ સાથે સગ્ગાવામા આવી છે

સા ધક્કનપધારિણ્યા વેણુર્કર્કશપર્વયા ।

અદુશાકારયાદુગુલ્યા તાપતર્જયદમ્બરે ॥ રઘું સર્ગ ૧૨-૪૧

*મેઘં ૫૦—૫૮, રઘું ૨—૧૨, કુમારં ૧—૧, ક્રતું ૧—૨૫

જાએ જીડી, આકાશમાં અધર જિલી રહી શર્પણખા ને બનેને (રામ લક્ષ્મણને) પોતાની આંગળી વડે—જે આંગળીઓને વાંકા નખો હતા, જેના સાંધાઓ વાંસના સાંધાઓ જેવા કંકશ હતા અને જેનો દેખાવ હાથીના અંકુશ જેવો હતો—બિવડાવવા લાગી.

દવ લાગે છે ત્યારે વાંસ કડાકડ ફૂટે છે એ દશ્ય જેણે જોયું હશે તે કદી નહિ ભૂલે. કાલિદાસે દવાગ્નિ વચ્ચે કડાકડ ફૂટતા વાંસનું પણ વર્ણન કરેલું છે:—

ज्वलति पवनवृद्धः पर्वतानां दरोषु

स्फुटति पटुनिनादैः शुष्कवंशस्थलीषु ।

ગ્રીષ્મઋતુનો માથાફેડ તાપ, તેમાં દવ, સૂકા વાસ, પવનથી ફેલાતો દવાગ્નિ, પટુનિનાદર્થ. ફાટતા સૂકા વાંસ ! કેવું દારુણ ચિત્ર છે !

અમરકોષમાં વંશ અને કીચક બન્નેનું પાર્યકચ બતાવવામાં આવ્યું છે. વંશનાં અનેક નામોમાં કીચક નામ છે નહિ. જુઓ:—

‘वंशे त्वक्सारकर्मारत्नचिसार तृणध्वजाः ।

शतपर्वा-यवफलो वेणु-मस्कर-ते जनाः ॥’

જ્યારે કીચક માટે

‘वेणवः कीचकास्ते स्युः ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः’

વાતાહત વેણુ એ કીચક. એટલે કીચકનો અર્થ જ વાયુ ભરાવાથી જેમાંથી અવાજ નીકળે તે વાંસ. રાજનિધંદુકારે કીચક માટે “રન્ધ્રવંશઃ” શબ્દ રાખ્યો છે. ધન્યન્તરી નિધંદુમાં વાંસનો પર્ચાય જ કીચક આપવામાં આવ્યો છે.

વાંસ—*Demro calamus strictus* (n-o Gramineae) અનેક જાતના થાય છે. એનો દેખાવ ઠીક છે.

અપરાજિતા?

સર્વદમન સિંહના બચ્ચા સાથે રમતો હતો, તેના મુખમાં હાથ ધાલતો હતો. એ વખતે સર્વદમનના હાથ ઉપર—મણિબંધ ઉપર ‘રક્ષાકરંડક’ (તાવીજ ?) હતું તે હાથ પરથી નીકળી ગયું હતું. દુષ્યન્ત આ દશ્ય જોતો હતો એટલે કાંડા ઉપરથી નીકળી ગયેલ રક્ષાકરંડકને તેણે ઊંચકી લીધું હતું. જ્યારે બન્ને તાપસીઓ સર્વદમનના હાથ ઉપરથી રક્ષાકરંડક ક્યાં ગયું તે ઉદ્દેગપૂર્વક શોધવા લાગી; ત્યારે દુષ્યન્તે કહ્યું: “આ વિષે ગભરામણ કરવાની જરૂર નથી. સિંહના બાળક સાથે રમતી વખતે આ પડી ગયું હતું. આ રહ્યું, લો.” એમ કહી ઉપાડવા જાય છે ત્યારે બન્ને તાપસીઓ બોલી જીડી, “અડકો નહિ, અડકો નહિ... અરે ! આ તો એણે ઉઠાવી પણ લીધું !” બન્ને જણીઓ પોતાના હાથ છાતી ઉપર દાખીને વિસ્મયથી એકબીજા સામું જોવા લાગી. રાજાએ પૂછ્યું: “તમે મને કેમ અટકાવો છો ?” ત્યારે તાપસીઓએ કહ્યું: “સાંભળો મહારાજ. આ અપરાજિતા નામની ઔષધિ છે જે જાતકર્મ સંસ્કાર વખતે ભગવાન મારીએ આપેલી છે. આને બાળકના માતપિતા સિવાય ત્રીજું કોઈ એ ભોંય પર પડી ગયું હોય તોયે ઉઠાવી શકતું નથી.”

રાજાએ પૂછ્યું—અને ઉઠાવે તો ?

તાપસી—તો તેને એ સાપ થઈ ને કરડે.

રાજા—આપે આ ચમત્કાર કદી પણ પ્રત્યક્ષ કર્યો છે ?

ખતે તાપસી—એક વાર નહિ, પણ અનેક વાર નગરોનગર અંગે જોયું છે -

દુષ્યન્ત—(સ્વગત સહર્ષ) મારા મનોરથ સંપૂર્ણ થયો છે એટલે મારી જાતને બાગ્યશાળી મારું છે.

(અર્થાત્ સર્વદમન પોતાનો જ પુત્ર છે એની પ્રતીતિ પાકે પાયે એને થઈ)

ખીજી તાપસી—સુનતે ! યાજ્ઞ યાજ્ઞ, નિયમન્યાયતા શકુન્તલાને આ ખમર આપીએ
(એ બંને જાય છે)

બાળક—મને છોડો, હું પણ મારી માતા પાસે જઈશ

રાજા—બાલ ! મારી સાથે તું માતાને અભિનદોગ

બાળક—મારા પિતા તો દુષ્યન્ત છે, તમે નહિ.

રાજા—(સસ્મિત, આ વિવાદ જ અને ખાતરી કરાવે છે

(એટલામા એકવેણીધરા શકુન્તલા પ્રવેશે છે)

શકુન્તલા—નિકાગ્દાનનખતે પણ સર્વદમનની ઔપચિ હતી તેવી ને તેવી જ રહેથી એવું મેં સામજેલું, છતાંયે અને માગ નમીય વિષે આશા ન હતી

આમ શકુન્તલાના સાતમા અઠમા બે સ્થળે અપરાજિતા વનસ્પતિનો ઉદ્ભવ નગરે ચઢે છે

અપરાજિતા ક્વી વનસ્પતિ ? અમરકોપમા આસ્ફોટા ગિરિકર્ણો સ્યાદ્વિષ્ણુકાન્તા-પરાજિતા અર્થાત્ આન્દોટા (આન્દોતા શબ્દ પણ પ્રચલિત છે), ગિરિકર્ણી, વિષ્ણુ કાન્તા, અપરાજિતા—આ ચાર નામે વિષ્ણુકાન્તાના આવે છે વિષ્ણુકાન્તા એટલે ગરણી ગરણીના સન્કૃત નામે અપરાજિતા, ત્રિષ્ણુકાન્તા, ચોનિગુપ્તા (લેટીન નામ Clitoria ternatea એ પણ ક્વીટારીંગ એટલે ચોનિગુપ્ત અથવા ભગ્નચિન્હિત ઉપરથી જ રાખવામા આવ્યું છે) વગેરે છે ગરણીના વેના ચોમાસામા ખૂબ થાય છે અને એના નીલ અને શ્વેત પુષ્પો સૌનું ધ્યાન ખેંચે છે ગરણીના મૂળ, ખીજ અને પાન ઔષધમા વપરાય છે સર્પનિષ ઉપર ગરણીની ખાતિ સારી છે ચરન્મહિતામા મર્પવિષ ઉપર ગરણી (ગિરિકર્ણિકા) નો ઉપયોગ જેવામા આવે છે શૂતોન્માદ, ગણગડ, વદ્મીદ, શ્લીપદ વગેરે રોગોમા ગરણીના ઉપયોગો નજરે ચઢે છે (જુઓ નિઘનુઆદર્શ, પૂર્વાર્ધ, પૃ ૩૮૩ થી ૩૮૭)

વૈદ્યોના મત પ્રમાણે તો અપરાજિતા એટલે ગરણી જ છે એ નિ સંદિગ્ધ છે

રાજનિધદુમા “હપુયા પીતનિર્ગુણ્ડી વિષ્ણુકાન્તા જયન્તિકા । સિતાત્રિકર્ણો શદ્ધિન્ન્યૌ પદેતા અપરાજિતા” (પૃ ૪૩૨) હપુયા, પીળી નગોડ, વિષ્ણુકાન્તા, જયન્તિકા, મદેન્ ગિરિકર્ણીના, અને શખિની—આ છ વનસ્પતિઓ ‘અપરાજિતા’ તરીકે આપેલી છે

મદૌપધિની યાદીમા પણ અપરાજિતા ગણાવવામા આવી છે જુઓ —

ઘાઘ્તી ઘરાઘી હશુનો ઘિષ્ ચ શુક્રાદિકન્દ સિતકળ્પકારી ।

મૃમ્યાહુલી ચેદપરાજિતા ચ શુણ્ઠોતિ ચૈતાસુ મદૌપધી સ્યાત્ ॥

અપરાજિતાનો અર્થ શ્વેતમત્રા પણ આપનામા આવ્યો છે આમ અનેક વનસ્પતિઓ અપરાજિતા માથે સબધ રાખે છે

અપરાજિતાનાં ‘રક્ષાકરંડક’ હાથ હાથે અંધાતાં જોવામાં આવતાં નથી. પરંતુ વિદ્વાનો ખીજે કોઈ નિર્ણય ન કરે ત્યાં સુધી અપરાજિતા એટલે ગરળી—એ જ અર્થ. હું તો કરું છું.

અસિપત્રવૃક્ષ

સા નીયમાના રુચિરાન્પ્રદેશાન્પ્રિયંકરો મે પ્રિય હત્યનન્દત્ ।

નાયુદ્ધ કલ્પદ્રુમર્તાં વિહાય જાતં તમાત્મન્યસિપત્રવૃક્ષમ્ ॥

રઘુ૦ સર્ગ ૧૪—૪૮

[અસિપત્રવૃક્ષઃ સ્વઙ્ગાકારદલો નારકો નામ કોઽપ્યપૂર્વે વૃક્ષવિશેષઃ ।

“અસિપત્રો ભવેત્કોષાકારે ચ નરકાન્તરે” ઇતિ વિશ્વઃ ।] મલ્લિનાથ

સીતાના દોહદાનુસાર રામે તેમને તપોવન જોવા મોકલ્યાં છે. પોતાનો પ્રિય પતિ પોતાની સર્વ જાતની ઇચ્છાઓને વશવર્તી રહે છે એ વિચારથી તે પોતાની જાતને ભાગ્ય-શાળી માને છે. સુંદર પ્રદેશો જોતાં તે આગળ વધે છે ત્યારે આ વિચાર તેમને આવે છે. પરંતુ તેમને એ ખબર નથી કે તેમના પ્રિય પતિએ તો હવે કલ્પદ્રુમ (ઇચ્છામાં આવે તે સર્વ આપનાર)નો સ્વભાવ ત્યજીને અસિપત્રવૃક્ષનો સ્વભાવ ગ્રહણ કર્યો છે.

અસિ એટલે તલવાર. તલવારની ધાર જેવી ધારવાળાં અથવા તલવાર જેવા આકારનાં એક જાતનાં અપૂર્વવૃક્ષો, જે નારકવૃક્ષો તરીકે ઓળખાતાં હતાં—તે અસિપત્રવૃક્ષ.

‘અસિપત્ર’ ઇક્ષુ=શેરડી માટે પણ યોગ્ય છે. શેરડીનાં પાન તલવાર જેવાં પણ ગણી શકાય. પરંતુ શેરડીને વૃક્ષ ન કહી શકાય. શેરડીને મલ્લિનાથ ‘અપૂર્વ વૃક્ષ’ તરીકે પણ ન જ ગણાવે.

અસિપત્રવૃક્ષ સંદિગ્ધ છે.

ઇશુદી *

“મા કસ્યાપિ તપસ્વિન ઇદ્ધુદીતૈલચિક્કણશીર્ષસ્ય હસ્તે પતિષ્યતિ ।”

શાકુન્તલ૦ અંક ૨

શકુન્તલાનું અદ્વિતીય સૌન્દર્ય રાજા દુષ્યન્ત જુએ છે.

‘ન જાને ભોક્તારં કમિહ સમુપસ્થાસ્યતિ વિધિઃ’

કોના હાથમાં આ સ્ત્રીરત્ન વિધિ સોંપશે, એ દુષ્યન્તની શંકામાં વિદ્વષક ઉપરોક્ત વચન ઉચ્ચારે છે: “એ કોઈ ઇશુદીના તેલથી ચીકણા કરેલા માથાના વાળવાળા માણસના હાથમાં ન પડે તો સારું.” પૃથ્વજનોની ભાષામાં, કોઈ ગુંદરિયાના હાથમાં ન પડે તો સારું. ‘આ તો ચીકણો લાધર જેવો છે’ એમ લોકોમાં ખોલાય છે. આવા ચીકણા લાધર જેવા માણસ માટે આ સંસ્કૃત શબ્દ સરસ છે.

તા ઇદ્ધુદીસ્નેહકૃતપ્રદીપમાસ્તીર્ણમેધ્યાજ્ઞિનતલ્પમન્તઃ ।

તસ્યૈ સપર્યાનુપદં દિનાન્તે નિવાસહેતોરુટ્થજં ચિતેરુઃ ॥ રઘુ૦ સર્ગ ૧૪—૮૧

રામનો સારથિ સીતાને વનમાં છોડીને ચાલ્યો જાય છે. સીતા વાલ્મીકિના આશ્રમમાં જાય છે. આશ્રમવાસીજનો ખદા સીતાનો સત્કાર કરે છે અને પછી એમને એક ઇલાયદી ખૂંપડી રાતભર રહેવા માટે આપે છે. આ ખૂંપડીમાં ઇશુદી તેલનો દીવો સળગતો હતો અને મેઘ્ય મૃગચર્મની પથારી તેમાં તૈયાર હતી

ઇંડુદીસ્નેહ બાળવાના કામમા આવતું હતું

માલિની-તીર-રોશી દ્વન આશ્રમના વર્ણનમા દર્શિ રહે છે કે

પ્રસ્નિગ્ધા ક્ષયચિદિદ્ગુદીફલમિદ સ્વચ્ચન્ત ષવોપલા ॥

શાકુન્તલ અક ૧-૧૪

ઇંડુદી ફલ ભાગવાથી પ્રસ્નિગ્ધ બનેલા પથ્થરો જોઈ આશ્રમભૂમિ છે એવી ખાતરી થતી અર્થાત્ આશ્રમજનો ઇંડુદી ફલનો ખૂબ જ ઉપયોગ કરતા હશે એમ જણાય છે

ઇંડુદીનું નામ તાપસવૃક્ષ છે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તપસ્વીઓ અથવા આશ્રમજનો ઇંડુદીતૈલનો ધણો ઉપયોગ કરતા હશે

ધા ઝઝવા માટે ઇંડુદીતૈલનો ઉપયોગ કરવામા આવતો અને હજીયે આવે છે “ ધા ઝઝવા અમર ઇંડુદી કેરુ તેલ ” એ સુપ્રસિદ્ધ પદ્ધતિ દરેકને યાદ છે જ આમડીના રોગોમા, પ્રભુ ઝઝવામા તેમ જ દીવામા બાળવામા આ તેલનો પુષ્કળ ઉપયોગ થતો હતો

શાકુન્તલ ઉપર નોટ્સ લખનાર એક વિદ્વાને ઇંડુદી અને પુત્રજીવ બંનેને એક જ ગણાવ્યું છે પુત્રજીવ વૃક્ષની ખીજની માળા ધાણવાથી પુત્ર જીવે છે એવી માન્યતા હોવાથી તેનું નામ પુત્રજીવ પડેલું છે ગુજરાતીમા પુત્રજીવને “ જિયાપૂતા ” કહે છે આ જિયાપૂતા અને ઇંડુદી ભિન્ન ભિન્ન દ્રવ્યો છે

ઇંડુદી એટલે ઇથોરિયાનું ઝાડ ગુજરાતમા સર્વત્ર જોયે છે આના ફલ ‘ ઇથોરિયા ’ તરીકે ઓળખાય છે અને ગિલ્લીદડા રમતી વખતે ગિલ્લી માટે આનું ફલ વપરાય પણ છે

તૈલફલા, દીર્ઘકણ્ઠા, તાપસવૃક્ષ આ એના સંસ્કૃત નામો જ ઇંડુદીનો પરિચય આપવા બસ છે એનું શાસ્ત્રીય નામ *Balanites Roxyburghi* (n-o simarubeae)

પૂર્ણપુરુષ

હેમંતકુમાર ગુણભાઈ નીલકંઠ

પૂર્ણપુરુષને પિછાનવો અને તેની બરાબર કદર કરવી એ કંઈ સહેલી વાત નથી. સાધારણ રીતે આપણામાં પૂર્ણપુરુષ વિષે ભિન્ન ભિન્ન વિચારો પ્રવર્તે છે. પ્રસ્તકોના વાચનથી, આપણી પોતાની કલ્પનાના તરંગોથી, આપણી પોતાની સમજના દૃષ્ટિબિંદુથી ને સમજના પ્રચલિત વિચારોથી, પૂર્ણપુરુષની રહેણીકરણી વિષે અમુક દઢ ખ્યાલો આપણામાં પહેલેથી જ ધર કરી બેઠેલા હોય છે.

ધણાની દૃષ્ટિએ પૂર્ણપુરુષ એટલે જેણે પોતાના જીવનની જરૂરિયાતો ઓછામાં ઓછી કરી નાંખી હોય તે. દલિતો અને ગરીબો માટે તેનામાં અત્યંત કરુણા હોય. તેને પોતાની વ્યક્તિગત — અંગત — મુક્તિની કંઈ જ પડી ન હોય. તે તો સમસ્ત માનવસમુદાય માટે દયાનો સાગર જ હોય અને માનવજાતના ઉદ્ધાર માટે જ તે મથે. બીજા કેટલાક એમ માને છે કે પૂર્ણપુરુષ એટલે જે મૌન પાળે અથવા ઓછામાં ઓછું બોલે તે. તેનો ચહેરો શાંત, ગંભીર હોય. તેની સમીપ પહોંચતાં જ તેની ભવ્યતાની અથવા સાધુતાની છાપ આપણા ઉપર પડે જ પડે વગેરે વગેરે. પણ જો તે ખડખડાટ હસતો માલૂમ પડ્યો કે કોઈ સાધારણ પ્રવૃત્તિમાં મશગૂલ થયેલો દેખાયો, દુન્યવી વિષયોમાં રસ લેતો અને તેથી ‘ક્ષુદ્ર’ બાબતો વિષે છૂટથી વાત કરતો જણાયો—તો, ખસ, ખલાસ—તે ગમે તેવો મહાન હોય તોપણ તેમની નજરે તો એ બહુબહુ તો પોતાની ભારે શક્તિ અને બુદ્ધિથી લોકો ઉપર પ્રભાવ ને સત્તા બેસાડનાર ને પોતા તરફ બધાને આકર્ષનાર એવો પુરુષ જ દેખાશે. આવા લોકો એને સાધારણ પુણ્યશાળી અથવા ચારિત્ર્યવાન અને સમર્થ ગણવાની ઉદારતા પણ બતાવે, પણ આખરે તો એ ‘દુન્યવી’ એટલે નીચલી—પાર્થિવ—ભૂમિકામાં જ રખડનારો એમને લાગશે.

પણ આંખે ઊડીને વળગે એવી, ઉપર લખ્યા મુજબની, ચિઠ્ઠીઓ કંઈ પૂર્ણપુરુષને કપાળે ચોટાડેલી હોતી નથી. શાક વેચનારે, કાપડિયાએ અને હોશિયાર ઝવેરીએ એક જ હીરાની જુદી જુદી કિંમત આંકી, એ વાત આ બાબતમાં પણ બરાબર લાગુ પડે છે. સાચા સંતની બાબતમાં તો શું, પણ દરેક અસાધારણ વિભૂતિવાળા સત્ત્વની પૂરી કદર તો તેનાથી જ થાય કે જે એ વિષયમાં મંથન કરીને નિષ્ણાત થયો હોય. એમ કહેવાય છે કે આઈન્સ્ટીનનો સાપેક્ષવાદ આજે પણ દુનિયામાં આંગળીને વેઢે ગણાય એટલા જ માણસો પૂરેપૂરી રીતે સમજે છે. એ જ રીતે ‘પૂર્ણપુરુષ’ પૂર્ણપુરુષ તરીકે તેને જ દેખાય કે જેનામાં એને માટેની દૃષ્ટિ હોય અને કદર કરવા યોગ્ય હૃદય હોય.

આ કારણસર, આ લેખમાં પ્રસ્તુત વિષય વિષે સત્યની સીમા બતાવાઈ છે એવો જરા પણ દાવો નથી. એમાં અનેક ત્રુટિઓ હોવાનો પૂરો સંભવ છે. આ તો એ વિષય પરત્વે અંગુલિદર્શનનો માત્ર નમ્ર પ્રયાસ છે. કૈંક અંશે સાચા સંતોના સહવાસથી, કૈંક અંશે હાર્દ શોધી કાઢવાનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ રાખીને કરેલા પુસ્તકોના વાચનથી, કૈંક અંશે ગમે તેવી જાળવણ્યમાન વિભૂતિ હોય તોપણ તેનાથી અંજાર ન જવાનો નિશ્ચય કરીને તેના કથન અને વર્તનનાં, યથાશક્તિ શાંતચિત્તે કરેલાં, અવલોકન અને મનનથી, અને કૈંક

અશે સામસામા કે જુદા જુદા વિચારોના પ્રયત્ન ઝઝાનાતપી ધસડાઈ ન જનાના દંડ નિશ્ચયથી, જે કઈ સમગ્રયુ છે તેનો નિયોડ આ લેખમાં આપવાનો પ્રયત્ન છે સાચો અત ક્રેવો હોવો જોઈએ તે નિર્ગે ન્યા મુધી આપણા મનમાં અમુક મતવ્યો બડ ધાવીને બેઠા હોય ત્યામુધી હિંમતપ્રય પાત્રમાં છપાયેલું સત્યનુ મુખ—આ ઠેકાણે મતનુ માયુ દર્શન—તેવુ અસંધ્ય છે એને માટે તો પૂરેપૂરા નિગમહી, એટલે કે પરિણામની ભીતિ રાખ્યા વગર સત્યદર્શનની ઉત્સુકતા ન્યા આપણને દોરી નય ત્યા જનાની તૈયારીવાળા, સાહસવાળા, અને શ્રદ્ધાવાળા માનસની જરૂર છે તે વિના મત્યદર્શન અસંધ્ય છે

પૂર્ણપુરુષની પૂર્ણતા કઈ મ્યૂળ આખોવી દેખાય એના મ્યૂળ ક્ષેત્રમાં નહિ પણ મન કે હૃદય કે અભાવના સૂક્ષ્મ પ્રદેશમાં જ રહેલી છે, ને તેથી તે તેના માટે સૂક્ષ્મ દષ્ટિ જ કામ લાગે, એ મહત્ત્વની હકીકત પણ આપણે આ ગામતમાં જૂલવી ન જોઈએ તેથી જ સતને ઝોળખના માટે ઉપર લખેલું વિષયનું દરવુ પડ્યું છે.

વળી ખીલુ દાગણુ એ છે કે ઉચ્ચ કોટિનો આત્મા લગભગ અપારદર્શન છે કોઈ ખટપટિયા, પ્રપચી માણુમની ચાણુક્યનીતિ હનુ પાગખી ગદાય, તેને પકડી પાડી રાખાય, પણ પૂર્ણપુરુષ ક્યા ઉદેનથી અમુક કામ કરે છે તે રોધી દાઢવુ ધણુ ઢહણુ છે તેના ઉદ્દેશોને આપણી દ્ષપના માધાગણુ ગીતે પહોચી શકતી નથી આપણે તો આપણા ક્ષુદ્ર માનસના ગમથી તેના માનમનું માપ દાઢવા નર્થએ છીએ, પણ જોકે પૂર્ણપુરુષ પણ આપણા જેવો જ હાડચામનો મટેયો માણુમ છે, તેમ છતાં એનો દેહ તો એ વિભૂતિનો બનુ જ અસ્પાગ છે પણ તેના અમામાન્ય, અદ્ભુત, કટલીક વાગ ચમત્કારી લાગે એવા અનુભવને લીધે, મનુચકપ ધારણુ કરનાર એ પુરુષ ખરી ગીતે ગમનગમર્શી છે એનુ માનસ કે છન આકાશ જેટલા વિશાળ છે અને તેથી એમાંથી હિંમતવેલી કૃતિઓ બહારથી તદ્દન સાધાગણુ કે કેટલીક વખતે જોતરી વિકૃત દેખાય છે, છતાં સાચી રીતે લોકોત્તર જ હોય છે

દાખલા તરીકે, જે જે પ્રસંગો મસારના રસિયાઓને ખૂબ કયેગ કગવનારા અને દિન દયમનાવનાગ ચર્ચ પડે છે તે તે પ્રમ ગોએ એ તો પૂર્વવત્ નાત જ રહેયો દેખાય છે વ્યાહીન નનુનુ બનકર આક્રમણ, દુષ્ટાગત્તપી રાક્ષસનુ સર્વભક્ષણ, કે ખીલુ કોઈ આસમાની સુલતાની, કે ઝવનેણુ વ્યાવિનો ઝારો, ગેરે ઉદ્દાપાનો પણ એને સ્પર્શ પણ ઢગી શક્તા દેખાના નથી ઉપગ્રન્ની દષ્ટિએ એ આમ છેક હૃદયહીન દેખાય છે

પણ સાચી રીતે એ નિષ્કુન્ન નથી જે ખીજઓ જેઈ નથી ગડતા, તે એને હીના જેવુ દેખાય છે તેથી જ તે આના પ્રસંગોએ નિશ્ચય રહે છે એ જાણે છે કે વસ્તુમાત્ર પોતપોતાની નિયતિને અનુસરે છે ને તેથી જ વસ્તુમાત્રની ઉત્ક્રાંતિ બહારની દબલગીરી વગર—પોતાની મેજે જ થવા દેવાનું તે યોગ્ય ગણે છે, ને તેથી આવે પ્રસંગે તે નિશ્ચેષ્ટ રહે છે કે દેખાય છે વળી તેની માત્ર સૂક્ષ્મ, મૂગી અનુક્રમા ખીજઓની દોડધામ અને ધાધલિયા પ્રવૃત્તિઓથી ક્યાયે નારે અસરદાગડ છે, તેનો ઓ એડલાને જ અનુભવ છે

સગળ ગીતે પોતાને માર્ગે વહી જતી ની જેની એની દત્તિ હોય છે એ પોતાની જાતને નિર્મન ગણે છે અને એની જ રીતે ખીજઓને પણ મુક્તપણે વિહાર કરના દે છે, કે જેથી તેઓ પોતપોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર વડાય આમ જોકે દેખીતી રીતે એ તદ્દન

નિવૃત્ત લાગે છે, પણ ખરી રીતે બીજાઓની એ સારામાં સારી સેવા કરે છે.

એની દૃષ્ટિએ કોઈ પણ તત્ત્વતઃ બીજાથી ચડિયાતું નથી. એ પોતાનું સ્વત્વ ભૂલે છે અને તેથી એ બધા ભેદભાવોથી પર જઈ શકે છે. કશાની પણ એને લાલસા કે આકાંક્ષા ન હોવાથી એને કશા માટે જહેમત ઉઠાવવી પડતી નથી. એટલે એને માટે વિજય કે ફલપ્રાપ્તિ કે પૂર્ણાહુતિ જેવું કશું જ રહેતું નથી. એનો આત્મા સર્વનો સમાવેશ કરે છે. તેથી તે સંપૂર્ણ સમતાથી વસ્તુમાત્ર સાર્થે એકાકાર થાય છે અને આમ પોતાનું વ્યક્તિત્વ લુપ્ત કરે છે. સંતાત્માને તેથી કોઈ નામ નથી.

વસ્તુમાત્રથી, સંજોગમાત્રથી, અને સ્થાનમાત્રથી એને પૂર્ણ સંતોષ છે. તેથી તે સદાનો સુખી જીવડો છે. એને તો ફેરફારો શાશ્વત સમુદ્રના તરંગો જ લાગે છે. અને એવા તરંગો ઉપર તે સહેલાઈથી તરે છે. કશાની પણ ખોટ, ઇચ્છા કે જરૂર એને ન હોવાથી રાજ્યકાર્ય સંભાળવાને માટે એ જ સૌથી લાયક છે.

દરેક વસ્તુ આપોઆપ, પોતાની મેળે જ, એનામાં સરળાય છે એમ એ જાણે છે. મતમતાંતરો માટે કોઈ પણ જાતનો પક્ષપાત કે અણુગમો, ભાગ કે ત્યાગ, એને હોતાં નથી. એટલું જ નહિ, પણ એને પોતાને મત જ હોતો નથી. જુદાં જુદાં મંતવ્યોમાંથી કોઈનો પણ તે વિરોધ કરતો નથી, માત્ર તે તેની પાર જાય છે ને પર હોય છે. સ્વાભાવિક રીતે અને સરળ ભાવે થઈ રહેલી બધાંની ઉત્ક્રાન્તિને તે સ્વસ્થતાથી જોયા કરે છે, તેથી તે કુદરતી રીતે પરિણામ પામતી વસ્તુસ્થિતિમાં આડખીલીરૂપ થતો નથી.

તે પરમતત્ત્વમાં સદાય ડૂબેલો હોય છે. અને તેથી તે પોતે જ અંતિમ જ્ઞાન છે. તે કોઈ પણ જાતની રચના કરતો નથી, તેથી તે કશાનો વિનાશ કરતો નથી. તે પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં જ રહ્યા કરે છે. એના પર સંસ્કારો પડે છે પણ તે તેને સંધરી રાખતો નથી. અનુભવની પહેલાં કે પછી તે વિષે તે કશો વિચાર કરતો નથી. ભાવિ માટે તેને કશી પણ ઉત્સુકતા હોતી નથી અને તે બાબત તે તદ્દન નિઃસ્પૃહ રહે છે. જેવી અદૃશ્ય રીતે વખત પસાર થાય છે, તેવી જ રીતે ભૂતકાળ એનામાંથી પસાર થઈ જાય છે. તેને માટે વર્તમાન જેવું પણ કશું નથી. બહારની દુનિયાનું સમાન અવલોકન કે આંતરિક દુનિયાનું સમાન સંવેદન એને થતું નથી. પ્રત્યેક ચીજમાં એ તે તે રૂપે આનંદ માણે છે; અને પ્રત્યેક સ્થળ અને પ્રત્યેક ફેરફારને તે અનુકૂળ થાય છે. જીવન ને મરણ માટે તેને કશી પરવા નથી હોતી. એનું મન ખાલી છે. જે કંઈ છાપ એનામાં પડે છે તે છાપ એની ચેતનામાં પડે છે. એનો આત્મા તો અલિપ્ત રહે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે એને એવી કશી છાપ પડતી હોય એવું ભાન હોતું નથી. કોઈકે વખતે જ્યારે એની ચેતનામાં છાપ ઊઠે છે ત્યારે તે ભગવત્કાર્યમાં પરિણામ પામીને આપોઆપ પાછી વિલીન થઈ જાય છે. પણ સંતલોકોની આવી વૃત્તિને કોઈ પણ બંધનકારક પાળ હોતી નથી. એટલે સંતલોકોની વૃત્તિને આપણે પામી શકતા નથી. ખરી રીતે જોતાં તો એમને વૃત્તિ હોતી જ નથી.

એ તો માત્ર સ્વયંચાલિત તત્ત્વ છે. કોઈ વાર એ શાંત ઉપાયોથી કામ લે છે, તો કોઈ વાર વળી બીજી રીતે—જેવી પ્રસંગની જરૂર અને પરિસ્થિતિ. પરંતુ એની ભૂમિકા તો ગુણોથી જ પર રહે છે; કોઈક વાર વળી ગુણોમાં પણ હોય છે; ને કેટલીક વાર તો ગુણોમાંયે નહિ ને ગુણોથી પર નહિ એવી કોઈ અગમ્ય મધ્યમ સ્થિતિમાં પણ એની ભૂમિકા રહે છે. જે

કર્ષ અનિવાર્ય છે તેને એ પ્રિધિનુ નિર્માણ જાણે છે, અને તેથી તે હંમેશ સ્વચ્છ રહે છે દેખાતી ગતિ એ બીજાઓને અનુપયોગી છે, પણ એના અસ્તિત્વમાત્રથી જ આપોઆપ સમગ્ર વિશ્વની ઉત્ક્રાંતિમાત્રમા તે ભાગ લે છે આમ પૂર્ણપુરુષ પ્રત્યેકને પોતપોતાની પરિપૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ તેમની તેમની રીતે કરવા દે છે તરતથી વિરોધાત્મક એવું એને કશું દેખાતું નથી

તે સ્તુતિનિદાથી પણ છે તેની પ્રકૃતિના અરૂપ ને લક્ષણો જુદી જુદી જાતના હોય છે કાળના પ્રવાહ ઉપર તે તરતો વહે છે અને ડશાનેયે આગ્રહ રાખી પકડી રાખતો નથી તે કદી ભયે ને ડરી નીચે હોય છે બનાવો પ્રત્યે એ મદાય પ્રશાત હોય છે એ પોતે પ્રસંગોને પ્રસંગો જ માત્ર ગણે છે ને તેમ રતે છે પ્રસંગો તેને પોતાના પ્રનાહમા તાણી શકતા નથી પ્રસંગોની ગતિ, એનું નેમ અને તેનો વળાંક તે પોતાનામા વાળે છે

એ પોતે જ પરાકાષ્ઠા છે, દારણ કે તે કાળચક્રની ગતિને પારખે છે તેથી કાળથી થતા પરિવર્તનો તેને અસ્પર્શ કરી નક્કા નથી આમ જ્યારે તે જાળને પારખે છે ત્યારે તે તેના દારણો ગોધના બેસતો નથી વિસવાદી ઘટનામા પણ એ સવાદ જીએ છે એને 'હું' જેવું કશું નથી તેથી તેને ડશામા ગગ નથી, અને પરિણામે કોઈ જાતનું યુદ્ધ કે હાર તેને વેઠવા પડતા નથી પ્રિધિની કૃતિઓ એને હલમલાવી ચકતી નથી એનામા સદ્ગુણો છે, પણ જાણે નથી એવો જ એ દેખાય છે તે શરીરથી માનવ છે ખરો, પણ તે માણુમ જેવો અષ્ટ જથ્થાતો નથી એ કોઈ જાતની યોજના ઘડતો નથી, તેથી તેને જ્ઞાનની જરૂર પડતી નથી એના વિચારવર્તનમા કોઈ જાતની ન્યૂનતા નથી, તેથી તેને નૈતિક સિદ્ધાન્તોની જરૂર રહેતી નથી એનામા કોઈ પરવે પાર્શ્વિક પ્રેમ નથી પરાક્રમથી મળે એવી કોઈ સિદ્ધિ તેને જોઈતી નથી તેથી નિષ્પજતા માટે શોક કે નિઃશ્વ માટે હર્ષનું તેને કારણ રહેતું નથી એને કશું જૂની જનાપણ્યે નથી ને યાદ રાખનાપણ્યે નથી તે જાતે જ યુદ્ધ અનુભવ છે, તેથી તે યુદ્ધ વિજ્ઞાન છે પ્રકૃતિ અને પુરુષનું તે એકીકરણ છે અને વસ્તુ-માત્રને તરવમા મગ્ધી રીતે જીએ છે એને માટે વસ્તુઓ વચ્ચે ડચાય પરસ્પર વિરોધ નથી તે, તે તે વસ્તુઓને, તેમના તેમના અનુભવની દૃષ્ટિએ, જીએ છે બધાની ઉપર, બધાની અદર અને બધાની વચ્ચે તે તરતપે છે તેથી તે ખાલી છે અને ભરપૂર પણ છે તેને પોતાની અલગ અસ્મિતાનું જ્ઞાન નથી હોતું, કાણુ તે પ્રજાતથી જ સરળપણે સર્વત્ર હોય છે આમ તે અદ્ભુત રીતે પોતાની જાતનું એકીકરણ પોતાની બીજી જાત સાથે કરે છે તે ગુણોની સમગ્રતા છે અસ્તિત્વમાત્રની, સર્જનની, ગ્રેરણાની, જડ અને ચેતનની, મન અને પદાર્થની, દ્રાણ અને અવદાગની એ બધાની સમગ્રતા પણ તે જ છે દ્રેકમા, પ્રકૃતિના અન્યભૂપણાની સમગ્રતા પણ તે પોતે છે

એવ રીતે એ કશું જ કરતો નથી કારણ કે પ્રત્યેક જે તે કર્ષ સ્વયં છે, પરંતુ તે અન્યભૂતની સમગ્રતા હોનાથી, બીજી રીતે જોતા, તે બધું જ દરે છે આમ મર્જન ન કરતો હોવા છતાં તે સર્જન કરે છે એને તો બધું જ મર્જન અને વિનાશની મર્યાદામા સપડાયેલું લાગે છે વળી એને વિનાશની પ્રક્રિયામાયે સર્જનની જ પ્રક્રિયા દેખાય છે સર્વ-વ્યાપી, પૂર્ણ, શાત, કન્યાણુદારી સત્થી જીવી એવી એને એકે ઇચ્છા નથી તે આમ નિર્મિતમા પ્રવૃત્ત રહે છે એ કશું અયોગ્ય કરતો નથી તે રહે છે, હમે છે, વિનોદ કરે છે, ખોતે છે, વાતો કરે છે, ગણગણે છે કે બળડે છે, અને એની બની ક્રિયાઓ કરે છે,

પણ તે આપોઆપ અનુકંપાથી—નિર્મળ સરળતામાં તે વિહરે છે ને સર્વ સાથે અભેદ અનુભવે છે; અને વ્યક્તિગત વલણ જેવું એને કશું હોતું નથી. આપોઆપ એની અસર સર્વવ્યાપી થાય છે; અને આમ જ તે કંઈ પોતાના સ્વરૂપને મેળવે છે. કોઈ વાર તે નિશ્ચેષ્ટ દેખાશે; તો કોઈ વાર ખૂબ સ્ફૂર્તિવાળો ને પ્રવૃત્તિમાન જણાશે; કદીક સ્થિર, સ્વસ્થ ને શાંત તો કદીક ઉદાસીન; આમ તે સર્વ આવેશ અને વૃત્તિઓની પણ સમગ્રતા છે, ને તેની પાર તે જાય છે. આવી રીતે પ્રવૃત્તિમાં પણ તે નિવૃત્ત રહે છે.

એને ને કીર્તિને કશું લાગતું વળગતું નથી. એ કશાનો માલિક નથી અને બધાનો માલિક છે. તે અનંતની સાથે તન્મય હોય છે. એનું મન આરસી જેવું છે, તેથી તે પરિસ્થિતિ પ્રત્યે કુશળ વર્તન રાખી શકે છે. પરંતુ પરિસ્થિતિ એને કદી પણ આવરી લઈ શકતી નથી. કાળના સમન્વયપણાની અને તેના હેતુની તથા સંજોગોની યથાર્થતાની તેને સૂઝ પડી જાય છે, અને તે રીતે દુનિયાને તે પોતાનું સંભાળી લેવા દે છે. એ કોઈનું પણ અનુકરણ કરતો નથી, કેમકે અનુકરણથી સમય-યોગ્ય વર્તન થાય નહિ. એને એકલા એની પોતાની જ સાથે સરખાવી શકાય, બીજા કોઈની સાથે નહિ, એવો એ અનેરો છે. તે બીજા કશા ઉપર આધાર રાખતો નથી અને તે પોતે સ્વતંત્રપણે સંપૂર્ણ હોય છે.

ધણી ચીજો તરફ એ એકસામટું લક્ષ આપે છે, પણ તેમાં તે તણાઈ જતો નથી, અને ધણો બોલો ઉઠાવે છે છતાં તેનું હૈયું હળવું જ રહે એવી એની કળા તેનામાં એની મેળે જ પ્રગટ થયેલી હોય છે. વસ્તુમાત્રની તાત્ત્વિક સમતાનું જ્ઞાન એને હોય છે. દેખીતા ભેદમાં એ તો સત્ય દષ્ટિએ એકતા જ જુએ છે. આમ તે અગમ્ય છે. તેને માટે ' નેતિ ' જ શબ્દ વપરાય.

શબ્દચર્યા : કૌપીન

ગિરીશચન્દ્ર દાક્ષિત

કૌપીન શબ્દનો મુખ્ય અર્થ " પાપ " થાય છે કારણ કે કૂપ એટલે નરક અને જે નરકમાં જતા લાયક હોય તેને પાપ કહેવાય છે, માટે કૌપીન શબ્દનો મુખ્ય અર્થ "પાપ" થાય છે અને ઉપસૃત્તિય પાપ ક્રવાનુ સાધન હોવાથી વ્યાકરણસિદ્ધાન્તકૌમુદીની તત્ત્વ યોધિની નામક દીક્ષાકારના મત પ્રમાણે ઉપસૃત્તિય પાપ કૌપીન કહી શકાય છે અને એ જ કૌપીન શબ્દનો અર્થ લક્ષિતલક્ષણા નામની શબ્દશક્તિ દ્વારા "ઉપસૃત્તિય ઢાકનારુ વચ્ચ" પણ થઈ શકે છે

કૌપીન શબ્દ પાણિનીય વ્યાકરણના મત પ્રમાણે કૂપાવતરણ શબ્દને તદ્વિત નિયમાનુસાર ઉત્તરપદ જે અવતરણ તેના લોપ થઈને યોગ્યતા સૂચક અર્થમાં ચન્ પ્રત્યય થએલ છે અને એ ચન્ નો ફન્ થઈ કૌપીન શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે

આ શબ્દના મૂળ સ્વરૂપમાં રહેલા કૂપ શબ્દનો અર્થ નરક થાય છે અને કૂપાવતરણ શબ્દથી યોગ્યતાસૂચક અર્થમાં ચન્ પ્રત્યય થયો હોવાથી જે ચીજ નરકગમનને યોગ્ય હોય તેને કૌપીન કહેવાય છે આ રીતે " પાપ " નરકગમનને યોગ્ય હોવાથી કૌપીન શબ્દનો અર્થ પાપ થાય છે અને ઉપસૃત્તિય પાપ ક્રવાનુ સાધન હોવાથી " પાણિનીય વ્યાકરણ માધ્ય " દ્વારા કૌપીન શબ્દનો ઉપસૃત્તિયવાચક તરીકે નિપાત કરે છે આ રીતે ભાષ્યકારના મત પ્રમાણે કૌપીન શબ્દ નિપાતિત્ત હોવાથી વ્યાકરણની મર્યાદા પ્રમાણુ તેનો અવયવાર્થ ન થઈ શકે, પણ ઉપસૃત્તિય રીતે વિચાર કરતા કૌપીન શબ્દનો મુખ્ય અર્થ " પાપ " થશે, અને પાપ ક્રવાનુ સાધન ઉપસૃત્તિય હોવાથી કૌપીન શબ્દનો બીજો અર્થ " ઉપસૃત્તિય " થશે, અને ઉપસૃત્તિયને ઢાકનાર વચ્ચનો ઉપસૃત્તિય સાથે સમ્બન્ધ હોવાથી તે વચ્ચને પણ કૌપીન કહેવામાં આવે છે, કારણ કે કૌપીન શબ્દનો અર્થ ઉપસૃત્તિય, તેની સાથે તેને ઢાકનાર વચ્ચનો સમ્બન્ધ હોવાથી તેને પણ લક્ષિતલક્ષણા નામની શબ્દની શક્તિ દ્વારા કૌપીન કહેવામાં આવે છે આ રીતે કૌપીન શબ્દના ત્રણ અર્થ થાય છે તેમાં એક મુખ્ય અને બે ગૌણ છે

કૌપીન શબ્દનો મુખ્ય અર્થ પાપ છે, બીજો અર્થ પાપનુ સાધન હોવાથી ઉપસૃત્તિય છે અને ત્રીજો અર્થ ઉપસૃત્તિયની સાથે સમ્બન્ધ હોવાથી લક્ષિતલક્ષણા નામની શબ્દની શક્તિ દ્વારા ઉપસૃત્તિયને ઢાકનારુ વચ્ચ એમ થાય છે, આ રીતે કૌપીન શબ્દના ત્રણ અર્થ છે

સમાલોચના

સંસ્કૃત ' દ્વયાશ્રય ' કાવ્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ

લેખક—રામલાલ ચૂનીલાલ મોદી; પ્રકાશક—ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ;
પૃ. ૬૬, કાચુ પૂઠું, મૂલ્ય સવા રૂપિયા.

શ્રી. રામલાલ ચૂનીલાલ મોદી ગુજરાતના એક પીઠ સંશોધક છે. ઇતિહાસ તેમ જ સાહિત્યના સંશોધનના વિષયમાં તેઓ પાંત્રીસ વર્ષ થયાં ગુજરાતની સેવા બજાવતા આવ્યા છે. કવિ ભાલણનું ચરિત્ર તથા ' જલધર આખ્યાન ' અને ભાલણકૃત ' નળાખ્યાન ' નાં સંપાદનોએ ગુજરાતી સંશોધન સાહિત્યમાં તેમનો સંગીન ફાળો છે. સંશોધનને લગતા તેમના કૂડીખંધ લેખો જુદાં જુદાં સામયિકોની ફાઈલોમાં દટાઈ ગયા હોવાને કારણે અભ્યાસીવર્ગની આંખ આગળ રહી શક્યા નથી, પણ એ લેખોનો જે સંગ્રહ કરવામાં આવે તો હજારેક પૃષ્ઠનું અભ્યાસપૂર્ણ લખાણ આપણા સંશોધનસાહિત્યમાં સારો એવો ઉમેરો કરી શકે.

તાજેતરમાં જ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સંશોધન ગ્રંથમાળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલું શ્રી. મોદીનું "સંસ્કૃત ' દ્વયાશ્રય ' કાવ્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ" એ પુસ્તક તેમના સંશોધનકાર્યનો એક લાક્ષણિક નમૂનો છે. છેલ્લાં થોડાંક વર્ષોમાં ગુજરાતના રાજકીય ઇતિહાસનું સંશોધન સારા પ્રમાણમાં થયું છે, પણ સામાજિક ઇતિહાસનું સંશોધનકાર્ય તો હજી બાક્યાવસ્થામાં છે, એટલે આ પ્રકારનાં પુસ્તકોનું પ્રકાશન ખાસ કરીને આદરણીય છે.

લેખકે પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે, હેમચન્દ્રાચાર્યનું ' દ્વયાશ્રય ' કાવ્ય સામાજિક તત્વોનો રતનાકર છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતના સામાજિક ઇતિહાસ માટે તે ઘણી ઉપયોગી સામગ્રી પૂરી પાડી શકે એમ છે. એ સામગ્રીની વ્યવસ્થિત તારવણી કરીને આ પુસ્તકમાં રજૂ કરવામાં આવી છે, તથા કેટલેક સ્થળે તુલનાત્મક દષ્ટિએ બીજા ગ્રંથોમાંથી મળતી એ જ પ્રકારની માહિતી આપવામાં આવી છે. (૧) નગર અને નગરજનો, (૨) અન્ન અને વસ્ત્રાદિ, (૩) સાંસારિક રીતરવાજ, (૪) ઉત્સવો અને વિલાસો, (૫) ચમત્કારો અને વહેમો, (૬) વિદ્યા, કલા અને ધર્મ, (૭) ખેતી, ઉદ્યોગ અને વેપાર, (૮) સૈન્ય અને શસ્ત્રાસ્ત્ર, (૯) રાજકુલ અને ઐતિહાસિક તત્ત્વ, તથા (૧૦) ભૌગોલિક તત્ત્વ—એ પ્રમાણે નવ પ્રકરણોમાં આ માહિતી, દરેક સ્થળે મૂળ કાવ્યનો આધાર આપીને, ગોઠવવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત, (ક) દ્વયાશ્રયકાવ્યનાં વિશેષ નામોની સૂચિ, (ખ) હેમચન્દ્રાચાર્ય અને દ્વયાશ્રયકાવ્ય, (ગ) જંબુમાલી નદી ક્યાં આવી? (ઘ) સોલંકી સમયના રાજ્યાધિકારીઓ, (ચ) સુવર્ણસિદ્ધિ અને સંવત્સરપ્રવર્તન, (છ) કુમારપાળ ક્યારે જૈન થયો હતો?—એ છ પરિશિષ્ટો જોડ્યાં છે, જેમાંનું પહેલું, ત્રીજું તથા ચોથું પરિશિષ્ટ વિશેષે કરીને મહત્ત્વનાં છે.

સર્વે ઓફ ઇન્ડિયાનાં સંખ્યાખંધ નકશાઓનું ભૌગોલિક સ્થાનોની પ્રત્યબિજ્ઞા (Identification) અંગે સૂક્ષ્મ અવલોકન લેખકે કર્યું છે, અને તે કાર્યમાં તેમને સારી સફળતા પણ મળી છે. જંબુમાલી નદીને તેમણે કાઠિયાવાડની જંબુરી નદી તરીકે પહેલી જ વાર ઓળખાવી છે.

' દ્વયાશ્રય ' માંથી જે માહિતીનો સંગ્રહ લેખકે કર્યો છે તેમાંની ઘણી તો રસિક અને

મનોરંજક છે, પરંતુ પુગલિની વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ લક્ષમાં રાખીને, કલ્પનાના રંગો નહીં પૂરતાં, નક્કર હકીકતો જ આપવામાં આવી છે તે યોગ્ય થયું છે વળી સચિત શ્લોકોના અક્ષરશઃ અનુવર્તણે કે ભાષાન્તર નહીં આપતા માત્ર સર્ગ તથા શ્લોકોના અર્થ નોંધીને સુચિત્વ સંલેપ સાધ્યો છે, તથા માહી સરળ ભાષામાં બનતા ટૂંકાણુમાં પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કરીને નામૂલ લિલ્યતે કિશ્કિન્નાનપેક્ષિતમુચ્યતે। એ મૂલ્ય પ્રશસ્ત અનુકરણ કયું છે

પરંતુ આ પ્રકારની માહિતીનું સકલ્પન માત્ર સંસ્કૃત 'દ્વાયત્રય' માથી જ કેમ કરનામાં આવ્યું તથા પ્રાકૃત 'દ્વાયત્રય' ને કેમ બાકાત રાખવામાં આવ્યું તે સમજી શકાતું નથી અલગત, પ્રાકૃત 'દ્વાયત્રય' નો વિષય મુખ્યત્વે વાર્મિક હોનાથી ઐતિહાસિક અને સામાજિક હકીકતો સંસ્કૃત 'દ્વાયત્રય' જેટલી તારવી શકાય નહીં એ માન્ય છે, તોપણ પ્રાકૃત 'દ્વાયત્રય' પાછળ કરનામાં આવેલો શ્રમ સાન એળે જાય એમ તો નથી વળી એમ કરનામાં આવે તો જ હેમચન્દ્રના એ સુપ્રસિદ્ધ વ્યાકરણ કાવ્યને સામાજિક ઇતિહાસની દષ્ટિએ પૂરેપૂરો ન્યાય આપી ગયાય વેખકે પોને જ એ રચણે (પૃ ૩૭ તથા ૩૮) પાદટિપ્પણીમાં પ્રાકૃત 'દ્વાયત્રય' માથી પ્રસ્તુત ઉદ્દેશો આપ્યા છે

પુસ્તકનું લગભગ દરેક પ્રકરણ તત્કાલીન સમાજને લગના હાલ આપણને તદ્દન નવીન અને ચિત્તાકર્ષક લાગે એવા ઉદ્દેશોથી બરપૂર છે, એટલે એ માટે તો જિજ્ઞાસુએ એ પુસ્તકનો જ આશ્રય લેનાનો રહ્યો, પરંતુ શ્રી મોગેએ જે ઉદ્દેશો રજૂ કર્યા છે કે તેને લગતી નિશેષ માહિતી આપી છે અથવા ઈર્ષ અર્થદર્શન કરાવ્યું છે એ સંબંધમાં અનુપૂર્તિ અથવા સુધારા રૂપે કેટલીક વિગતો હું રજૂ કરીશ

'દ્વાયત્રય' મા એક રચણે કોટની સાથે ખાઈનો તથા તેના ઉપરના પૂલનો ઉદ્દેશ પણ છે (પૃ ૧)* અત્યારે પાટણના કોટના જે અનુશોધો રહ્યા છે, તેની આસપાસ હજી પણ ખાઈની નિશાનીઓ જોઈ શકાય એમ છે

એક રચણે લખ્યું છે કે શ્રીમતોના ધરોમાં રત્નદીપો રહ્યા (પૃ ૪) 'સંસ્કૃતસકીર્તન' મા પણ રત્નદીપોનું વર્ણન આવે છે મધ્યકાલીન ગુજરાતના જ નહીં, પણ બીજા કેટલાયે સંસ્કૃત કાવ્યોના રૂઝાગસિદ્ધ વર્ણનોમાં રત્નદીપોનું વર્ણન આવે છે પરંતુ એ બધું વાસ્તવિક ઢરતા કેવળ આલેશનિક તથા કનિકલ્પનાની જ પેદાશરૂપ હોય એમ લાગે છે

'દ્વાયત્રય' મા હવણી જાતના ક્ષત્રિયો વિશે નોંધ છે, તેમાં 'હણ' પણ આવે છે (પૃ ૬) વળી હણ લોકોને બીજા ક્ષત્રિયો સાથે લગ્નસંબંધ હતાં (પૃ ૭), એટલે હણ લોકો સાર પકેના જ હિન્દુ સમાજમાં જાળી ગયા હતા, એવું લેખકનું કથન વાંજબી છે આને પણ રમારી લોકોમાં 'હણ' અટક છે, તથા ભરૂચ બાજુના ઠાકરડાઓમાં જન્માર્ધને માનાર્થે 'હોણ' (જેમકે 'આથા હોણ') કહેનાનો રિવાજ છે

લરડરી છાનણીઓમાં દુડાન માડનારા વાણિયાઓને ઝડડિયા (પૃ. ૬) કહ્યા છે હણનારા તરફના વાણિયાઓમાં હાવમાં 'કડકિયા' અટક છે, તે આ ઉપરથી આવેલી છે

સિન્ધના મુમત્તમાન હાકેમના સંબંધમાં લખ્યું છે કે તે રાત્રિએ બોજન કરે છે (પૃ ૭) આ ઉપરથી " મુસત્તમાનો રમઝાનમાં જ રાત્રિએ બોજન કરે છે, ઈર્ષ હમેશા

* અહીં કો સમા આવેલા પૃષ્ઠાકો મૂળ 'દ્વાયત્રય' કાવ્યના નહીં, પણ શ્રી મોહીના પુસ્તકના સમજવાના છે

રાત્રિએ ભોજન કરતા નથી.” એમ જણાવીને શ્રી. મોદી એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે “જો મુસલમાનો ગુજરાતમાં આવ્યા હોત તો કાવ્યકાર આવું અજ્ઞાન બતાવે નહીં.” આ નિર્ણય ખરાબર નથી. ગુજરાત સંબંધમાં અરબ મુસાફરોની નોંધો એટલા જૂના સમયથી મળે છે કે ‘દ્વાચત્રય’ ના કાળ સુધીમાં મુસ્લીમો ગુજરાતમાં આવ્યા નહોતા એમ કહી જ ન શકાય. ખાસ કરીને બંદરી શહેરોમાં અરબ વેપારીઓની વસ્તી મોટા પ્રમાણમાં હતી. ઈસવી સનની દસમી સદીનો અરબ મુસાફર અલમસુદી લખે છે કે, ખંભાતનો ખાલિફ શાસક પરદેશી મુસલમાનો તથા ખીજા ધર્મના માણસો પ્રત્યે સૌજન્યભર્યું વર્તન રાખતો હતો, તથા તેમની સાથે ચર્ચાઓ કરતો હતો.* એ જ સમયનો ખીજો મુસાફર ઈબ્નહૈકલ લખે છે કે, ખંભાતમાં મસ્જિદો હતી અને ત્યાં ખુદ્દી રીતે ઇસ્લામના સિદ્ધાન્તોનો ઉપદેશ કરવામાં આવતો હતો.† સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણુ સોલંકીના રાજ્યકાળ દરમિયાન મુસ્લિમ ધર્મપ્રચારક તુરુદ્દીન ઇસ્માઈલી ગુજરાતમાં આવ્યા હતા. સિદ્ધરાજના સમયમાં ખંભાતમાં અગ્નિપૂજકો અને સુન્ની મુસ્લિમો વચ્ચે દંગો થતાં એક મસ્જિદ બાળી મૂકવામાં આવી હતી તથા એંશી મુસ્લિમો માર્યા ગયા હતા; એ કિસ્સામાં સિદ્ધરાજે યોગ્ય ન્યાય આપ્યો હતો એમ ઈ. સ. ૧૨૧૧ માં ‘જામે ઉલ હિકાયત’ નો કર્તા મુહમ્મદ શદી લખે છે. અર્થાત્ આચાર્ય હેમચન્દ્રના સમય પહેલાં પણ ગુજરાતમાં મુસ્લિમોએ વસવાટ કર્યો હતો, એ સ્પષ્ટ છે; અને સિંધના મુસ્લિમ હાકેમના રાત્રિભોજન વિષેનો ઉલ્લેખ પણ એ જ સૂચવે છે, એમ હું માનું છું.

ખાલ પદાર્થો વિષેના પ્રકરણમાં શ્રી. મોદી ‘શુષ્કલી’ નો અર્થ ખરાબર નક્કી કરી શક્યા નથી, (પૃ. ૯) જોકે જુદા જુદા ગ્રંથોના આધાર આપી તેમણે કેટલાક તર્કો કહ્યા છે. ‘શુષ્કલી’ નો અર્થ ‘સાંકળી’ (તલસાંકળી) હોવો જોઈએ.

તે સમયમાં અશ્વશાળાઓમાં વાંદરો ખાંધવામાં આવતો (પૃ. ૨૪). ખાસ કરીને તેજ ઘોડાઓને દષ્ટિદોષ ન લાગે એવી માન્યતા આની પાછળ હોય એમ લાગે છે. આ સંબંધમાં પાદટિપ્પણમાં શ્રી. ડોલરરાય માંકડે ક્ષીનાં મેદસા દોષો. એ ‘પંચતંત્ર’ માંનો શાલિ-હોત્રનો મંત્ર ટાંક્યો છે. આ વિલક્ષણ રિવાજના ઉલ્લેખ અન્ય સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી પણ મળે છે.

ચક્રવર્તી કવિ હર્ષકૃત ‘રતનાવલી’ નાટિકાના ખીજા અંકમાં અશ્વશાળામાંથી નાસી આવેલા વાનરનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે:

કળે કૃતાવશેષં કનકમયમધઃ શૃંગ્લાદામ કર્ષ—

ન્કાન્ત્વા દ્વારાણિ હેલાચલચરણરણત્કિલ્કિણીચક્રવાલઃ ।

દત્તાતઙ્કોઽજ્ઞાનાનામનુસૃતસરણિઃ સંઘ્રમાદશ્વપાલૈઃ

પ્રઘ્ન્ટોઽયં પ્લવઙ્ગઃ પ્રવિશતિ નૃપતેર્મન્દિરં મન્દુરાયાઃ ॥

આણબદ્ધની ‘કાદંબરી’ માં પણ તારાપીડના રાજકુલના વર્ણનપ્રસંગમાં—

અશ્વમન્દુરાપરિવ્રઘાગતૈરવલ્પત્તમવનદાહિમીફલૈરાખણ્ડિતાજ્ઞણસહકારપલ્લવૈરભિભૂતકુબ્જવામનકિરાત-
કરતલાલ્લિન્નનિ ભૂષણાનિ કિરદ્ધિઃ કપિમિરાકુલીકૃતેન શુકસારિકાપ્રકાશિતસુરતવિશ્રમ્ભાલાપલ્લજ્જિ-
તાવરોધજનેન...સમુપેતામ્યન્તરમ્...

એ પ્રમાણે અન્ત પુરનું વર્ણન છે ત્યાં પણ અશ્વશાળામાના વાદગનો ઉદ્દેશ છે આ ઉદ્દેશો ખતાવે છે કે અશ્વશાળામા વાદરા ગખવાતો રિવાજ માત્ર મધ્યકાલીન ગુજરાતમા જ નહીં, પરન્તુ હિન્દુસ્તાનના બીજા ભાગોમા જૂના સમયમા પણ હતો.

પુગવિદ વિસ્તરે એક મ્યેળે આ વિષયમા “ બલા-ઈ-તવેલા બ સર-ઈ-મૈમૂન ” એ ધરતી કહેવત (જેના ઉપરથી ઉર્દૂમા “ તમેલેકી બલા બદરે સર ” એ કહેવત કોતરી આવી છે) ટાકી છે, તે ઉપરથી પ્રાચીન ઈગિપ્તમા પણ આ વિલક્ષણ પ્રથા હશે એમ અનુમાન થઈ શકે છે.

‘ દ્વાચત્રય ’ મા એક મ્યેળે વીજળીના રંગવી હવામાન સૂચવવામા આવ્યું છે ‘ ઝપિલ રંગની વીજળી વાયુની સૂચક છે, લાલ વીજળી તાપસૂચક છે, પીળી વર્ષાની સૂચક છે અને ઘોળી દુકાળસૂચક છે ’ (પૃ ૨૫) એમા ‘ મહાભારત ’ ના નીચેના શ્લોકની નજીવા પાઠાન્તર સાથે હાયા છે —

વાતાય કપિલા વિદ્યુદાતપાયસિલોહિની ।

પીતા ભવતિ સસ્યાય દુર્મિદાય સિતા ભવેત્ ॥

‘ એક નિમ્મગ્ન દેવીનો ઉદ્દેશ આવે છે તે દેવી રક્ષણ કરનારી મનાતી હતી ’ (પૃ ૨૭) ચાણુરમા પામેના દેવમાલ ગામમા જેહી મસ્જોની કુળદેવી લિબજ માતાનું પ્રાચીન મંદિર હાલમા છે લિબજ એ સ્પષ્ટ રીતે નિમ્મગ્નનો અપભ્રંશ છે એક ગ્રાંતિ તરીકે જેહીમસ્જો પગપૂર્વથી બળની ઉપાસના કરનાગ છે, એટલે તેમની કુળદેવી રક્ષણ કરનારી મનાતી હોય એ મમજી શંકાય એવું છે પરન્તુ પાઠણમા ધાયજાઓની કુળદેવી લિબાજ માતાનું મંદિર છે તેને આ નિમ્મગ્ન સાથે કાંઈ પ્રકારનો સબંધ ખરો કે કેમ એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

‘ એતી, ઉલ્લોગ અને વેપાર ’ વાળા પ્રકરણમા લેખક જણાવે છે—“ એક સ્થળે દ્વાચત્રય કાવ્યમા ત્રણ સુન્દર ઝીઝો (રબોર) અથવા છ સાત યુવાનોના બદલામા ખરીદાતા ઘોડાઓનો ઉલ્લેખ છે (૪-૬૨), તેથી તે સમયે ગુલામીની કંઈક પ્રથા હોવાનો ભાસ થાય છે ” આ અનુમાન વાસ્તવિક છે મનુષ્યોને ખરીદી શકાય અને તેમનો ખીજ ઝીજો સાથે વિનિમય થઈ શકે એ અર્થમા ગુજરાતમા તેમજ મમસ્ત ભારતવર્ષમા ગુલામીની પ્રથા હતી ‘ ત્રિપષ્ટિ ’ મા આ પ્રકારનો ઉદ્દેશ વાચ્યાનું મને માદ આવે છે બોજરાગજે કુલચન્દ્રને વારાગના દાનમા આપી હતી. ઈ સ ૧૩૧૭ મા અરબપ્રવાસી ધ્રુવન ખતુતાએ બગાળના વર્ણનમા લા એક દામી એક સુવર્ણ દીનારમા તથા દાસ બે દીનારમા ખરીદાતા હોવાનું લખ્યું છે જોટિલીય અર્થશાસ્ત્રમા ‘ દાસકલ્પ ’ નામના અધ્યાય પ્રમાણે દાસ-દાસી ખરીદી શકાતા, ગીરો મુઝાતા અને ધન મળતા મુક્ત પણ કરાતા ‘ મગ્ધેદ ’ (૮-૧૯-૧૬) મા દાસદામી દાનમા અપાયોનો ઉદ્દેશ છે ‘ મનુસ્મૃતિ ’ (૪૮-૧૫) મા સાત પ્રકારના દાસ વર્ણવ્યા છે જૈન ગ્રંથોમા માલ પરિગ્રહના દસ ભેદ વર્ણવ્યા છે, તેમા ખીજ ઝીજોની માથે ‘ દિપદ ’ (દાસ-દામી) પણ આવી જાય છે (ભગવતી, આ ગાંધના, ૧૧૧૯) મગ્ધ નાટકોમા ગળની મમીપ રહેનારી યવનીઓના વર્ણન આવે છે તેમને પરદેશીથી અહીં લાવીને વેચનામા આવતી એમ વિદ્વાનો માને છે ૧૮૬૦મા ઇન્ડિયન પીનજ કાડમા ગુલામ ખરીદના વેચવાને ગુનો દગવેનો છે નેપાળમા એ સામે કેદ

૧૯૩૨ માં પ્રતિબંધ મુકાયો. આજે પણ સુરત જિલ્લાના ‘હાળીઓ’ માં તથા રજવાડાંના ખવાસોમાં આ પ્રથાના અવશેષો જોવા મળે છે.

શસ્ત્રાસ્ત્રો વિષેના પ્રકરણમાં ગુલિકાનો અર્થ ‘ગોફળની ગોળી’ હશે એવો તર્ક કરવામાં આવ્યો છે (પૃ. ૩૫), પણ તેનો ખરો અર્થ ‘ગલોલ’ થાય છે. એ જ પ્રકરણમાં પૃ. ૩૬ ઉપર દત્તિના અર્થ વિષે ‘દોણી’ અથવા ‘સુરાહી’ એવો તર્ક કર્યો છે, પણ તેનો અર્થ ‘ચામડાની મશક’ થાય છે. જુઓ આચાર્ય હેમચન્દ્રના ‘અભિધાન ચિન્તામણિ’ માં—

દત્તિઃ खल्लः चर्ममयी त्वाल्हः करकपात्रिका (૪-૯૧)

‘સુરાહી’ તો આપણે ત્યાં ઘણી મોડી દાખલ થઈ હશે એમ માનવાને કારણ છે.

કુમારપાલની રાજસભાનું અને તેની દિનચર્યાનું વર્ણન પ્રાકૃત ‘દ્વયાશ્રય’ માં આપ્યું છે, તેનો સાર શ્રી. મોદીએ આપ્યો છે (પૃ. ૩૮ પાદટિપ્પણ). સિદ્ધરાજની રાજસભાનું સ્પષ્ટરેખ વર્ણન યશશ્ચાન્દ્રકૃત ‘મુદ્રિતકુમુદચન્દ્ર પ્રકરણ’ માં આવે છે; કેમકે આ રાજસભામાં દિગંબર કુમુદચન્દ્ર અને શ્વેતાંબર વાદી દેવસૂરિ વચ્ચે થયેલો વાદવિવાદ એ જ આ નાટકનો વિષય છે.

‘કોલાપુરનો રાજા ગુજરાતના રાજાને પદ્મરાગમણિ ભેટ મોકલે છે.’ (૪૧) ‘દ્વયાશ્રય’ માં તેમ જ ખીજ અનેક પ્રબંધોમાં જોનો ઉલ્લેખ આવે છે તે કોલાપુર મહારાષ્ટ્રમાંનું કોલાપુર નહીં. પણ પાટણની પશ્ચિમે કચ્છના રણના કિનારે કુંવરગામ પાસે આવેલું પરંતુ અત્યારે નષ્ટ થઈ ગયેલું કોલાપુર હતું, એમ હવે પુરાતત્ત્વજ્ઞો માને છે. આ કોલાપુર ઘણા પ્રાચીન કાળમાં એક બંદર હતું. બૌદ્ધ જાતકોમાં પણ તેના ઉલ્લેખ આવે છે. સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળ દરમિયાન લખાયેલા મનાતા ‘સરસ્વતી પુરાણ’ માં સરસ્વતીના તીરપ્રદેશ ઉપર આવેલાં તીર્થોનું વર્ણન છે ત્યાં કોલાપુર તથા તેમાં આવેલ કોલાપુરપીઠ અર્થાત્ કોલાદેવીનું સ્થાનક વગેરેના ઉલ્લેખો આવે છે. જુઓ—

पीठं कोलापुरं नाम देवीनां प्रीतिवर्धनम् ।

× × ×

यस्य पूर्वे महालक्ष्मीः स्थिता कोला च दक्षिणे ।

× × ×

कपालीश्वरदेवस्य दक्षिणे तत् प्रतिष्ठितम् ।

कोलापुरं महापीठं साधकानां तु सिद्धिदम् ॥ (શ્લોક ૨૪૦-૪૬)

આ બતાવે છે કે કોલાપુર તેમ જ કોલાદેવીનું સ્થાનક ગુજરાતમાં આવેલાં હતાં.

‘દ્વયાશ્રય’માં જોનો ઉલ્લેખ છે તે ‘વસાતી’ ગામ વિજાપુર પાસેનું વસઈ હશે, એમ અસંગ્રહિપણે ન કહી શકાય, કારણ કે એ નામનાં એક કરતાં વધુ ગામો ગૂજરાતમાં છે. આ સિવાય પૃ. ૩૬ તથા ૩૭ ઉપર શ્રી. મોદીએ જે ભૌગોલિક નામોના સ્થળાંતરણ માટે પ્રયાસ કર્યો છે તે મને નિરપવાદ રીતે વાજબી જણાય છે.

નાપિતવાસ્તુ (પૃ. ૫૪) ની સમજૂતી એક ‘ગામ’ એ રીતે અપાઈ છે, તે મને હાલનું ‘નાપાડ’ ગામ હશે એમ લાગે છે.

વાહિકને ‘દેશ’ (પૃ. ૫૮) કહ્યો છે, તે પંજાબના જે પ્રદેશને પુરાણોમાં ‘બાહ્લિક’

નામે ઓળખાવ્યો છે—તથા જે પ્રદેશના રહેવાસીઓને ધર્મબાણ મણાવ્યા છે—તે હોવો જોઈએ જુઓ—

વહિષ્કૃતા હિમવતા ગાન્ધ્યા ચ તિરસ્કૃતા ।
સરસ્વત્યા ચમુન્યા કુલ્લેષેણ ચ પ્રિય ॥
પમ્યાના સિન્ધુપષ્ઠાના નદીના યેન્તરાશ્રિતા ।
તાન્વર્મયાજ્ઞાનશુચીન્ વાહીકાન્પરિવર્જયેત્ ॥

×

×

×

આરદ્યા નામ વાહીકા એતેષ્વાર્યો હિ નો વસેત્ ॥

—મહાભારત, કથુપર્વ, અધ્યાય ૩૭

શૈલાવલ્યને ‘ગન્ધ’ (૫ પદ) કહી છે, તે ગન્ધપૂતાનામા આવેલ શેખાવદીનો રાગ હોવો જોઈએ

પગ્નુ આ બધું તો મુખ્યત્વે અનુપૂર્તિરૂપે છે એથી શ્રી મોગીએ ‘દ્વાચાશ્રય’ કાવ્ય ઉપરથી કરેલી મૂળ સંકલ્પનાનું મૂલ્ય કોઈ રીતે ઘટતું નથી એનો વિષય જ એવો છે કે જેટલી અભ્યાસીઓ માટે તેટલી જ સામાન્ય વાચનાર માટે પણ તે આકર્ષક થઈ પડશે

શ્રી મોગીએ પ્રસ્તાવનામાં જ ક્યું કે તે પ્રમાણે, “આ પુસ્તક સામાન્ય ઇતિહાસ નથી બીજા વંશ પુસ્તકોમાંથી આવી તારવણી કર્યા પછી જ સામાન્ય ઇતિહાસ તૈયાર થઈ રોકે” તો અસાર ગુ’નીમા મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં લખાયેલ જે સપ્તાયક કાવ્ય—નાટકો, ઐતિહાસિક પ્રમંથો, ઉત્કૃષ્ટ વેળો, અન્યપ્રશસ્તિઓ વગેરે મળ્યા છે તે ઉપરથી ગુજરાતનો એક સામાન્ય ઇતિહાસ શ્રી રામલાલ મોદી સાહિત્યપ્રિય જનતાને આપે એવી આદા ગખવી વધારે પડતી નથી

અતમા તો હેમચન્દ્રના આ હુર્ગમ વ્યાગ્ગ્યુદાગ્ધનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરીને આવું સુંદર પુસ્તક ગુજરાતને અરજી ધરના બદલ આપણે શ્રી મોદીને અભિનંદન આપવાના જ રહે છે

હોળીલાલ જ. સાંડેસરા

અવસાન નોંધ

કે.વા. મહામહોપાધ્યાય વાસુદેવશાસ્ત્રી અભ્યંકર

મ. મ. વાસુદેવશાસ્ત્રી તા. ૧૪-૧૦-'૪૨ ના રોજ એંશીમા વર્ષે પૂણા મુકામે કેલાસવાસી થયા. તેમના અવસાનથી હિન્દુસ્તાનના ઉત્કૃષ્ટ કોટિના સંસ્કૃત પંડિતોની પંક્તિમાં ન પુરાય એવી ખોટ પડી છે. શાસ્ત્રીજીનો પોતાનો વિષય વ્યાકરણ હતો, અને આ યુગના મહાન વૈયાકરણોમાં તેમનું અગ્રસ્થાન હતું. સાથે સાથે સંસ્કૃત વિદ્યાના અનેકાનેક પ્રવાહોમાં — ખાસ કરીને વેદાન્તમાં — તેઓ પારંગત હતા.

ઉત્કૃષ્ટ વિદ્વાન હોવા ઉપરાંત તેઓ સમય અધ્યાપક પણ હતા; કાલિદાસ જે ઉભય પ્રકારના ગુણોને 'શિક્ષકોની ધુરામાં' પ્રતિષ્ઠિત થવા આવશ્યક ગણે છે તે બંને તેમનામાં હતા: તેમણે વિદ્યાને પોતા વિષે 'શ્લિષ્ટ' — 'સુસંગત' 'ચોક્કસ' કરી હતી; અને અન્યને વિષે તેમની 'સંક્રાન્તિ' 'વિશેષ-યુક્ત' હતી.

શાસ્ત્રીજીની ખીજ વિશેષતા એ હતી કે, તેઓ સંસ્કૃતના આવા મહાન વિદ્વાન હતા પણ એ ભાષાના અનેક વિદ્વાનોમાં અને શાસ્ત્રીઓમાં સ્વભાષા ઉપર સંસ્કૃતને અસ્થાને આક્રમણ કરવા દેવાનો જે દોષ હોય છે તે તેમનામાં મુદ્દત ન હતો. એક મરાઠી વિદ્વાન જણાવે છે તે પ્રમાણે તેમનું 'મરાઠી અસ્ખલિત અને ધરગથુ સાદું હોઈને સુખોદ' છે (મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય પત્રિકા: ૧૯૪૩. વ. ૧૬. અં. ૧. પૃ. ૧૯). તેમનાં મરાઠી લખાણોમાં કોઈપણ જાતની ક્લિષ્ટતા કે આડંબર નથી, એ ખાસ નોંધવા જેવું છે.

તેમની અધ્યાપનશૈલી પણ આ જાતની જ હતી. આ નોંધ લખનારને તેમના વિદ્યાર્થી હોવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. તેમને વેદાન્ત શીખવતા કે પ્રામાણ્યવાદનું પૃથક્કરણ કરતા કે 'મમ્મટ બહુ થોડું ખોલનારો છે' એમ પ્રસ્તાવના કરી કાવ્યપ્રકાશની ગ્રન્થિઓ સરળ કરતા જેમણે સાંભળ્યા છે તેઓ કદી તેમને વીસરી શકે તેમ નથી. તેમના પૃથક્કરણને અમે ઘણી વાર પીંજરાની કળા સાથે સરખાવતા. પીંજરો જેમ ગમે તેવા ઘટ્ટ રૂને પણ ગ્રન્થિઓ વિનાનું સાફ અને મૃદુ કરી નાંખે છે તેવું ભાન કોઈ પણ કઠિન ને જટિલ વિષય તેમની પાસે શીખતાં થતું. તેમની પાસે ભણવાનો આનન્દ ઓર જ હતો.

શાસ્ત્રીજીનો જન્મ તા. ૬-૮-૧૮૬૩ ના રોજ થયો હતો. તેઓ મૂળ સતારાના હતા. તેમની ગુરુપરંપરા વિશિષ્ટ પ્રકારની હતી. પ્રસિદ્ધ ઉદ્યોતકાર નાગોજીભટ્ટ (જેમ અટક કાળે હતી અને જે મૂળ તાજગાંવ (સતારા જિલ્લો)ના હતા તે) બનારસમાં પ્રતિષ્ઠિત થયા હતા. તેમના શિષ્ય વૈદ્યનાથ પાયગુડે (બનારસ) ના શિષ્ય નીલકંઠ શાસ્ત્રીજી — એ પરંપરા મહારાષ્ટ્રમાં લાવ્યા. વાસુદેવશાસ્ત્રીના પિતામહ ભાસ્કરશાસ્ત્રી અભ્યંકર નીલકંઠશાસ્ત્રીના શિષ્ય

હતા પિતામહના અવમાન મમથે વાસુદેવની ઉમ્મર સાત વર્ષની હતી. પણ ભારકરશાસ્ત્રીના ગિધ્ય રામશાસ્ત્રી ગોડબોલેએ પોતાનું ઝણુ, અભ્યકર કુટુમ્બમા રહી વાસુદેવમા તેના પિતામહની વિદ્યા સક્રાન્ત કરી, અદા કર્યું એ નોધવા જેવું છે કે વાસુદેવશાસ્ત્રીના સપ્તઘડ્યારી રાજગમશાસ્ત્રી કાર્યેકરના શિષ્યો—બાળશાસ્ત્રી ગનાડે (બાલમરવતી) અને ગગાધરશાસ્ત્રી તેલગ મી આર્ષ ઈ પણ—આ પરપરામા હતા.

આઠ વર્ષથી વીસ વર્ષની ઉમર સુધીમા વાસુદેવે વ્યાકરણનું સગોપાગ અધ્યયન પૂરું કર્યું, અને તત્ત જ અધ્યાપન તથા અથેખનનું કામ પણ ગર કર્યું ઈ સ ૧૮૯૦મા તેઓ પૂણ્યા આબ્યા, અને મસ્કન પાકશાળા તથા ફર્ગુસન કોલેજમા પડિત તરીકે નિમાયા. આ અધ્યાપનકાળ દરમિયાન તેમણે પોતાનું અધ્યયન મતત ચાલુ રાખ્યું, જેને પગિણામે તેમને વેદાન્ત, ન્યાય, ધર્મશાસ્ત્ર, મીમાંસા વગેરે શાસ્ત્રોમા પારગતતા પ્રાપ્ત થઈ ઈ સ ૧૯૨૧મા તેમને સરકાર તરફથી મહામહોપાધ્યાયની પદવી પ્રાપ્ત થઈ ૧૯૨૬મા સેવામાથી નિવૃત્ત થયા છતા તેમનું અધ્યાપનનું કાર્ય અને લેખનપ્રવૃત્તિ ઠેક અતકાળ સુધી ચાલુ રહ્યા તેમના છેવટના અથોમા પતજલિના મહાભાષ્યનો મરાઠી અનુવાદ તથા કાયામોદ, માધનામોદ અને મોક્ષામોદ ગણાવી નડાય તેમના પુત્ર પ્રો કે. નિ અભ્યકર જણાવે છે કે વાસુદેવ શાસ્ત્રીએ પોતાના છેલ્લા દિવસોમા પોતાના બધા સ્મતત્ર અથોને 'આમોદ' સનાથી અકિન દગવાનો વિચાર કર્યો હતા, અને એ રીતે તેર આમોદ * તેમણે રચ્યા હતા, તેમણે લગભગ પચીસ જેટલા અથો રચ્યા છે.

તેમના મરાઠી અથોમા—ગાકરભાષ્યનો (ટિપ્પણીઓ સાથે) અનુવાદ અને પતજલિના વ્યાકરણ મહાભાષ્યનો અનુવાદ અસાધારણ વિદ્વતા અને નિરૂપણના નમૂના છે આ બન્ને અનુવાદોને હિન્દી અને ગુજરાતી રૂપાન્તર અપાય તો વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ઘણો ઉપકાર થાય.

આપણી મોસાધટીને તેમણે તા. ૭-૧૧-૪૦ ના રોજ મુલાકાત આપી હતી અને 'ગીતાનો ઉપદેશ' એ વિષય ઉપર સરલ અને મધુર મસ્કૃતમા હુક પણ મર્મપ્રાણી પ્રવચન કર્યું હતું.

તેમના વિદ્યોપાસના અને તપ તેમની પગપગને જીવન્ત રાખે !

૨. છા ૫

સદ્ગત ડો. વિષ્ણુ સીતારામ મુક્યન્કર

[૧૮૮૭ મે ૪—૧૯૪૩ નવ્યુઆરી ૨૧]

ડો મુક્યન્કરના અચાનક અવસાનની ખબરથી ભાગતીય સમ્મૃતિમા રસ લેનાર દરેકને ભારે આધાન થયો છે ડો મુક્યન્કરનું સ્મરણ એટલે મહાભારતનું સ્મરણ—અને મહાભારતનું ભારતીય સમ્મૃતિમા જે અનન્ય સાધારણ મહત્ત્વ છે તેની છાયા ડો મુક્યન્કર

* (૧) પરિમાપામોદ, ૧૮૮૬, (અપ્રકટ), (૨) ચેખરામોદ ૧૮૮૮ (અપ્રકટ), (૩) પ્રકાશમોદ ૧૯૦૬, (૪) અદ્વૈતામોદ (૧૯૧૮), (૫) દર્શનામોદ (સર્વદર્શન ઉપર ટીકા) ૧૯૧૪, (૬) ધર્મમોદ ૧૯૧૪, (૭) કુચકામોદ ૧૯૩૧, (૮) ન્યાયામોદ—૧૯૩૭, (૯) ગીતામોદ—૧૯૩૮, (૧૦) સિદ્ધાન્તામોદ ૧૯૧૮, (૧૧) કાપામોદ ૧૯૩૬, (૧૨) સાધનામોદ (અપ્રકટ), (૧૩) મોક્ષામોદ (અધુરું લખાયું)

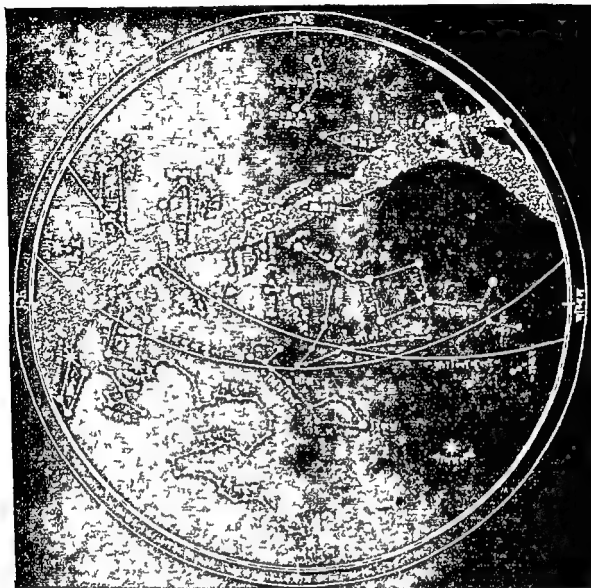
ઉપર પણ પડેલી હતી. ભાણસારકર ઓરિયેન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ મહાભારતના શાસ્ત્રીય સંપાદનના મહાભારતકામનો ૧૯૧૯ ના અરસામાં પ્રારંભ કર્યો. પ્રો. ઉદગીકર તેના પ્રથમ સંપાદકોમાં એક હતા. તેમના અકાલ અવસાનથી એ કામ લથડી પડ્યું હતું; અને તેમાં કોઈ પ્રગતિ થતી ન હતી. ડૉ. સુકથન્કર ૧૯૨૫ માં ભાણસારકર ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં જોડાયા; અને મહાભારતના શાસ્ત્રીય સંપાદનની યોજના કરી ૧૯૨૭માં આદિ પર્વનો થોડોક ભાગ પ્રકટ કર્યો અને ૧૯૩૩ માં આખું આદિપર્વ 'Prolegomena' 'કાર્ય-પદ્ધતિની યોજના નિશ્પણ કરતી પ્રતાવના' સાથે બહાર પાડ્યું. મહાભારતના જુદા જુદા

પર્વોનું સંપાદન જુદા જુદા વિદ્વાનો તેમણે નક્કી કરેલી યોજના પ્રમાણે તૈયાર કરી રહ્યા છે; અને આપણે આશા રાખીએ કે આખું કામ એ પદ્ધતિને અનુસરીને થશે. પણ ડૉ. સુકથન્કરની વિશેષતા અન્યત્ર મળશે કે કેમ તે શંકા છે. ડૉ. વિન્ટરનિસે તેમને વિષે જે શબ્દો કહ્યા છે તે સર્વથા ઉચિત છે: " હિન્દુસ્તાનમાં કે યુરપમાં એવો કોઈ વિદ્વાન નહિ મળે કે જે ડૉ. સુકથન્કર કરતાં વધારે સારું કામ કરી શકત." (ભારતીય વિદ્યા. પૃ. ૧૧૬). ડૉ. સુકથન્કરની છેવટની સચેતન ક્ષણો પણ મહાભારતની ઉપાસનામાં જ રોકાયેલી હતી. બોમ્બે યુનિવર્સિટી સમક્ષ તેઓ "Three dimensional view of the Mahabharat" ઉપર જે વ્યાખ્યાનો આપતા હતા તેનું લખાણ ટાઈપ કરતા હતા. તે સમયે જ તેમના ઉપર રોગે આક્રમણ કર્યું; અને થોડા કલાકમાં તેમનું અવસાન થયું.

ડૉ. સુકથન્કર સંશોધનનાં ખીજાં ક્ષેત્રોમાં પણ જાણીતા હતા. ખાસ કરીને ભાસનાં નાટકોની તેમની વિગતવાર આલોચનાઓ એ વિષયના અભ્યાસીઓને બહુ ઉપયોગી છે. છતાં તેમનું સંસ્મરણ તો મહાભારત સાથે જ રહેશે. અને તેમનું સાચું સ્મારક ઉત્તમ પ્રકારે થયેલા મહાભારતના શાસ્ત્રીય સંપાદનની પૂર્ણાહુતિ વેળાએ જ ખડું થશે.

ગુ. વ. સોસાયટીને ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધનને માટે યોગ્ય સંસ્થા તરીકે ગણવા બાબત મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ જે સમિતિ નીમી હતી તેમાં ડૉ. સુકથન્કર પણ એક સભ્ય હતા. તેમણે તા. ૨૧-૭-'૪૧ ના રોજ તે સમિતિના સભ્ય તરીકે આ સંસ્થાની મુદ્દાકાત લીધી હતી.

ઑઠટો-રિસે ૧૯૪૨ના આઠમાંના 'શિયાળાના તાગે' એ લેખનાં ચિત્રો

આઠા
આઠા

માગશર માસનુ આકાશ

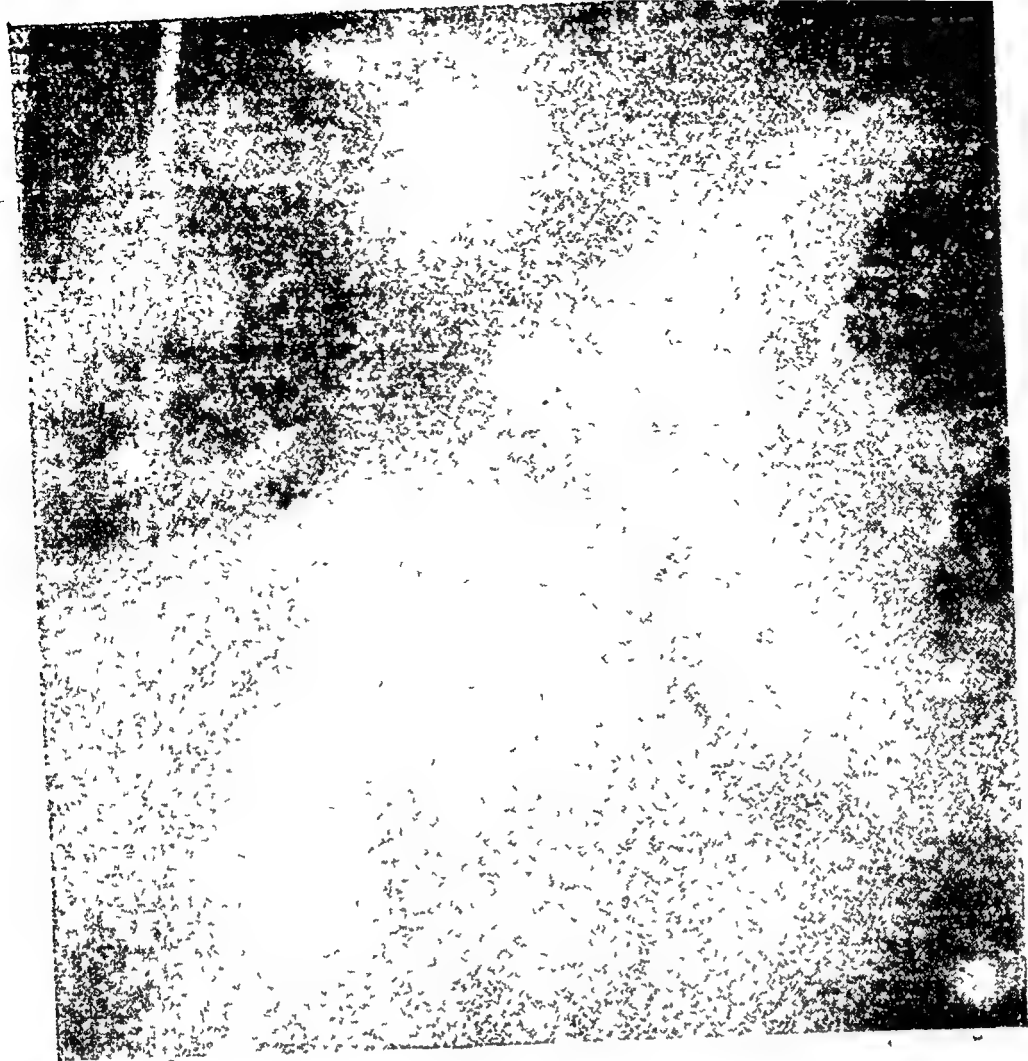
આકાશ

← ત્રિકાશ આલુ

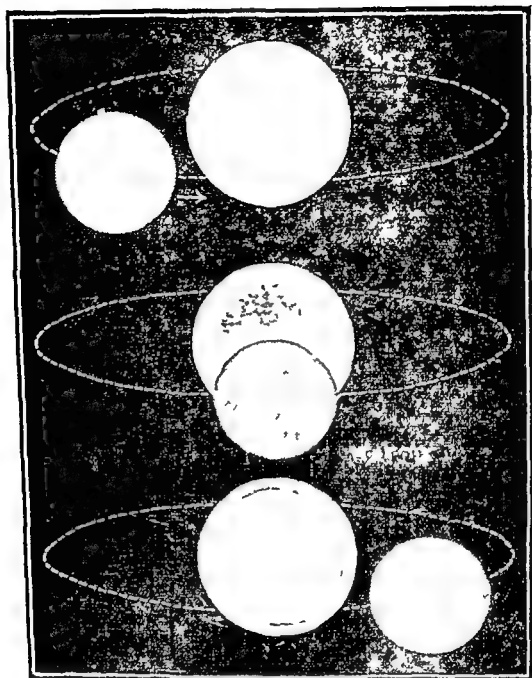
← મૃગ-નીહાગિકા

← માલુરન

મુગ-નીહારિકા મધ્યભાગ [માઉન્ટ વિલ્સન વેધશાળા

વિનંતી

આચાર્યશ્રી આનન્દશંકર ગાયભાઈ કુવના સ્મારક અડમા લેખો લેવાની મુદત તા ૩૦મી જુન ૧૯૪૩ સુધી લખાવી છે તેમા આચાર્યશ્રીના અગત મસ્મજોના તથા શાસ્ત્રીય વિચારણા અને સંશોધનના લેખો ગુજગતી, હિન્દી, મન્દ્રત કે અંગ્રેજીમા લખાયેલા પ્રકટ કરવાનું ધાર્યું છે તેો આપને વિનંતી કરવાની કે આપ એક અથવા બીજા અગત બંને પ્રકારના લેખો તે તારીખ સુધીમા મોકલી આપી આભારી હજો.

ગૂ વ મોમાયદી બદ,
પો બો ન ૨૩
અમદાવાદ,
તા ૨૮-૩-૪૩

વિ. મેરકો,
ગસિદલાલ હો પરીખ
હિમાગર બેધી
રતિલાલ મો ત્રિવેદી
તત્રીઓ, આચાર્ય દુન સ્મારક અથ

સ્વીકાર

૧૦૯ વિશિષ્ટાદેતમત : અનુ: માધવલાલ દ. કોઠારી	૦-૪-૦
૧૧૦ લોકગંગા	૦-૮-૦
૧૧૧ ભારતનો મહાવીર પડોશી	૦-૮-૦
૧૧૨ ધ્વજ-મિલાપ	૦-૮-૦
૧૧૩ આપુતા પારણા	૦-૮-૦
૧૧૪ શ્રી રામકૃષ્ણ (કિશોરો માટે) પ્રદુલ્લ પ્રાણલાલ ઠાકોર	૦-૮-૦
૧૧૫ શ્રી. ઝોરોંગ મહાપ્રભુ : રત્નેશ્વર ભવાનીશંકર વકીલ	૦-૮-૦
૧૧૬ Vasant Vilasa an old Gujarati Phagu Ed. by. K. B. Vyas: N. M. Tripathi & Co.	૨-૮-૦
૧૧૭ સંસ્કાર મૂલ્યો: રત્નકાન્ત અ. શાહ	૦-૪-૦
૧૧૮ પદસંધ ભા-૧-૨: નગીનદાસ પુ. સંઘવી	૨-૦-૦
૧૧૯ યોગાનુભવ સુખસાગર યોગવિશિકા : શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિ	૧-૪-૦
૧૨૦ વિસનગર : મહાસુખભાઈ ચુનીલાલ શેઠ	૨-૮-૦
૧૨૧ દિવાસ્વપ્ન : સ્વ. ગિજુભાઈ : સન્માન શ્રેણી પ્રકાશનમાળા-૧	૧-૦-૦
૧૨૨ Education in England : K. S. Vakil	૧-૮-૦
૧૨૩ A Discriptive Catalogue of Sanskrit Mss. Of the Vinayak Mahadev Gorhe Collection : R. G. Jarshe	૧-૮-૦
૧૨૪ આપણો ધર્મ : ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવ : શ્રી. લીલાવતી લાલભાઈ	૪-૦-૦
૧૨૫ રશિમ ૧૯૪૨-૪૩ : ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ-મુંબઈ	૧-૮-૦
૧૨૬ અમુન-ઉર્વશી : ગોવિન્દ હ. પટેલ, ધર્મજ	૦-૧૦-૦
૧૨૭ હિન્દુ રાજ્યતંત્ર ચંદ, ૨ : અનુ: રામચન્દ્ર વર્મા	૧-૦-૦
૧૨૮ રત્નાકર : જગન્નાથ રત્નાકર	૨-૦-૦
૧૨૯ રાજરૂપક : સં. પંડિત રામકૃષ્ણ	૫-૦-૦
૧૩૦ બૃહસ્પતિસ્મૃતિ : R. V. Rangaswami Aiyanger	૧૫-૦-૦
૧૩૧ સેકોદશટીકા (નઢપાદ) Mario E. Carelli	G. O. S.
૧૩૨ કૃત્યકલ્પતરોમા. ૫ (દાનકાણ્ડમ્) R. V. Rangaswami Aiyanger.	Vols. 85 2-8-0 90,92,93
૧૩૩ માધ્વજાનલકામકન્દલાપ્રબન્ધ: મા. ૧: M. R. Majmudar	94,96 & 97: 9-0-0
૧૩૪ તર્કમાષા (મોક્ષાકર ગુપ્ત) Embaer Krishnamacharya	Oriental 10-0-0
૧૩૫ A Descriptive Catalogue of Manuscripts at the Oriental Institute, Baroda Vol-II Sr- auta Sutras & Prayogas. by K. S. Ramswami Shastri Siromani	Institute, 2-0-0 Baroda, 6-4-0
૧૩૬ An Alphabetical list of Manuscripts in the Oriental In-titute, Baroda Vol. I by Raghavan Nambiyar Shiromani.	9-0-0
૧૩૭ પશુરોમે ચિકિત્સક : ડૉ. મોતીચંદ કુરુબ અવેરી.	૦-૪-૦
૧૩૮ અંજલિ : સુભદ્રાબહેન ધ્રુ.	૧-૪-૦
૧૩૯ Twenty Five Years of Epic & Puranic Studies : by A. D. Pusaldas.	
૧૪૦ ચંદ્રશંકરનાં કાવ્યો : સં. કાન્તિલાલ છ. પંડ્યા : એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કુ.	૨-૮-૦
૧૪૧ કલાન્ત કવિ : સં. હમાશંકર જોષી : ગુજરાત સાહિત્ય સભા અમદાવાદ.	૨-૪-૦
૧૪૨ Oriental Treasures: Jamshed C. Katrak Bombay.	

સન ૧૯૪૨-૪૩નાં બેટનાં પુસ્તકો

ચુનરાત નાનીકપુલર સોસાયટીના આશ્રયન સમાસદોને બેટ આપવાનાં નીચે જણાવેલા પાંચ પુસ્તકો તૈયાર થયા છે, અને તે અમદાવાદમાં તા. ૧લી એપ્રિલથી અને બંદાર-ગામના સમાસદોને તા. ૧૫મી એપ્રિલથી ક્રમસર આપવામાં આવશે. આ પુસ્તકોનો લાભ સને ૧૯૪૩નાં માર્ચની આખર સુધીમાં દાખલ થયેલા સભ્યોને મળશે.

બેટનાં પુસ્તકોનું રવાનગી ખર્ચ, રજિસ્ટ્રેશન ખર્ચ, સાથે આશરે એક રૂપિયા થવા સભવ છે, તેથી મોટા હોટેલના સમાસદોને, તે પુસ્તકો કોઈ સંબંધમાં માં મિત્રદ્વારા મોકલવા ગોઠવણ કરવામાં આવશે.

ન પુસ્તકનું નામ

કીમત

૧ આયુર્વેદનો ઇતિહાસ

૧-૦-૦

૨ દિગ્દર્શન

૧-૦-૦

૩ શ્રીરામદાદેવી

૧-૦-૦

૪ ખેતીની જમીન

૦-૧૦-૦

૫ વિજ્ઞાનની વાટે,

૦-૧૦-૦

અને

૫-૨-૦

શુ વ મોસાયટીનાં અહેવાલ—સન ૧૯૪૧-૪૨

સૂચના —જે આશ્રયન સમાસદો તરફથી રજિસ્ટ્રેશન ખર્ચના ત્રણ આના વેળામગ મળશે તેમને આ બેટના પુસ્તકો બીજી કોઈ વ્યવસ્થા નહિ થઈ હોય તો રજિસ્ટર્ડ બુક-પોસ્ટથી ક્રમસર મોકલવામાં આવશે.

“ નોંધાયેલાં ” પુસ્તકાલયોને સૂચના

મોસાયટીમાં સન ૧૯૪૩ના માર્ચની આખર સુધીમાં “ નોંધાયેલા ” તમામ પુસ્તકાલયોના વ્યવસ્થાપકોને ખર આપવામાં આવે છે કે સન ૧૯૪૨-૪૩ના બેટ-આપવાના હિપરના પાંચ પુસ્તકો તૈયાર થયા છે તે પુસ્તકો જે પુસ્તકાલયોનાં માહિતીપત્રકો આપી ગયાં છે તેમને આપવામાં આવશે તો જે પુસ્તકાલયોએ હજી સુધી માહિતીપત્રક ભરી મોકલ્યા ન હોય તેમણે તા. ૧૦-૪-૪૩ સુધીમાં તે મોકલાવી આપના, જેથી પુસ્તકો મોકલવામાં વિનય ન થાય.

જે “ નોંધાયેલા ” પુસ્તકાલયોને કોઈ મંથા અથવા સમાસદ મારફત પુસ્તકો મોકલાવવાની વ્યવસ્થા નથી તેવા પુસ્તકાલયોના વ્યવસ્થાપકોને પુસ્તકોનાં રવાનગી ખર્ચનો એક રૂપિયા તા. ૧૦ મી એપ્રિલ ૧૯૪૩ સુધીમાં મોકલી આપવા વિનંતી છે જેમના તરફથી હિપરની તારીખ સુધીમાં રવાનગી ખર્ચની રકમ નહિ, અને તેમને બેટના પુસ્તકો ટપાલ ખર્ચ જેટની રકમના વી પી થી ગ્વાના થશે.

જે “ નોંધાયેલા ” પુસ્તકાલયોને સમ્યા અગર મમામદ્વારા પુસ્તકો મોકલાય છે તેમને, તેમના માહિતીપત્રક તા. ૧૦-૪-૪૩ સુધીમાં આપી ગયા હશે તો જ તે વ્યવસ્થાથી મોકલાશે હિપરની તારીખ પછી માહિતીપત્રક મોકલનારે ગ્વાનગી ખર્ચની રકમ મોકલવી પડશે, નહિ તો તેમને ટપાલખર્ચ જેટલી રકમના વી પી થી મોકલવામાં આવશે પો બો ન ગર, બર્ડ,

અમદાવાદ

તા ૨૮-૩-૧૯૪૨

વિદ્યાબહેન ર નીલકંઠ

આન સેક્રટરી, શુ વ મોસાયટી

બુદ્ધિપ્રકાશ

ત્રૈમાસિક

ગુજરાત બર્નાકયુલર સોસાયટી (અમદાવાદ) તરફથી તંત્રી અને પ્રકાશક
રસિકલાલ છા. પરીખ

વર્ષ ૬૦મું : અંક બીજો] એપ્રિલ-જૂન ૧૯૪૩ [વાર્ષિક ૧-૮ : છૂટક ૦-૮-૦

અનુક્રમ

‘મદાલસા આખ્યાન’ અને ‘માર્કેડેયપુરાણ’

(પ્રો. પ્રસન્ન ન વકીલ) ...	૬૩
નરસિંહ મહેતાની હૂંડી (શ્રી. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા) ...	૧૦૧
કાલીદાસની વનસ્પતિ (શ્રી. આપાલાલ ગ. વૈલ) ...	૧૦૫
નવીન કવિતા (પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોર) ...	૧૦૯
દીવાન બહાદુર અંબાલાલભાઈ (શ્રી. હિંમતલાલ ગ. અંબારિયા)	૧૧૭
ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ઘડિયાળવેત્તાઓ (શ્રી. રતન રુસ્તમજી માર્શલ) ...	૧૨૨
પ્રેમાનંદનાં નાટકો કેનાં ? (શ્રી. વિશ્વનાથ મોહનલાલ ભટ્ટ) ...	૧૨૭

સમાલોચના

પૃ. ૧૩૧-૧૩૩

અ. સૌ. વિધવા (શ્રી. રતિલાલ ઉ. પટેલ) ...	૧૩૧
---	-----

આચાર્ય ધ્રુવ સ્મારક ગ્રંથ

આ ગ્રંથમાં આચાર્યશ્રીની સ્મૃતિના અમ્મનાર્થે હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતો-
માંથી વિદ્વાનોએ અગત સમ્મરણો તથા વિવિધ વિષયો ઉપર નિદ્ધતાભર્યા
૧૦૦/જેટલા લેખો આપ્યા છે મોટા ભાગના લેખો યુગ્મગતી તથા અગ્રેજી બે ભાષામાં
જે જેમના લખાણો આ ગ્રંથમાં આવનાના છે તેમાં મદદમાં ગાંધીજી, પંડિત મદનમોહન
માધવીયા, ડૉ મગ ગાકૃષ્ણજી, દી આ કૃષ્ણનાથ મો ઝવેરી પ્રો અતિમુખ્યશાસ્ત્ર ત્રિવેદી
કવિ લલિતજી, પ્રો વિષ્ણુપ્રભાત ત્રિવેદી, પ્રો રોલ્લરગાય માકડ, ગેક શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ
માન ગણેશ વા આવજ દર, ડૉ દગ્ગિસાદ દેસાઈ, શ્રી એન મી મહેતા આઈ મી-
એસ, શ્રી ગવિગજ રાવળ, મારગભાઈ નનામ, પંડિત મુખલાલજી, બાણુ ક્ષિતિમોહનમેન
(રાન્તિનિકેતન), પ્રો એમ ડી પુણનાથેજી (મનારસ), ડૉ એ એસ અદ્વેતજી (મનારસ),
ડૉ એસ કે મૈત્ર (મનારસ), પ્રો વિદ્યુગેશ્વર શાસ્ત્રી (લવકતા), ડૉ બદાચાર્ય
(વડાદગ), પ્રો વાહ્યા (માધમોગ), ડૉ સુનીતિકુમાર ચાતુર્જી (ક્ષમ્તા), ડૉ વી રામવત
(મદ્રાસ), ડૉ જુનયદ (મનારસ), પ્રો મી કુન્દાન રાજ (મદ્રાસ), પ્રિ ગુરુમુખ
નિહામિગ (અમદાવાદ), પ્રો જૈન (મનારસ), પ્રો દાવર, સગ મહેશુમ કાદગી વગેરે વગેરે

પ્રગતુત ગ્રંથ કાઢેન આદ પેજ સાધકના આગરે ૬૦૦ પાનાનો થશે તે ઉપરાંત
તેમાં જીન તેમ જ આદ ચિત્રો મુખગે અત્યારે દાગળની અમાધાગ્ય અગ્ર તથા મોધનારી
હોનાને દાગ્યે ગ્રંથની નકલો મોટી સખ્યામાં દાદનાનું શક્ય નથી તેથી જેમને તે ખરીદ
વાની છજી હોય તે મોસાયદી ઉપર અગાઉથી રૂ ૧૦-મોટલી પોતાનું નામ નોંધાવે તે
મગનભર્યું થશે મોસાયદીના આજીવન સભ્યોને તથા નોંધાયેલા પ્રુન્તકાલથો-
ને આ ગ્રંથ છાપેલી કીમત કરતા રૂ ૧-કાપીને આપવામાં આવશે. તેમને
પણુ વિનંતી છે કે તેઓ રૂ ૫-મોટલી પોતાનું નામ અગાઉથી નોંધાવે, જેથી તે કમમાં
તેમને આપી મદાય ગ્રંથની કીમત હાવની મોધનારીના કારણે રૂ ૧૦-જેટલી થવાનો
સભવ છે આના જગા વગરે કીમત રાખવાની ગિચિતિ જામી થશે તોપણ તા
૩૧-૮-૧૯૪૩ સુધીમાં ગ્રંથ મોટની પોતાનું નામ નોંધાવનારને ઉપગની કીમતમાં જ
પુસ્તક આપનામાં આવશે

બદ, અમદાવાદ

તા ૫-૭-૪૩

વિદ્યાબહેન ર નીલકંઠ

એન સેક્રેટરી, ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાયદી

મુદ્રક મણિલાલ કસ્માણદાસ પટેલ, ધી સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
૬ પાચકૂના દગ્ગાજી બદાગ કુનાગ મામે-અમદાવાદ

વુદ્ધિપ્રકાશ

Buddhiprakāśa

પુસ્તક ૯૦ મું]

એપ્રિલ-જૂન : ૧૯૪૩

[અંક ૨]

‘ મહાલક્ષ્મી આખ્યાન ’ અને ‘ માર્કંડેયપુરાણ ’

પ્રો. પ્રસન્ન ન. વકીલ

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં આદિતી અંત સુધી ‘ માર્કંડેયપુરાણ ’નું પદ્યબંધ ભાષાંતર કરનાર તરીકે પ્રેમાનંદ સિવાય અન્ય કોઈ કવિનું નામ મળતું નથી. ‘ હરિશ્ચન્દ્રાખ્યાન ’ વગેરે એનાં પૃથક અંગો પરથી આખ્યાનો રચનાર કવિઓ થઈ ગયા છે. પરંતુ આખ્યા પુરાણને ગુજરાતી અવતાર આપનાર અન્ય કોઈ કવિ થયો જણાતો નથી.

આ ‘ માર્કંડેયપુરાણ ’ના કર્તૃત્વ વિશે પ્રથમવાર શંકા સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈએ ઉઠાવી. ના, શંકા જ નહિ, એમણે તો ભારપૂર્વક જાહેર કર્યું કે “ આખ્યા આખ્યાનનું મેં ત્રણવાર અવલોકન કર્યું છે, અને તે ઉપરથી હું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકું છું કે ‘ માર્કંડેયપુરાણ ’, કવિચક્રચૂડામણિ પ્રેમાનંદનું રચેલું નથી જ. એ કોઈ પ્રેમાનંદ નામધારી અન્ય કવિનું રચેલું હશે; અથવા કોઈ શિષ્યે પ્રેમાનંદનાં નામ પર ઠોકરી માર્યું છે ! ”^૧ (બૃહદ્-કાવ્ય દોહન ભાગ ૭. પ્રસ્તાવના પૃ. ૬.)

૧, માર્કંડેયપુરાણ વિશેનો આ અભિપ્રાય સ્વ. ઈ. સૂ. દેસાઈએ ઉચ્ચાર્યો તે સાચેસાચ પ્રતીતિથી નહિ, પરંતુ સ્વ. કે. હ. ધ્રુવે બૃહદ્કાવ્યદોહનમાં છપાયેલા “ દ્રૌપદી સ્વયંવર ” “ સ્વર્ગની નીંસરણી ” અને “ દશમલીલા ” આદિ કાવ્યો વિશે શંકા ઉઠાવી તેના એક પરોક્ષ રદિયારૂપે, એમ શ્રી. નટવરલાલ દેસાઈનું મંતવ્ય છે. જુઓ: માર્કંડેયપુરાણનું પ્રાસ્તાવિક નિવેદન તથા “ માર્કંડેયપુરાણના કર્તૃત્વ વિશે પુનઃ વિચાર ” ના બંને લેખો: “ બુદ્ધિપ્રકાશ ” એપ્રિલ-જૂન-સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૦) કે. હ. ધ્રુવે એમના સુપ્રસિદ્ધ લેખ, “ પ્રેમાનંદના જીવનના પાંચ પ્રસ્તાવ ” માં નાટકો, ‘ દ્રૌપદી સ્વયંવર ’ જેવી બૃ. કા. દો. માં જ છપાયેલી કૃતિઓને પ્રેમાનંદીય માનનારાને ‘ શ્રદ્ધાશીલ ’ અને ‘ આંખ મીચીને ’ ગમે તે કાવ્ય પ્રેમાનંદને નામે સ્વીકારી લેનારા મનુષ્યો તરીકે ઓળખાવ્યા છે. આના એક આડા જવાબ રૂપે જ સ્વ. ઈ. સૂ. દેસાઈએ માર્કંડેયપુરાણ વિશે શંકા ઉઠાવી એમ શ્રી. નટવરલાલ દેસાઈનું કહેવું છે. આ મંતવ્યના સમર્થનમાં એમણે ‘ ગુજરાતી ’ માં ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં પ્રસિદ્ધ થયેલાં ચર્યાપત્રોમાંથી વિસ્તાર-પૂર્વક અવતરણો પણ આપ્યાં છે. આમાંનું એકપણ અવતરણ એમ તો પુરવાર નથી જ કરતું કે સ્વ. દેસાઈને માર્કંડેયપુરાણના કર્તૃત્વ માટે પ્રથમથી શંકા નહોતી. માર્કંડેયપુરાણમાંથી છટક ‘ દેવીચરિત્ર ’ અને ‘ હરિશ્ચન્દ્રાખ્યાન ’ એમણે બ. કા. દો. માં પ્રેમાનંદને નામે છપાવેલાં એ વાત સાચી છે. બ. કા. દો. ની આખી પ્રવૃત્તિનું લક્ષ્ય માત્ર તો એ જણાય છે કે જૂનું વા જૂનું કહેવાતું, જે કોઈ મળે તે એકવાર તો છપાવી નાંખવું. એમાંથી ચાળણટાળણ કરવું હોય તો તે જૂની ગુજરાતીના ભાવી અભ્યાસીઓ બલે કરે. એ રીતે સંશોધકોનો માર્ગ એમણે ઘણો સંરળ

પ્રેમાનદની રચેલી કહેવાતી અમુક અમુક કૃતિઓ વિશે નકા થયા કરનાના મામાન્ય ડાગણા અત્યંત જાણીતા હોવાથી એમા લખાણપૂર્વક ઊતરવાની આવશ્યકતા નથી દર્શાવત. ગયીનું જેમા ભાગેભાગ અનુક્રમણ જોઈ શકાય એવી સર્વથા ભિન્ન પ્રકારની લખાવટ, પ્રેમાનંદ-ગામળના રૂપિત ઝવડાના પ્રત્યક્ષ ઉત્પત્તિ, કહેવતોનું બાહુલ્ય, અનુચિત પ્રમગ-વર્ણનો, ગુજરાતીતાનો સદતઃ અભાવ, વગેરે લક્ષણો વત્તાઓછા પ્રમાણમા જે જે કૃતિ-ઓમા જણાય છે તે જ કૃતિઓની હાથપ્રતો આજ ઉપલબ્ધ નથી એ હકીકત ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી છે વળી આ જ કૃતિઓમા કવિના સ્વભાવાભિમાનના ઉત્પત્તિ, કવિના શિષ્ય-મહાળની હકીકતો, અમુક અમુક રસના કાવ્યો, રચના-રચનાની લીધેલી પ્રતિજ્ઞાઓ, પુરાણીઓ સાથેના ઝઘડાઓ, પ્રેમાનંદ-શામળ સ્પર્ધાના પ્રસંગો યોગ્યતા જોવામા આવે છે નાટકો, દ્રોપદીહરણ, ઋષ્યશૃંગાખ્યાન, અણ્વકાખ્યાન, મહાભારતના પર્વો આદિ કાવ્યો માથી કોઈ એકની પણ આજે હાથપ્રત ઉપલબ્ધ નથી એ કૃતિઓમા, નળાખ્યાન, ચન્દ્ર-દાસાખ્યાન, અભિમન્યુઆખ્યાન, દુર્ગમચક્ર વગેરે કૃતિઓના કવિ કરતા કોઈ સર્વથા ભિન્ન પ્રકૃતિનો મનુષ્ય લખી રહ્યો છે એમ પ્રતીતિ થયા વગર ગ્રહેતી નથી તેથી એ બંને પ્રકારની કૃતિઓ રચનાર એક જ વ્યક્તિ છે એ વિધાન આપણે ગળે ઊતરતું નથી એ વિધાનની પ્રતીતિ ખાતર તો આપણે દ્રોપદીહરણાદિ કૃતિઓમાથી એટલી પણ હાથપ્રત જોવા આપણે છીએ સામે પક્ષે એમ દલીલ કરવામા આવે છે કે પ્રાચીન કાવ્યમાળા અને ગૃહસ્થપંથોદ્દાનના સપાદકોએ ખાનગી ગૃહગ્રંથો પામેથી મેળવેલી પ્રતો પરત કરી દીધી હોવાથી અને એ હાથપ્રતોના માલિકોને ઈર્ષ્ય એનું ભારે મૂલ્ય નહિ હોવાથી એ કંઈ જાણવી ગમી ન હોય અને એ પ્રતો આજે આટલે વર્ષો આપણે માગિયે તે ન મળે તો એટલા ઉપરથી જ એ કાવ્યો કોઈ અન્ય કવિના રચેલા છે એમ આપણે નિર્ણય કરિયે તો ગેરનાજીમી છે આ દલીલ સાબળાને આપણને રનાભાનંદ પ્રશ્ન થાય કે નળાખ્યાનાદિના પ્રેમાનંદમા અપરિચિત એવી લાક્ષણિકતાઓવાળી આ સર્વ કૃતિઓની હાથપ્રતો, એ કૃતિ-ઓના સપાદકોને મળી, બસ એટલી જ સખ્યામા ઉપલબ્ધ હતી ? તે વખતે કે ત્યાર પછીથી પણ એટલે વધુ પ્રત પ્રકાશમા નહિ આવી ? અને એ બધી ય કૃતિઓના મંથનમા એમ બન્યું ? માર્કંડેયપુરાણ માટે એમ માનો કે પુરાણીઓએ બધી પ્રતોનો નાશ કરાવ્યો હતો, તેથી એની પ્રતો સપાદકોને મળી એટલી જ બચવા પામી હતી ? (જોકે એમા પણ

કરી આપ્યો ૨૯ કે ૬ મુવના પ્રેમાનંદ વિશેના લેખથી ઉત્તેજાઈને એમણે માર્કંડેયપુરાણ વિશે જ કા દોના સાતમા ભાગમા અભિપ્રાય જાહેર કર્યો હોય એ સંભવિત છે પરંતુ એ અભિપ્રાય મૂળમા જ નહોતો અને ૨૯ દેસાઈ, ઉલ્લી ધડીએ, માત્ર ૨૯ કે ૬ મુવને બોલતા બંધ કરવા પાટલો ફેરવી બેઠા એવી કલ્પના મને તો એ આપણા જૂના સાહિત્યના સપાદક માટે અન્યાયી અને નિરાધાર જણાય છે

૩ જુઓ

વનમાર્ગનીને ખીજવી મધ્ય મૂક્યો, પુરોહારા પાવન,
પટે ચક્ષુ મીચી રહેલુ એસી, કયમ પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્તિ થાય પૂજન
રે મૂર્ખજન કરતા શોચ એવો, નવ રહે ઉદય અસ્ત સંદાય,
કોઈ મહાબ્યાધ્ર આવી માર્ગની હણ્યો, વા પુરોહારને દેખી ખાચ

(ગુજરાતી પ્રેસ સપાદિત માર્કંડેયપુરાણ ઈ સ ૧૯૩૬ પૃ. ૬૯૫)

આ પત્રિકાઓમા દેખી પુરાણીઓને જ નહીં ખિન્નથેલા બિલાડાઓ સાથે અને માર્કંડેયપુરાણને પુરોહાર સાથે સરખાવી, એની પ્રતિઓના નાશનું કારણ દર્શાવ્યું છે આ પત્રિકાઓ મળે છે અને

સંપાદકોને મળી એટલી જ સંખ્યાથી એકઠે વતી કે ઓછી ઉપલબ્ધ નહિ થઈ એ ધણો વિસ્મયજનક અકસ્માત ગણાય.) અન્ય એક એ કૃતિઓમાં પણ કાંઈ અકસ્માતથી વધુ હસ્તપ્રતો ઉપલબ્ધ થતી નથી એમ માનિયે પણ એ સૌમાંથી એક પણ કૃતિની એકઠે પ્રત મળતી નથી એ શું એક આશ્ચર્યજનક ઘટના નથી ? તો અનેકવિધ નવીનતાઓથી ભરચક્ર આ કાવ્યો વિશે આપણી શંકા રૂઢીભૂત થાય એમાં શી નવાઈ ?

પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સંપાદકો તથા સ્વ. કે. હ. ધ્રુવ એમ માનતા કે માર્કંડેયપુરાણ આખું સં. ૧૭૬૫માં પ્રેમાનંદે લખી નાંખ્યું હતું. બૃહદ્કાવ્યદોહનના સંપાદક સ્વ. ઇ. સૂ. દેસાઈનું, અને હાલ એમના પુત્ર શ્રી. નટવરલાલ દેસાઈનું એવું માનવું છે કે માર્કંડેયપુરાણના મહાલસાઆખ્યાન, દેવીચરિત્ર, હરિશ્ચન્દ્રાખ્યાન વગેરે ભાગો જુદે જુદે વખતે કવિએ રચેલા અને સં. ૧૭૬૫માં માર્કંડેયપુરાણ આખું લખતી વેળા તેમાં એકત્ર કરી લીધા. હવે જો માર્કંડેયપુરાણ પ્રેમાનંદે ખરેખર જ રચેલું હોય તો બી. કા. દો. ના સંપાદકોએ દર્શાવેલી પદ્ધતિએ રચ્યું હશે એમ લાગે છે.^૩ પુરાણીઓએ એ છૂટા રચાયેલાં દેવીચરિત્ર કે હરિશ્ચન્દ્રાખ્યાનની પ્રતોનો પણ નાશ કર્યો ? એ સ્વતંત્ર કૃતિઓની પણ પ્રતો આજે ઉપલબ્ધ નથી કે તે જોઈ માર્કંડેયપુરાણ વિશે ખુલાસો મેળવી મારા જેવા સંશયાત્માઓ વિનાશ-માંથી બચે !

હા, મહાલસાઆખ્યાનની પ્રતો મળે છે ખરી. દલપતરામ દુર્લભરામને પોતાના સંપાદન માટે ઇ. સં. ૧૮૬૯માં મળી હતી. સ્વ. ઇ. સૂ. દેસાઈને બી. કા. દો. ભાગ ૨માં છાપવા માટે ઇ. સં. ૧૮૮૭માં એની પ્રત મળી હતી અને આજે પણ કોઈ સ્વતંત્ર રીતે સંપાદન કરવા ઇચ્છે તો ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં ત્રણ પ્રતો મોજુદ છે, કાર્યસ સભામાં એક છે, અને એક સ્વ. પુરુષોત્તમ માવજીના સંગ્રહમાં છે. અને ન મળતી હોય તો પણ શંકાનો એ કૃતિમાં સંભવ જ નથી, કારણ કે સ્વ. દલપત દુર્લભે છપાવેલું કે સ્વ. ઇ. સૂ. દેસાઈએ સંપાદિત કરેલું મહાલસાઆખ્યાન પ્રેમાનંદનાં ચિરપરિચિત માનસસંતાનો-માંનું જ એક છે. એમાં પહે પહે આંગળી ચીંધીને પ્રેમાનંદીયતા દર્શાવી શકાય એવો પૂર્ણ સંભવ છે.

સ્વતંત્ર મહાલસાઆખ્યાનની ઠીક ઠીક સંખ્યામાં પ્રતો મળે છે અને આપણે સદ્-ભાગ્યે તે જળવાઈ રહે એવે સ્થળે છે. પરંતુ માર્કંડેયપુરાણમાં સમાવિષ્ટ થયેલા મહાલસાની એક પણ પ્રત હાથ લાગતી નથી ! એમ કેમ હશે ? માર્કંડેયપુરાણમાં સમાવિષ્ટ હાથપ્રતો મળતી નથી એટલે પ્રેમાનંદનો લય ખરો પડ્યો એમ માનવું ? આમ ખરેખર જ બન્યું હોય તો મોટે ભાગે એના પોતાના જીવનકાળમાં જ બન્યું હોય, કારણ કે વૈર લેવા તલપી રહેલા પુરાણીઓ પહેલી તકે જ તુલિ કરી લે. માર્કંડેયપુરાણ પછીની કૃતિઓમાં એવી રીતે થયેલા નાશનો પ્રેમાનંદે હલેખ કેમ નહિ કર્યો હોય ?

આ તો કલ્પનાઓ છે. પ્રેમાનંદની ભાવી લયની દૃષ્ટિ કરતાં મને તો એમાં સંપાદકોની દીર્ઘદૃષ્ટિ દેખાય છે.

૩. પ્રેમાનંદ વિશે દંતકથાઓ રચનારાઓ આ વાત સ્વીકારવાના નહિ. ‘ લક્ષ્મણહરણ ’ ૧ દિવસમાં અને દ્રૌપદીહરણ આઠ દિવસમાં રચાયું એમ માનીને ત્રિરાશિ માંડિયે તો માર્કંડેય-પુરાણ એક વર્ષથી ઓછા સમયમાં રચી શકાય એવી દલીલ થઈ શકે ખરી.

આ છાપેલો પુરાવો છે. હસ્તપ્રતનો નથી. એટલું ખાસ યાદ રાખવાની ચિનંતી છે.

દરતી વખતે મદાલસાંમા ફેરફારો કર્યા છે માર્કેડેયપુરાણની સાથે જ મદાલસાંની એ સુધારેલી વધારેલી આવૃત્તિનો નાશ થયો, પણ અતઃ મદાલસાંને આય ન આવી, એ આશ્ચર્યજનક નથી લાગતું ? સ્વતઃ દેવીચિત્ર કે હગ્નિશ્વર-આખ્યાનની પ્રતોનો પુરાણીઓએ વીણીવીણીને વિનાશ કર્યો અને મદાલસાં જ કેમ ગ્રહેવા દીધું હતું ?

માર્કેડેયપુરાણમા દાખલ કરેલું મદાલસાં એ મૂળ મદાલસાંની ખરેખર સુધારેલી વધારેલી આવૃત્તિ છે એમા શંકા નથી, કારણ કે બનેની સરખામણી કરતાં એ વસ્તુ સહેલાઈથી ભેદી શકાય છે પ્રશ્ન એ જ છે કે એ સુધારાવધાર્યો કેણે કર્યો ? કવિએ પોતે જ કે કોઈ બીજાએ ? એ ફેરફારો એના પ્રદારના છે કે આવી શકેલા અભાવિત ઉત્પત્તિ થાય એ ફેરફારોની ચર્ચા કરતાં આવા સંશયની સ્વાભાવિકતાની પ્રતીતિ થાનો, અને એના કષ્ટક કારણો મળી રહેવાનો મભવ છે

અસહ્ય મદાલસાંને સુદાખ્યે મુખ્ય ફેરફાર માર્કેડેયપુરાણવાળા મદાલસાંમા નજરે પડે છે તે મૂળનો દરેકો વિસ્તાર છે સ ૧૭૨ મા પ્રેમાનંદે ૩૫ કડવાનું મદાલસાં લખ્યું સ ૧૭૬૫મા જ્યારે માર્કેડેયપુરાણનું એણે ભાષાતર કર્યું ત્યારે મદાલસાં એમા યથામથાને ઉમેરી દર્શાવે અને વિસ્તારી ૪૮ કડવાનું રચ્યું એમ કહેવાય છે માર્કેડેયપુરાણના ૪૪મા કડવાથી મદાલસાંનો આરંભ થાય છે તે ૭૮મા કડવાની સાતમી કડી સુધી સ ૧૭૨વાળા મદાલસાં ભેડે નહીં મળતું આવે છે ત્યાંથી તે ૬૧મા કડવાના અત્ત પર્યંતનો ભાગ નવીન અને પાછળથી વિસ્તારેલો છે પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સપાદકો પણ એમ જ કહે છે “ પ્રથમ, સ ૧૭૨૮મા તેણે એક સ્વતઃ મદાલસાંઆખ્યાન ૩૫ કડવાનું એટલે ચાલુ થયેના ૭૮મા કડવા સુધીનું રચ્યું હતું, પણ માર્કેડેયપુરાણ આખાનું ભાષાતર લખતી વખતે તે નવું ન કરતાં જેમનું તેમ મૂકી દેઈ પુરાણ સાથે મેળવી દેવાને બીજા ૧૩ કડવા વધારીને કુલ ૪૮ કડવાનું આ આખ્યાન તેણે લખ્યું છે ” (પ્રાચીન કાવ્યમાળા સપાદિત માર્કેડેયપુરાણ ભાગ ૨ અથવિવેચન)

મદાલસાંના આ નવા અવતારમા પહેલા ૩૫ કડવા તો સ ૧૭૨૮વાળા મદાલસાં પ્રમાણે જ છે એમ પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સપાદકોના ઉપરના વાક્યને આધારે તથા માર્કેડેય-પુરાણમાથી પાદનોંધ ૪ મા ટાકેની પકિતઓને આધારે આપણે વિધાન કરીએ, પરંતુ બને કાવ્યો સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ તપાસતાં એ ૩૫ કડવા દરમિયાન પણ અમુક ફેરફારો કરેલા જણાય છે, જે અહીં ટૂંકમા દર્શાવું છું લખાણબંધે બધા ફેરફારો દર્શાવતો નથી^૫ —

૪ આને માટે જે આંતરપ્રમાણ રજૂ કરાય છે તે આ રહ્યું —

સુવ કાણો ફળડો હો, ન નાખી દે કોઈ,
અ ય કડો ભૂડો હો, નાખ્યો એવી સોઈ જોઈ
હાથેક ફરી ટેલે હો, કુરુપો વિવાહ કાજે,
વિપ્ર અન્ય મેળે હો, ન્યાય એ છે તો આજે

(માર્કેડેયપુરાણ ૪૩મું કડવું પૃ ૧૬૮)

૫ અહીં સરખામણી, જુ કા હો ભાગ ૨ મા છપાયેલા તથા દલપત દુર્લભવાળા મદાલસાં સાથે કરી છે મદાલસાંની સોસાયટીવાળી ત્રણે હાથપ્રતોમા (ન ૩૭૬, ૩૭૭, અને ૭૮૬) પણ ક્યાંય એ ફેરફારોનો પત્તો નથી પ્રસ્તુત લેખમા માર્કેડેયપુરાણમાથી લેવાયેલા અવતરણો ગુજરાતી પ્રેસની ક સ ૧૯૩૯ ની આવૃત્તિમાંથી છે, કારણ કે અભ્યાસીને આજે એ જ આવૃત્તિ સરળતાથી ઉપલબ્ધ છે

૧. પ્રથમ કડવામાં જ (માર્કંડેયપુરાણ ૪૪ મું કડવું) ૧૧ કડીઓ અસલ કરતાં વધુ છે. સં. ૧૭૨૮ વાળા મહાલસામાં, માર્કંડેયપુરાણવાળા મહાલસામાંની ૫ થી ૧૪ પંક્તિઓ નથી. એમાં યુધિષ્ઠિર અને નારદનો સંવાદ નિરર્થક બીજી વખત આપ્યો છે. પુનરુક્તિના દોષથી પ્રેમાનંદની કવિતા સાધારણ રીતે મુક્ત હોય છે. વળી સં. ૧૭૨૮ માં રચેલું કાવ્ય, સં. ૧૭૬૫ માં કલાદષ્ટિએ કંઈક વધુ સુધરે. એને બદલે અહીં આમ કેમ બન્યું હશે ?

૨. કડવું ૭ મું. (માર્કંડેયપુરાણ ૫૧ મું કડવું) ‘ ત્યારે કૃષ્ણ પધારિયા.....શાપું ક્રોટિ તેત્રીશ. ’ એ ૫ થી ૮ કડીઓ પણ ઉમેરો જ છે. અહીં ગાલવમુનિ એના યજ્ઞમાં ભંગ કરતા દાનવોને જીતવા માટે ઈન્દ્રની સલાહથી અયોધ્યાના રાજપુત્ર અને આ કાવ્યના નાયક ઋતુધ્વજની મદદ લેવા જાય છે તે સમયે અયોધ્યાના રાજાને પોતાને શું શું વીત્યું તે કહી સંભળાવે છે. જ્યાં આવી પૂર્વકથા કહેવાની હોય ત્યાં પ્રેમાનંદ અત્યંત સંક્ષેપમાં પતાવે છે. આ પંક્તિઓની કંઈ આવશ્યકતા નથી. સં. ૧૭૨૮ ના મહાલસામાં એ પંક્તિઓ નથી.

૩. શૈલીની દષ્ટિએ ધ્યાન ખેંચનારા ફેરફારો:—

બૃ. કા. દો. ભાગ. ૨. પૃ. ૨૨૮:

થેકાર થનથન અપ્સરા, પગ ઉંચલી ધૂધરા વળડતી;
ગાય હરિગીત હરી લઈ ચિત્ત, અંગ અનંગ જગાવતી.
મધુરી વાણી સૂર તાણી, તાનમાન જણાવતી;
કો એક રસના સ્વાદ લેતી, હાવભાવ વખાણતી.

માર્કંડેયપુરાણ પૃ. ૧૮૨:

થાય થેકારને ધુમકાર અપ્સરા ધુધરા
વળડતી;
ગાયે ગીત ગરડી અંગ મરડી,
અનંગ અંગે જગાડતી.
છે મધુર વાણી વીણા પાણી, તાન
માન ધ્યાન જણાવતી;
કો કાયા કારમી કામધારમી,
હાવભાવ ગણાવતી.

પ્રમાણમાં ઝીણવટનો લાગે તેવો આ ફેરફાર છે. બંને કાવ્યો સાથે રાખીને વાંચ્યા વગર ખ્યાલમાં નહિ આવે એવો સૂક્ષ્મ છતાં ઘણો જ સૂચક છે. અંત્યમકની ઝમક તો બંનેમાં છે પણ બીજામાં પ્રયત્ન કરીને, બીજાં શબ્દો મૂકીને પણ યમક આણવાની લાલસા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. ‘ ગાય હરિગીત હરી લઈ ચિત્ત ’ માં જે પ્રાસાનુપ્રાસની સ્વાભાવિકતા છે તે ‘ ગાયે ગીત ગરડી અંગ મરડી ’ માં જણાતી નથી. પ્રથમમાં જે અર્થ અને યમકનો સુમેળ જણાય છે તે બીજામાં નથી. ‘ ગીત ગરડવું ’ એટલે શું ? બીજું, બૃ. કા. દોમાં એકલું ‘ તાન માન ’ છે જ્યારે અહીં ‘ તાનમાન ધ્યાન ’ ત્રણ શબ્દો પણ યમકમોહથી યોજાયા જણાય છે. આવા એક જ રણકારવાળા ત્રણ કે વધુ શબ્દો યોજવાની વૃત્તિ સંદિગ્ધ કૃતિઓની જ જણાય છે.^૭ ચોથી પંક્તિમાં ‘ કાયા કારમી કામધારમી ’ શબ્દો

૬. માર્કંડેયપુરાણમાં પુનરુક્તિઓ, નિરર્થક લંબાણ, ટાયલાં વગેરેનો પાર નથી. એવું પ્રેમાનંદ લખે નહિ એમ કહેનારને, સંપાદકોએ માર્કંડેયપુરાણમાં જ જવાબ અપાવ્યો છે. (જુઓ કડવું. ૧૭૬. પૃ. ૫૩૮)

૭ સરખાવો ‘ અષ્ટાવક્રાખ્યાન ’ ની નીચેની પંક્તિઓ:—

(૧) જ્ઞાની ધ્યાની માની રાજ રાણી અપાર એવાં. (પૃ. ૮૯.)

(૨) અધિક ધિકક ધિકક, પુત્ર શાપ દેહ આ શમે. (પૃ. ૧૦૯)

(૩) શાપ તણો ભય ભાગે, પાગે લાગે ક્ષમા ધરો નામી. (પૃ. ૧૦૯)

તો અષ્ટ રીતે અન્ય મદિય કૃતિઓમા મળે છે આ જાતની રચના, પ્રેમાનંદની નળા-
ખ્યાનાદિ સદેહમુક્ત કૃતિઓમા ક્યાય મળતી નથી

આ પ્રકારનો બીજો પણ એક ફેરફાર નોંધપાત્ર છે ૨૭મા કડવામા (માર્કડેય-
પુરાણ, ૭૦મુ કડવુ) વળણુ પૂર્વે ચાર ની પકિતઓ ઉમેરેલી છે જે સ. ૧૭૨૮ ન
આખ્યાનમા નથી એ પકિતઓ —

હાવા તો મદાલમા રાણી મોઈ, તે તો વાન ચોદિશ હોઈ,
આણી આપનારો નહિ કોઈ, આગધી ગેડો ગ ગા તટ મોઈ,
નાખ્યુ રૂપ રંગીલુ ધોઈ, છન છેવાછની જોઈ,
રહ્યો નારી નયને જોઈ, રહ્યો મદાલસા ચરણે મોહી (પૃ ૨૦૭)

કડવાનો પ્રક્રમ જોતા આ પકિતઓની મિલકત જરૂર નથી બહુ બહુ તો પ્રથમ
પકિત કથાદષ્ટિએ જરૂરી કહેવાય જો કે એમા આપેલી હકીકત આ પૂર્વે કડવામા કહેનાઈ
ગઈ છે અને વળણુમા ફરીથી મનેટી વેવાય છે પરંતુ મોસાચટીની હસ્તપ્રતો, ન ૩૭૬
અને ૭૮૬ મા એ પકિત આપેલી છે ત્યારપછીની ત્રણ પકિતઓ માટે તો કશો જ આધાર
નથી એ પકિતઓ ધ્યાનાયક ઋતુધનની, વિયોગમાથી ઉત્પન્ન થતા કુખ વૈરાગ્ય અને
નૈગમ્યની લાગણી નિરૂપે છે જે વસ્તુતઃ એ કડવામા નિરૂપાઈ જ ગઈ છે અને વિશેષે તો
ઝઝમઝ રચનાની વૃત્તિને જ અનકાશ આપે છે

૪ માર્કડેયપુરાણ ૭૩મુ કડવુ આ કડવુ આખુ નવુ જ ઉમેરેલું છે. અશ્વતરનાગે
પોતાના પુત્રો સહિત મદાલમાને શ્રવિતદાન અપાનના મહાદેવની સ્તુતિ કરી આ સ્તુતિના
કડવામા યથેચ્છ લખાણથી પ્રહાજાન દાલબ્યુ છે, અને ૪૮ કડીનું લાણુ, આખ્યાનદષ્ટિએ
નિરર્થક કડવુ રચાય છે વસ્તુતઃ સ. ૧૭૨૮ના આખ્યાનના ૩૦મા કડવા સાથે માર્કડેય-
પુરાણનું આ ૭૩મુ કડવુ અનુક્રમમા મળતુ આવવુ જોઈએ એને બદલે ૭૪મુ કડવુ મળતું
આવે છે આ ફેરફાર પણ પ્રેમાનંદની ક્યાને કોઈ રીતે જાજતો નથી

આ ઉપરાંત, બીજા મખ્યામધ ફેરફારો ગણાવી શકાય એમાથી કેટલાક અહીં
ચર્ચાતા મુદ્દાના સમર્થનમા જરૂરી જણાયા તે શુદ્ધ પરિશિષ્ટમા મૂક્યા છે જેથી વધુ જિડાણુ-
મા નહિ જોતરના ઈચ્છનાર વાચક એમાથી જોગરી શકે કેટલાક તફાવતો છોડી પણ દીધા છે

આ સર્વ સરખામણીની અને ટ્રફારોનો આધાર ગોધનાની મારી મહેનત કદાચ
વ્યર્થ લાગે, કારણ કે પ્રાચીન ગ્રંથમાળા તથા મૂળ હો ના સપાદકોને મળ્યા તે સિવાય-
ની માર્કડેયપુરાણની સર્વ હસ્તપ્રતોનો પુરાણીઓએ નાશ કર્યો હતો ' પણ, ના, મારી
આ મહેનત વ્યર્થ નથી. માર્કડેયપુરાણમા મદાલસાં તો અસંલગ્ન જ એમનું એમ પ્રેમાનંદે
ગોઠવી દીધું, એમ માત્ર મપાદકોએ જ નહિ પરંતુ પ્રેમાનંદે પોતે પણ કહ્યું હોય એનું
જણાય છે (જુઓ પાદનોંધ ૪મા ટાકેટી પકિતઓ) કવિએ મદાલસાં એમનું એમ
અહીં મૂક્યું હોય તો મ ૧૭૨૮ મા રચાયેલા મદાલસાં તથા તેની હસ્તપ્રતો સાથે
મખ્યાવવાનો આપણો અધિકાર ખરો ને ? એ સરખામણીમા આપણને આટલા બધા નિરા-
ધાર ફેરફારો જણાય છે તેનો ગો ખુલાવો કરવો ? કવિએ આ કેમ કર્યો કર્યો હશે ? અથવા

શું સંપાદકો અને ખુદ કવિ કહે છે તે વચનો ખોટાં માનવાં ?

ઘડીભર માની લો કે કવિએ જ આ ફેરફારો કર્યા છે અને તે માર્કંડેયપુરાણમાં એણે સં. ૧૭૬૫ માં અખત્યાર કરેલી શૈલી સાથે એકરૂપ કરવા કર્યા છે એમ પણ કલ્પના કરો. આવી કોઇ કલ્પના સિવાય તો કવિએ આ ફેરફારો અકારણ જ કર્યા છે એમ કહેવું પડે. પરંતુ આ કલ્પનાનો આશ્રય લેતાં એક ભારે મુશ્કેલી આવે છે. માર્કંડેયપુરાણ પુરાણીઓ પર પ્રહાર કરવા માટે, દ્વેષી પુરાણીઓને જડખાતોડ જવાખો આપી એમની ખો ભુલાવવા રચ્યું છે. પુરાણીઓ પર પ્રહાર એ તો એનું મુખ્ય પ્રેરકબળ છે. માર્કંડેયપુરાણમાં કડવે કડવે, નિરપવાદ રીતે પ્રત્યેક વલણમાં કંઈક, નિંદાભર્યો, તિરસ્કારભર્યો ઉદ્દેશ્ય પુરાણીઓનો આવવાનો ને આવવાનો જ. મદાલસાનાં પાંત્રીસે કડવાંમાં પુરાણી વિશે મૌન છે. સં. ૧૭૨૮ માં રચેલું મદાલસાં માર્કંડેયપુરાણમાં કવિએ ગોઠવી દીધું, એમાં એને યોગ્ય ફેરફારો કર્યા. પરંતુ પાંત્રીસમાંથી એકપણ કડવામાં ક્યાંય પુરાણી વિશે જરાય હૈયાવરાળ પ્રેમાનંદે કાઢી નથી એ અત્યંત આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દે એવી ખીના નથી ? એકકે કડવા કે વળણમાં માર્કંડેયપુરાણ સમસ્તમાં વ્યાપ્ત ધૂંધવાટ જોડે મળી જાય એવું કંઈ ફેરવી નાંખવાનું કવિને કેમ નહિ સૂઝ્યું હોય ?

ખરેખર આ એક ન ઉકેલી શકાય એવો કાયડો છે. પ્રાચીન કાવ્યમાળા અને બૂ. કા. દો. ના સંપાદકો કહે છે તેમ જ માર્કંડેયપુરાણમાંથી જ વચનો મળે છે તે મુજબ મદાલસાં ૩૫ કડવાં સુધી તો અસલ પ્રમાણે જ છે, છતાં પાછળ દર્શાવ્યા તેવા ફેરફારો તો એમાં છે જ. એ ફેરફારો મૂળ મદાલસાં ને સુધારનારા નહિ પરંતુ બગાડનારા છે. એમાં પુનરુક્તિઓ, નિરર્થક લંબાણો, અર્થને ભોગે પણ અંતર્થમક આણવાની વૃત્તિ વગેરે હીન તત્ત્વોનું દર્શન થાય છે. વળી જો આવા ફેરફારો કવિએ જ કર્યા તો પુરાણીઓ ઉપરના પ્રહારોથી મદાલસાંનાં એ ૩૫ કડવાં શા કારણે મુક્ત રાખ્યાં ? કોઇપણ રીતે આ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ થઈ શકે એમ છે ?

આ પ્રશ્નોનો ખુલાસો એક જ રીતે થઈ શકે. મદાલસાંમાં, ઉપર દર્શાવેલા, પ્રેમાનંદની પકવ કાવ્યકલાની સાથે અસંગત એવા ફેરફારો કવિના કરેલા નથી, અન્ય કોઈના કરેલા છે. એવા ફેરફારો કરવાનું કારણ શું ? એ જ કે મદાલસાંને પણ માર્કંડેયપુરાણના અન્ય ભાગોની સમાન કક્ષામાં લાવી મૂકવું. આ સાથે ખીજો પણ એક સ્વાભાવિક તર્ક કરવાની ધૃષ્ટતા કરું છું : માર્કંડેયપુરાણના અજ્ઞાત ભાષાંતરકારે પ્રેમાનંદને નામે ભાષાંતર કર્યું. એમાં એમને મુખ્ય મુશ્કેલી મદાલસાંની આવી, કારણ કે એ તો પ્રેમાનંદનું રચેલું હતું જ. એ તદ્દન નવું રચી નાંખે તો મૂળ સાથેની સરખામણીમાં પકડાઈ જવાય. તેથી મૂળનું જ રાખવું એવો નિર્ણય કર્યો. પણ તેમાંય એક ગંભીર મુશ્કેલી હતી. માર્કંડેયપુરાણના આસપાસના ભાગો જોડે મૂળ મદાલસાંનો તો મેળ નહિ ખાય. છેવટે ભાષાંતરકારે વચલો માર્ગ શોધ્યો; નવું નહિ લખતાં એનું એ જ રાખવું, પરંતુ તેમાં થોડા થોડા ફેરફારો કરવા, જેથી ઉપલક વાંચનારને મદાલસાં ને માર્કંડેયપુરાણના આસપાસના ભાગો વચ્ચેનો ભેદ નહિ કળાય. વળી મદાલસાં વિસ્તાર્યું, જેથી છેવટનાં કડવાંમાં ભેદની કાંઈ બ્રાંતિ યે કોઈને થઈ હોય તો પછી ઝાઝી ટકે નહિ. પરંતુ એવા ઉપરચોટિયા ફેરફારોમાં પુરાણીવિગ્રહ ક્યાંય મદાલસાંના મૂળ કાવ્યમાં ગોઠવી શકાયો નહિ. પરિણામે, આજે આપણે માર્કંડેયપુરાણના કર્તૃત્વની શંકાની યોગ્યતા જોઈ સમજી શકીએ છીએ.

રતનકૃત

નરસિંહ મહેતાની હૂંડી

શ્રી. લોગીલાલ જ. સાંડેસરા, બી. એ. (ઓનર્સ)

‘નરસિંહ મહેતાની હૂંડી’ એ ગૂજરાતના જૂના કવિઓનો એક પ્રિય કાવ્યવિષય છે. મહાકવિ પ્રેમાનંદે એ વિષય ઉપર પોતાની કલમ ચલાવી અને તેની એ કૃતિએ અદ્ભુત લોકપ્રિયતા મેળવી ત્યાર પહેલાં અને સાર પછી પણ જુદા જુદા કવિઓએ એ વિશે લખ્યું છે. પ્રેમાનંદને પડછે બીજા કવિઓની કૃતિઓ. પશ્ચાદ્ભૂમાં મુકાર્થ ગઈ હોવા છતાં સમસ્ત પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યના તુલનાત્મક અભ્યાસની દૃષ્ટિએ આ બધી કૃતિઓની તપસીલવાર નોંધ, અભ્યાસ અને પ્રકાશન આવશ્યક છે.

પ્રેમાનંદના પુરોગામીઓ પૈકી નરસિંહ મહેતાએ પોતે, વિક્રમના સત્તરમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયેલા વિષ્ણુદાસ તથા કૃષ્ણદાસે તથા પ્રેમાનંદની પછી થયેલા કવિઓમાં દયારામે^૧ ‘હૂંડી’ લખી છે. રઘુરામ નામનો કવિ જેનો સમય હજી નક્કી થઈ શક્યો તેણે પણ ‘હૂંડી’ લખી છે. આ સિવાય બીજા ચારેક કૃતિઓ કવિના નામ વગરની પણ મળી આવે છે.^૨ આમાંથી નરસિંહ, વિષ્ણુદાસ, કૃષ્ણદાસ, પ્રેમાનંદ, દયારામ તથા રઘુરામનાં કાવ્યો છપાઈ ગયેલાં છે, જ્યારે બીજાં અપ્રસિદ્ધ છે.

આ બધી કૃતિઓ ઉપરાંત, અસારસુધી તદ્દન અજ્ઞાણી રહેલી એવી એક ‘હૂંડી’ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાની હું તક લઉં છું. રતન (જે પોતાને ‘રતનિયો’ તરીકે ઓળખાવે છે)ના આ માત્ર ૨૬ કડીના ટૂંકા કાવ્યની હસ્તલિખિત પ્રત મને અમદાવાદમાં આવેલા શ્રી. વિજયદાનસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનમંદિરના ક્યુરેટર પં. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહના સૌજન્યથી મળી હતી. માત્ર પાંચ પત્રની આ પોથીનાં પહેલાં ચાર પત્રોમાં લઘુચાલુક્ય નીતિશાસ્ત્રના સંસ્કૃત શ્લોકો લખેલા છે. ચોથા તથા પાંચમા પત્ર ઉપર આ ‘હૂંડી’ લખેલી છે, તથા પાંચમા એટલે કે છેલ્લા પત્રના બાકી રહેલા ભાગ ઉપર કેટલાંક ગૂજરાતી સુભાષિતો લખેલાં છે.^૩ હાથપ્રતમાં લખ્યા સાલ નથી તેમજ અંતમાં પુષ્પિકાલેખ પણ નથી, એટલે પ્રત કઈ

૧. દયારામની આ કૃતિ મરાઠી ભાષામાં લખાયેલી છે, એ નજીવા જેવું છે.

૨. જુઓ શ્રી. કેશવરામ શાસ્ત્રીકૃત “ગૂજરાતી હાથપ્રતોની સંકલિત યાદી,” પરિશિષ્ટ ૨

૩. આ સુભાષિતોમાં સૌથી પહેલું નીચે પ્રમાણે નરપતિના નામવાળું મળે છે—

માનવ મનહરણ, કંઠ કોકિલા ટહુકે,

મોર કલા મંડતો, હંસગતિ ચાલતો લહકકે,

મૃગલોચની, સિંહલંક, અંબકુળ અમૃતભરીલ,

કલ્પદ્રુમ જગિ અવતરિ, તેણિ પર ઉપગાર જ કરીલ,

નીર ચાસ દરસણુ બલો, મૈગલ કુંભ મુગતા વરચો,

નરપતિ કહે નર ગુણીઓ, નિગુણ પુરુષ જીવ્યો કશ્યો ?

નરપતિ નામે એક જ કવિ અત્યાર સુધી નજીવામાં આવ્યો છે, જેણે વિક્રમના ૧૬મા સૈકામાં ‘નંદબત્રીસી’ તથા ‘પંચદંડ’ લખ્યાં છે. સંભવ છે કે ઉપર ઉતારેલું સુભાષિત આ જ નરપતિનું હોય. બીજાં સુભાષિતોમાં જૈન કવિ ઋષભદાસના નામવાળાં પણ બે છે.

માતમા લખાઈ હશે તે ચોક્કમપણે જાણી ગણતુ નથી પરંતુ પ્રતની લિપિ ઉપરથી તથા દાવ્યની ભાષા ને મધ્યકાલીન ગૂઢગાતીની ચોથી જૂમિકાની છે તે ઉપરથી પ્રત વિક્રમના સત્તરમા સૈકાના અતમા અથવા અગ્રાદમા સૈકાના આરંભમા લખાઈ હશે, એમ હું અનુમાન કરું છું

દ્વિ પોતાનું કંઈ જ જોળખાણુ આપતો નથી 'દ્રૌપદીચીરહગણુ' તથા 'વિભ્ર રી રાગનુ આખ્યાન'નો કર્તા રતનજી, 'ચેલેયા આખ્યાન'નો કર્તા રતનદાસ તથા મુખસિદ્ધ 'મહિતાઓ' લખનાર ખેડાનો ભાવભાગ રતનો—એ પ્રમાણે રતન નામના ત્રણ કવિઓ આપણે ત્યાં થઈ ગયા છે એમાંથી 'મહિતાઓ' લખનાર રતનાની સુન્દર અવિતરાક્તિ જોતા આ 'હડી' લખનાર રતનથી તો તે સિત્ત જ છે, એમ નિઃસંદેહ જ્ઞી રાજ્ય એ સિવાયના ખીજા બે આખ્યાનદારો પૈકી 'ચેલેયા આખ્યાન'નો કર્તા રતનદાસ અગ્રાદમા સૈકાથી જૂનો હોઈ ગઈ નહિ, એટલે આપણા કવિથી તો તે બિન્ન જ છે ખીજા રતનજીએ સ ૧૭૧૩મા 'વિભ્ર રી રાગનુ આખ્યાન' લખ્યું છે તેના ડગ્તા પણ આપણા કવિ જૂનો લાગે છે

૨૬ દડીના આ દાવ્યમા કવિ ઉતાવળે ઉતાવળે માત્ર ડયાવરતુના મુદાઓ જ આપી જાય છે એથી વધુ દહેવાની જાણે એને કુરમ્મ નથી અથવા પ્રતિભાશક્તિ પણ નથી આથી આ દાવ્યની ખીજા કોઈ કવિના આ જ વિષય પરના કાવ્ય સાથે તુલના—એકેનું ખીજા ઉપર કેટલું ઝાણુ છે, એ દષ્ટિએ થઈ નકે તેમ નથી છતાં વિખ્યુદાસની 'હડી' માથે આ 'હડી'નું બહે થોડું છતાં ધ્યાન એવે એવું મામ્ય જણાઈ આવે છે જુઓ—

રતન એકવૂ જ્ઞીને જીડી ગયા, તીરથવાસૂ તિહા બેગી ગયા,
 કુણે ભાઈઈ હગનિદા કરી, 'જાઓ મહિતા નરસિંહને ધરે ૪
 અમારા નગરમા છે નગસિંહ, દડી તુમ્હાગી ડગ્ગે સહી,
 જે હડી મહિતો નરસિંહ કરઈ, તે હડી નરિ પાછી કરે ૫
 એકનઈ વગિ ધન ને અન અપાગ, વેગિ જાઓ, મ લાઓ વાર

x

x

x

વિખ્યુદાસ ભાઈ એક મોટા ધનપાલ, તે દુડી કરો તતકાળ,
 બ્યાહા સવળે દુડી કરે, દ્યેથી પાછી નન કરે ૬
 હગવદાએ બોલ્યા લોક, જઈ લેશે રૂપીઆ રોક,
 નરસહી નાગર વસે યાહા, યો પેલું ઘર જાઓ ત્યાહા ૭

રતન 'છાના નગરમા વસીઈ વાસ, કોએક જાણે હરિનો દાસ,
 વલતો અમારો કાગળ લીઓ, જઈ મહિતા નરસિંહને દીઓ ૨૦

વિખ્યુદાસ ખોટા તે ચોટાના લોક, નરસીના ડપીઆ રોક,
 સામળગા તે માંડ નામ, છાના વસીએ જાણે ગ્રામ ૪૧

રતનનું ઝાણુ વિખ્યુદાસ ઉપર હશે કે વિખ્યુદાસનું રતન ઉપર એ ચોક્કમપણે નક્કી કરવાનું મોઈ પ્રમાણુ આપણી પાંચે નથી છતાં મને આ બેમાંથી પહેલો વિદ્વત્ત વધુ યોગ્ય લાગે છે અર્થાત્ રતન એ વિખ્યુદાસનો નજદીકનો પુરોગામી હોય એવું મારું અનુમાન છે

મૂળ કાવ્ય

॥ ર્દ૦॥ જે નમઃ ॥

- નરસિંહ મહિંતો વસેં જૂનેંગઠિ વાસિ, રામભજન કરેં દઢ વિસવાસ;
રાનદિવસ જપે હરિનામ, 'રામ રામ' રટત મુષિ અવર નહીં કાંમ . ૧
- તીરથવાસૂ કોએ આવીયા, આવી નગરમાંહિ વાસૂ રહ્યા;
વહિંણું વાયું ને પૂછ્યાં લોક, 'હૂંડી કરો, રૂપધ્યા રોક. ૨
- દ્વારામતીની કોએ હૂંડી કરે, વેગિં અમ્હારાં કારજ સરે,'
'દ્વારામતીના ઉદાસી લોક, કૂંણુ દીધ રૂપધ્યા રોક ?' ૩
- એહવૂં કહીનેં ઊડી ગયા, તીરથવાસૂ તિહાં એસી રહ્યા,
કુણેંક ભાઈઈ ઠગવિદ્યા કરી, 'જાઓ મહિંતા નરસિંહને ધરે. ૪
- અમારા નગરમાં છે નરસિંહ, હૂંડી તુમ્હારી કરસ્યેં સહી;
જે હૂંડી મહિંતો નરસિંહ કરઈ, તે હૂંડી નવિ પાછી ફરે. ૫
- એહનઈ ધરિ ધન નેં અન તે અપાર, વેગિ જાઓ, મ લાઓ વાર.'
વચન સાંભળી ચાલી ગયા, 'રામ રામ' કરી ઊભા રહ્યા. ૬
- 'ધન દાઢો, ધન ધન આ વાર, તીરથવાસી આવ્યા બાર,'
દીન થઈનઈ એ વાયક કહ્યા, 'ભાગિ અમ્હારે તુમ્હે આવયા.' ૭
- ચરણ પપાલી જોડયા કર જોડિ, કરો આજ્ઞા રસોઈ હોડિ;
'રસોઈ અમ્હે કરસૂ સહી, મનમાં મોટી આરતિ થઈ. ૮
- ન ચાલિ મારગ, ન મિલેં સાથ, ગાંઠં સઈ રૂપધ્યા સાત;
તુમે અમ્હારી હૂંડી કરો, લ્યો રૂપધ્યા ધરમાં ધરો. ૯
- કુણેંક ભાઈઈ કીધો ઉપગાર, દેષાડયાં તુમ્હારા દ્વાર.'
'કુણેંક ભાઈઈ ઠગવિદ્યા કરી, લજ્યા અમ્હારી તુમ્હે રાખયો હારિ. ૧૦
- આગેં દ્રુપદીની તુમ્હે કીધી ભીર, આગેં આગેં પૂર્યાં ચીર;
તુમ્હે વિપ્ર સદામાની કીધી સાર, નવ નિહિ દેઈ તૂઠા મુરારિ. ૧૧
- તુમ્હે નામાને હાથે દૂધ જ પીઈ, તેહનેં દેહલ ફેરી દરિસણુ દીહિ;
હવઈ અમ નાગરસૂ ધરજો નેહ, રૂપધ્યા આપયો તતપેવ. ૧૨
- થોડીક વાત સૂ લખીઈ ઘણી, હૂંડી તે આવઈ તુમ્હે જ ભણી;
હૂંડીમાં લખતાં લખી એક વાત, 'હૂંડી દેખો સામલસા હાથ.' ૧૩
- તીરથવાસૂ ચાલ્યા જાય, દેખી દેહલ મનિ આણુંદ થાય;
ગોમતી સનાન કરી જોડયા કર જોડ, જઈનઈ પૂજ્યા શ્રીરણુછોડ. ૧૪
- પૂછ્યા લોક નગરના જાય, 'કૂંણુ તુમ્હારે સામલસાય ?'
'કુંણું ધૂતારે કથણી કથી ? સામલશેઠ નગરમાં નથી. ૧૫
- તુમ્હે વિમાસીને કરયો વિચાર, પાછા વળી જાઓ ગાઉ ચાર,'
હરિદરિસણુ કરીનેં મારગિ થયા, રૂપ ધરી હરિ આડા આવીયા. ૧૬

- ‘જા રે તીરથનાસ પાછા વળ્યા ? એડ ઘાઠો નગરમાં ન રહ્યા ?’
 ‘નગરમાં ગહીને સૂ ઝૂ ? ગરથવિહુણો કેહવો ઢારિજ કર ?’ ૧૭
- સાતસિ રૂપઈઆ ગાઈ હતા જોહ, મહિતા નરસિહને આપ્યા તેહ
 ‘સામલશેઠ અમારુ નામ, હ્યો રૂપઈઆ મારો કામ’ ૧૮
- રૂપઈઆ આપ્યા ગણિ સાર, ‘પરચો, ખાહિ, મ લાહિ વાગ,’
 ‘પૂછ્યા નગરના સહરે સહેર, કેએ ન કલષે તુમારા ધધર’ ૧૯
- ‘છાના નગરમાં વગીષ વાસ, કેએક જાણે હરિનો દાસ,
 વળતો અમારો ડાગળ લીઓ, જઈ મહિતા નરસિહને દીઓ’ ૨૦
- મિહતે નગસિહે પૂછી વાત, કાગળ દીધો હાથોહાથ,
 નરમિહ કાગળ વાચી જોય, હગ્નિમુપ-નાયક સાચા હોય ૨૧
- કાગળમાં લખ્યો, ‘રામ રામ, વેગો દેયો અમને કામ,
 મઈ ત્રિલોચન વરિ કીધી વેહ, પૂરણ આહાર આપતો પેટ’ ૨૨
- નામાદેવની છાયર છાઈ, જ્ઞાનરૂપ ધરી પોલી પાઈ,
 અમે વેચાણુ તુમારે હાથિ, જિમ મર્કટ વાદીગર સાથિ ૨૩
- મેનક જાણીને કર્યો માર, હૂડી લખ્યો વાગેનાર,
 નરસિહ મુનિ પામ્યા આણુદ, ધન ધન પૂરણ પરિમાણુદ ૨૪
- ભગત અવિચલ પ્રભુ સદાઈ દયાલ, અમ્હારી કીધી પ્રતિપાલ
 ગાઈ સુણો તેહને વૈકુઠવાસ, પ્રેમ ધરે તેહની પુહયઈ આસ ૨૫
- એ હૂડી રામે રતનીઓ ગાય, સુણે સામલિ તેહના પાતિક જાય,
 એ પદ મહિમા રતનીઈ ઢીલો, લખ ચોરાગી કેરા ફરતો રહો ૨૬

‘इति श्रीनरसिंह महितानी हुडी समाप्त ॥ मिति भद्रम् ’ ॥ श्रीरस्तु ॥ छ ॥

‘ગૂજરાતી બાળકોનું બુદ્ધિમાપન’

ગૂજરાતી ભાષા બોલનારા બાળકો માટે બુદ્ધિમાપન ટેસ્ટીઓ (Mental test) નક્કી કરવા તથા પ્રમાણુભૂત બનાવી તે વડે બુદ્ધિપરીક્ષા કરનાનું કાર્ય ગૂજરાત સંશોધન મંડળ તરફથી શ્રી જ હ ત્રિવેદી અને શ્રી એમ પી વૈદ્યને સોંપાયું છે આ જાતનું કાર્ય ગૂજરાતમાં પહેલવહેલું છે તેા ગૂજરાતના શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ કે જેણે આ દિશામાં કંઈ કાર્ય કર્યું હોય અથવા કંઈ ઉપયોગી માહિતી ધરવતા હોય તેણે આ મંડળને C/o School of Sociology & Economics, University of Bombay, એ સરનામે લખવા કૃપા કરવી

કાલિદાસની વનરૂપતિ

[ગતાંક પૃ. ૭૪ થી ચાલુ]

શ્રી. બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

ભૂર્જ:૧

ભૂર્જેષુ મર્મરીભૂતાઃ કીચકધ્વનિહેતવઃ ।

ગદ્ગાશીકરિણો માર્ગે મરુતસ્તં સિષેવિરે ॥

રઘુસર્ગ. ૯ શ્લોક, ૬૩

ભૂર્જવૃક્ષનાં 'સુક્કાં પત્રોમાં મર્મરધ્વનિ ઉપજાવનાર અને કીચક (વાંસ) ના ધ્વનિના હેતુરૂપ ગંગાનાં જલબિંદુઓને પોતાની સાથે વહન કરતો વાયુ રાજાને માર્ગમાં સાંત્વન આપવા લાગ્યો.

રઘુ દિગ્વિજય કરતો કરતો “ગૌરીગુરુ શૈલ” અર્થાત્ હિમાલય ઉપર ચઢવા લાગ્યો તે વખતનું આ વર્ણન છે. હિમાલયનાં જંગલોમાં જ ભૂર્જવૃક્ષો થાય છે.

ન્યસ્તાક્ષરા ધાતુરસેન યત્ર ભૂર્જત્વચઃ કુઙ્ગરવિન્દુશોણાઃ ।

વ્રજન્તિ વિદ્યાધરસુન્દરીનામનન્ગલેલ્લેખક્રિયયોપયોગમ્ ॥

કુમાર સર્ગ ૧—૭

સિન્દૂરાદિ દ્રવ્યથી ભૂર્જવૃક્ષની છાલ ઉપર, હાથીના શરીર ઉપર વયોવિશેષભાવિ જે બિંદુઓ હોય છે તેવા લાલચોળ અક્ષરો લખેલા હતા. વિદ્યાધર સુન્દરીઓને વિહાર યોગ્ય એ સ્થાન હતું એવો ભાવાર્થ છે.

ગણા નમેરુપ્રસવાવતંસા ભૂર્જત્વચઃ સ્પર્શવતીર્દધાનાઃ ।

મનઃશિલાવિચ્છુરિતા નિષેદુઃ શૈલેયનદ્વેષુ શિલાતલેષુ ॥

કુમાર. સર્ગ ૧—૫૫

મનઃશિલા નામની ધાતુથી અનુલિપ્ત, સ્પર્શમાં સારી એવી ભૂર્જવૃક્ષની છાલ જેણે પહેરી હતી અને સુરપુત્રાગ કુસુમશેખરે જેણે પરિધાન કર્યાં હતાં એવા પ્રમથંગણે શિલા-નિત અથવા શૈલેય (સુગંધી પદાર્થ) થી વ્યાપ્ત એવાં શિલાતલો ઉપર ખેડા. ભૂર્જવૃક્ષની છાલ ઉપર કાગળની જેમ લખી શકાય છે તેમ ભૂર્જનાં વલ્કલો પણ પહેરવામાં આવતાં એ ઉપરના એ શ્લોકમાં દર્શાવે છે.

વિક્રમેર્વાશીયમાં ભૂર્જની છાલ ઉપર લખીને પ્રત્યુત્તર મોકલવાનું વિધાન છે:—

પ્રભાવનિર્મિતેન ભૂર્જપત્રેણ સંપાદિતોત્તરા ભાવિતુમિચ્છામિ ॥

અંક ૨ પૃ. ૪૭

ભૂર્જપત્રગતોઽયમક્ષરવિન્યાસઃ ॥

ઉર્વશીદર્શનવિસ્મિતેન મયા તદ્ ભૂર્જપત્રં પ્રભ્રષ્ટમપિ હસ્તાત્પ્રમાદેન

ન વિજ્ઞાતમ્ ॥ પૃ. ૫૪

ઉપનયતુ મધાન ભૂર્જપત્રમ્ (પૃ. ૫૫)

આ અને બીજા એક બે ઉલ્લેખો ભૂર્જપત્રના મળે છે. કાગળની જગ્યાએ પહેલાં ભૂર્જત્વક્ષનો ઉપયોગ થતો હતો એ સુવિદિત છે.

ધ્વજ ૧

इक्षुच्छायनिपादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।
आकुमारकथोद्घात शालिगोप्यो जगुर्यश ॥

રઘુ° સર્ગ-૪-૨૦

નાલિ (ડાગર) સાયવવા રાખેલી ઝીઝો, ગેરડીની છાયામા બેસીને, સહુ ગ્રહણ કરનાર ગધુ ગળના બાળપણના વીરોચિત પ્રસંગોથી તે આજ સુધીની યગગાથા ગાતી હતી
ગેરડીની છાયામા બેસીને ડાગરના ડયાગડાઓ સાયવતી ઝીઝો ગધુની યગ-માથા ગાતી હતી ।

प्रचुरगुहचिकार स्वादुशालीक्षुरम्य
प्रवलसुरतकेलिर्जातकदर्पदर्प ।
प्रियजन रहिताना चित्तसतापहेतु
शिशिरस्समय एव श्रेयसे वोऽस्तु नित्यम् ॥

ઋતુ° સર્ગ° ૫/૧૬,

ગિશિરઋતુ નમાગ સૌના કલ્યાણ માટે હમેશ હો । જે ઋતુમા ગોળ ખાડ સાકર મોટા પ્રમાણમા પાકે છે, આદિષ્ટ ડાગર અને ગેરડીથી જે રમ્ય લાગે છે પ્રખલ સુરત કેલિથી જેમા કામનો દર્પ વધેલો જણાય છે અને પ્રિયજનના વિરહવાળા મનુષ્યોને માટે જે ઋતુ ચિત્તમંતાપ જન્માવનાર છે આવી ગિશિરઋતુ સૌનુ કલ્યાણ કરે ।

ગેરડી શિશિરમા પાકે છે એ સુવિદિત છે

कथं न भेष्यामि । एष मा कोऽपि प्रत्यवन्तशिशरोधरमिक्षुमिव त्रिभङ्ग करोति । शाकुंतल० अ-६

હું કેમ ન ખીઉં । મને અહીં જાણે કોઈ ત્રણ ભાગમા ત્રપતુ હોય એમ લાગે છે—
ગેરડીને મથાળેથી નમાવી ત્રણ કદડા કોઈ કરે તેની માફક । ગેરડીને ટોચેથી નમાવી ત્રણ કદડા કોઈ કરતુ હોય । કરિ સાદી ઉપમાઓથી કેટલું બેશ લાવે છે તેનો આ સુદર નમૂનો છે

ગેરડીના ખેતરની ગોબા કવિને આજો છે શિશિરની રમણીયતામા ધક્કુનો પણ ફાળો છે

(અપૂર્ણ)

નવીન કવિતા

પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોર

દર્શન ૩ જી

ચર્ચેલા વિષયોનો વિગતવાર સાર

વિરહકાવ્યો અને વિષાદકાવ્યો (‘એલેજી’) ને ‘લિરિક’ નિબંધમાં એક પછી એક પગથિયે પ્રદર્શોલાં તે બંને જાતિને અહીં સાથે લઈ લીધાં છે. આમ લાંબું ત્રીજું તે અહીંના પ્રદર્શનમાં બીજું અને છે, પરંતુ તેના પાંચ ભિન્ન ભિન્ન સ્તબ્ધમાં ગોઠવ્યા છે. જે વિષય અને જે પ્રકારની કવિતા આખી દુનિયાના અનુભવે વધારે આકર્ષક તેના વધારે દાખલા આપવા, અને વિષય તથા કવિતા બંને ઉચ્ચ કોટિનાં પરંતુ અમુક ઉચ્ચા-ધિકારી સહૃદયો જ તેના ખાસ ભોગી, એ જાતિઓના દાખલા તે જાતિઓનાં સ્વરૂપ સમજમાં ઉતરે એટલા આપીને જ સંતોષ માનવો, એ નવી વ્યવહારુ દૃષ્ટિ પણ આ નવાં વધારે ટુંકાં પ્રદર્શન વખતે ગ્રહણ કરી છે. શ્રી રામનારાયણ પાઠકના સમય પહેલાંના દાખલા માત્ર સ્મર્યા છે. અહીં સારમાં એ દાખલા નોંધવા જરૂર નથી. વ્યાખ્યાનો માટે લીધેલા દાયકાઓમાંના દાખલાઓ (આ. ક. સમૃદ્ધિ’ની એ આવૃત્તિઓમાં ચર્ચાઈ ગયા નથી તે) ચર્ચ્યા છે અને તેમને અનુક્રમના આંક આપેલા છે.

વિરહકાવ્યો ટુંકાં

(૧) શ્રી ઇંદુલાલ ગાંધી-‘ભાઈનો બહેન પાછળ વિલાપ’ (૨) શ્રી રા. વિ. પા. - ‘અર્પણ’. (૩) શ્રી જયમનગૌરી પાઠકજી - ‘સંભાર’ વિરહકાવ્યોમાં દૂરા-કૃષ્ટ ખ્યાલો અલંકારો આદિ કુદરતી.

વિરહકાવ્યો લાંબાં

આ માત્ર લંબાઈથી વધારે ચડિયાતાં બનતાં નથી; સાધારણીકૃત (જનરલાઈઝ્ડ) લાગણીપ્રવાહ અને મનનબળે ચડિયાતાં બને છે. તેમની લંબાઈ અકસ્માત કે કવિની વાચાળતા નથી, અનિવાર્ય પ્રતીત થાય છે. (૪) શ્રી સુ. ગો. યો.-‘ઇંદ્રધનુ’ માંથી. (૫) શ્રી ક. માણેક-‘અરે ન કાં પ્રીતમ’ માંથી. (૬) શ્રી ઉ. જે. જો.-‘સદ્ગત મોટાભાઈ’માંથી. (૭) શ્રી ખૂબલાલ-‘સદ્ગત પિતાજી’ માંથી. (૮) શ્રી સુંદર-‘ભક્તિધન નારદ’માંથી. (૯) શ્રી મુકુંદ પટ્ટણી-‘પુનઃ પરિચિત સ્થળે’ આ વિષયમાંથી જ આરંભે એવા ઘણા કિશોર કવિઓ જોવામાં આવે છે; કેટલાક વિરહ ગાઇને અટકી પણ જાય છે. કવિના વિરહાંતર્ગત પ્રશસ્તિ આદિ વાસ્તવિક છે કે, એ તપાસતાં વિવેચકે બનતાં લગી કવિની દૃષ્ટિને અપનાવવાની જરૂર છે. (૯) મો. દાખલો ચર્ચાતાં - કાંતની શૈલીના ગુણ અને નિર્બલતા; નિર્બલતાઓ અનુકારકોમાં વિશેષ હોવાની જ.

વિષાદકાવ્યો

(આ નામ નવું યોજ્યું છે). (૧૦) શ્રી રમણિક અરાલવાળા - ‘વિખૂટા મિત્રને’. (૧૧) શ્રી પતીલ - ‘ન રહી’ (૧૨) શ્રી સ્નેહરશ્મિ-‘ભગ્નરવમ્બની નાવ’ ખટકશ્ચત્ય તથાપિ અનંશાંત ઉદ્ગારો પણ વિષાદના વર્ગના ગણાય.

સ્થળ પ્રેમ, કુદરત પ્રેમ, પરિસ્થિતિ ચિત્ર, ઈર્તવ્યસાધી અને વ્યક્તિ પ્રેમ; પ્રેમ

ખીજ પગથિયાના દાખલા પાંચ સ્તંભે (૧૩) શ્રી ગરુડ પુત્ર-‘ગિરનાર યાત્રા’ (૧૪) શ્રી ત્રિભુવન વ્યાસ-‘ગીરના જંગલ’ (૧૫) શ્રી પૂનલાલ-‘આયુરાજ’ (૧૬) શ્રી પતિલ-‘નર્મદાને’

(૧૭) શ્રી મનસુખ ઝવેરી-‘આજનું કૃષ્ણ’ (૧૮) શ્રી સુદ-‘પતંગિયુ અને ગરુડ’ (૧૯) શ્રી નાથલાલ જોષી-‘દીપ ધીના’ (૨૦) શ્રી ઉ ને જો-‘મોચી’ (૨૧) શ્રી સુદ-‘તે સાતની લોકલ’ અને (૨૨) એ જ ઈર્ત-‘બાને ફોટોગ્રાફ’ એ દાખલા આ બંને સ્તંભોમાં કેટકેટલું વંધિય આવી શકે તેની માત્ર વાનગી જેવા છે દ્વિતામા સરલતા, પ્રસાદ, મીઠાનમધુર્ય, લાગણી કોમલતા સુકુમારતા, શિષ્ટતા, આદિની માગણીઓ ખોટી નથી, પરંતુ સર્જિતા, આસ્પર્જિતા, ચિત્રમંથનપાત્રતા, મનો ભરમનોહારિતા, વૈવિધ્ય, વૈયક્તિકતા, આદિ વિચાગળે અને કલાએ જ આવે છે, એ પણ આ નમૂના સમગ્રે લેતા બતાવી શકે એવા છે

ત્રીજો સ્તંભક

આમા માતૃપ્રેમ જેના વિષય ઉપર યુગગતી દ્વિતામા દળદાર ચોપડી ભગવ એટલા દાખલા છે પણ લાગણી હોય, વાગ્તવિકતા હોય, છદ્માપાદિ ધરામર હોય એટલું બસ નથી એટલાથી દ્વિતાના મનોચલો-શાળામા વિદ્યાર્થીને વિષયનુત્પત્તિ માટે ફરી ફરીને દગવવામા આવતી વેદ-વાય આસુ ખરે છે તેના ઓડગળા ગાથે પડે છે તેય વાસ્તવિક તો છે, ઓડગળા નહી, આસુય નહી, દ્વિતામા તો આસુ-મોતી જોઈએ સ્ત્રીપુરુષ પ્રેમ, અથવા પ્રેમના જ દાખલા મુખ્યત્વે આ સ્તંભમા આપિયે (૨૩) શ્રી ચતુર્ભાઈ પટેલ-‘અજબ તાર એઆ’ (૨૪) શ્રી પતિલ-‘પ્રેમનો જાદુ’ (૨૫) શ્રી ઉ ને જો-‘સખી મે કહી’ (૨૬) શ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી-‘લતવારીનું ગીત’ (૨૭) શ્રી સુદ-‘તે રમ્ય રાત્રે’

આવી કોઈ કોઈ કૃતિ વિષે સુરુચિમગ કે અશ્લીલતાની ટીકા ક્યારેક થાય છે, પરંતુ (૨૭) મા કે કાતની જાણીતી-‘આપણી રાત’ મા તો એવા કોઈ પણ દોષ છે નહી તે મિગનવાર ચર્ચા વડે દર્શાવ્યું છે અને ઢાળ્યો ધ્વનિ વિચારસમૃદ્ધિ વિષયગૌરવ અપરિચિત કે અસાધાગળ સંજોગો વટનાઓ આદિ હોય ત્યા વિવરણ માગી જ લે છે, એવા ઢાળ્યો વિવરણમા જીલ્લી નકે છે તેમ વિવરણથી એવા ઢાળ્યોને લાભ પણ છે

(૨૮) શ્રી પતિલ - ‘મહેબૂબના અસફમા’ (૨૯) શ્રી પ્રહલાદ પારેખ-‘વાતો’ (૩૦) શ્રી ગરુડ પુત્ર-‘આયુની બાને’ (૩૧) શ્રી ઉ ને જો-‘એ પૂર્ણિમાઓ’ (૩૨) શ્રી મનસુખજાન ઝવેરી-‘શુભચોગ’ (૩૩) શ્રી પ્રહલાદ પારેખ-‘મહારાજે હૈયાને’ (૩૪) શ્રી ક માણેક-‘વટ્ટી કડી’ ચોથો સ્તંભક

એ વિશે ‘લિરિક’ માથી અવનળુ, સમૃદ્ધ સાહિત્યમા ગિકાગર્ભનું ધ્યાનથી અટકમા મળ-દારીગર વર્ગ તે એક પ્રજા-ઢાળી પરજ, યુદ્ધિકેળનણીના સરકાર વિનાની, બાહ્યબુદ્ધિ તે ખીછ પ્રજા-જેળી પરજ-મહેનત મજૂરી કુદરત સાથે નિડ સદૃશવન પણ પખી તરુવેલા વનઆદિ સાથે મોહખમત વિનાની, એમ આર્થ પ્રજા આર્થ ધોએ આર્થ મમાગ્યનથાએ અને જ્ઞાતિસગ્યાએ અને જ્ઞાતિઓમા ઉચ્ચનીચ શુદ્ધ પાતકી

કર્મો વ્યવસાયોની વહેંચણીએ એ ભિન્ન ટોળામાં વહેંચી નાખી ત્યારથી તેની સાહિત્ય ઉપર પણ વધતી જતી અસર. મુસ્લિમ થાય—વટલે—તે પાછો ગમે તે મહેનત મજૂરી વ્યવસાય વિદ્યાશાસ્ત્રાદિ સાથે સંબંધ બાંધવાનો હક્ક મેળવે, જ્ઞાતિતંત્રની અનુદારતામાંથી મુક્તિ મેળવે, પરંતુ આર્યસંસ્કૃતિનો ઔદ્ધિક વારસો તે ખુવે તે ખુવે, તે પ્રવાહમાંથી નીકળી જ નાય. ધર્મપલટ વગર પણ ગમે તે વ્યક્તિ ગમે તે મજૂરી વ્યવસાય વિદ્યાશાસ્ત્રનું પરિશીલન કરી શકે એ છૂટ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિએ અહીં આવી રાજસત્તાનું સ્થાન જીતી લઈ પાછી આખી પ્રજાને મેળવી આપી. તો આ નવી ક્રાંતિ સાથે જે વિચારમિનારે અહીં માર્ક્સ પછી આવ્યો તે સોશિયલિસ્ટ—કમ્યૂનિસ્ટ મૂડી અને મજૂરીનાં એ પડો વચ્ચે વૈમનસ્ય વિરોધ વિગ્રહતાં વિષયીજ અને ખીજાં અસત્યખીજ લેતો આવ્યો, અને તે હિંદનાં અર્વાચીન વાઙ્મયોમાં વધવા લાગ્યાં. આવાં અસત્ય અર્ધસત્ય વિષદ્વિગ્ધ સાહિત્યને, મોટે ભાગે-તો એકદેશી પ્રચારકામી વકતૃત્વને, શું કરે—પોંખે ! એટલે મજૂરી—વ્યવસાય—સહકાર—ઉદ્ભાસના સાહિત્યનો સ્તબ્ધ, અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાંથી હળુ બહુ ન્હાનો જ રચી શકાય છે. અહીં આપણે ઉપર અપાર્ધ ગયેલામાંથી એ દાખલા (૨૦-૨૧) અને આગળ અપારે તે એક દાખલા (૪૧) વડે જ નિભાવી લઈશું.

પાંચમો સ્તબ્ધ

ભાવનાઓ કુવારાઓ. (૩૫-૩૬) શ્રી સુંદર—‘કર્ણ’, ‘દ્રૌપદી’ એ લેખકની સાહિત્યનાં ખીજાં અંગોમાં ય પ્રગતિ. (૩૭) શ્રી રા. વિ. પા.—‘રાણકદેવી.’ દંતકથા તે ઇતિહાસ નથી અને ઐતિહાસિક શોધખોળ એવી વિગતો સિદ્ધ કરી આપે કે તેથી દંતકથા અને લોકસાહિત્યમાંની વિગતો ખોટી ઠરે છે, ત્યારે એ ખોટી વિગતો ઉપર વસ્તુનું ચણતર હોય એવાં કાવ્ય, કાવ્ય લેખે અનેક ગુણ સંપત્તિવાળાં હોય તથાપિ, અધિકારી એટલે કે શ્રેષ્ઠ વાચકવર્ગનો અનુરાગ ગુમાવે છે. નવલરામ કૃત-વીરમતી નાટક, રાણા પ્રતાપ વિષેનું લોકકથા ઉપર જ ચણાયલું સાહિત્ય, શિવાજી વિષેનું આવું સાહિત્ય, વગેરે દાખલાઓમાં આ સારી રીતે જોઈ શકાય છે. સત્ય શિવ સુંદર ત્રણ જુદીજુદી કે અન્યોન્ય વિરોધી ભાવના નથી. (૩૮) શ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી—‘સ્વરાજ્ય રક્ષક’ (આ છે ટુંકું આખ્યાન એટલે કે ‘ખંડકાવ્ય.’) અર્વાચીન ઐતિહાસિક પૌરાણિક નવલો અને નાટકોને મૂલવતાં પણ આ ચર્ચામાંનાં દષ્ટિબિંદુ ધ્યાનમાં રાખવાનાં છે. વિદ્વાનો શાસ્ત્રીઓ આદિએ લોકરુચિ અને લોકમંતવ્યોથી બહુ છેટા નીકળી ન જવું ઘટે, એ માગણી ટુંકી મર્યાદાઓમાં જ સ્વીકારી શકાય. વિદ્યા અને શાસ્ત્રની સંશોધિત સંગીન પ્રગતિ જ સમાજસંસ્કૃતિનું સાચું દૈવત છે.

ભાવનાકુવારા લેખે કેટલીક ઉત્તમોત્તમ ઇંગ્રેજ “ઓડ” કૃતિઓનું સ્મરણ. (૩૯) ઉ. જે. જે.—‘નિશીથ.’ અતિકાય કુદરતી સર્વોત્તમ દેવદેવી જેવાં નિરૂપવાની કલ્પકતા ગમે તેટલી મૌલિક, અને વેદ તથા પ્રાચીન ગ્રીક અને નોર્સ સાહિત્યથી ઉતરી આવતી પરંપરામાં સુસ્થાપિત, તથાપિ અર્વાચીન માનસમાં શાસ્ત્રીયતા વધતી હોવાથી હવે આપણને એટલી મનોભર નથી લાગતી. કવિ પૂરતી સાવધાની રાખે તથાપિ એવી કૃતિમાં કોઈકોઈ વ્યર્થ અંશ આવી જાય. પરંતુ આ વ્યર્થ જણાતા ઉદ્ગારોને પણ ખીજા બાજુ છે. આપણી પામરતા એવી છે કે આપણે અમુક વિરાટ આશાઓને વ્યર્થ જણયા છતાં ખી તેમનાથી

મુક્ત થઈ જાત નથી. (૮૦) એ જ કવિ—‘સીમાહતો પથર’ નમાતમક (નેગટિવ) અને કેવળ વિષાદાલુત ધ્વનિ કુન્દરતી એના વિષયમા ય સર્જક કવિની ઢલા જુદી જાતનો ધ્વનિ ઉપજાવવાની શક્તિ ધરાવે છે (૪૧) શ્રી સુદર—‘છટાળા ઉપર’ છટાળા ઉપરથી કવિ છટાળા અને રોડા ને કુટકળ જેવા-કોઈપણ ન્હાનીમોટી ઇમારતમા ગોઠવાઈ શક્યા નહીં એના પરાન્વિત અવમાનિત ભગાવ જેવા અને વ્યર્થ ની નડેલા અસખ્ય જીવનો ઉપર પોતાની અનુકંપા વર્ષાવે છે આ માનવીઓ પૌરુષતા ભગાવ અપૂર્ણાકો અને અવગેષો જ બની ગયેલા છે તેમને પુરદામાથી પાછા પૂર્ણાક બનાવવાની ઢલા—ક્યા? એ એક મહા-કળા વિનાની આપણી આટલી બધી કુમાગનાળી આ પ્રગતિ પોતે જ કેવળ રોડુ નથી શુ? આવા ‘ઓહ’ કાવ્યોને ગુજગતીમા ‘ભાવનિકો’ ઢહેવાય ખગ? (૪૨) શ્રી ર્નેહરશ્મિ—‘અથરો પ્લેન’ આ કવિની ઢ્યાગો અને ગાધીનિચારવ્યૂહથી એકમે બાબતમા સ્વતન્ત્રતા (૪૩) શ્રી પૂજાલાલ—‘પ્રિયા કવિતાને’ (૪૪) શ્રી મન સુખ ઝવેરી—‘ખડ્ગો’ (૪૫) શ્રી પ્રહ્લાદ—પારેખ ‘ગ્રેમ’ આ વ્યાખ્યાનોના ન્હાનામોટા ઉદ્દેશોની સકુલતા, અથડાઅથડી, મુઝેલી ઓડકાવ્યોમાની એકમે પેટાન્તરિ વિદ્ધભોગ્ય જ હોઈ શકે (૪૬) શ્રી ઉ ને જો—‘વણઝાર,’ (૪૭) શ્રી ‘ઉપવાસી’—‘રશિયા’ (૪૮) શ્રી ર્નેહરશ્મિ—‘એકોહ બહુ રયામ’ (૪૯) શ્રી સુદર—‘સળગ સળિયા પરે,’ સાર આપ્યો છે

ઉત્સાહ ભક્તિ—સર્વસ્વ સમર્પણ પ્રજ્ઞા અગમનિગમ

(૫૦) શ્રી રા નિ પા—‘સિંધુનુ આમત્રણ’ અને ટ્રાન્સન કૃત ‘સ્વર્ગના શિકારી શ્વાન’ની તુલના કરી જેવા ભલામણ મે જુદીજુદી સમૃત્તિના પ્રતીક જેવા એ મે કાવ્ય (૫૧) શ્રી મલયાનિલ—‘હરિનો સગ’ (૫૨) શ્રી પ્રહ્લાદ પારેખ—‘હોરો ઇતખાર’ (૫૩) શ્રી સુદર—‘વિરાટની પગલી’ અને (૫૪) ‘નમ્મુ’ ટ્રનિસનની પ્રામાણિક અશ્રદ્ધાની પ્રગસા (૫૫) શ્રી પ્રબોધ ભટ્ટ—‘મહારા દેવ’ અને (૫૬) શ્રી ઉ ને જો—‘તમિસ્સગાથા’ વચ્ચે મળતાપણુ અને ફેર બીજામા માનવી અગ્રેય વિરાટ સામે ટટાગ ઉભા ગહેવાની માનવતા પ્રદર્શ છે

પ્રજ્ઞાના દાખલા, (૫૭) શ્રી હર્ગિહર ભટ્ટ—‘નિરસિમાન’ (૫૮) શ્રી પતિલ—‘સદ્ભાવના’ (૫૯) શ્રી રાયપ્રસાદ શુક્લ—‘ઝાંખી’ (૬૦) શ્રી ‘ઉપવાસી’—‘આત્મદીપો ભવ’ જુનુ “વૈષ્ણવ જન તો તેને કહિયે”—આ વર્ગનુ ગણાય શ્રી પૂજાલાલના સોનેટ (૬૧, ૬૨, ૬૩) ‘હિડ’, ‘આત્મવિહગમ’, ‘મરણવિયા’, અને (૬૪) ‘કલ્યાણવિભૂતિસાગર’, એ અન્યોક્તિ (૬૫) શ્રી ‘સુધાશુ’—‘કસારાના કોયડો’ (૬૬) શ્રી રા નિ પા—‘એક કારમી કહાણી’ બાપા, માડણી, લયમા પુગણી ઢપની આ કૃતિનો સાર

અગમનિગમ—દાખલો એક જ, અપ્રકટ અહીં જર્તો કૃપા કરીને ખેંચીવાર પ્રકટ કરવા રમ આપે છે (૬૭) શ્રી સુદર—‘અજ્ઞાન સુરસિ’ આ જાતિની કવિતાના અધિદારી પિરલ, અને જાણી તેઓ સામાન્ય પ્રતિના રસિકો જેને શ્રેષ્ઠ સારી મનોહર કવિતા, ઢલા આદિ માને છે તેના ઉપગથી એમનો ભાવ પણ ઓસરી ગયેયો હોય છે

ન્યારા પે ડા—આપણી કાલમયાદમા રચાયલા સાહિત્યમા તો શ્રી ક મા સુનશી

ની કૃતિઓમાંથી કવિત્વમય આવેશમય ઉચ્ચ ભાવનાઓ તેજસ્વી હોઈ કવિત્વમય ગદ્યના નમૂના મળે છે. આ બેત્રણના માત્ર નિર્દેશ સાથે કલાપીના કાશ્મીરના પ્રવાસમાંથી એક મહાવાક્યની શૈલીમાં લખાયેલો દાખલો પણ ઉતાર્યો છે.

દર્શન ૪ થું

ચર્ચેલા વિષયોનો વિગતવાર સાર

લિરિકેટર—

(૧) બોધકાવ્ય (ડાઇડેક્ટિક પોએટ્રી didactic poetry) આ વ્યાખ્યાનોમાં ચર્ચ્યાં જ નથી; (૨) વર્ણનકાવ્ય (નેરેટિવ પોએટ્રી narrative poetry) અને તેને મળતાં. (૪) આખ્યાન કાવ્ય (સ્ટોરીઝ ઇન વર્સ stories in verse). (૪) અને આમાં ઉદાત્ત ભાવો ચારિત્રનિરૂપણ તથા પાત્રોનાં ચારિત્ર સાથે બનાવપરમ્પરાનો કલાકૌશલ મેળ સાધીને રચાતાં—ખણ્ડકાવ્ય, (૫) મહાકાવ્ય, અને (૬) નાટક—નાટિકા. એકાકી એક જ વા થોડાં દૃશ્યવાળી તે નાટિકા. પૂરતી લખ્યાઈનું, વધારે અડ્ડોવાળું તે નાટક.

લિરિકેટની જેમ વર્ણનકાવ્યો, આખ્યાનકાવ્યો અને મહાકાવ્યો મૂળ ટુંકી રચનાઓ (બેલેડ ballad) માંથી ધીરે ધીરે મોટાં થતાં ગયાં છે. 'ટુંકું' મહાકાવ્ય તે ખણ્ડકાવ્ય.

લિરિક જાતિનો મહિમા અર્વાચીન કાળમાં વધતો ગયો છે. પણ આગલા સૈકાઓમાં મહાકાવ્યો અને ઉત્તમ નાટકો જ સારામાં સારી કવિતા ગણાતાં.

આખ્યાનમાંથી મહાકાવ્ય કે મહાકાવ્ય જેવું નાટક મહાકવિની કલા સર્જે છે તેના દાખલા લેખે મહાભારતમાંના શકુંતલોપાખ્યાન જોડે કાલિદાસના અલિંગાન શકુંતલા નાટકની સરખામણી.

મહાકાવ્ય સંજ્ઞ શકે તે જ મહાકવિ. મહાકાવ્યની મહત્તા ને અમરતા એની લખ્યાઈને લીધે નથી; એની કલાને લીધે છે, એમાંના ભાવોની ઉદાત્તતાને લીધે છે, એમાંનાં આદર્શ પાત્રોને લીધે છે, એમાંથી ઝમાનાઓ અને સૈકાઓ લગી કાવ્યરસિકોને કાવ્યમુદ્રા અને અખૂટ ધ્વનિઓ મળ્યા કરે તેને લીધે છે.

ઊંચાં પદ અને અસાધારણ માન આપવામાં સમજુ પ્રજા વિવેકી એટલે કબૂત્રસ વા ચીકણી જ હોય. એવાં માન અને પદ સસ્તાં થઈ જાય તેમાં કલાની કવિતાભાવનાની અને સંસ્કૃતિની પડતી છે. ગુજરાત અને ગુજરાતીનો મહાકવિ એક પ્રેમાનંદ. તેનો અરો-અરિયો કે તેનાથી ચડિયાતો નીવડી આવે એવા કવિને જ સમજુ ગુજરાત 'મહાકવિ' ગણે.

ટુંકું પણ ઉદાત્ત ભાવો (આદર્શ પાત્ર-પાત્રો) અને કલાવાળું આખ્યાન હોય તેને ક્યું નામ આપીશું ? ખણ્ડકાવ્ય ? ઉપાખ્યાન ? આખ્યાનક ? પ્રસંગકાવ્ય ? માત્ર આખ્યાન અને ટુંકું તે આખ્યાનક; લાંબાના પેટામાં ટુંકાં આખ્યાનો હોય તે ઉપાખ્યાનો.

ખણ્ડકાવ્ય શબ્દ સંસ્કૃત પરિભાષામાં જરા જુદી રીતે વપરાયો છે. તો આજ લગી જેને આપણે ખણ્ડકાવ્ય કહ્યાં છે, તે ગુણોવાળી રચનાઓને મહારી સૂચના છે કે પ્રસંગ-કાવ્ય કહેવાં.

આ વિષે ' સાહિત્યદર્પણ ' માંથી મહાકાવ્ય અને ખણ્ડકાવ્ય શબ્દોની વ્યાખ્યા ટાંકીને ન. ભો. દિ. અને શ્રી રામનારાયણના કંઈકે લિન્ન મતોની તપાસ.

પ્રસંગકાવ્ય શબ્દને ખણ્ડકાવ્યના અર્થમાં વાપરવો તો ધ્યાનમાં રાખવું કે કેવળ

પ્રાસંગિક કાવ્ય (અમુક પ્રસંગના વર્ણનમાત્ર) થી આપણી પગિબાપાની પ્રસંગકાવ્ય જાતિ ભિન્ન અને ઉચ્ચતર વસ્તુ છે

કાંતના ' વસતવિજય ' વિષે શ્રી રામનારાયણના એકમતની ચર્ચા પ્રમુખ ગદ્યાલોક દાખલા—સ્થલસ કોચને લખેને—માત્ર ૧૧, ચર્ચા સાથે (૧) શ્રી સુદ—' પાંદડી ', (૨) શ્રી ગણપત ભાનસાર—' દશરથનો અંતકાળ ', (૩) શ્રી નર્મદાશંકર ભટ્ટ—' શાપ-સભ્રમ ', (૪) શ્રી દ્વીપકથા—' રાજ દશરથની અંતઘડી ', (૫) શ્રી શ્રીધગણી—' સ્વરાજરક્ષક ', (૬) શ્રી ઉમાગદગ જોષી—' કલાનો ગાદીદ ', (૭) શ્રી સુદરશ બેટાઈ—' મોરખાઈનો શુદ્ધત્યાગ ', (૮) શ્રી રમેશ્વરશિખર—' ત્યાગખત ', (૯) એ જ કવિ—' મુલેખા ', (૧૦) શ્રી સુદરશ બેટાઈ—' લોચનદાન ', (૧૧) શ્રી રામનારાયણ પાંદડ—' એક મધ્યા '

કવિનું કવિત્વ વિષયપસદગીમા પણ છે અગર તેના ઉપર અવલમ્બે છે અદ્યોપરમણીય પણ લગી જ વિષય ઉપર કાવ્ય ગ્યવૂ જ ગાને?

ફેન્સી અને ઇમેજિનેશન—કલ્પપરી અને કલ્પદેવ વચ્ચે કલારિન્ને ડરેલી વિવેક અલકારો પણ અતિલઘુ હોય, વિશાળ ક્ષેત્રને લલમની એક લટીરે ચિત્રી આપે એવા ય હોય કાલિદાસના વિરાટ અલકારોના દાખલા

સાહિત્ય અને વિવેચનાનો અવિનાશાવ મગ્નન્ધ કલાસર્જન એક પ્રવૃત્તિ છે, કોઈપણ સક્રિય પ્રવૃત્તિ બુદ્ધિની સાક્ષીએ, બુદ્ધિના સહકારે બુદ્ધિ દોરતી જાય, વિસ્તારતી જાય, સક્રિયતાની જાય તે મર્યાદાઓમા, બુદ્ધિ મજૂર રાખે તે રૂપે આવે છે કવિ છે તે વિવેચક પણ છે, હોવા જોઈએ સારો વિવેચક નહીં તે સારો કવિ—સારી કવિતાઓનો સર્જક—અકસ્માત જ અને વિવેચનની નળખાઈએ મર્જન આદિમા, મધ્યમા કે અતમા બગડ્યા કથળ્યાના અને દાખલા આપી શકાય

ન બો દિ એ ડરેલી ગુજરાતી સાહિત્યની એવાઓમા એમની જેને એમના ગદ્ય અને એમના કવિતાસાહિત્ય રૂપતા હું વધારે મોટી ગણુ છુ (૧) બાપાશાસ્ત્રી લેખે એમની સેના આ નિયમ ઉપરના એમના લખાણોમા એમનો આપણા મધ્યકાલીન વાડમયનો પરિચય ફેરવે તો અદ્ય છે તે જણાઈ આવે છે એમની વિષયપ્રતિપાદનપદ્ધતિમા પણ મોટા હોય છે જેથી શ્રદ્ધાળુ વાચક પણ કટાણે છે, અને તોપણ સાગ વૈયાઙ્ય અને આ વિષયમા એમને સ્થાયી રસ એટલે એમણે ફેટલાક મહત્વના સિદ્ધાન્તો તારવી આપ્યા છે (૨) પણ એમની શ્રેષ્ઠ એના તો એમણે પેલા પ્રાચીનકાવ્યમાળામાના "નાટકો" ને પ્રેમાનન્દને નામે ચડતા અટકાવ્યા તે આ વિષયમા ન બો દિ એ પોતાની પ્રતિષ્ઠા આમા પક્ષમા નાખી ન હોત તો આપણુ મોળુ ગુજરાત તો એ નાટકોને પ્રેમાનન્દની કૃતિઓમા સામેલ કરી લેત, એમ માનુ છુ

વિવેચનામા ય સત્યનિષ્ઠા મોટી વસ્તુ છે જેમ ઇતિહાસમા પક્ષાપક્ષી ચાલ્યા જ ડરે એવી વસ્તુ હોનાવી ઇંગ્રેજ કવિતાના ઇતિહાસમાથી રોમાન્ટિક—કલાસિકલ, લેક પોપેટસ, ઇમેજિનિસ્ટસ, વગેરેના દાખલા ઇમેજિનિસ્ટસના સિદ્ધાન્તો વીચમી મતીના ઇંગ્રેજ કવિઓમાનુ "અશ્વત્થ" "ક્રિસ્ટોફર" જ લાગે એવા આદર્શોમાળુ એક મડળ, આ મડળની ભાવના

વિવેચનાનું એક કાર્ય દુર્બોધને સુબોધ કરવાનું છે. આમવર્ગને પણ સુગમ તે જ કલા, કવિતા આદિ ઉત્તમ એ મન તો તુચ્છ છે, હમેશાં પ્રામાણિક પણ નથી હોતો. મધ્યમ વર્ગના નીચલા થરોમાં શાળાકેળવણી આદિના સંસ્કાર એવા આછા અને છીછરા હોય કે એ સંસ્કારો છેક ભૂંસાઈ જવા ના પામે તે માટે સુધરેલી પ્રજ્ઞાઓ ઉત્સવ, મેળા, સંમેલન, યાત્રા આદિ અનેક પ્રવૃત્તિઓ આદરે છે અને આમ આ મોટા વર્ગમાંથી કેટલીક વ્યક્તિઓ સારી પેઠે સંસ્કારી પણ બની જાય એ હકીકત છે. પરંતુ સમાજ આ પ્રમાણે તેમના સંસ્કાર, સુરુચિ આદિને પોષવાની પ્રવૃત્તિઓમાં મન્દ હોય, ત્યાં આ વર્ગના ય ધણા મોટા ભાગને કલા કવિતા આદિ મોટે ભાગે દુર્બોધ રહે, અગ્રાણ નીવડે, તેમાં તેમનો દોષ નથી કે નથી કવિતા, કલા આદિનો દોષ. એટલે આપણે અત્ર તો તે જ દુર્બોધતા વિચારવાની છે, જે માટે કવિને કે વિવેચકને પોતાને જવાબદાર લેખી શકાય.

કવિ અને કવિની શૈલી એની કૃતિઓની દુર્બોધતા માટે જવાબદાર, એવો સૌથી ભારે દાખલો મિલ્ટન છે. પૂરેપૂરી ભોગ્યવસ્તુ તો એ કવિતા જે ઇંગ્રેજ રસિકો પ્રાચીન ગ્રીકલેટિન કવિતાના પરિપક્વ પંડિતો હોય તેમને જ, એ તેની વિશિષ્ટતાને લીધે શું એ કવિતા બીજા સામાન્ય રસિકોને એટલી સુગ્રાણ નહીં માટે ઉતરતી ગણી શકાશે ખરી ?

શેક્સ્પીયરની સોનેટોનો દાખલો બીજા જાતની દુર્બોધતાનો દાખલો છે. એ સોનેટો-માંનાં પાત્રો કોણ ? તેમના વિષે કવિ સોનેટોમાં શી શી હકીકતને સ્પર્શે છે ?—એ તમામ સુગુપ્ત રહે એ પ્રકારે જ કવિએ એ સોનેટો લખી છે અને તેમાં સારો વિન્ય મેળવી શક્યો છે.

કાંતની કેટલીક કૃતિઓ જુવો. એનો આશય છે સ્વીડનબોર્ગી સિદ્ધાન્તો નિરૂપવાનો તેમની પ્રશસ્તિનો, અને સાથે સાથે આ પોતાનો સાચો અર્થ સ્પષ્ટ હોય તો તો એ કૃતિઓને, ભાષા, સંગીત આદિના ગુણો ઉત્તમ હોય તથાપિ, વાચકો તો હિંદુ એટલે નિન્દે જ. પોતાની કૃતિઓ લોકપ્રિય બને એવા આશયથી કવિએ શ્રેષ્ઠોનો એવો પ્રયોગ કર્યો છે કે વાચકો જે અર્થ સમજે તે ઉપરથી એ કૃતિઓને ચાલ અને તેમાંથી પોતાને તો ઇષ્ટ અર્થ મળે જ મળે. બેશક દુર્બોધતાના આવા દાખલા અત્યંત વિરલ.

વિષય જાતે એવો દુર્બોધ હોય કે કવિ તો બનતું કરી છૂટે તથાપિ સુગ્રાણ ના જ બને, એમ રહસ્યવાદી કે અગમનિગમના સાહિત્યવાદમયમાં જોવામાં આવે છે. અને મિસ્ટિકોમાં પણ પન્થો હોય છે, દરેક પન્થ પોતાને સર્વોપરિ ગણાવવા ઇન્તેજાર હોય છે: એટલે તે ધણી કૃતિઓમાં વચ્ચે વચ્ચે પન્થના ખાસ સંકેતો જાણે તે જ સાચો અર્થ ગ્રહે, બીજા ભુલભુલામણીમાં ફૂટાયા કરે, એવું લખાણ સારી પેઠે હોય છે.

નાટકોનો અર્થ ગ્રહણ કરવામાં પ્રેક્ષકને કાવ્યના શબ્દો ઉપરાંત પાત્રોના અભિનય, દશ્યની વિગતો, વસ્તુનો પ્રવાહ આદિ સારી પેઠે મદદ કરે છે, એટલે એમાં શાબ્દિક દુર્બોધતાનું પ્રમાણ આ શ્રાવ્યકૃતિના કરતાં વિશેષ હોય તે પણ નબી જાય છે.

દૂરાન્વયે, ક્લિષ્ટાન્વયે, શબ્દાડમ્બરે, માત્ર વાક્યક્રિયામાં કવિ તણાય ત્યાં એમ અનેક રીતે જુદાં જુદાં કારણે દુર્બોધતા આવે છે. વિષય, કલ્પના વગેરે અત્યંત અપરિચિત હોય તેવી કૃતિ દુર્બોધ રહે છે. વ્યવહારુ વિવેચક આવી દરેક દુર્બોધતાને સમજી લેવા, સમજાવવાના કાર્યને ઉપયોગી ગણે.

આ પંખી સંગીત અને કવિતા વચ્ચેના સામ્ય અને ભેદ નાસ્તીય ગીતે મમત્રના ઉત્કલવાને બંને દલાના વાહન, સાધન, ઉદ્દેશ આદિની સુદૃઢ ચર્ચા જગલનાણુ થના દર્શને દુઃખી છે જેમ નહીં તે કવિતા નહીં એ મન પોષણ છે ગીત માત્ર કવિતા એ મતે નિગ્રાધાર છે કૃતિ, ગીત અને કાવ્ય બંનેના ગુણ ધરાવે ત્યાં જે ગુણોથી તે ગીત છે તે વડે તે કવિતા નથી, જે ગુણો વડે તે કવિતા ગણાવાને પાત્ર, તે ગુણોથી તે ગીત ગણાતી નથી કવિતા છે અર્થપ્રવૃત્તિ, વિચારપ્રવાહ, નિષ્ઠાસ્થિતિ, પરંતુ તેમાં નિષ્ઠા અને નિષ્ઠાના સૂરનું તેટલું મહત્ત્વ નથી જેટલું અર્થનું છે, અને અહીં અર્થ ઝાળાવીના નિષ્ઠા, ભાવ, લાગણી આદિને પોતામાં સમાવી લેના નિગ્રાણ માયનામાં વપરાય છે

‘માધુર્ય’ સામાન્ય અર્થમાં વાપર્યે તે સંગીત દલાનો ગુણ છે. સૌન્દર્ય સામાન્ય અર્થમાં વાપર્યે તે ચિત્રદલાનો ગુણ છે અર્થપ્રવાહને પોષતો અને ખીનવતો લયપ્રવાહ હોય તે ખાસ કવિતામાંપુર્ય છે આના ઉત્તમ દાખલા સાગમાં મારી ખેડેલ વર્સમાં મળે, અને આ અભિપ્રાયના ટેકામાં ત્રણ ઇંગ્રેજ દાખલા ટાંચ્યા છે, એક બ્રાહ્મિનિગનો, એક મિહિરનનો, એક વર્ડ્ઝ્વર્થનો કવિતા છે ‘આત્માની દલા’ આ એના કવિતામાંપુર્યને લઈને સેમ્સન, એગનિસ્ટીસ, ગદ્ગતલા કે રેવખવાસવદત્તા જેવા નાટક આત્માની દલાના વિગિષ્ટ માધુર્યના અમર નમૂના છે આપત્યમાં નિષ્પામાં, ચિત્રદલામાં પણ આત્માના માધુર્યના દાખલા જણાતા છે લોકમન કે દુનિયા એમને યથાયોગ્ય સત્કારે તે તેમાં એની શોભા છે એ નમૂનેદાર કૃતિઓની અમરના, ઉત્કૃષ્ટતા, લોકદહને આભારી ગણે તે તે ભીધી મતિ.

લોકમતની ધૂમકેટ સાથે સરખામણી

દલાના ઉત્તમ સર્જન બીજી મેધામાં લોકાત્મક પ્રતિભા આવી મળે ત્યાં નીપજે છે અને આ પ્રતિભાનુગુણ વિચારની એકાગ્રતા વિના નક્ય નથી એટલે કવિતા અર્થપ્રવાહ હોવાથી વિચારપ્રધાન છે બેશક ઉપર અર્થ શબ્દ વિશે તેમ અહીં વિચાર શબ્દ વિશે પણ જાણવું કે, ભાવ, લાગણી આદિના સમાવેશ અર્થ જન્ય એના વિગ્રાણ માયનામાં તેને અત્ર વાપર્યે છે મૌલિન્ના, સર્ગદત્તા દલાનું નાક છે વર્ડ્ઝ્વર્થ દે છે કવિ પોતાની કૃતિમાં એવો પ્રદાશ, એવો સન્દર્ભ ઉમેરે છે જે નથી આ જમીનનો નથી આ દગિયાનો.

આપણી અર્ચાચીન કવિતાનો સક્રાન્તિકાલ નર્મદદલપતથી છેક આજ લગી લગભગ મો વર્ષ જેટલો લાંબો ચાલ્યો પણ હવે તે પૂરો થવામાં હોય એવા ચિહ્નો દેખાય છે આપણી કવિતાનું મહેને તે બિજાણ લાગે છે

તા ૬—આ ચાર દશનો ઉપગત ચોપડીને અતે એ ચર્ચાઓથી અલગ તથાપિ વત્તાઓજ ઉપગ્રિય થના કેટલાક જાતે વિચારણીય વિષયો ઉપર લાખા ટિપ્પણો ઉમેરેલા છે, પરંતુ તે ત્યાં પણ અતિસંક્ષેપમાં સ્પર્શેલા છે, એટલે નિઃશ્વાસુએ તે ચોપડીમાં જ જોઈ લેવા ઇચ્છે છે ?

૧ વિલાવિસ્તાર વ્યાખ્યાનમાળામાં પ્રો. ઠાકોરે આપેલા “નવીન કવિતા”ના વ્યાખ્યાનો (જે કર્તા તરફથી જહાર પડવામાં છે, તે)માંના ૩-૪ દર્શનનો આ સ્માર છે

દીવાન બહાદુર અંબાલાલભાઈ

શ્રી. હિંમતલાલ ગ. અંબારિયા

વિશ્વક્રમના અણુઅટકયા સંચાલનમાં વિવિધ ઘટના અનિવાર્ય છે. જળ ત્યાં સ્થળ અને સ્થળ ત્યાં જળ બનવાના પ્રસંગો અત્યંત વિરળ હોવા છતાં સો પચાસ વર્ષે નાના મોટા સ્વરૂપે દૃષ્ટિગોચર થયા જ કરે છે. કુદરતની ઇતર સૃષ્ટિમાં પણ નાના મોટા અવતારી પુરુષો આવ્યા કરે છે એ આજ સુધીનો અનુભવ છે. યુગપ્રવર્તક કે યુગપરિવર્તક મહાપુરુષો જગતમાં ઊંચું સ્થાન પામેલા હોવાથી તેવા મહાપુરુષોના કાળને સફળ અને સરળ બનાવનારા, તેમને માટે ભૂમિ તૈયાર કરનારા, તેમની આગાહી પુકારનારા અને તેમનાં કામોની પ્રાથમિક પિછાન આપનારા કેટલાક કાર્યકરો સર્વ પ્રદેશમાં મહાપુરુષોના પહેલાં યથાકાળ પ્રકટ થાય છે. આવા કાર્યકરો પ્રામાણિક રીતે કામ કરનારા હોય છે, ઊંચા લક્ષ્ય માટે દૃષ્ટ અત્યંત ઊંચી રાખનારા હોય છે, ઉમદા ભાવનાઓના પ્રચાર અને પ્રસાર માટે ખૂબ શ્રમ ઉઠાવનારા હોય છે, પરંતુ મહાપુરુષની ત્યાગદૃષ્ટિ કે મહાપુરુષનાં બુદ્ધિતેજ નહિ હોવાથી તેવા કાર્યકરો સામાન્ય પુરુષો જ ગણાય છે. સમાજના ઉપકારક અવશ્ય બને છે, કોઈ કોઈ પ્રસંગે ઉદ્ધારક પણ બને છે, પરંતુ પ્રભુદત્ત-શક્તિ મર્યાદિત હોવાથી, અને સમયપરિપાક પૂર્ણફળદાયી ન હોવાથી આવા કાર્યકરો જગતના પ્રવાહમાં બહુ ધ્યાન ખેંચનારા બનતા નથી. છતાં પણ તે કાર્યકરોની અસર થયા વગર તો રહેતી જ નથી. તેવા કાર્યકરોમાં કેટલાક જાણીતા થાય છે, એટલું જ નહિ પણ સમાજમાં માનીતા અને પૂજનીય પણ બને છે. આવા કાર્યકરો મહાપુરુષ કે મહાત્મા ભલે ન ગણાય, પણ સમર્થ તેજસ્વી અને વિશિષ્ટ વ્યક્તિ તરીકે તો અવશ્ય ગણાય છે. તેવી વ્યક્તિઓને મહાત્મા ન ગણીએ તોપણ લઘુ મહાત્મા તો અવશ્ય કહેવા જોઈએ.

આવા લઘુ મહાત્મા હિન્દમાં અને ગુજરાતમાં પણ વખતે વખતે અવતાર પામ્યા છે—તેઓ યુગના જાણનારા હોય છે, યુગને નવાં નવાં દર્શનની ઝાંખી કરાવનારા હોય છે, યુગને આત્મચિંતન અને ભવિષ્યદર્શન માટે પ્રેરનારા હોય છે. પોતાના કામમાં હંમેશાં એક-નિષ્ઠ અને ઉચ્ચાશયી હોવાને લીધે સમયના વાતાવરણ પર અસર કરનારા બને છે. સામાન્ય જીવન જીવનારી વ્યક્તિઓમાંથી તે જુદા પડી આવે છે અને સમકાલીન સમાજનું ધ્યાન ખેંચ્યા વગર રહેતા નથી. મહર્ષિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે, શ્રીયુત ગોખલે, શ્રી. દાદા-ભાઈ નવરોજી લઘુ મહાત્માઓમાં ઊંચું સ્થાન પામે તેવાં કામ કરી ગયા છે. ગુજરાત બહાર જન્મેલા પણ પોતાનો સર્વ પ્રભાવ ગુજરાતમાં જ ખર્ચી ગયેલ સ્વામી શ્રી. સહજ-નંદને તો ઘણી રીતે મહાત્મા જ ગણવા જોઈએ. તેવી જ રીતે દયાનંદ સરસ્વતીને પણ મહાત્મા જ ગણવા જોઈએ. ગુજરાતમાં જન્મી, ગુજરાત બહાર કામ કરી ગયેલા તે પણ એક ખરેખરા મહાત્મા જ હતા. આ બધાઓએ જે જે કામ કર્યાં છે તે બધાં કેમ જાણે મહાત્મા ગાંધી માટે પૂર્વપીઠિકા તૈયાર કરવાના હેતુથી જ વિશ્વનિયંતાએ તેઓને વિશ્વક્રમમાં ગોઠવ્યાં હોય એમ માનવું પડે છે. ગામડાંઓની શુદ્ધિ અને ગ્રામજનનાં જીવન માટે સહજ-નંદ સ્વામીએ કેટલો બધો શ્રમ લીધો હતો; શરીરના આરોગ્ય માટે, ઢોંગના ત્યાગ માટે, અછૂતીનિવારણ માટે શ્રી. દયાનંદ સરસ્વતીના પ્રયાસો ગાંધીજીના પૂર્વાવતારના જ પ્રયત્નો

ગણી શકાય હિન્દી માટે આગ્રહ તે બન્ને મહાત્માનો એટલો બધો જાણ્યો હતો કે તેમના આગ્રહને લીધે ગાંધેગાંધી અને સભાએ મહાત્મા વર્ષો પૂર્વે હિન્દીભાષાનો ઉપયોગ થયા હોયો હતો.

આવા મહાત્માઓના અનતાર પહેલા, તે તે વિચારોનો પ્રચાર કરનારા અનેક લઘુ મહાત્માઓ દેશમાં જન્મ લેતા માલૂમ પડે છે, આવા લઘુ મહાત્માના જીવનની દૃઢ કરનારા અને સામાન્ય લોકોની નજર આગળ તેમનું સંસ્કરણ બતાવનારા કોઈ મધ્ય નીકળતા, તે તેવા લઘુ મહાત્માના કાર્યો અજાણ્યા અને અસર વિનાના જ રહે છે પરંતુ પાછા ફરી કોઈ કોઈ પ્રગસક કે મૂળગરી મળી જાય છે અને આવા લઘુ મહાત્માના કામોને સમાજને બતાવી આપી, તેથી સમાજને થયેલા લાભો સમજાવે છે.

અબાલાલભાઈ આવા એક લઘુ મહાત્મા હતા, એમ તેમના જીવનનો અભ્યાસ કરનારને લાગ્યા વગર રહેશે નહિ.

જીવનના પ્રારંભમાં જ જન્મ ગયા ત્યાં હમેશા આગળ આવ્યા—જે કામ હાથમાં લે, તેમાં સફળતા મેળવે, એટલું જ નહિ પણ પ્રતિસ્પર્ધી સમર્થ વ્યક્તિઓને પણ ચાપ આપી, પ્રથમ સ્થાન પોતે જ પડાની લે હાલના જુનાનિયમોએ જગ જાણવા, સમજવા, અજમાવવા જેવી તેમના અભ્યાસના પ્રારંભની જ એક વાત છે એટલેજ નહીં કોઈએજ અભ્યાસ કરના ગયા મેટ્રિકમાં છત્ર બાપા ગુજરાતી હતી કોલેજમાં તે સમૃદ્ધ લેખી લેખકો પછી સમૃદ્ધતા પ્રતિસ્પર્ધીઓ અન્ય લાગ્યા એટલે પોતે લેટિન ભાષા લીધી અને થોડા જ મમયમાં તે એવી તો સરસ રીતે પોતાની ફરી લીધી કે પુણેના માર્ક્સ મેળવી, બધા પ્રતિસ્પર્ધીઓને હરાવી, 'કોલેજની એડની એડ-કોલેજિયલ ખેતર મેળવી લીધી વિદ્યાર્થીઓએ જાણના જેવા એડ બીજા પ્રસંગ પણ નોંધવા જેવા છે પોતાના ઐચ્છિક વિષય ઇતિહાસ શ્રુપ હતો—તેમાં વાચવું બહુ પડે, અને છતાં પરીક્ષામાં પૂરેપૂરા માર્ક્સ ભાગ્યે જ મળે પૂરેપૂરા માર્ક્સ મળે તેવા વિષય ઐશ્વર્યશાસ્ત્રનો અબાલાલભાઈને પરીક્ષામાં પહેલા આવવું જ હતું એટલે પોતે પોતાના ઇતિહાસાદિષ્ઠનો વિષય છોડી, ગણિત-શાસ્ત્ર લીધું અને ગણિતશાસ્ત્રમાં કોલેજમાં સર્વોત્તમ ગણાતા પ્રતિસ્પર્ધીને હરાવી પોતે બહેલે નબરે આવ્યા.

આ બનાવો ગમે તેવા નજીવ ગણાય તોપણ અબાલાલભાઈની ઉત્તમ શક્તિ અને પ્રભુએ આપેલી બક્ષીસનો સદુપયોગ કરવા તેમની ભક્ષમતા બ્રહ્મપણે બતાવી આપે છે આપણા જુવાન વિદ્યાર્થીઓમાં આવી હોશ, આવી તમજા, આવી આગ્રહ, આવી નિષ્ઠા વધારના હોય તો દરેકે દરેક વિદ્યાર્થીને આવા લઘુ મહાત્માઓના આવા આના કાર્યોની ખૂબ પિંછાન આપવી જોઈએ.

શ્રી અબાલાલભાઈ પોતાના જમાનાથી ખૂબ આગળ હતા—મહાત્માઓમાં જે ભવિષ્ય-દર્શન હોય છે તે અબાલાલભાઈના દરેક આચારમાં અને દરેક વિચારમાં દેખાઈ આવે છે કેજનણી માતૃભાષા દ્વારા આપવાથી મગજનો સાચો વિદ્વાસ થાય છે અને જ્ઞાન પચી જાય છે એ ખ્યાન આખી દુનિયામાં સ્વીકારાયેલા હોવા છતાં હિંદમાં તેના સ્વીકાર મટિ મહાત્મા ગાંધીજીની તરફદારીની જરૂર પડી હતી પરંતુ મહાત્મા ગાંધીજીની પહેલાં પણ તે ખ્યાલ વણાડને સૂચ્યો હતો અને કોઈ કોઈએ તેનો અમલ પણ કર્યો હતો પરંતુ તે

કાર્યકરો સાધારણ શક્તિવાળા હોવાથી તેમના વિચાર આચાર, કૂવાની છાંયડીની પેઠે, ત્યાં ને ત્યાં સમાઈ રહ્યા. અંબાલાલભાઈનો તેવો મત ૧૮૮૪ થી હતો એ તો હમણાં ચરિત્રવાંચનથી જ જાણવામાં આવ્યું. આ લેખક આપમતિથી જ ૧૯૦૧-૨ ની સાલથી હાઈસ્કૂલના વર્ગોમાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને સંસ્કૃત ગુજરાતી દ્વારા જ શીખવતો. તેના પ્રત્યક્ષ લાભો એટલા બધા હતા કે ગોંડળની સંગ્રામણ હાઈસ્કૂલનો વિદ્યાર્થી મેટ્રિકમાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ કે સંસ્કૃતમાં ભાગ્યે જ નાપાસ થયો હશે. કેન્દ્ર રેવોલ્યુશન કે ફ્યુઝલ સિસ્ટમ જેવા વિષય બીજા શિક્ષકોને બહુ માથાકોડિયા લાગતા, તે આ શિક્ષકને રસભર્યા લાગતા; એટલું જ નહિ પણ તેના વિદ્યાર્થીઓને પણ ખૂબ રસ આપનારા અને ઉત્કંઠાથી શીખવા જેવા લાગતા. સંસ્કૃત તો એટલું બધું સહેલું લાગતું કે લગભગ બધા જ વિદ્યાર્થી ઓ-એ જ વિષય પસંદ કરતા. ગુજરાતી ભાષાદ્વારા મળતું શિક્ષણ સંગીન થતું, સરલ પણ લાગતું. બીજા સંસ્કૃત શિક્ષકો ચાર વર્ષમાં પણ જે શિક્ષણ કાર્ય પૂરું ન કરી શકતા, તે બધું કામ માત્ર ત્રણ જ વર્ષમાં સંપૂર્ણ થઈ શકતું એ પ્રભાવ માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણનો જ હતો. આવાત આજથી પાંત્રિસ-ચાલીસ વર્ષ પહેલાંની છે. તે વખતે યુનિવર્સિટીમાં તો અંગ્રેજીમાં જ જવાબ લખવા પડતા. એટલે એકવાર ગુજરાતીમાં ક્યાં પછી ફરી પાછું અંગ્રેજીમાં કરવાનું તો રહેતું જ. પરંતુ વિષયજ્ઞાન પાકું થઈ ગયેલું હોવાથી પછી તો માત્ર ભાષાજ્ઞાન પૂરતી જ માથાકૂટ રહેતી. પાંચેક વર્ષ હાઈસ્કૂલમાં કામ કર્યા પછી, સંજોગો બીજે ખેંચી ગયા એટલે એ પ્રયોગ ચાલુ રાખી શકાયો નહિ, પરંતુ ખરું શિક્ષણ આપવા માટે, શિક્ષણકાર્યને સરલ અને સહેલું કરવા માટે, શિક્ષણ સફળ બનાવવા માટે માતૃભાષા જ અત્યંત ઉપયોગી છે. એટલું જ નહિ પણ માતૃભાષા જ ઉપયોગમાં લેવી જોઈએ એમ મહાત્મા ગાંધીજીના આવ્યા પહેલાં પણ આ લેખકના જેવા નમ્ર કાર્યકરોને અને અંબાલાલભાઈ જેવા જાણીતા કાર્યકરોને સૂઝતું હતું. યુગમાં પરિવર્તન કરાવવા એટલું સામર્થ્ય બધા કાર્યકરોમાં ન જ હોય, એટલે લઘુશક્તિ કાર્યકરોની અસર બહુ બહાર પડતી ન થાય, છતાં દરેક નાની સરવણી કૂવાના ભંડારમાં મદદરૂપ થાય છે તેમ આવી આવી અસરોએ સહેજસાજ પરિણામો આણ્યા હોય એ બનવા જોગ છે. અંબાલાલભાઈ જેવા કાર્યકરની તો આખા ગુજરાતમાં અને ગુજરાતની બહાર પણ સારી પ્રતિષ્ઠા જામી હતી એ જીવન વાંચનાર પ્રત્યક્ષ કરી શકે એમ છે. ૧૯૦૨ની સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ તરીકે તેમને જ નીમવા જોઈએ એમ સમજાવવા માટે સરંદીરોજ-શાહ મહેતા મુંબાઈથી ખાસ અમદાવાદ આવ્યા હતા, અને અમદાવાદની જનતા કે અમદાવાદના કામ કરનારા નહોતા જાણતા એ વાત સરંદીરોજશા મહેતાએ હિન્દને જાણાવી હતી કે મૂગું મૂગું અને શાંત કામ કરનાર અંબાલાલભાઈ એક સમર્થ વ્યક્તિ—લઘુ મહાત્મા હતા.

અંબાલાલભાઈ રાજકીય બાબતમાં તે વખતના હિતચિંતકોની પેઠે અંગ્રેજી રાજ્યની શુભનિષ્ઠા અને અંગ્રેજી અમલની અનિવાર્યતા એ બન્ને માટે ખૂબ આગ્રહી હતા. ‘ઝેર ગયાં ને વેર ગયાં’ એમ માનનારા અને ‘હરબ હવે તું હિન્દુસ્તાન’ એમ શ્રદ્ધાપૂર્વક સમજનારા હતા. છતાં, અંગ્રેજી અમલમાં જ્યાં જ્યાં ઊણપો લાગે ત્યાં ત્યાં સ્પષ્ટતાથી અને નીડરતાથી જાહેર ઝાડીઓ કાઢવાનું કામ થોડાક જ નેતાઓ હિમ્મતથી અને મક્કમતાથી

કરતા તેવા વખતમાં અબાલાલભાઈ પણ તે કામ હવામાં જગાય નિથિલ કે મદનહોતા ને હકાઈ વડોદરામાં ન્યાયાધીશ તરીકે બતાવતા તે જ હકાઈ એમણે એકથી વધુનાર સરકારી દૂધણો ઉવાડા પાડવામાં બતાવી છે ગજકીય બાબતોમાં સરકાર મતવાદી હોવા છતાં પ્રજામતને સમજવા મમજવના એ હમેશા તત્પર રહેતા ખરી દેશમેવા માટે ગજ કીય બાબત દરતા પણ સામારિત, સામાજિક, આર્થિક બાબતો વધારે મહત્ત્વની છે એ જોનારા ધ્રુષ્ટાઓમાં પણ અબાલાલભાઈ ગણના લાયક જ નહિ, પણ મોખરે મૂકવા લાયક હતા એક ગામડામાંથી એક વિદ્યાર્થી મુબાઈ ભણવા જાય, અને વિલાયતી જોડા પહેરતો થાય, તે નજીવા જેવા પ્રમગની આખા ગામ પર અને દેશ જનતા પર ફેટલી અનર્થઙ્ગી અસર થાય છે એ અબાલાલભાઈએ એક નાની મગખી વાતથી^૧ ગુજરાતને સમજાવ્યું છે ગ્રામજનતા સાથે મળીમળી નવા વાતાવરણની સમજ યથાયોગ્ય રીતે ગામડાઓને આપી નહિ ગદાય, તો મુધાગના બધા જૂમખરાડા નિષ્ફળ જવાના છે એમ મમજવનારા મહાત્મા ગાંધીજી બહાર પડ્યા તે પહેલા પણ અબાલાલભાઈ જેવા લઘુ મહાત્મા હમ્મર દસીને તે કામ કરી ગયા હતા આપણા દેશના ભાગ્ય ફુર્જળ હોવાને લીધે આવી આવી બાબતોમાં આપણે હજી વણુ થોડું જ કરી શક્યા છીએ છતાં જે જે કાર્યક્રમે આપણને ચેતાવી ગયા છે તેને તે તે કામ માટે ધન્યવાદ તો આપવા જ જોઈએ

દેશની આર્થિક ગ્થિતિનો આધાર દેશની હુન્નર ઉદ્યોગની આવડત પર જ છે એ હકીકત સમજવનામાં પણ અબાલાલભાઈએ ખૂબ પ્રચારકામ કરેલું છે. મહેરી માટે અને ત્રાશ્રયી બનવા માટે પ્રમગો ગોધી રોધી ખૂબ ઉપદેશ આપેલો છે આપણે તે ઉપદેશ વારવાર વાચનથી તાજે રાખવો જોઈએ અને આપણા નવલોહિયા કાર્યકરોને દિશા-સૂચન મળ્યા કરે એવી ચોક્કસ વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ

અબાલાલભાઈએ ગુજરાતની એકેએક જરિયાત વિશે વિચારો દર્શાવ્યા છે અને ઉદ્ઘાગના ગ્રન્થાઓ બતાવ્યા છે અલબત્ત, કોઈ કોઈ બાબતમાં તેમની આર્પદષ્ટિ ધટતો નિરામ પામી નહોતી એ ખરું છે ખામ કરી સ્ત્રીકેળવણીના વિષયમાં અને ધાર્મિક માન્યતાઓની બાબતમાં તેમના અભિપ્રાય સામાન્ય જનતાના અભિપ્રાયની સાથેસાથ જ હોય એમ લાગે છે પરંતુ તે તે બાબતમાં પણ સત્યપ્રચારનો આગ્રહ અને સન્માર્ગની શોધ-ખોળ તો તેઓએ અનસ્ય રાખેલી છે

અબાલાલભાઈના આ બધા શ્રમ અને જીવનવ્યવસાયનો લાભ આપણો દેશ ન ઉઠાવે તો તેમાં આપણા મમાજને પાગવાગ હાનિ થવાની છે એ ગુજરાત ક્યારે સમજશે ?

એમના જીવનને પ્રત્યક્ષ કરતા એમના ભાષણો, લેખો વગેરે સુલભ ન હોય, તો તો આપણે ગુજરાતનો દોષ ઢાંઢી ન શકીએ પણ શ્રી વૈદ્યલલાલ શ્રીપતરાય દાકોગની ભક્તિપૂર્ણ મેવાને પરિણામે ઈ સ ૧૯૧૮ થી એ બંની સામગ્રી આપણી પાસે મોજુદ છે વર્ષો વધના સાથે સામગ્રી પણ વધારતા ગયા છે અને હમણા બહાર પડેલી^૨ ત્રીજી આવૃત્તિ

૧ શાન્તિદાસ

૨ સ્વ દી બ અબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈના ભાષણો અને લેખો

શ્રી નરહરિ દા પરીજે લખેલા તેમના જીવનચરિત્ર સાથે

પ્રાપ્તિમાન—નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ અને મુબાઈ ૨

ક્રીમત અદ્વી રૂપિયા

બહુ જ નજીવી કીમતમાં સંપૂર્ણ સામગ્રી રજૂ કરે છે.

આવાં પુસ્તકો મોટી ઉમરના વાંચકો પોતાની રુચિ પ્રમાણે વાંચે ન વાંચે તો સૌ સૌની ખુશીની વાત છે. પરંતુ ગુજરાતમાં બાળકો અને ગુજરાતના યુવકોને તો આવાં પુસ્તકોથી ખૂબ પરિચિત બનાવવા જોઈએ. હાઈસ્કૂલના ઉપલા વર્ગોમાં પસંદ કરેલા લેખોનો અભ્યાસ આવશ્યક કરવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીવર્ગના વિચાર-વિકાસમાં મદદ થયા વગર રહે જ નહિ. કોલેજમાં પહેલા બીજા વર્ષોમાં સમગ્ર પુસ્તકનું વાચન મનન વખતે વખતે રાખવામાં આવે તો ગુજરાતના યુવકવર્ગની કેળવણી પર શુભ અસર થયા વગર રહે જ નહિ.

આપણી શાળાઓમાં અને મહાશાળાઓમાં પાઠ્યપુસ્તકની વરણી કરતી વખતે આવી જાતનાં પુસ્તકોને બળે પાંચ પાંચ વર્ષે પસંદગી કરવામાં આવે તો દેશના વિચાર વાતાવરણને લાભકારક દિશાસૂચન મળે એમ આ લેખક માને છે.

અંબાલાલભાઈનાં સ્મરણો ગુજરાતમાં જીવતાંજાગતાં રાખવા માટે પણ ઉપર બતાવ્યો તે માર્ગ આવશ્યક છે. મોટા લોકોનાં સ્મારકો માટે તત્કાળ ભાષણો થાય છે, લેખો લખાય છે, ફાળો ઉઘરાવવાની શરૂઆત થાય છે, છતાં તેવા પ્રયત્નોમાંથી ભાગ્યે જ એકાદ બે ટકામાં ખરું કામ થઈ શકે છે. ગાંધીજી જેવા હાથમાં લે તો કરોડ રૂપિયાનું ટીળક સ્વરાજ્ય ફૂંડ સપાટામાં ભેળું થઈ જાય, કે મુનશીજી જેવા આગ્રહ રાખે તો નર્મદાશંકર જયંતી કે હેમચંદ્ર જયંતી ઊજવી શકાય. પણ તેવી નિષ્ઠા અને તેવા કાર્યકર ન મળે, તો તો સ્મારકની વાતો કાગળ પર અને હવામાં જ રહે છે. ગોવર્ધનરામ જેવા અનન્ય-બુદ્ધિશાળી, આર્ષદષ્ટિયુક્ત, પ્રતિભાશાળી અને ગુજરાતને આખા હિન્દમાં પૂજ્ય બનાવી જનાર સર્વશ્રેષ્ઠ સુધારક અને વિચારકના સ્મારકને તો ગુજરાત બાળે સંભારતું જ નથી. અલખત્ત, તેના જેવી સમર્થ વ્યક્તિની તો ઉત્તમોત્તમ કૃતિઓ જ તેમનાં સનાતન સ્મારક છે જ. તેવા મહાત્માને વીસરી જનાર ગુજરાત અંબાલાલભાઈ જેવા લઘુ મહાત્માને વીસરી જાય એમાં નવાઈ પામવા જેવું કાંઈ જ નથી કેટકેટલા લેખકોએ અંબાલાલભાઈનાં સ્મરણો તાજાં રાખવા માટે પોતપોતાના લેખોમાં ઇસારા કર્યા છે—તે બધા ઇસારા માત્ર પુસ્તક-પાઠીને જ તત્કાળ ઉલ્લાસ આપે છે—વાસ્તવિક રીતે તો કશું જ બન્યું નથી.

ગુજરાત બીજું કાંઈ ન કરી શકે તોપણ દરેકે દરેક લાયબ્રેરીમાં અંબાલાલભાઈની કૃતિને સ્થાન આપી શકે. અંબાલાલભાઈનાં ભાષણો અને લેખો તથા અંબાલાલભાઈ વિશેનાં લખાણો હાઈસ્કૂલો અને કોલેજોમાં અભ્યાસક્રમમાં સમાવી શકે અને એ પ્રમાણે એ લઘુ મહાત્માને અંજલિ આપી તેમના સદ્બોધનો લાભ પામી કૃતાર્થ થાય.

એક બીજી પણ સેવા થઈ શકે એવી છે. જો કે તે માટે જે શક્તિ અને જે બુદ્ધિ તથા જે ભક્તિ અને પૂજ્યભાવ હોવાં જોઈએ તે મળવાં મુશ્કેલ તો છે જ. બોસ્વેલે જેમ જોન્સનની ચરિત્રસામગ્રી આપી છે, મોરલીએ જેમ ગ્લેડ્સ્ટનનું ચરિત્ર આપ્યું છે, તેમ કોઈ સમર્થ વ્યક્તિ નીકળી આવે તો અંબાલાલભાઈના જીવનમાં તો એટલું બધું સત્ય છે કે ખરેખરો સમર્થ લેખક એ લઘુ મહાત્માના સર્વ સંદેશોને સંપૂર્ણ વિકાસ આપી શકે અને તેથી સકળ હિન્દને પણ કદાચ બાળવાનું મળે કે અંબાલાલભાઈ માત્ર એકદેશીય લઘુ મહાત્મા નહિ, પણ સર્વદેશીય બૃહદ્ મહાત્મા હતા—માત્ર પ્રચાર અને પ્રકાશને અભાવે એ અજાણ્યા જ રહી ગયા છે.

ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ ઘડિયાળવેત્તાઓ

શ્રી: રતન' હુસ્તમજી માર્શલ

અ 'હારસી' સદીના બીજા ચળુના સૂતના નગરપાળ વીર અરદેશર કોટવાળના હવનપ્રસંગે સૂરતના સાપ્તાહિક 'દાડીયો'માં ૮૭ સમય પર સંક્ષિપ્તમાં રજૂ કરતા વીર અરદેશરના વચ દાદા મોગાબજી કાવમજીએ દિલ્હી દરબારમાં જઈ, ત્યાંની બાદશાહી ઘડિયાળ હુસ્તરી ચમત્કારસમી યત્રવિદ્યાની આનંદના દાખવી! ગહેનગાહ તરફથી ધન્યવાદ પ્રાપ્ત કરેલા તે પ્રમગનો ઇશારો કરેલો સન ૧૯૪૨માં સૂરતમાં ઇજનેરીની પગિયદ ભગતા સ્વાગત પ્રમુખે પોતાના બાપજીમાં આ વાતનો ઉલ્લેખ કરી સૂરતની યત્ર વિદ્યા માટે ગર્વ પ્રદર્શિત કર્યો હતો

આ મોરાબજી કાવસજીની પેઢે મિરઝા અને જોગાજીના કુટુંબની કેટલીક વ્યક્તિઓએ પણ ઘડિયાળી તરીકે ભારે ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરેલી અને ગાજદરબારે માનચાહ મેળવેલા એ સર્વ હકીક્ત એકત્રએ જળનાય તે કાળે એને લગતી માહિતી નીચે આપી છે

૧

સોરાબજી કાવસજી નેકસાર્ગતખાના

“સોરાબજી, પેલા શાહી તુમારની' વાત તો તમે સાબળીને ?” સૂરતના નવાબ સાહેબે સોરાબજી કાવસજીને પૂછ્યું “દિલ્હી દરબારના બાદશાહી' ઘડિયાળની ખિમારીને' ઇલાજ હતું થઈ શક્યો નથી હિંદના ઈર્ષ ઈર્ષ કારીગરો જહોમત કરીને ચાક્યા, પણ મુગલ તખ્તપતિની મુરદ પાર પડી નથી સૂરતમાં કોઈ એ કામનો જાણકાર હોય તો તેને' દિલ્હી મોકલવાને તુમાર આવ્યો છે સોરાબજી, તમારી હિંમત ચાય છે ?”

હકીક્ત આમ હતી રૂમના શહેનશાહે મહાન મુગલ મંત્રાટ અકબરને એક ઘડિયાળ સોગાહ તરીકે પાઠવેલી ધણી વરસ કામ આપ્યા પછી એ ઘડિયાળ માદી પડી, સારે ઘડિયાળ આ દેશમાં નુસુવુ જ યત્ર એટલે તેની માફગીનો ઉકેલ ઝટ થઈ શક્યો નહિ પરદેશી બાદશાહ તરફથી હિંદના મહાન ગજવીને મળેલી ભેટ એટલે એને ઉવેખી શકાય નહિ, રદ થના દેનાય નહિ એ દેગો વચ્ચેના મિત્રાચારીભર્યા મળધતી એ ઘડિયાળ પ્રતીતિ આપતી હોઈ તેને મુગલ દરબારમાં સંભાળપૂર્વક સાચવી રાખી હતી

કાળક્રમે દિલ્હીની ગાદી પર મહમૂદશાહ આવતા તેણે સન ૧૭૪૪માં એ ઘડિયાળના સમારકામ માટે ધમાધમ કરી મૂકી ઘડિયાળની' પાકી મરામત કરી બાદશાહમું દિલ જીતવાને' ઠેરઠેરના' કાબેલ કારીગરો કોશિય કરી ગયા, પરંતુ ઘડિયાળનું રસણું મટ્યું નહિ બાદશાહ ખિન્ન થઈ ગયો સૂરતમાં કોઈ કારીગર હોય તો' તેને' દિલ્હી દરબારે' મોકલવાને તેણે સૂરતના નનામગાહેબને ફરમાવ્યું

સૂરતમાં વેપાર અર્થે આવેલા કોઈ અંગ્રેજ મોરાબજી કાવસજીને ઘડિયાળની યત્રજ્ઞાની મમજણુ આપેલી, એટલે નનાબે તેમને દિલ્હી મોકલવા માટે પસંદ કર્યા; અને એ

દિલ્હીના દરબારમાં જવા બિપડ્યા પાણુ ખેરા.^૧ ફારસી પંડિત તરીકે ઉદ્ધવાડાવાળા દસ્તૂર કાઉસજી રુસ્તમજીને તેઓ સાથે લઈ ગયા.

ઘડિયાળદુરસ્તીનું કામ આજે તો સાવ સાધારણ લેખાય, પરંતુ બસો વર્ષ પર એ કામ માથે લેવામાં સોરાબજીએ દાખવેલી હિંમત સ્તુતિપાત્ર હતી. ભારે ખંતથી એ મંડ્યા અને ઘડિયાળ રીતસર ચાલુ થઈ ત્યારે જ જાણ્યા.

સોરાબજીની આ કાબેલિયત પર દિલ્હીપતિ પ્રસન્ન થયા. એમને નેક-સાચત -ખાન' (ભલી ઘડીનો સાહેબ યા સારી ઘડિયાળનો અમીર)નો ખિતાબ બક્ષ્યો અને સૂરત જવા ન દેતાં દિલ્હી દરબારમાં કેટલોક વખત રાખ્યા. દોલેદિલ સોરાબજીએ દિલ્હીના કેટલાક કારીગરોને ઘડિયાળની યંત્રકળાનું જ્ઞાન પ્રેમપૂર્વક શીખવ્યું. એથી શહેનશાહ-વધારે પ્રસન્ન થયા અને પોતાના 'દરબારના ત્રણ હજાર પાયદળ અને પાંચસો ઘોડાના સરદારનું ખાન આપ્યું.' વળી એમના એ પુત્રો બરબોરજી અને પેસ્તનજીને 'બહેરેમંદખાન, (ભલી દુઆનો સાહેબ) અને 'તાલેયારખાન' (સારા નસીબનો સાહેબ)ના ખિતાબ બક્ષ્યા. એમના વતન સૂરતના ફૂરજી યાને 'કસ્ટમંઝી' જકાત વસૂલ કરવાનો હક આપ્યો તથા સૂરત જિલ્લાને લગતાં ગાંધોમાં ક્રેટલીક જગીર ભેટ આપી.^૨

સોરાબજી માત્ર ઘડિયાળી બનવા નહોતા સખ્યા. દિલ્હી દરબારમાં લાંબી મુદત રહ્યાથી એ રાજખટપટી બાબતમાં કુશળ બન્યા. સૂરતના રાજદારી મામલા અંગે એમને ત્યાં મોકલવાની શહેનશાહને જરૂર જણાયાથી ઈ. સ. ૧૭૬૦માં એ સૂરત પાછા આવ્યા. સોરાબજી સૂરતથી દિલ્હી ગયેલા ત્યારે નવાબે ઘડિયાળી તરીકે નહિ પરંતુ પોતાના એલચીનો દરબજો આપીને મોકલ્યા હતા. દિલ્હીથી પાછા સૂરત જતાં બાદશાહે તેમને ભારે જવાબદારીનું કાર્ય સોંપ્યું હતું. "ઈંગ્રેજ કોઠીને માટે સુરતની કીલેદારી તથા દરીઆઈ સર. દારી માટેનાં ફરમાનો, તેમજ નામદાર કંપની તથા તેમની કોઠીના વડા અધિકારીઓ આતરેખલ ચાર્ટર્ડ કોમીટીઅન તથા મી. જન ઈસ્પેનસરને સાઈ જેલાત લઈ એ પાણુ મહમદ હાદીખાનની સાથે ઈ. સ. ૧૭૬૦ની શરૂઆતમાં દિલ્હીથી પાછા સુરત આવ્યા હતા. તે પછી તા. ૨જી મેએ ૧૭૬૦ને દિને સુરતના ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના વડાએ એમણેને રૂ. ૬૦૦)ની કીમતનો એક સરપાવ બહેર દરબાર ભરી ભેટ આપ્યો હતો."^૩

તા. ૯-૪-૧૭૭૨ને દિને પોણોસો વર્ષની વયે એ સ્વર્ગે સિધાવ્યા.

: ૨ :

કાઉસજી રુસ્તમજી મિરઝા ખુશરુબેગ

સોરાબજી કાવસજી પોતાની સાથે દસ્તૂર કાઉસજી રુસ્તમજીને દિલ્હી દરબારે લઈ ગયેલા એ વાતનો આગળ ઉલ્લેખ થઈ ગયો. તે વેળા દિલ્હી દરબારમાં—મુગલ ઐયામ-

૧ મુગલ-દરબારમાં જનાર પારસીઓમાં એમનો નંબર પ્રાંચમો હતો. પહેલા ચાર આ રહ્યા: (૧) દસ્તૂર મહેરજી રાણા, (૨) દસ્તૂર મહેરજી રાણાના પુત્ર કેકોબાદ, (૩) મુલ્લાં જમારુપ, અને (૪) જેમને નામે સૂરતનું રુસ્તમપરુ આજબાય છે એ રુસ્તમ માણિક.

[Gazetteer of the Bombay Province, Vol. IX, Part II, Page 197, Footnote.]

૨ 'પારસી પ્રકાશ', ભાગ ૧, પૃ. ૪૯

૩ 'પારસી પ્રકાશ', ભાગ ૧, પૃ. ૪૯

મા—ફારસી ભાષાનો મુખ્યત્વે ઉપયોગ થતો અને આ કાલિમજી ફારસી ભાષાના પંડિત હોઈ તેઓ સોરાખજી સાથે હુભાપિયા તરીકે દિલ્હી ગયા હતા એવો સામાન્ય મત છે.^૪ પરંતુ કહે છે કે તેઓને પણ ઘડિયાળની ચત્રકળાનું જ્ઞાન હોનાથી તેમણે સોરાખજીના મદદનીશ તરીકે પણ કામ કર્યું હતું.^૫

કાલિમજી રુસ્તમજીના કામથી બાદગાહ પ્રસન્ન થયા હતા અને તેમને ‘મિરઝા ખુશરો બેગ’નો ખિતાબ બક્ષ્યો હતો તથા સૂરત નજદીક કેટલીક જમીન ભેટ કરી હતી એમને મળેલા ખિતાબ ઉપરથી એમનો વગ “મિરઝા” નામે આજે સુધી ઓળખાય છે.

દિલ્હીના પાદશાહી પુસ્તકખાનાનો કુળ અખત્યાર આ વિદ્વાનના હાથમાં મુકાયેલો એ તકનો લાભ લઈ તેમણે પુસ્તકલેખખાના કેટલાક કીમતી પુસ્તકોની પોતાને હાથે નહલ કરીને સૂરત પોતાના મિત્ર દસ્તૂર ડાગુસ ફરેફુન મુનઅજગમને મોકલેલી બાદશાહનો એમના પર એટલો વિશ્વાસ હતો કે ‘પાદશાહી મોકર ગખનાર’નો ઓધો પણ તેમને બક્ષેલો.^૬

સન ૧૭૬૦ ના મે માસમાં એ સોરાખજી નેહસાનખાન સાથે પાછા સૂરત આવેલા અને સન ૧૭૮૧ માં એમનું અવસાન થયું ત્યાં તક બાકીની જીવગી સૂરતમાં જ પસાર કરેલી

૩

કૈયોજી કાલિમજી મિરઝાં

કાલિમજી રુસ્તમજી મિરઝા ખુશરો બેગનો ચત્રકળા માટેનો ગોખ અને તે બાબતની આવડત તેમના ખીજા પુત્ર કૈયોજીમાં ભિતરેલા. આ કૈયોજી બાજરાવ પેશવાના ઘડિયાળી નિમાયા હતા અને વફાદારીથી તેમની સેવા કરેલી

સન ૧૮૧૮ માં બાજરાવની પડતી ચર્ષી ત્યારે કૈયોજી સૂરત પાછા આવ્યા બાજરાવની માલિકીના બે મોટા હિમદા કરીગરીના ઘડિયાળોનું સિલામ થતા એક ઘડિયાળ ભાવનગર દરબાર માટે ખરીદાયું એ ઘડિયાળ મજદૂર દરબારમાં આવ્યેય મચેવાયેલું જણાનાય છે એ ઘડિયાળ લઈને કૈયોજી ભાવનગર ગયેલા અને ત્યાંના મહારાજ નામદાર વિજયસિંહજીના અમલ દગમિયાન દરબારના ઘડિયાળી તરીકે જીવ્યા લાસુધી કામ કર્યું

એ યુગમાં ઘડિયાળની ચત્રચના અને તેનું સમારકામ ધણા જૂજ આસામી જાણતા અને તેથી જ રાજદગ્ધારમાં તેમને સારું સ્થાન મળતું સોરાખજી નેહસાંતખાને દિલ્હી

૪ “—તેઓને (સોરાખજીને) દિલ્હી દરબારમાં ફારસી ભાષા સમજાવનારા હુભાસીયા (મુનશી) ની જરૂર માલમ પડી ત્યારે સૂરતમાં હબશી (કાલના અવરનર)ના છોકરાને ફારસી સજ્જાવાને માટે એક પારસી મુનશી જતો હતો, તેઓને હુભાસીયા તરીકે લઈને દિલ્હી જવા નીકળ્યા—હવે દિલ્હી જતી વેળાએ પોતાની સાથે જ હુભાસીયા ફારસી ભાષા સમજાવવાને લઈ ગયા હતા તે સાહદત ભેટા અથારનાનબંદો માલમ પડે છે કે તેઓ ઉદવાડેવાવા કાવસજી તે દરતુરજી રસ્તમજી રોહરીયારજીના ત્રીજા ભેટા (કાલિમજી રસ્તમજી) (જન્મ ૧૭૧૬, મરણ ૧૭૮૧) હતા, અને તેમણેને પણ ત્યાં રાખવામાં આવ્યા હતા, જે ભાગવ દરબારે માન આપી તેમને “મીરઝાખુશરો બેગ”નો એલગાળ આપેલો માલમ પડે જ એવું જણીતા કદમી દસ્તૂર મુલ્લાફીરોજીના બાબા યતા હતા.” [“અહેવાલે અરદેશર કોઠવાળ બહાદુર” (૧૯૩૦), પૃ ૪, ૫, ટિપ્પણ

૫ ‘ભાવનગરના પારસીઓનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ (૧૯૪૨), પૃ ૪૫

૬ ‘અથારનાનનામુ (૧૯૨૩), પૃ ૪૭

દરબારમાંની બાદશાહી ઘડિયાળ દુરસ્ત કરેલી, કાઉસજી મિરઝાં ખુશઃ બેગે પણ એ દિશામાં કીર્તિ સંપાદન કરેલી, પરંતુ કૈયોજી મિરઝાંએ તો ખૂદ પોતે એક ઘડિયાળ (ભાવનગરના દરબારગઢના ટાવરની મોટી ઘડિયાળ) પણ બનાવેલી.^૭

એ બાબતમાં ‘ પારસીપ્રકાશ ’ જણાવે છે—“ એવોએ પોતાની જાતિ હુશીઆરીથી સરવે કારીગરી દેશી હતીઆર અને સાંભાણુ વાપરીને ૧ મોટું મીનારાનું ઘડિઆલ ઘણા જુજ ખરચમો બનાવી ત્યાંના દરબારનાં મોલ્લામો ઊભું કર્યું હતું, અને તેને લગતા ઘંટા વગેરે હાલકાંમ પણ પોતે કર્યું હતું; જે ઉપરથી ત્યાંની દરબાર તરફથી એઓને ઘણી શાખાશી, રહેવાને ઘેર તથા બીજું કેટલુંક ધનામ મળ્યું હતું. ”^૮

પેશવા અને ભાવનગરનરેશના દરબારમાં ગૂજરાતની કારીગરી અને કર્તવ્યપરાયણતાનો ડંકો વગાડનાર કૈયોજી મિરઝાં તા. ૨૮-૧૦-૧૮૩૭ ને દિને ૭૮ વર્ષની વયે પરલોકને પંથે પડ્યા હતા.

: ૪ :

દારાજી કૈયોજી મિરઝાં

કૈયોજી મિરઝાં યંત્રકળાના જ્ઞાનનો વારસો પોતાના વચલા પુત્ર દારાજીને આપી ગયા. આ દારાજીએ વૈદ્ય તરીકે ભાવનગરમાં ભારે ખ્યાતિ સંપાદન કરેલી, પરંતુ સાથોસાથ સાંચાકામ સંબંધી પણ સારી પ્રવીણતા દેખાડેલી. ભાવનગરના “ મોટા ટાવરનું ઘડિયાળ દારાજીએ નવેસરથી રીપેર કરી તારીખ, વાર અને વર્ષના કાંટા પણ ચાલુ કર્યાનું કહેવાય છે. ”^૯ તા. ૨૦-૧૨-૧૮૭૦ ને દિને, એમનું અવસાન થતાં તેમણે સન ૧૮૬૦માં બંધાવેલ ‘ ગરકા ’માં તેમનું શરીર મૂકવામાં આવેલું.

શ્રી. ફરામજી મંચેરજી ગઝદરે લખેલ ‘ ભાવનગરના જરથેસ્તીઓનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ’માંથી દારાજી અને તેમના મિરઝાં કુટુંબને લગતી કેટલીક રસમય માહિતી સાંપડે છે. એ ગ્રંથમાં પૃષ્ઠ ૪૫ ની સામે આપેલી એક ઐતિહાસિક છબીનો ઉલ્લેખ રસપ્રદ બનશે. એ છબી તે સંવત ૧૯૧૨ ના ભાવનગરનરેશ સ્વ૦ સર જસવંતસિંહજીના દરબારનું એક સુંદર દૃશ્ય છે. એમાં વચમાં મહારાજસાહેબ બિરાજ્યા છે, એમની આસપાસ દરબારીઓ બેઠા છે અને ડાબી બાજુએ દારાજી મિરઝાં ઘડિયાળ લઈ ઊભા છે. આ ચિત્ર બેંચાણકારક છે અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તે મહત્વનું લેખાય.

: ૫ :

‘ પહેલવહેલા પારસી ઘડિયાળી ’

ઉપર જણાવેલા સોરાબજી નેકસાંતખાન ગઈ સદીના સૂરતના ઇતિહાસમાં અમર સ્થાન ઝડપનાર-વીર અરદેશર કોટવાળના પૂર્વજ તરીકે જાણમાં આવ્યા. કાઉસજી, કૈયોજી અને દારાજી આજેય પારસી કોમમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવનાર કુટુંબના હોઈ તેમને લગતો

7 “ In Bhavnagar he made entirely from, local materials a large clock for which a tower was built and which is still in order.” [Gazettser of the Bombay Province (1895), Vol. IX, Part 11, Page 197, Footnote]

૮. ‘ પારસીપ્રકાશ,’ દફતર ૧, પૃ. ૩૧૩

૯. ‘ ભાવનગરના જરથેસ્તીઓનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ,’ પૃ. ૪૫.

ઉપરનો ઇતિહાસ પાગમીઓમા કીડકીડ નાણીતો છે પરંતુ 'પહેલવહેલા પારસી ઘડિયાળી'નું બિરુદ પામનાર તે જોગાજી રતનજી અને એ ક્ષેત્રમા જ જીવન વિતાવી સારી ખ્યાતિ સપાદન કરનાર તેમના કુટુંબીઓનો ઇતિહાસ હ્રુમ્મ થઈ જાય તે પૂર્વે તેને પ્રબળની યાદમા જીવત કરવો ઘટે છે

જોગાજી રતનજી માટે હોદ્દાયા છે કે સન ૧૭૨૮મા મુબઈ આવેલા કોઈ ફ્રેંચ ઘડિયાળી પામેથી ઘડિયાળની યત્રજીનાનું સારુ જ્ઞાન તેમણે સપાદન કર્યું હતું તેમના પિતા રતનજી સોરાબજી કડવાજી કોઈ અંગ્રેજ પામે સિતાર બનાવતા શીખેલા, એટલું જ નહિ પણ ખૂબ જહેમત કરી તેમણે સિતાજી કેમ સગમ રીતે બંગલવી શકાય એ કરામત હાથ કરેલી એમના પુત્ર જોગાજી પહેલા પારસી ઘડિયાળી હોય એવું અનુમાન કરના કારણુ મળે છે

જોગાજીના પુત્ર ફરદુનજીમા દાદાનો વાજિત્ર બનાવવાનો અને પિતાનો ઘડિયાળના સમાગ્રકામનો વારસો ઊતરેલો પેશવાના દરબારમા એમણે ઘડિયાળી તરીકે કાર્ય કરેલું, અને તેથી એમને મુબઈથી પૂણા જવાનું થતું એક વેળા એમ પૂણા જતા બાજીરાવ પેશવાના માણુઓએ તેમને અટકમા રાખ્યા અહીંથી નામી છૂટવા એમણે કોઈક રીતે પેશવાનું મન રજત કરવા વિચાર કર્યો વાજિત્ર બનાવવાના હુન્નગે ઉપયોગ કરી એમણે એક સરીલી પેટી બનાવીને બાજીરાવને ભેટ મોકલી એથી બારે પ્રસન્ન થયેલા પેશવાએ ફરદુનજીને છોડી મૂક્યા તે વળી બક્ષિત્ર પણ આપી

એ ફરદુનજીના પુત્ર મચેરજી અને મચેરજીના પુત્રો જમશેદી અને એલજીએ પણ ઘડિયાળીનું જ કામ કરેલું એ બન્ને ભાઈઓ શરૂમા મુબઈના નાણીતો અંગ્રેજ ઘડિયાળીઓ 'મેથીઆસ એન્ડ ગર્ન'ને ત્યાં નોટરીમા હતા પછીથી એ અંગ્રેજ શેઠિયાઓ હમેશ માટે પોતાને વતન જતા આ ભાઈઓએ તા ૧-૮-૧૮૫૨ થી પેટી ખરીદી લઈ પોતાને નામે ચાલુ રાખી હતી 'ચીકા ઘડિયાળી' ના નામે તેઓ મુબઈમા સારી પ્રસિદ્ધિ પામેલા ૧૦

વડવાઓથી ઊતરી આવેલો ઘડિયાળીનો હુન્નર પેટી દર પેટી ચાલુ રહેવાના આવા બનાવ એણે જ હશે

આજે તો મોટા શહેરોમા ઘડિયાળીઓ સૂપરટેપલે ઉભરાય છે, ગામડામા પણ ઘડિયાળની યત્રજીનો કોઈ નાણુદાર જડી આવે છે અને પરિણામે એ વિષયમા આજે નવીનતા જેવું કશું રહ્યું નથી પરંતુ આજના યત્રજીમા ઉપર વર્ણવેલા (અને બીજા કોઈ હશે) નરવીરોએ ઘડિયાળીના કામમા મેળવેલી ખ્યાતિ અમે તે દિશામાની તેમની કીર્તિવત કક્ષમીરીની વાત આજે કેટલા જાણે છે ? સામાન્ય પ્રબળન તો બાન્દુ રહ્યા, પરંતુ ખૂદ ઘડિયાળીઓમાથી પણ કેટલાને એની પડી છે ?

પ્રેમાનંદનાં નાટકો કેનાં ?

શ્રી. વિશ્વનાથ મોહનલાલ ભટ્ટ

(‘ છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ—કલાદીપ’ના પૌત્ર)

‘રાધાવિલાસ’ નાટકના રચનાર કોણ ? રા. નાથાશંકર શાસ્ત્રી કે રા. છોટાલાલ ?

રા. ભીખાશંકર શુક્લ પોતે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહે છે કે સ્વ. નાથાશંકર શાસ્ત્રીએ ભારત નાટ્યોદ્ધારક નાટક કંપનીની પ્લેઓ—રાધાવિલાસ, સૂર્યપ્રભા, વગેરે તેમની પોતાની જ લખેલી છે અને તે છાપેલી છે. એના જવાબમાં જણાવવાનું કે રા. છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટ—‘કલાદીપ’ પોતાના હસ્તલિખિત જીવન ચરિત્રમાં શું લખે છે તે નીચેની હકીકત વાંચવાથી સાહિત્યરસિકોને માલૂમ પડશે:

“ સ્વ. નાથાશંકરે ભારત નાટ્યોદ્ધારક કંપની કાઢી. આ કંપની માટે નાટકો લખવાનું કામ તેમણે મને સોંપ્યું. મેં કહ્યું—હાલનાં સાધારણ લોકરંજક નાટકો હું નહિ લખી શકું, માત્ર સંસ્કૃતમાંથી ભાષાન્તર કરી આપીશ અને શ્લોકના ઠામે તમે કહેશો તે રાગનાં ગાયન કરી આપીશ. મેં પ્રથમ પ્રિયદર્શિકા નાટક લખ્યું અને તેમણે ભજવ્યું. પછી ચંદ્રકૌશિક લખ્યું અને તે પણ ભજવ્યું. ત્યારપછી વિક્રમોર્વશી, મલયાસુન્દરી, રાધાવિલાસ અને બીજાં એ નાટકો મળી સાત નાટકો લખી આપ્યાં. આ નાટકો તેમણે પાછાં આપ્યાં નથી. ”

ઉપરની હકીકત શું સૂચવે છે ? ‘રાધાવિલાસ’ નાટકના મૂળ લેખક તો રા. છોટાલાલ જ છે. “ મિત્રભાવે કોઈ પણ જાતનું લખાણ પોતાના કીંમતી વખતનો ભોગ આપી લખી આપવામાં આવે તેનો આવો દુરુપયોગ થતો જોઈ મને ઘણો ખેદ થાય છે. ” આથી સ્વ. નાથાશંકર શાસ્ત્રીને લેખક બનાવ્યા બદલતું રા. ભીખાશંકર શુક્લનું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક વચન ખરેખર ખોટું જ ઠરે છે. જો રા. ભીખાશંકરે સ્વ. નાથાશંકર શાસ્ત્રીની માફક જોડું સંશોધન કરી, વિચારપૂર્વક પોતાનો વિચાર બહેરજનતા સમક્ષ પ્રદર્શિત કર્યો હોત તો કાંઈ ઠીક થાત.

‘દ્રૌપદીહરણ’ અથવા પ્રેમાનંદની શંકાસ્પદ કૃતિઓ કોણે રચી ? રા. નાથાશંકરે કે પ્રેમાનંદે ?

શું રા. ધનશ્યામભાઈ કે રા. છોટાલાલ પોતે જાતે જ કહે કે ‘દ્રૌપદીહરણ’ વગેરે અમારી કૃતિ નથી જ, તો તે ઉપરથી એમ સાબિત થાય છે કે તે સ્વ. નાથાશંકર શાસ્ત્રીનાં જ લખેલાં છે ? રા. છોટાલાલ પોતે જાતે જ કહે છે કે—“ પ્રેમાનંદ કે વલ્લભની મૂળ પ્રતો જગતમાં મનુષ્યોના જોવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી એવા અનેક પ્રકારના તર્કવિતર્કો થવાના જ. ” આ બાબતમાં રા. છોટાલાલ પોતાના હસ્તલિખિત જીવનચરિત્રમાં શું લખે છે તે નીચેની હકીકત ધ્યાનપૂર્વક વાંચવાથી સમજવામાં આવશે:

“ પ્રથમ પુસ્તક પ્રેમાનંદકૃત ‘દ્રૌપદીહરણ’ હતું. છંદો અને વૃત્તોવાળું પુસ્તક મેં રત્નેશ્વરનું જોયું હતું. તે સિવાય આ તે જાતનું પ્રેમાનંદનું રચેલું પ્રથમ જોયું. આ ‘દ્રૌપદીહરણ’ જોઈને મને પરમ આનંદ થયો. તેમાંની કવિતામાં કંઈક કૃત્રિમતા જેવું લાગવાથી મને

ગ નાથાશર હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને વિરામચિહ્ન વગેરે કયા કેવુ લખવું તે જાણતા હતા કે કેમ ? તે નીચેની હકીકતથી વાચકવૃદ્ધી ખાતરી થશે

“હું ‘વ્યવહારમયૂખ’નું ભાષાન્તર લખતો હતો અમદાવાદના ખૂલ્લેસર ફરતુરચદને તેની ઉતાવળ હતી, પણ મને સાધારણ તાવ આવતો હતો તેથી બેસીને લખાણ નહોતું નાથાશર સાથે મારે સ્નેહ થવા માડેયો હોનાથી મેં તેમને હું જોણું તેમ લખવા માટે વિનંતી કરી તેમણે કહ્યું, હું લખીશ તો ખરો, પણ હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને વિરામ-ચિહ્ન હું જાણતો નથી ! મેં કહ્યું કાંઈ ચિંતા નહિ, હું બધું કહીશ પછી હું સૂતો સૂતો લખાવતો અને હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને વિરામચિહ્ન કહેતો, તથા તે નક્કલ કરતા ”

હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને વિરામચિહ્ન ન જાણનાર માણસ મોટા મોટા મથો, કાન્યો લખી શકે ખરો ? તેનો વાચકવૃદ્ધ વિચાર કરશે ?

રા છોટાલાલ નરભેરામ બટ્ટના હસ્તાલિખિત જીવનચરિત્રમા રા ભીખાભાઈ શુક્લનું નામ પણ ક્યાં જણાતું નથી, ન્યારે ખીજાઓના નામ દીકામા આવે છે જો તેમણે કારકુન તરીકે કામ પ્રાં કાં એકિસમા કરેલું હોય તો તેવો ઉદ્યેખ તેમના (છોટાલાલ) જીવનચરિત્રમા પણ હોવો જોઈએ હિસાબ રાખવા તથા પુસ્તકોની વ્યવસ્થા કરવા કારકુન તરીકે ગિરધરભાઈ નામે કારકુનની યોજના દરેલી હતી આવી જાતનો ઉદ્યેખ મળી આવે છે પણ નથી મળતો ઉદ્યેખ રા ભીખાભાઈ શિ. શુક્લનાં નામનો ! કે નથી આંખે ચઢતો રા છોટાલાલ અને ભીખાભાઈનો સવાદ ! ન્યારે ખીજાઓની સાથે થયેલી વાતચીતનો ઉદ્યેખ મળી આવે છે. આ ઉપરથી ગ છોટાલાલ સાથે (બુદ્ધિ-પ્રકાશ—જન્યુ-માર્ચ ’૪૩ મા પ્રકટ થયેલી) વાતચીત થઈ હશે કે કેમ તે પણ મને તો શંકાસ્પદ લાગે છે

ઉપરની હકીકત સાહિત્યરમિકોના જાણવા-જણાવવા માટે આલેખી છે તેની તુલના તો સાહિત્યશોખીનોએ જ કરી પેવાની છે એમ કહી વિરમુ છું *

* “બુદ્ધિપ્રકાશ” માંથી ઉપજેલી શક્યોના સપ્તમાણ્ય ખુલાસા રા છોટાલાલ નરભેરામ બટ્ટ-કવારીપના હાથના લખેલા જીવનચરિત્રમુખી લેવામા આવ્યા છે ”

સમાલોચના

રતિલાલ ઉકાભાઈ પટેલ, એમ. એ.

‘અ. સૌ. વિધવા’—લેખક બાબુભાઈ પ્રાણજીવન વૈદ. બી. એ; પ્રગતિ ગ્રંથમાળા—
વર્ષ ૨, પુસ્તક પહેલું, કીમત ૨-૦-૦

આજથી ત્રણેક વર્ષ પહેલાં પ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર હેન્રીક ઇબ્સેનનાં એ શ્રેષ્ઠ નાટકો
‘The Wild Duck’ અને ‘Warriors at Helligallau’ નો
પરિચય ગુજરાતી વાચકોને ‘હંસી’ અને ‘વિધિના વિધાન’ ના લેખકે કરાવેલ. ઇબ્સેન
જેવા કલાકારની વ્યાપક વિચારસૃષ્ટિ અને ભવ્ય પાત્રોને ગુજરાતીમાં રજૂ કરવાનું કાર્ય
સહેલું ન ગણાય. પરંતુ શ્રી બિપિન વૈદ એ કૃતિઓને સફળતાપૂર્વક ગુજરાતી સાહિત્યમાં
ઉતારી શક્યા છે એનું એક કારણ તો એ છે કે ઇબ્સેનની ભાવના અને કલાદૃષ્ટિને એમણે
પચાવી છે અને તેના આદર્શની સાથે તાદાત્મ્ય સાધવા સતત પ્રયત્નો તેમણે કર્યા છે.
એમની સાધનાનું એક સુંદર ફળ એ પ્રાપ્ત થયું છે કે આજે લેખક સ્વતંત્ર વાર્તાઓનો
એક સુવાચ્ય સંગ્રહ ગુજરાતને ચરણે ધરી શક્યા છે. હવે ‘બિપિન વૈદ’ નો ખુરખો
છોડી લેખક પોતાના ખરા નામે પ્રકટ થાય છે એ તદ્દન ઉચિત છે. ‘ઢોમુંદી,’
‘પ્રસ્થાન,’ ‘યુવક,’ ‘સુવાસ,’ ‘ફૂલછાંય,’ અને ‘સાહિત્ય’ જેવાં પ્રસિદ્ધ સામયિકો-
માં લેખકની આ સંગ્રહની કેકલીક વાતો પ્રકટ થઈ ચૂકી છે. એ પરથી જ એ વાર્તાઓ
જનતા સમક્ષ મૂકવા જેટલી સત્વશીલ છે એવું સહેલાઈથી પુરવાર થઈ શકે છે.

ગુજરાતી સમાજનું આબેહૂબ પ્રતિબિંબ

સંગ્રહની એ લાંબી વાતો ‘અ. સૌ. વિધવા’ અને ‘રમા’ આપણા ગૃહજીવનની
સમવિષમ સ્થિતિનો જે ચિતાર આપે છે તે જોતાં લેખક આપણા ડૉટુંબિક જીવનના ઊંડા
અભ્યાસી હોય એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. મંછી અને રમા એ બંને પાત્રોના જીવનનું
આલેખન કરતી વખતે લેખકે આપણા સમાજની સ્ત્રીઓ વિશેની સંકુચિત ભાવનાનું યથાર્થ
દર્શન કરાવીને સ્ત્રીશક્તિને અને સ્ત્રીઓની પ્રતિભાને સમાજ કેવી રીતે ગૂંગળાવી નાખે
છે તે અસરકારક ઢબે રજૂ કરે છે. કોઈને શંકા થશે કે ૮૯ પૃષ્ઠ જેટલા વિસ્તારમાં પથ-
રાયેલી ‘અ. સૌ. વિધવા’ ને ટૂંકી વાર્તાના ક્ષેત્રમાં મૂકી શકાય? કોઈ વળી એમ પણ
કહેશે કે ડૉટુંબિક જીવનમાં સ્ત્રીઓ પર થતો અન્યાય અને તેમને પરાધીન બનાવનારી
સમાજની રૂઢિઓ સામે બળવો પોકારવા માટે લેખકે એકાદ સુંદર નિબંધ લખ્યો હોત તો
શું ખોટું હતું?

એ બંને શંકાઓનું સમાધાન વાર્તામાં વહેતો અસ્ખલિત રસપ્રવાહ અને સ્વાભાવિક
પાત્રનિરૂપણ આપી દે છે. ટૂંકી વાર્તામાં જોઈતી એકાગ્રતા અને રસમયતા આ વાર્તામાં
છે એટલે પછી તેનો વિસ્તાર આપણને અંધનકર્તા નીવડતો નથી. ગુજરાતી સમાજનું
આબેહૂબ પ્રતિબિંબ પાડતી આ બંને વાતો સંગ્રહની શોભારૂપ છે.

ત્યાગ અને આત્મભોગથી નીતરતાં પાત્રો—

‘નોકર,’ ‘અમુ—પારકી છઠ્ઠીનો જાગતલ,’ ‘મંગુ ખવાસણુ’ અને ‘નાટ-
કિયો’ એ વાર્તામાં ત્યાગ અને સેવાભાવનાથી દીપતાં ચાર પાત્રો લાલુ, અમુ, મંગુ અને

નનસ્યામ આપણુ ધ્યાન ખેંચે છે વાતુ જેવો વધાદગ અને વાતસલ્યનીતગતો નોડો જોતા આપણને ગવિમાણુનો 'ગયયગણુ' સડેજો યાદ આવી નય છે બચપણુથી જ અનાથ બનેલ અમુની ધર્મપગથણુના અને મેવાદૃત્તિ ગ્લુ ડગના પ્રસંગો વાસ્તવિક હોવા છતા તેમા આદર્શતુ વાતાવરણ વડુ મચોટ છે મગુ ખનાસણુ પાત્ર નિષ્ક્રમમાત્રમા હોદા મચાવે તેવુ છે એમા ઈર્ષ ના નથી આવા બડખોગ પાત્રો મર્ગવાનુ ઈર્ષ્યેનની પ્રેરણાથી વેખડને સુઝયુ હોય એમ લાગે છે શ્રીઓ પ્રત્યે હીનદૃત્તિથી જોના શ્રીમતો જ સ્ત્રીઓને ન-દૂટકે પતનને પથે ધમડી બળ છે એવુ મગુના પાત્રદાગ ચ્યાપિત ડરવા વેખક મથે છે 'નાટકિયા' તગીકે દામ ડરીને પોતાની બડેનના દીડગઓને માટે પોતાની મહેચ્છાઓનો ભોમ આપનાર 'નનસ્યામ' એ પણ એડ એવુ પાત્ર છે કે જેમા લેખક ત્યાગ અને આત્મ-ભોગની ઉચ્ચ ભાવના ગ્લુ ડરવા ચાહે છે

ખાનદાની સમાજના ઉપલા વર્ગનો ઈબજો નથી—

'રામો વાળદ', 'જીવો ગાડીવાળો' અને 'ખાનદાન' એ ત્રણ વાતોમા અતુ-ક્રમે રામો વાળદ, જીવો ગાડીવાળો અને ગોવો ગ્યારી સમાજના આબરૂદાર મણાતા વર્ગની દાનપટ્ટી પડીને સુણાવે છે કે જગ અમાગ જીવન સામે તો જુઓ, સન્નનતા, સચ્ચાઈ, નિખાલસતા અને ખાનદાની એ શબ્દો તો તમાગ જીવનની મદદીને હાકી રાખ નાર શબ્દમળ જેવા છે, પરંતુ અમાગ જીવનમા તો એ એડતાર થઈ ગઈ છે

એડ હમગ કપિયાનો લાભ કગવી આપનાર ગોવા ગ્યારીને પોતાનો હાથ સામે ડગવતા જે ખર્ચ વાય છે તેડતુ પણ મળતુ નથી એટલે ખીમને લૂટવાની વૃત્તિ તેનામા જન્મે છે પરંતુ તેમ ક્યાં પડી તે પથાત્તાપ કરે છે તેની ખાનદાનીનો બદલો એ મળે છે કે ગેક તેતુ દૂધ લેવાનુ બધ ડગે છે

ગમો વાળદ એડ જીવત પાત્ર તરીકે તેના ધધાની ચતુગર્ધ કે હોસિયાગીથી બનતો નથી, પરંતુ તેના સતોષી સ્વભાવ, સારે માટે પ્રગજે બડપજે જીભા રહેના જેટલી સન્નન-તા અને મેવાભાવના તેને અમર બનાવે છે

જે તેની કે ખાનદાની ઉચ્ચ મણાતા વર્ગમા નથી હોતી તે એક ગાડીવાળામા વિગેયે જોવામા આવે છે તેતુ પુગ્વાર ડરતી વાર્તા 'જીવો ગાડીવાળો' આ સગ્રહની એડ ઉત્તમ વાર્તા છે એમા જગપણુ ના નથી એડ અનાથ વિધવાને નિપથી મણિલાલના પબમાથી બચાવીને જેલયાનના વહેરી લેનાગ જીવો છેવટ સુધી તેના ગામતી શ્રીઓની આબરૂ સાચવવા માટે ચોટિયાત તગીકે રહે છે અને મણિલાલતુ નાડ દાપીને તે નામી બળ છે, તે પણ એ જ ડાગણે

આ ગીતે રામો વાળદ, જીવો ગાડીવાળો અને ગોવો ગ્યારી એ ત્રણ પાત્રો આપણા સાહિત્યમા અને જીવનમા, ડહેવાતા ખાનદાન વર્ગ પર તીખો પ્રહાર ડગીને નવી દષ્ટિ ગ્લુ ડરે છે

સમગ્રદર્શન

સગ્રહની બધી વાનોતુ સગ્વૈયુ ટાકવામા આવે તો આપણે સ્પષ્ટ ડહી શકીએ કે આ વાર્તાગ્રંથ એડ સુવાચ્ય વાર્તાસગ્રહ છે અમુક આદર્શને લક્ષ્યમા ગખીને આ બધી વાતો લખાઈ છે, છના તેમા પ્રસંગો અને પાત્રોની ખિતનણી ચોક્કસ અપવાદો સિવાય

વાસ્તવિકતાની મર્યાદાને બાધ પહોંચાડતી નથી. વળી લેખક જે ધ્યેય આવાતાદ્વારા આપણી સમક્ષ મૂકે છે તે બહુ જ આવકારલાયક છે. આપણા કૌટુંબિક જીવનમાં પ્રવર્તતી કટુતા અને અવ્યવસ્થાનાં મૂળનું યથાર્થ અન્વેષણ કરીને તેમાંથી કંઈ રીતે સુમાર્ગ પ્રાપ્ત થઈ શકે તે આ સંગ્રહની અમુક વાતો આપણને કહે છે. આપણા સમાજમાં ઇજ્જત, આગ્રહ કે ખાનદાનીને નામે જે આડંબર પ્રસરી રહ્યો છે, તે સામે પણ લેખકનો પુણ્યપ્રકોપ એવો સચોટ છે કે તેના વિરોધરૂપે સમાજના નીચલા થરમાંથી કેટલાંક પાત્રોને ઉઠાવીને તેમનામાં ખાનદાની, સજ્જનતા, નેકી, વફાદારી, સેવાભાવના અને આત્મભોગને મૂર્તિમંત કરેલાં છે. આજે આપણે ત્યાં માત્ર જીવનનું યથાતથ પ્રતિબિંબ પાડતી વાતો ઢગલાખંધ પ્રકટ થાય છે અને વાસ્તવિકતાને નામે એ વાતો જીવનની કેટલીક હીન રુચિને પણ પોષે છે. પરંતુ જીવનને ઉચ્ચમાર્ગે પ્રેરે એવી ધ્યેયલક્ષી કૃતિઓ બહુ ઓછી મળે છે. સાહિત્યનું સર્જન માત્ર સંસારનું પ્રતિબિંબ પાડવાનું નથી. સંસારને સાચે રસને લઈ જવા માટે વાતીસાહિત્ય જેવું પ્રેરકબળ કોઈ નથી. આ સંગ્રહ વાતીકલાની થોડીક ક્ષતિઓ બાદ કરતાં ઉપયુક્ત દિશામાં પગતી પાડે છે.

ત્રેતાલીસના ગૂજરાતી વાહ્યમયની સમીક્ષા

“ ગૂજરાત સાહિત્ય સમા તરફથી દર વર્ષે કરાવવામાં આવતું સમીક્ષાનું કામ ચાલુ વર્ષે નીચેના ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાંખી તે દરેક વિભાગવાર જુદા જુદા સમીક્ષકો નીમવામાં આવ્યા છે.

વિભાગ ૧ લો:—

વિષય:—કવિતા, નાટક, નવલિકા, નવલકથા.

વિભાગ ૨ જો:—

વિષય:—નિબંધ, વિવેચન, જીવન ચરિત્ર, ધર્મતત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ પુરાતત્ત્વ, ભાષા-શાસ્ત્ર કેળવણી, બાળસાહિત્ય, પ્રવાસ વગેરે.

વિભાગ ૩ જો:—

વિષય:—વિજ્ઞાન, ભૌતિક વિજ્ઞાન, જંતુ-વિજ્ઞાન, પ્રાણી વિજ્ઞાન, શરીર વિજ્ઞાન, રસાયણ શાસ્ત્ર, શાસ્ત્રીય સાહિત્ય વગેરે.

સમીક્ષક:—

રા. ભાનુપ્રસાદ બી. વ્યાસ. ડે. “ પ્રભુભુવન ”
સી. પી. ટેન્ક. મુંબાઈ-૪

સમીક્ષક:—

રા. હસમુખલાલ મ. કાજી, ડે. સિવિલ સ્ટેશન
રાજકોટ

સમીક્ષક:—

ડો. રમણિક કે. ત્રિવેદી ડે. “ પંકજ ”
પ્રતાપગંજ, વડોદરા

તો દરેક પ્રકાશકો તથા લેખકોએ પોતાનાં પ્રકાશનો તથા કૃતિઓ ઉપર જણાવેલા સરનામા પ્રમાણે તે વિભાગના સમીક્ષકને મોકલી આપવાં.

ગુ. વ. સોસાયટીના ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગનાં પ્રકાશનો

૧ દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ, રૂ. ૧-૪-૦ : ધી. રામલાલ શ્રી મોહીએ આચાર્ય હેમચંદ્રના રચેલા સં ગ્રા “દ્વયાશ્રય” કાવ્યમાથી તત્કાલીન ગુજરાતની સમાજ સ્થિતિ તારવી આપી છે. આ વિષયનો ગુજરાતમાં આ પ્રથમ જ પ્રયત્ન છે. અથ ખૂબ પ્રસાર પામેલો છે

૨ ગુજરાતીઓની અટકોનો ઇતિહાસ, રૂ. ૧-૪-૦ : અધ્યા વિનોદીની ર. નીલકંઠે ગુજરાતની હાલની વિવિધ પ્રજાઓની અટકો વિશેની પ્રચલિત હકીકત એકઠી કરી આપી છે આ વિષયનો આ પ્રથમ અથ કેટલીક અટકોની ઉત્પત્તિનો રમૂજ ખ્યાલ પણ આપે છે.

૩ રણમહલછંદની ઐતિહાસિક સમાલોચના, રૂ. ૦-૪-૦ : ૧૪મી સદીના અત ભાગમાં થયેલા શીખર કવિએ ઈસરના રાવ રણમહલના, સુસ્થિત સળાઓ સાથેના વિગ્રહ વિશેના ઐતિહાસિક કાવ્યનું ઇતિહાસ દ્રષ્ટિએ જે મૂલ્ય છે, તે પ્રો. સૈ અણ્ણર નદવીએ ખતાવી તત્કાલીન ઇતિહાસના કેટલાક અણ્ણરેલો પાના પ્રથમવાર જ હેલી આપ્યા છે

૪ ‘અખો’—એક અધ્યયન, રૂ. ૨-૦-૦ ‘અખો’ એ વિષય હઈ અનેક લેખકોએ પ્રકાશ પાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એ બધા ખંડ પ્રયત્નોને આવરી નવીન જ રીતે સંશોધનની ટીકણ દ્રષ્ટિથી અખાના જીવન અને કવનનો આમૂલ્ય અભ્યાસ કરી તત્કાલીન સાહિત્ય, સમાજ, સામ્રાજ્યાસ પર પરાની મીમાસા સાથે અધ્યા. ઉમાશ કર જોધીએ નિષ્પક્ષપાત રીતે નિરૂપણ કર્યું છે વિદ્વાનોએ આ અયની અનેકય તારીફ કરી છે

૫ Indo-Aryan and Hindi, રૂ. ૩-૮-૦ : કલકત્તા યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર સમર્થ ભાષાશાસ્ત્રી ડૉ. સુનીતિકુમાર ચાતુર્જ્યાએ સંશોધન વ્યાખ્યાનમાળામાં આપેલાં આઠ વ્યાખ્યાનોનો આ સંગ્રહ અથ છે વક્તાએ પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી માઢી આર્યભાષા કેવી રીતે વિકાસ સાધતી આવી છે તે ખતાવી હાલની રાષ્ટ્રભાષા હિન્દુસ્તાની સુધીની સળગ સૂત્રમાળા રચી આપી છે મુળ યુનિવર્સિટીએ એમ જે ના અર્ધમાગધીના અભ્યાસક્રમમાં આ પુસ્તક વાચવા ભલામણ કરી છે. બીજી યુનિવર્સિટીઓએ પણ આનો તે જ રીતે સત્કાર કર્યો છે.

૬ સુચંદ્રકર શાહી (મૂળ કારસી અને શુ અનુવાદ) રૂ. ૧-૪-૦ : ગુજરાતના સુચંદ્રકર શાહ હલીમના રાજ્યકાળની હકીકત સાચવતો આ મૂળ કારસી અથ એક માત્ર હાથપ્રત ઉપરથી સંપાદિત કરી શુ અનુવાદ અને વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત સાથે પ્રથમવાર જ મી. સૈ અણ્ણર નદવીએ રજૂ કર્યો છે

૭ વિદ્યાવિસ્તાર વ્યાખ્યાનમાળા, રૂ. ૧-૦-૦ “કવિ કલાપી”—શ્રી ત્રિભુવનહાસ પુ હુદાર, ગુજરાતીમાં ઐતિહાસિક નવલકથા—શ્રી સુનીલાલ વ શાહ, અ’પૂકયા—પ્રો ડોલરરાય ર માહડ, ખનિના પ્રકાર—પ્રો ડોલરરાય ર માહડ, ગુજરાતી કવિતામાં વારંતવવાદ—શ્રી રતિલાલ મી ત્રિવેદી, આચાર્યશ્રી આનંદસ કરનું ધર્મચિંતન—પ્રો વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

આ સાત વ્યાખ્યાનોનો આ સંગ્રહ ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીઓને અતિ ઉપયોગી છે.

૮ સ્વ નાથારાકર શાસ્ત્રીનું જીવનચરિત્ર, રૂ. ૦-૪-૦ સ્વ. નાથારાકર શાસ્ત્રીના એક મિત્ર શ્રી લીખાભાઈ શિ શુકલે અગત ભતમાહિતીથી લખેલું ચરિત્ર પ્રેમાન દર્નાખનાબદી નાટકો વગેરેના કર્તવ્ય ઉપર મહત્વનો પ્રકાશ પાડે છે એમણે મૂકેલી કેટલીક હકીકતો પ્રથમવાર જ પ્રકાશમાં આવતી હોઈ ખૂબ મહત્વની નીવડી છે

૯ વિગ્રહ પછીની વિશ્વરચના રૂ. ૦-૪-૦ ભણીતા અર્થશાસ્ત્રી પ્રો કે ટી. શાહે ગુ વ સો ગુ આ મથાળે સને ૧૯૪૨નું વાર્ષિક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, તેની જૂજ નકલો બાહી રહી છે હિંદના રાજકારણ અને અર્થશાસ્ત્રનો સુમેળ સાધઈ આ વ્યાખ્યાન એ દિશામાં મહત્વનો પ્રકાશ નાખે છે

બુદ્ધિપ્રકાશ

ત્રૈમાસિક

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (અમદાવાદ) તરફથી તંત્રી અને પ્રકાશક
રસિકલાલ છા. પરીખ

વર્ષ ૯૦મું : અંક ત્રીજો] જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૩ [વાર્ષિક ૧-૮ : છૂટક ૦-૮-૦

અનુક્રમ

ટૂંકી વાર્તામાં સંવાદ (પ્રો. હસમુખલાલ મ. કાઝી)	...	૧૩૫
‘મદાલસા આખ્યાન’ અને ‘માર્કિટેયપુરાણ’		
(પ્રો. પ્રસન્ન ન વકીલ)	૧૪૧
કાલિદાસની વનસ્પતિ (શ્રી. જાપાલાલ ગ. વૈષ)	...	૧૫૧
અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં (શ્રી. જાલકૃષ્ણ જોષી)	...	૧૬૦
ખોટા આક્ષેપોનો રદિયો (શ્રી. છગનલાલ દાકોરદાસ મોદી)		૧૭૭
સ્વીકાર	૧૭૮
“ દીવાન બહાદુર કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ સંગ્રહ ”	...	૧૮૦
નવું ટ્રસ્ટફંડ	૧૮૪

સમાલોચના

પૃ. ૧૬૭ થી ૧૭૬

વસંતવિલાસ (પ્રો. ભોગીલાલ જ. સાહેસરા-૧૬૭); મનુષ્ય અને નસમંડળ
(શ્રી. ભોગીલાલ કે પટવા-૧૭૩); સંવેદના (હર્ષેન્દ્ર છ. પંડ્યા-૧૭૩)

વુદ્ધિપ્રકાશ

Buddhiprakāśa

પુસ્તક ૧૦ મું]

જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર : ૧૯૪૩

[અંક ૩]

ટૂંકી વાર્તામાં સંવાદ

પ્રો. હસમુખલાલ મ. કાઝી

ટૂંકી વાર્તાના સાહિત્યમાં સંવાદ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. આ સંવાદ કેટલીકવાર રજૂ-આતના બીજા સર્વ ઉપાયોનું સ્થાન દપટાવી બેસે છે. સંવાદમય વાર્તા લગભગ નાટક જેવી બને છે. આ સંવાદ અદાકારોના વ્યાપારનું સૂચન પણ કરે છે. કથનની રીતમાં પ્રગતિ થઈ છે તેને પરિણામે સંવાદને વધતું જતું પ્રાધાન્ય મળતું રહેલું છે. વાર્તાત્મક કથનમાં સંવાદને પોતાનો જ વિશિષ્ટ કાર્યપ્રદેશ છે. એ ઉપરાંત કથનમાં કેટલીકવાર આવતા ભારેખમપણાને અને એકતાનતાને આ સંવાદ હળવા બનાવે છે. એટલે કથનને હળવું કરવામાં, વિવરણાત્મક અથવા કેન્દ્રિત વિગતોનો ફાળો આપવામાં, ક્રિયાને આગળ વધારવામાં અને વ્યક્તિઓના ચારિત્ર્યનું સૂચન કરવામાં સંવાદની ઉપયોગિતા રહેલી છે.

કથનને હળવું બનાવવામાં સંવાદની ઉપયોગિતા સ્પષ્ટ માલૂમ પડી આવે એવી છે. શુદ્ધ ઐતિહાસિક કથનનો સતત પ્રવાહ વહેલો યા મોડે એકતાનતા ભર્યો થઈ જવાનો સંભવ છે. જાણ્યે કે અજાણ્યે એવી જાતની એક લાગણી પ્રવર્તે છે કે જીવનમાં માનવો પોતાને વિશે અને પોતાને લગતા પ્રસંગો વિશે છૂટથી બોલે છે અને વાર્તાએ જીવનમાં આ માનવો જેવા છે તેવા રજૂ કરવા જોઈએ—ખાસ કરીને એટલા માટે કે વાસ્તવિક જીવનમાં સંવાદમાં આવતી ભરતી અને ઓટ (ebb and flow) જીવનને રસિક બનાવવામાં અને એકબીજા માનવોને એકબીજાના ચારિત્ર્ય અને હેતુઓ સમજાવવામાં સહાયક નીવડે છે. તેથી વાર્તાત્મક કથનમાં આવતા સંવાદના ફકરાઓ રજૂઆતને વધારે પ્રમાણમાં નાટ્યાત્મક (અન્ને અર્થમાં) બનાવે છે, દીર્ઘ ઐતિહાસિક વક્તવ્યને સંક્ષિપ્ત અને રસિક વિભાગોમાં વિભક્ત કરે છે, આંખને માટે વાંચવાનું સરળ બનાવે છે, વાર્તાત્મક વ્યક્તિઓની માનવતા વધારે સ્પષ્ટ કરે છે, ખુલાસાના કાદવભર્યા ખાખોચિયાઓમાંથી મુશ્કેલીએ મેળવાતો પાત્ર વિશેનો પ્રકાશ સહેલાઈથી મળે છે અને સંક્ષિપ્તમાં કહીએ તો વાર્તા સ્વરૂપમાં, રીતમાં અને વિષયમાં જીવનની વાસ્તવિકતા સાથે વધારે ગાઢ સંપર્કમાં આવે છે.

જતાં સંવાદના ઉપયોગ વગરની ઘણી સારી વાર્તાઓ લખવામાં આવેલી છે. કેટલાક કથનમાં સંવાદની આવશ્યકતા જ નથી હોતી. કેટલાક લેખકોમાં સંવાદ રચવાની શક્તિ જ નથી હોતી. વાર્તાલેખનના કોઈ ચુસ્ત નિયમો અસ્તિત્વમાં નથી એ વાત યાદ રાખવાની

૧૩૨ મહે છે લેખકની અવધાનતા અને એ અનધારણા જે સામગ્રી ગૂંટ કરવાની એને ૧૩૩ પાડે એ જે એકઠા ચર્મને કોડ નવા સળેગોનો મમૂહ ખડો કરે મળેગોના આ મમૂહને પહોચી વળવા માટે નિયમથી સાન બિલકુ કરવાની લેખકને ફગ્ગ પડે અનધારણાની મૂલ્યવત્તા અને એને પગિણામે હુદ્ભવતા સળેગોને એ કેવી રીતે પહોચી વળે છે તેના ૫૦ લેખકની સફળતાનો આધાર મહેયો છે જેમા સનાદની જરાયે જરૂર નથી એવી સારી વાર્તાઓ લખવામા આવી છે જેમા મનાદને ટાળનામા આવે છે એવી સારી વાર્તાઓ પણ લખવામા આવી છે પણ તેથી નીચેના વક્તવ્યની મહત્તા ઓછી થતી નથી વ્યક્તિઓના વચનોના હેવાલને પરાક્ષ ધ્યનને બદલે મીઠા સવાદના સ્વરૂપમા રજૂ કરવાની રીત સારામા સારી છે ધ્યનમા વૈવિધ્ય, વેગ અને સ્વાભાવિકતા લાવવા માટે જ્યાં અને ત્યાં આ મવાદ-સમાવેરાનો પ્રયાસ આવશ્યક અને છે તે માથે વધારે મહત્ત્વના હેતુઓમા આ સનાદ અત-રાયરૂપ ન અને એ જેવાની પણ જરૂર રહે છે જ્યાં જ્યાં અનુદાશ ત્યાં ત્યાં સવાદનો મુક્ત વપગશ એ આ ચર્ચાનું સાગત્ત્વ છે

જ્યાં ઉપક્રમ પર વસ્તુ અવલબન કરે છે તેના નિર્દેશક ઉપાય તરીકે મવાદની ઉપ-યોગિતા નિષ્ણાત વાર્તાધ્યે અને નાટ્યકારના હાથમા ઘણી છે આ કુલજ લેખકના હાથમા સવાદ શરારપદ ઉપાય અને ઠે સનાદદાગ આપનામા આવતું વિવરણ (exposition) વિમુક્ત (distributed) હોય છે વિવરણાત્મક સવાદનો લાભો ફકરો ભાગ્યે જ સફળ નીવડે છે મીઠા સમૂહિત વિવરણ કરતા આવો વિવરણાત્મક સવાદનો લાભો ફકરો વધારે સારો નીવડતો નથી, સનાદ તરીકે એમા સ્વાભાવિકતા હોતી નથી, આપોઆપ પ્રકટતા હોતી નથી, હળવાશ પણ હોતી નથી અને એ સામાન્ય સનાદ સ્વરૂપને મળતો આનતો નથી એમ 'હીએ' તોપણ ચાલે જે વચનોને સુદીર્ઘ થતા અટકાવવામા આવે, સવાદને વિવરણાત્મક હકીકતો ૫૦ એકતાનતા ભર્યો હળતો અટકાવવામા આવે અને વિવરણાત્મક હકીકતોના નિવેદનને તે ક્ષણે પિ પગિચિતિ અને પ્રસંગ સાથે મુયોજિત કરવાની સભાળ લેનામા આવે તો સવાદ વિવરણનું પૂરતી રીતે સતોપકાગ્ વાહન અને

ફલના પરિણામોનું વિવરણ (consequential exposition) પણ એવી જ રીતે સવાદદારા મીઠી રીતે અથવા મૂલ્યનવી આપી શકાય

૫૧ી સવાદ વૃત્તિની અસગને કેન્દ્રિત કરવામા અથવા મહત્ત્વની હકીકતો પર ભાર મૂકવામા ઉપયોગી અને છે આવી રીતે સવાદનો ઉપયોગ કરનારે સાવચેત રહેવાની જરૂર છે ધ્યનમા ઘુસાડી દર્ષને સવાદનો ઉપયોગ થઈ શકે નહિ આ સવાદ પ્રસંગના ઊંડાણ-મા રહ્યો હોવો જોઈએ અને પગિચિતિ સાથે તે વખતે પૂરતી રીતે મુયોગ્ય હોનાથી મ્યાન પામવો જોઈએ “વાતને હળવી કરવા અને આ થોડી હકીકતો પર ભાર મૂકના, ચાલો, હવે હું સવાદનો ઉપયોગ કરી લઉં” એવી જાતનું લેખકનું વર્તન ન ચાલે પરિ-ચિતિમાથી સ્વાભાવિક રીતે ન હુદ્ભવતા મવાદને વાર્તાની અદ્ય દાખલ ન જ કરી શકાય વાર્તાની પ્રગતિને સદાયમૂત થયા સિવાય લાખા બનતા સવાદનો પણ બહિષ્કાર કરવાનો મહે છે—એની કેન્દ્રિત અસર સાગી હોય તોપણ આ સખત જણાતા વક્તવ્યને નરમાશથી નીચે પ્રમાણે રજૂ કરી ગદ્ય કેન્દ્રિત અથવા વિગ્તારાત્મક મવાદને વાર્તાની દિલચાલની આગેદ્યમા અતગાયરૂપ થવા દેવો ન જોઈએ

નાટ્યાત્મક રચનાના દષ્ટિબિંદુ વડે જોઈએ તો વાર્તાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ—આગેકૂચનો છે. વાર્તાએ હમેશાં આગેકૂચ કરવી જોઈએ, અને બીજો આગળ ધસારો શરૂ કરવામાં આવે. તે પહેલાં તાજન થઈ જવા અને માર્ગ તપાસ કરી લેવા પૂરતાં જ સ્તંભનો અને રોકાણો એમાં આવવાં જોઈએ. આમ, વર્ણવવામાં આવેલી ક્રિયાને આગળ લઈ જવામાં સંવાદ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવવાનો છે. સંવાદપ્રધાન વાર્તાઓનો અભ્યાસ સંવાદદ્વારા થતી આગેકૂચનો અર્થ સ્પષ્ટ કરશે. સંવાદનો ફકરો પૂરો થાય એટલે હેતુ નિશ્ચિત થઈ જાય, ગૂંચવણ (complication) રહસ્યનું પ્રાપ્ત થાય કે ગૂંચવણનો ઉકેલ આવી જાય, અમુક કૃત્તાનિશ્ચય પર આવી જવાય, અથવા જેના વગર પ્રસંગો આગળ ધપી જ ન શકે અથવા આટલી સીધી રીતે નિર્ણયાત્મક ક્ષણ, અથવા પરાકાષ્ઠાના ઉત્તુંગ કૂલ સૂધી પહોંચી ન શકે એવા અમુક સંજોગો સ્થાપિત થઈ જાય.

આપણે જોઈ ગયા છીએ કે અમુક પરિસ્થિતિઓમાં સંવાદ એ જ સ્વાભાવિક વક્તવ્ય અને ઉકેલ છે. ક્રિયા એવે કેન્દ્રે પહોંચી જાય જ્યારે વ્યક્તિઓએ બોલવું જ જોઈએ, જ્યારે વ્યક્તિઓએ પોતાને, પોતાના ચારિત્ર્યને, પોતાની વૃત્તિને, પોતાના હેતુઓને, પોતાના કૃત્તાનિશ્ચયોને, શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત કરવા જ જોઈએ. વચન એ ક્રિયાનો અમુક પ્રકાર છે. ક્રિયાના આ અમુક પ્રકારમાં હેતુ, ચારિત્ર્ય, ઇચ્છાશક્તિ, કાર્ય અને કારણ, હેતુવાદી બળોની અંતિમ અને નિર્ણયાત્મક રમત, ઘણીવાર ઝડપી અને નિર્ણયાત્મક કાર્યમાં જોવામાં આવે છે. ‘માર્કહીમ’ (Markheim) માં ઘણીખરી ક્રિયા સંવાદના સ્વરૂપમાં જ થાય છે. એન્થની ડોપે ‘ડોલી ડાયલોગ્સ’ (Dolly Dialogues) ની રચના મુખ્યત્વે સંવાદ મારફત જ કરી છે—એટલા બધા પ્રમાણમાં અહીં સંવાદનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે કે એ વાર્તા કથનાત્મક નાટકને બદલે દ્રશ્યનાટક જેવી સવિશેષ લાગે છે. ક્રિયારૂપ બનતા અથવા ક્રિયાને આગળ ધકેલતા સંવાદો ઘણી વાર્તાઓમાં માલૂમ પડી આવે એમ છે. અભ્યાસીએ ચાલુ માસિકોની ટૂંકી વાર્તાઓ જ જોવાની રહે છે.+

ટૂંકી વાર્તામાં સંવાદના કાર્યક્ષેત્રની અત્યાર સૂધીની ચર્ચામાં એના અમુક પ્રમાણના પોષક તત્ત્વનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. દા. ત. સંવાદ ક્રિયાને આગળ ધકેલવામાં ઉપયોગી છે. આ રીતે સંવાદ માત્ર કથનાત્મક અથવા નાટ્યાત્મક યુક્તિ તરીકે ઉપયોગી છે. પોતાને ખાતર એ ઉપયોગી છે કે કેમ તે હજી સૂધી જાણવામાં નથી આવ્યું. સંવાદને સ્પષ્ટ રીતે વિશિષ્ટ એવું કશું કાર્યક્ષેત્ર નથી? ઘરમાં ચાકરના ચાકર તરીકે જ એને રહેવાનું છે? ઘરમાં એની સ્થિતિ કોઈ દિવસ ઠાકરની થવાની નથી? એને જો પોતાનું જ કાર્યક્ષેત્ર હોય તો એ કાર્યક્ષેત્ર કયું છે? આ બધા સ્વાભાવિક પ્રશ્નો છે. સંવાદનું વિશિષ્ટ કાર્યક્ષેત્ર છે. એ નિરતિશય મહત્ત્વનું કાર્યક્ષેત્ર છે. આ કાર્યક્ષેત્ર પાત્રનિરૂપણનું છે. સંવાદ જેટલી કુશળતાથી પાત્રનિરૂપણનું કાર્ય બીજા કોઈ કથનાત્મક કે નાટ્યાત્મક પ્રતિનિધિઓ કરી શકતા નથી.

+ અહીં કેટલાંક જાણીતા દૃષ્ટાંતો આપવામાં આવે છે. જેરીની ‘The courting of T’ now-head’s Bell.’ સ્ટીવન્સનની ‘A lodging for the night.’ ડોડેની ‘The Pope’s Mule.’ અને કિપ્લિંગની ‘Without benefit of Clergy.’ ટૂંકી વાર્તાના પાશ્ચાત્ય લેખકોમાં કિપ્લિંગે અને ઓ હેન્ડ્રીએ સંવાદનો ઉપયોગ ખૂબ પ્રમાણમાં સરળતાથી કરેલો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી શ્રી. રા. વિ. પાઠકની ‘એક પ્રશ્ન’ અને ‘એક સંવાદ’ એ વાર્તાઓનો અહીં નિર્દેશ કરવામાં આવે છે.

વાચકની મમત્ર પાત્રને ત્રણ રીતે ૨૦૮ ડગી શકાય મીઠા ખુલામાથી, ક્રિયા અને કાર્યથી, વચનથી વચન એ ક્રિયાનું એક મદત્તનું ગણનાપાત્ર સ્વરૂપ છે ક્રિયા અને વાચા મારફત આવિષ્કાર પામતા પાત્રના લક્ષણો જ ખરેખર રીતે નાટ્યાત્મક હોય છે આત્મિક ચારિત્ર્યને અને હેતુને મૂર્ત બનાવનાર અને બાહ્ય આવિષ્કાર આપનાર બે ગીતામાની સનાદ એક ગીત છે હળવી અને ગૌણ વાર્તાઓ પણ પાત્રને ઉપક્રમમાં રાખીને જ ગ્યા-યેલી હોવાથી (વાર્તાપાત્ર પર ભાર મૂકે કે ન મૂકે આ વાત જુદી છે) સવાદ એ વાર્તા-લેખકનું ખૂબ મહત્તાભર્યું અવલબન અને છે

‘હૃદય ત્યારે ભરપૂર હોય છે ત્યારે જ વાણી સરે છે’ પાત્રનિરૂપણના એક ઉપાય તરીકે સવાદ આ મૂલભૂત સિદ્ધાંત પર અનલબેલ છે આ મૂલભૂત સિદ્ધાંત સર્વસામાન્ય ગીતે સાચો પણ છે ઉચ્ચારવામાં આવેલા શબ્દો અસત્ય હોય તોપણ વાર્તાનો બનાવ-પ્રવાહ એમના અસત્યને સ્પષ્ટ દર્શાવે અને બતાવે છે કે જે હૃદયમાંથી એ ઉચ્ચારવામાં આવ્યા છે તે અમત્યથી ભરપૂર છે ક્રિયા અને કાર્યની માથે સકલિત થયેલી વાચા વાર્તામાં અનિ-વાર્ય ગીતે પાત્રનું ગૃહસ્થ પ્રકટ કરે છે આ હકીકતમાંથી મવાદલેખનના બે વહેનારુ નિયમો આપણે તત્કાળ ધડી શકીએ છીએ (૧) ૨૦૮ ક્રમના પાત્રની અવધારણા સ્પષ્ટ-તાથી થવી જોઈએ એ પાત્રના આવશ્યક લક્ષણો અને ગુણોની અવધારણા સ્પષ્ટ ગીતે થવી જોઈએ (૨) આ અવધારણાની આસપાસ જ સવાદને ધરવે જોઈએ એને પાત્રના આ લક્ષણો અને ગુણોમાંથી જ ઉદ્ભવે એવી વાચા એના મુખમાં મુકાવી જોઈએ આ વાચા ક્રિયાની માથેસાથ એ પાત્રને સ્પષ્ટ રીતે જ્ઞાત કરે છે

પાત્રને નિરૂપિત દરતા સવાદની રચના કેવી રીતે કરવી તે વિશે સ્પષ્ટ સૂચનાઓ આપી શકાય એમ નથી અમુક પાત્ર લક્ષણ અને ગુણ સાથે કયા પ્રકારની વાચા સુમંગત થશે એ વાત શીખવી નહાય એમ નથી લેખક પાત્રને શી રીતે અવધારે છે તે શીખવી શકાતું નથી લેખકની નિરીક્ષણશક્તિ પર, માનવેના એના જ્ઞાન પર અને આત્મિક વિનિમયતા (correspondences) પર આ સર્વનો આધાર ગ્રહે છે અભ્યાસીને માત્ર આટલી જ વાત ટૂંકી શકાય એમ છે પાત્રને જે ચારિત્ર્ય આપવામાં આવ્યું છે તેની સાથે સુમંગત થાય એવી અને એ ચારિત્ર્યની સુપ્રમાણમાં નિર્દેશક અને એવી વાચા તે વ્યક્તિની હોવી જોઈએ આધ્યાત્મિક અથવા પ્રતીકાત્મક સ્વરૂપને બદલે બાહ્ય રીતે જ સવાદ વિશે પિયાર કરીએ તો અમુક સામાન્ય નિયમો ખુશીથી દોરી શકાય

આ સામાન્ય નિયમોમાંનો એક અથવા મુખ્ય અને માર્ગદર્શક નિયમ વ્યક્તિગત વાચા સબધીનો છે વ્યક્તિ, ક્ષણ અને પરિસ્થિતિને અનુરૂપ આ વાચા હોવી જોઈએ જે પ્રકારના ચારિત્ર્ય અથવા વ્યક્તિ સાથે સકળાયેલ છે તેને યોગ્ય રીતે પ્રતિનિધિત્વ આપે એવી વાચાનો ઉપયોગ થવો જોઈએ લહેરી પાત્ર લહેરી વાચાનો ઉપયોગ કરશે ધાર્મિક પાત્રની વાચા ધર્મના સરદારો વડે પ્રાપ્ત થનાની દલી પાત્રની વાચા દલી જણાવનાની આ જ રીતે જુદા જુદા વર્ગની વ્યક્તિઓ જુદા જુદા પ્રકારની વાચાનો ઉપયોગ કરે છે વધીલની વાચા લાગા લાગા વાક્યવાળી થનાની કાયદાના થોથાના સંવાસથી અને દાવાઅગ્રજીઓની નિત્ય લખાવટથી એવા પ્રકારની વાચા વાપરનાની એને એવ પડી ગઈ છે, અથવા માક્ષીઓને પ્રશ્ન કરવાની ટેવ અને જુરીને ઉદ્દેશીને વ્યાખ્યાન

આપવાની આદતને પરિણામે આ વકીલની વાચા કેટલીકવાર સંભાષિત બનવાની. ખેડૂતને લાક્ષણિક એવી વાચા પણ હોય છે. આપણને પરિચિત અનેક પ્રકારે રૂઢિચરિત (conventional) છે એ વાત સાચી, વર્ગ વર્ગ વચ્ચેના વાચાફેરો નાસ્તિ કરવા અનેક અસરો પ્રબળપણે કામ કરી રહી છે એ વાત સાચી, અને આ વર્ગીકરણમાં એક વર્ગ બીજા વર્ગ સાથે સંમિશ્રિત થઈ જાય છે અને ગૂંચવણભર્યો બની જાય છે એ વાત સાચી, આ વર્ગીકરણ આપખુદ અને અસ્પષ્ટ છે એ વાત પણ સાચી, છતાં જુદા જુદા સમૂહોને લાક્ષણિક એવા વાચાફેરો (dialect) માલૂમ પડે છે. ભરવાડ, ચરોતરનો પાટીદાર, સૂરતનો ધાંચી, મજૂર, માછીમાર, ભીલ, કાઠી—આ સર્વનો નિર્દેશ જુદા જુદા પ્રકારની વાચાઓ છે અને એ વાચાઓ એક વર્ગના અથવા સમૂહના માનવોની છે અને બીજા વર્ગના અથવા સમૂહના માનવોની નથી એમ બતાવવા માટે પૂરતો છે. ટૂંકામાં પાત્રને અનુરૂપ વાચાપ્રકાર લેખકે જાણવો જોઈએ અને સુયોગ્ય વાચા પાત્રના મુખમાં મૂકવી જોઈએ.

અમુક સ્પષ્ટ રીતે નિર્દિષ્ટ એવા સમૂહના સભ્યપદ ઉપરાંત બીજી ઘણી રીતે વ્યક્તિની વાચામાં ફેરફાર થાય છે. શિક્ષિત માનવ વકીલ, પાદરી વ્યાપારી વૈજ્ઞાનિક અથવા યાંત્રિક હોય. આ યાંત્રિક કાઠિયાવાડી ચરોતરી કે સૂરતી હોય. આ સૂરતી ગાંધી કે કોષ્ટ પત્રનો તંત્રી હોય. આ તંત્રી કોલેજની કેળવણી પામેલ હોય અથવા તેણે ગ્રામપ્રદેશમાં સ્વૈરવિહાર કરેલ હોય. એ બીજાં ગોઠવનારમાંથી ધીમે ધીમે બઢતી મેળવી પત્રનો તંત્રી થયો હોય. વ્યક્તિથી બોલાતી વાચાને હજાર હજાર અસરો સ્વરૂપ આપે, એમાં ફેરફાર કરે અને વ્યક્તિના વર્ગની વાચા કરતાં એને જુદી પડતી બનાવે. વ્યક્તિ અને ચારિત્ર્યને નિરૂપતા વર્તાલેખકે વ્યક્તિઓને વ્યક્તિગત બનાવવાની સાથે તેમની વાચાને પણ વ્યક્તિગત બનાવવી જોઈએ. સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિ અને વિવિધ પ્રકારની વ્યક્તિઓ સાથેની પિછાન વર્તાલેખકના સહુથી સલામત રાહબર છે. એમ છતાં વ્યક્તિગત પાત્રની વાચાને નિર્ણય કરતી કેટલીક અસરોની નોંધ અહીં આપી શકાય એમ છે.

માનવનો ભૂતકાળ સર્વદા એની વાચામાંથી જોઈ શકાય છે. ખેડૂતનો છોકરો શહેરી બની પત્રકાર, શરાદ્ અથવા વકીલ તરીકે વિખ્યાતિ વરે તોપણ નિરક્ષર બાળપણના અમુક અંશો એનામાં સર્વદા માલૂમ પડવાના જ. ખરાબ રીતે શીખેલ અમુક શબ્દોના ઉચ્ચાર એ ખોટા કરવાનો જ. વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ સાચાં છે અથવા આલંકારિક રીતે શુદ્ધ છે માટે નહિ પણ ગ્રામ્ય છે એટલે જ અમુક વાક્યખંડો એ વારંવાર વાપર્યા કરવાનો. આજે જે સંભાળ અને ચોકસાઈથી આજની વાચાનો ઉપયોગ કરે છે તેમાં જ એની આગલી વાચા (ઓછા સંસ્કાર અને સંભાળથી ઉપયુક્ત થતી વાચા)નાં સંસ્મરણો રહેલાં છે. અને જરાક વિચારપૂર્વક જોઈએ તો એમ જણાશે કે એની વાચા ભૂતકાળના રંગવાળી બનવાની, બાળપણના જીવનમાંથી એ ઉપમાઓ અને દૃષ્ટાન્તો શોધવાની. ખોટા રાજકીય નેતાની વાચામાં પણ બાળપણના સંસ્કાર આવવાના જ. દશ બાર વરસની વયે પુસ્તકોની સાથે ગાઢ રીતે સંપર્ક કેળવેલ છોકરામાં વાચાની શિષ્ટતા અને ચોકસાઈ આવવાની—એ છોકરો પુખ્ત વયે ધંધો ફેરમેનનો કરતો હોય તોપણ.

માનવનો વર્તમાનકાળ પણ એની વાચા પર અસર કરે છે. માનવનો વ્યવસાય નિશ્ચિત અને સતત રીતે એની વાચા પર અસર કરે છે, સંવાદના વિષયો એને પૂરા

પાડે છે, એના વિચારોની વસ્તુ અને દિશાનો નિર્ણય કરે છે, એના નજરકોણમાં એના ધવાના અમુક નજરો ધુસાડે છે અને એને વ્યવસાય પ્રમાણે બોલતો બનાવે છે વ્યવસાય એ તો વાતાવરણનું (environment) એક જ પાત્ર છે અને થોડે કે ઝાઝે અંગે વાતાવરણ બોલનારની વાચા પર અનિવાર્ય રીતે અસર કરે જ છે તે બોલનાર પોતાને સ્વાભાવિક અને સદુજ્જ એવા વાતાવરણમાં હોય તો એ વાતાવરણને નિગિષ્ટ એવી વાચા મુખ્યત્વે કરીને બોલનારને જે એ વાતાવરણ બોલનારને અસ્વાભાવિક અને અસહજ હોય તો એની વાચાનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ અકુશ પામશે, પણ પરિવર્તનકારી સંજોગોનું મારની વાચા એ સર્વદા બોલનારને જ આ ઉપરાંત બોલનારની વૃદ્ધિ, ક્ષણિક કે ગાઢ, એના નક્તવ્યમાં રંગ પૂરશે અને સ્વરૂપ આપશે આનંદી કેડિયો બોલે છે તેમ ગુસ્સે થયેલો વડિયો બોલતો નથી પોતાના ગર્વથી, પોતાની આસપાસના માનવોથી; અથવા સામાન્ય જગતથી ધૂધવાયેલો ગ્લાનિજન્ય ચહેરાના માનવ એના ગજદોમાં, એના વાક્યોમાં, એના સંવાદમાં નિગદ્યતા દર્શાવ્યા વિના રહેતો નથી જ

વ્યક્તિની વાચાના ઘડતરમાં શુદ્ધાશુદ્ધ પ્રદારની અસરોનો સમાવેશ થાય છે એમ આ ચર્ચા પરથી સિદ્ધ થાય છે સવાદદાર ચારિત્ર્યનું અને લક્ષણનું સ્વરૂપ રજૂ કરવાનું સ્વીકારનાર વાર્તાલેખકે આ સર્વ અસરોનો સ્વીકાર કરવાનો ગઢ જ છે આપણે પૃષ્ઠીએ ચારે માત્ર પાત્રનિરૂપણ ઉદ્દેશથી સવાદનો સખતમાં સખત ઉપયોગ લેવાનો નથી પાત્રની સાથે સવાદ સુસંગત હોવો જોઈએ પણ જે એનું પાત્રનિરૂપણમૂલ્ય જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો કેટલાક સંજોગોમાં એના પર વધારે પડતો ભાર મૂકવામાં આવે છે મુખ્ય પાત્રને માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તેના દરતા ઓછી વ્યક્તિગત વાચાનો ઉપયોગ ગૌણ પાત્રોને માટે કરનામાં આવે જેની રીતે ગૌણ વ્યક્તિઓનું પાત્રનિરૂપણ બહુ વિગતવાર કરવામાં આવતું નથી તેવી રીતે એમના નક્તવ્યને ઝાઝી વિગતમાં વ્યક્તિગત બનાવવામાં આવતું નથી મુખ્ય પાત્ર બોલે તેના દગ્તા વધારે પ્રચલિત (standardized) વાચાનો ઉપયોગ આ ગૌણ પાત્રો વિના ભયે કરી શકે અને ત્યાં આનંદ વાતાવરણ બહુ કરવા માટે સવાદની જરૂર પડતી નથી ત્યાં ગૌણપાત્રના વાચાકેર અને વાચાવિશિષ્ટતા પર ઓછો ભાર મૂકવામાં આવે તો ટૂંકી હકત નથી એમ છતાં સવાદ અનુરૂપ રખાવો જોઈએ, વ્યક્તિને અનુરૂપ રખાવો જોઈએ, ચારિત્ર્યને અનુરૂપ રખાવો જોઈએ, પરિસ્થિતિને, વાતાવરણને, વૃત્તિને અને ક્રિયાને અનુરૂપ રખાવો જોઈએ અને ચારિત્ર્યને અને વ્યક્તિને એ સવાદ અનુરૂપ ગખના માટે પાત્ર પર અસર કરતી બધી અમરોને અથવા વ્યક્તિની વાચા પર અસર કરતી બધી અમરોને બાંધવી જોઈએ x

+ ગૌણ વ્યક્તિઓ પાત્ર તરીકે વિગતવાર નિરૂપવામાં આવે તો તેથી પાત્રસભા વિશક્તિ થાય, આપણું ધ્યાન મુખ્ય પાત્રથી ખસીને ગૌણ પાત્રમાં કેન્દ્રિત થાય આ ઈષ્ટ નથી

+ બીજા પુસ્તકો ઉપરાંત નીચેનાને ખાસ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે

‘ મહાલક્ષ્મી આખ્યાન ’ અને ‘ માર્કંડેયપુરાણ ’

પ્રો. પ્રસન્ન ન. વકીલ

(ગતાંક પૃ. ૧૦૦ થી થાણું)

અહીં પણ કદી-મદી જેવા પ્રાસોમાં ‘મદી’ શબ્દ જેમ તેમ ગોઠવી દીધો છે. નામ પરથી ક્રિયાપદ બનાવવાની પદ્ધતિ વિશેષે અર્વાચીન ગુજરાતીનું લક્ષણ છે, જ્યારે પ્રાસને ખાતર ‘મદી’ શબ્દ એ પદ્ધતિએ અહીં વપરાયો છે.

આ ૭૯માં કડવામાં, મળમૂત્રના, સ્ત્રીસંગના વારંવાર ગંધાતા અને ઉઘાડા ઉલ્લેખો આવે છે પ્રાચીન કે મધ્યકાળની માતા પોતાના પુત્રને આ વિષયોમાં વિગતવાર ઉપદેશ આપે એ ખૂબ જ અસંભવિત છે. અર્વાચીન, અંગ્રેજી શિક્ષણ પામેલી સ્ત્રીઓ પણ હજી એ વિશે છૂટથી બોલતાં સંકોચ પામે છે.

બસ, બસ, પ્રેમાનંદને માથે મારેલો આ ઉકરડો વધુ ઉકેલવાની જરૂર છે? માર્કંડેય-પુરાણમાં ઠેરઠેર જ્યાં નજર કરે ત્યાં આ જાતનું લખાણ મળે છે. એની ઢગલાખંધ ત્રુટિઓની વિગતવાર નોંધ બીજા સ્વતંત્ર લેખમાં જ થઈ શકે.^{૧૦}

માર્કંડેયપુરાણના અજ્ઞાત ભાષાંતરકારે દીર્ઘદષ્ટિ વાપરીને ગ્રંથમાં જ એ યુક્તિભરી રચનાઓ કરી રાખી છે. એની પ્રતો મળતી નથી એમ તમે કહો તો દ્વેષી અને ખિન્નચેલા પુરાણીઓ એનો નાશ કરશે એવો ભય પ્રેમાનંદને જ હતો એમ દર્શાવતી, ગ્રંથને અંતે આપેલી પંક્તિઓ આગળ ધરવામાં આવે. (જુઓ પાછળ પાદનોંધ ૨.) માર્કંડેયપુરાણની પુનરુક્તિઓ અને પિષ્ટપેષણવાળી શૈલી વિશે ફરિયાદ કરો તો એ બાબતનો શ્લોક પણ તૈયાર છે કે મૂળમાં જ પિષ્ટપેષણ છે તો ભાષાંતરકાર શું કરે? અને એવા પિષ્ટ-પેષણવાળા ભાગો છોડી દે, તો ભાષાંતર ન કરી શકાયું એવો આક્ષેપ પુરાણીઓ મૂકે તો પછી બિચારો પ્રેમાનંદ બીજું શું કરે?

માર્કંડેયપુરાણની પ્રતો મળતી નથી તેનો આ ખુલાસો વિચિત્ર છે. ઘડીભર માની લઈ એ કે એ ખુલાસો પ્રેમાનંદે જ કરેલો છે તે એમાં દર્શાવેલો ભય ખરેખર સાચો પડ્યો કે કેમ તેનો કાંઈ ઉલ્લેખ પાછળથી કેમ મળતો નથી? પુરાણીઝઘડાના ઇસારાઓ દશમસ્કંધમાં મળે છે એમ સાધારણ રીતે મનાય છે. માર્કંડેયપુરાણ તો દશમઃ પહેલાં રચાયું હતું ને? માર્કંડેયપુરાણની પ્રતોનો પુરાણીઓએ નાશ કર્યો અને પ્રેમાનંદે પુરાણીઓના ઝઘડાનો દશમઃમાં ઉલ્લેખ કર્યો તો એ પ્રતોના નાશના બનાવનો કેમ ઉલ્લેખ નહિ કર્યો

૧૦. ‘માર્કંડેયપુરાણ’ જેવી કૃતિઓના કર્તા વિશે શંકાશીલ વિદ્વાનો પણ એ કૃતિઓને શા આધારે સરસ ગણતા હશે ને સમજતું નથી. શ્રી. કેશવરામ શાસ્ત્રી લખે છે કે, “જેણે એ કૃતિઓ રચી આપી છે તેણે ગુજરાતી ભાષામાં વૈવિધ્યવાળા સાહિત્યની અચૂક ભરતી કરી આપી છે. અષ્ટાઃ દ્રો. હઃ અને માઃપુ. એના સારામાં સારા નમૂના છે. પ્રથમનાં છ’ને કાવ્યો સ્વતંત્ર કૃતિ છે જ્યારે છેલ્લું કાવ્ય અનુવાદ છે. અનુવાદ છતાં એ એક સફળ પ્રયત્ન છે. એમાં પુરાણીઓનો ઝઘડો આવે છે, તે ગાળી કાઢવામાં આવે તો એ એક નિર્દોષ સુંદર પ્રયત્ન અવશ્ય છે.”

(‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ જાન્યુ. માર્ચ ૧૯૪૦ પૃ. ૧૦૧)

કર્તા બમે તે હોય પણ જો કૃતિ સુંદર હોય તો એનું સોંદર્ય સ્વીકારવું અને વખાણવું પણ જોઈએ એ સિદ્ધાંત ખરાબર છે. પરંતુ મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે જો સંદિગ્ધ કૃતિઓનો ઇંડો, તલસ્પર્શી અલ્યાસ કરાય તો એમાંથી મોટા ભાગની કૃતિઓ, અતિ સામાન્ય પ્રકારના કવિત્વવાળી, શબ્દ-ને વર્ણની રમતો રમ્યા કરનારી બુદ્ધિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી જણાય છે.

હોય? પુરાણીઓ સાથેના ઝગડાની એને મન નેટલી અગત્ય હશે તેના ડરતા પોતાની કૃતિના નાશની શેકજાગણી એની ઓછી તીન નહિ હોય, અને તે આવિષ્કાર નહિ પામે એ બનનાભેગ નથી વળી પુરાણીઓએ પ્રતોનો નાશ કર્યો એટલે શું? એ સમયમા જુદે જુદે મથળે ઘણા લહિયાઓ પ્રથોની નકલ ડરતા અને એક નકલ પરથી વળી બીજી સમ્યાબધ નકલો થતી એ નકલો તો ઘરના ખાનગી ભંડારોમા સાચરી રખાતી. આજની માફક તાંબા પુસ્તકપ્રિકેતાઓની દુકાનો નહોતી કે બધા ઘણીખરી નડ્યો એકત્ર થઇ બધ અને પુરાણીઓ તાંબા અંગ્રેજ સરકાર જેની વ્યવસ્થિત સત્તા નહોતી કે પ્રતિબધ મુગાયેલા પુસ્તકની બધી નકલો એકસામટી જાન કે નષ્ટ કરી શકે આજે આટલી વ્યવસ્થિત સરકાર પણ પ્રતિબધ મુગાયેલા પુસ્તકની બધી નકલો જાન કરી ગતી નથી, ઘણી નકલો ખાનગી ગૃહસ્થોના ઘરમા રહી જાય છે, એ આપણે સારી પેઢે જાણીએ છીએ શુજરાતભરના બધા પુગણીઓ શુ એકસપ થઈને ખાનગી ગૃહસ્થોના ઘરોમા ટોળેબધ ધૂસી જઈને એ પ્રતોનો નાશ કરી આવ્યા હશે? પ્રતોનો નાશ થયો એ ખ્યાલ જ મને એટલો બધો અવીચીન જણાય છે કે મધ્યકાળમા એની રખના કરતા ઉપરનું અગત્ય, હારમજનક ચિન જ ખડુ કરી શકુ છું

પિષ્ટપેપણુ બાબતમા જે ખુલાસો માર્ડેયપુરાણમા મૂક્યો છે તે કાંઈ આખા પ્રથના પિષ્ટપેપણુ નિગાહરણ કરતો નથી માર્ડેયપુરાણમા સૂર્યની ઉત્પત્તિ, એના તેજનું ઘટવું, બ્રહ્માદિ દેવોએ સૂર્યની ડરેલી પ્રાર્થના વગેરે, પ્રથમ વૈવસ્વત મનવન્તરની કથા જે ૧૪૩મા ટકવાથી ૧૩ થઈ ૧૪૬મે ટકવે પૂર્વે થાય છે તેમા આપી છે એની એ કથા ફરીનાર ૧૭૧ થી ૧૭૬ મા ટકવા સુધી વિસ્તારથી લહી છે આ એકની એક કથાની પુનરુક્તિ વિજેનો જ માત્ર આ બચાવ છે પુરાણોમા કોઈ કોઈવાર એકની એક કથા કે પ્રસંગ ફરી ફરીવાર લેવાય છે અને માર્ડેયપુરાણમા પણ અહીં એમ બને છે, તેથી કાંઈ એમ કંરતુ નથી કે મૂળ સમ્કૃત માર્ડેયપુરાણમા બધે જ પુનરુક્તિઓ છે હા, ભાષાતરમા વણે રથળે પુનરુક્તિઓ છે, પણ તે ઘટનાઓ કે આખી કથાઓની માત્ર નથી, પરતુ શબ્દોની, વાક્યોની, એકની એક રચનાની પુનરુક્તિઓ છે અને માત્ર પુનરુક્તિ કે પિષ્ટપેપણુ એ જ તાંબા માર્ડેયપુરાણની અપૂર્ણતાઓ નથી અનુચિત, અસબધ વચનો, કિચ્છટ અર્થહીન ગ્યનાઓ, દુર્મોઘ કે અપરિચિત શબ્દો કે નાકલો જેતુ પાછળ અશત દર્શન કરાવ્યું છે તેનો ભંડાર ભર્યો છે તે શુ સૌ ત્રુટિઓ અસલ માર્ડેયપુરાણનો જ વારમો છે? સમ્કૃત માર્ડેયપુરાણ એની ત્રુટિઓથી ભરપૂર હતું તો હમેગા પ્રાસાદિક રચનાઓ કરનાર પ્રેમાનંદે ભાષાતર માટે એ જ લાઘ્ય કેમ પમદ કર્યું? પુરાણીઓ સાથે ઝગડવું જ હતું તો એ માર્ડે બીજુ કોઈ પુરાણ કે મહાકાવ્ય એને અપસ્ય મળી શકત પિષ્ટપેપણુના બચાવની એ પદ્ધતિઓમા પિષ્ટપેપણુનો જ બચાવ છે, અન્ય ત્રુટિઓનો નથી વળી એ બચાવ કે ખુલાસો પણ, પૂર્વીપગ સબધ જોતા માત્ર ઉપર જણાવી તે સૂર્યકથા બે રખત લઈ તે બાબતનોજ, સર્વ વ્યાપ્ત પિષ્ટપેપણુનો પણ નથી આ ઉપરથી જોઈ શકારો કે પ્રતોના નાશ કે પિષ્ટપેપણુના બચાવના ઉદ્દેશોથી આ કૃતિ પ્રેમાનંદની છે એવું સમર્થન થતું નથી.

માર્ડેયપુરાણ પ્રેમાનંદીય નથી એવા નિબુધ ઉપર આપણે લગભગ આવી પહોંચ્યા િએ પરતુ એક વસ્તુનો ઉલ્લેખ મેળવવો બાકી રહે છે પુરાણીઓ સાથે ખરેખર ઝઘડો થયો હશે? એ ઝગડાનું સ્વરૂપ માર્ડેયપુરાણમા જોતા એમા લડતા, નિંદા આક્ષેપો

અને લગભગ ગાંધીપ્રદાનની અધમતાએ પહોંચેલાં વચનો એટલાં બધાં જણાય છે કે એ ઝઘડો આપણને વિચારમાં નાંખી દે છે. સ્વ. કે. હ. ધ્રુવ જેવા, પ્રાચીનકાવ્યમાળામાં સંપાદિત પ્રેમાનંદરચિત ગણાતી કૃતિઓના પ્રશંસકને પણ એને તમઃપ્રધાન કહેવો પડ્યો છે. અખાએ દંભી ગુરુઓ અને ભોજનએ ધુતારા બાવાઓની સખ્ત ઝાટકણી કાઢેલી છે અને સખ્ત વસ્તુ, સખ્ત શબ્દોમાં કહેવા માટે એ કવિઓ મશહૂર છે, પણ માર્કંડેય પુરાણના પુરાણીઝઘડામાં તો પ્રેમાનંદે એ બધાનો ખંગ વાળી દીધો જણાય છે, અને અખા કે ભોજનની આખાબોલાપણાની ખ્યાતિને ઝાંખી કરી નાંખી છે ! આશ્ચર્ય તો એ થાય છે કે દંભ કે દુષ્ટતાને ખૂણેખાંચરેથી બહાર લાવી ખુલ્લી કરનારા એ બે કવિઓ પુરાણીઓ વિશે તો મૂંગા જ છે !^{૧૧} વળી ડભોઈના જે રત્નેશ્વર કવિને ખાતર પ્રેમાનંદને આવી લડવાડ કરવી પડી તે પણ એની કૃતિઓમાં મૂંગો છે. એ રત્નેશ્વર પ્રેમાનંદનો શિષ્ય હતો એ પણ એક દંતકથા જ છે અને એ સાચી માની શકાય એવાં પ્રમાણો નથી. ભલદું, શંકા કરી શકાય એવા સંજોગો મળે છે.^{૧૨}

આ પુરાણીઝઘડો પણ ઘણેભાગે દંતકથા જ છે. એને માટે પ્રત્યક્ષ, અસંદિગ્ધ

૧૧. એક અપવાદ છે. અખો, છપ્પાઓમાં પુટકળ અંગમાં કહે છે :

આસ વેશ્યાની એકજ પેર, વિદ્યા બેટી ઉછેરી ઘેર

વ્યાસ કયા કરે ને રડે, જાણે દ્રવ્ય અદેકેં જડે

જો જાણે વાંચ્યાની પેર, અખા કાં ન વાંચે પોતે ઘેર ?

(બૃ. કા. દો. ભાગ ૧ પૃ. ૩૨૬)

આ વચનો સામાન્ય પ્રકારનાં છે અને પુરાણીઓના દંભ, દ્વેષ દુષ્ટતાનો અહીં છાંટો પાણી નથી. અખાના ઊછળતા કટાક્ષસાગરમાં આ વચનો અલ્પભિંદુ સમાન જ છે.

૧૨. “ રત્નેશ્વરના કોઈ અંતમાં પ્રેમાનંદ કે વડોદરાનું નામ નથી. તે ડભોઈનો હતો અને કોઈ કારણથી તેને ડભોઈ છોડી ફેણાટમાં રહેવા જવું પડ્યું હતું એ વાત ખરી છે, કેમ કે તે તેના સ્વર્ગારોહિણી સારમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

વસતો વાડવ દર્ભાવતી, તનયું નગર કો કારણ ગતિ;

શ્રીમાળી રત્નેશ્વર નામ, કર્ણપુરીમાં પામ્યો ઠામ.

આમાં તે ડભોઈ છોડવાનું કારણ જણાવતો નથી, તેથી તે પુરાણીઓના કનડવાથી ત્યાં ગયો કે બીજા કોઈ કારણથી એ સ્પષ્ટ થતું નથી. કદાચ પુરાણીઓના કલહની વાત ખરી હોય, પરંતુ તે વડોદરે ગયો અને પ્રેમાનંદના શિષ્ય બની તેણે તેની પાસેથી ગુજરાતી કાવ્યરચનાનું શિક્ષણ લીધું, એ વાત માટે તો કોઈ આધાર તેના અંતમાંથી નીકળતો નથી. શું પ્રેમાનંદ પાસે દેશીઓની રચનાનું ખાસ પિંગળ હતું કે આવા સંસ્કૃતજ્ઞ પંડિતને તે શીખવા તેની પાસે જવું પડે ? શું તે પ્રાચીન ગુજરાતી આખ્યાનો વાંચી, દેશીઓનું જ્ઞાન ન મેળવી શકે ? પ્રેમાનંદના શિષ્યો સિવાયના સેંકડો કવિઓએ જ્ઞાન મેળવવા ક્યાં ગયા હતા ?

* * * * *
વળી રત્નેશ્વરને પ્રેમાનંદે મરાઠી ધાટિની કવિતા કરવાનું સોંપ્યું હતું, એ વાત પણ કોઈ રીતે સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. તેના કોઈ કાવ્યમાં મરાઠી કવિની અસર જણાતી નથી, એટલું જ નહિ પણ મરાઠીના ખાસ છંદો, દિંડી, અક્ષગ વગેરેમાં તેણે કાવ્યરચના કરી જણાતી નથી. માર્કં તો એમ માનવું છે કે તેની છંદોબદ્ધ કવિતા પણ અસલ નથી. એની એકપણ પ્રત મળતી નથી. જ્યારે દેશીબદ્ધ કાવ્યોની ઘણીએ પ્રતો મળી આવે છે. ”

“ પ્રેમાનંદનું શિષ્યમંડળ ” નામના “ સંશોધક અભ્યાસી ” એ તખલ્લુસથી શ્રી. રામલાલ ચુ. મોદીના “ ગુજરાતી ” ના ઈ. સ. ૧૯૩૦ના દિવાળી અંકમાં પ્રગટ થયેલ લેખમાંથી ઉતારે.

અને નિશક એવો કોઈ પુરાવો નથી પ્રેમાનદૃત દશમસ્કંધમા મળતાં કેટલાંક ઉત્તેજો અને કવિ નર્મદાશકરે, નર્મગદ્યમા નોધેલી દત્તક્યા સિનાયનો કોષ આધાર એ અવડા વિશે મળતો નથી ૧૩ દશમસ્કંધના વચનો, એ બાળતમા સ્પષ્ટ કે અસદ્વિધ નથી. અઘાપિ અભ્યાસકોષે એ વચનોમા અઘડા સંબંધી ઉત્તેજો છે એમ માન્યુ છે ખરું, પરંતુ જે પાત્ર છે સ્થળે એના વચનો મળે છે તેમાત્ર એકપણ અવડાનો પડધોયે પાડતું મને તો સમજાતું નથી ૯-૧૦-૧૩-૩૪ અને ૪૫મા અધ્યાયને અતે જે વચનો આવે છે તેમાથી એવો અર્થ ટાઢી બતાવનામા આવ્યો છે એ વચનોની આપણે પ્રત્યક્ષ તપાસ કરીશુ તો, અઘાપિ લગભગ સ્થાપિત મનાતા અભિપ્રાયવી આજે અનુ વિધાન હું કરુ છુ તેતુ તથ્ય સમગ્રજે

નવ, દશ ઈત્યાદિ અધ્યાયોને અતે આવતી પકિતઓ લગભગ સમાન છે માત્ર જૂન શબ્દાદિ દેરકારો સિવાયનો બીજો મહત્ત્વનો તકાવત એમની વચ્ચે નથી એટલે આપણે નવમા અધ્યાયના અતના જ વચનો નમૂના તરીકે જોધયે

સકળ ગાત્ર નિગમતુ તત્ત્વ, સર્વ શિરોમણિ ભાગત
તે મધ્યે સાર છે દશમસ્કંધ, જોકું હું પ્રાકૃતબધ,
ક્યા પ્રસંગ એકુ નવ પડે, ચાલ્યો જાઉં સુધે સેરડે
આ પાસા વ્યાસ વાચે સમૃત, આ પાસા માહાત્ર પ્રાકૃત,
આ પાસા અધ્યા શ્લોક સબધ, આ પાસા ઢગવા ચોપાધનધ
બાહુ ત્રય જોડ સમાન, ઢહેજે લોડ કીધુ અભિમાન,
નથી વાદ કીધો પ્રકાશ, આણુવા શ્રોતાને વિશ્વાસ
વ્યાસનાણી મે જાણી જયા, તેહવી પ્રાકૃત જોડી ક્યા

(અ ૯ ઢગુ ૩૭)

આ પક્ષિઓમા ક્યા અવડો છે? કવિ કહે છે “એક બાજુ, વ્યાસ એટલે પુરાણીઓ સસ્કૃતમા ક્યા ઢહે છે, બીજી બાજુ હું પ્રાકૃત યા ગુજરાતીમા એની એ જ પવિત્ર, સકળગાત્ર નિગમના તત્ત્વ જેવા સર્વ શિરોમણિ શ્રીભાગવતની ક્યા કહી રહ્યો છુ ભાષા સિનાય, બીજી બધી રીતે એ પવિત્ર ક્યાના મૂળ સમૃતને વળગી રહેવાનો મારો આગ્રહ છે જેમ સસ્કૃતમા અધ્યાય અને શ્લોકનો સબધ છે તેમ મે ગુજરાતીમા, ઢગવા અને ચોપાધનો સબધ જાળવ્યો છે” કવિ આગળ કહે છે “સમૃતની સાથે આ ત્રય સમાન ઢગવામા મારા મનમા કોષ જાતતુ અભિમાન છે એમ રખે માનરો! મૂળની ઉત્તમતા અને પવિત્રતાને સાગોપાગ ગુજરાતીમા અનતાગ્વાની પ્રતિજ્ઞા કેટલે અશ પાળી રાક્યો છુ તે બાળતનો શ્રોતાવર્ગનો વિશ્વાસ મેળવવા જ એ બનેલી સમાનતા આ વચનોથી દર્શાવુ છુ કોઈની જોડે વાદ એટલે સરસાર્થ કરવાના વિચારથી નહિ જેવી ભગવાન વ્યાસની વાણી મને સમજાઈ, તેવી મે ઉતારવાનો અહી પ્રયત્ન કર્યો છે એટલે કે માગ આ ભાષાતરમા ન્યા દોષ જણાય લા મારો છે, મૂળ કૃતિનો નથી અને જે ગુણ

૧૩ “કેટલાંક કહે છે કે એને એક પ્રસંગે પુરાણીઓ સાથે સાગો પક્ષ બધાયો, ને તેથી તેઓ એવી તર્વીજ કરતા, કે પ્રેમાનંદ પાસે કોષ પુરાણ વચાવે નહિ તે ઉપરથી પ્રેમાનંદ બોલ્યો, કે તમે એટલા શેના કુલાઈ જાઓ છો—હું ભાગવતનું ભાષાતર કવિતારખે કરુ છુ, કે જ્યા તમારો કોષ ભાવ પુછવાનું નહિ” એ આગ્રહના જોશમા તોલે પ્રથમ તો રસિક જે દશમ સ્કંધ તેનું પ્રાકૃત કરવા માડ્યું ” (જૂન નર્મગદ્ય-કવિચરિત્ર પૃ. ૪૬૪)

જણાય તે મૂળ કૃતિના છે, મારા નથી.”

આમાં અઘડો ક્યાંય જણાય છે? ‘ નથી વાદ કીધો પ્રકાશ, ’ ‘ નથી વાદવચન કીધું પ્રકાશ, ’ ‘ નથી વાદ કીધો વિલાસ ’ વગેરે વચનોથી એમ કદપાયું છે કે પૂર્વે થઈ ગયેલા અઘડા વિશે પ્રેમાનંદે અહીં નિર્દેશ કર્યો છે. પરંતુ ઉપરની પંક્તિઓ કોઈપણ પ્રકારના પૂર્વગ્રહ સિવાય, સમજી વંચાય તો એના પ્રક્રમમાં ‘ વાદ ’ શબ્દનો અર્થ હરીશર્ષકે વાદ-વિવાદ થતો જણાશે નહિ. આપણે સામાન્ય વાતચીતમાં કહિયે છિયે કે “ એ ભાઈ, મોટાઓને વાદે ચઢ્યા છે ” એટલે કે પોતાનાથી મોટા માણસના સમાન થવાનો, તેમની સરસાર્થ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. એવો જ અર્થ અહીં પણ ‘ વાદ ’ નો થઈ શકે. સંસ્કૃતમાં કથા કહેનારા વ્યાસમહારાજે સાથે હરીશર્ષક્યાનો અથવા તેમને ઉતારી પાડ્યાનો ખ્યાલ આ પંક્તિઓથી આવતો નથી. પોતાની સ્વભાવસુલભ નમ્રતાથી કવિ અહીં એ વ્યાસપુરાણીઓને પણ પોતાનાથી ઉચ્ચાસને બેસાડતો જણાય છે.

ઉપર કહ્યું તેમ દશમસ્કંધનાં આ વચનોમાં કેટલાકને પુરાણીવિગ્રહનો આધાર જડે છે, તો કેટલાકને તેમાં અઘડાના શમનની શાંતિ વા પશ્ચાત્તાપ જણાય છે. મારો નમ્ર અભિપ્રાય એવો છે કે એવું કશું જ એમાં નથી. વિદ્વાનોને મારી વિનંતી કે આ પંક્તિઓને એના પૂર્વાપર સંબંધમાં સૂક્ષ્મ રીતે જોઈ વિચારી આ નાહકનો ઊભો થયેલો ભ્રમ દૂર કરે. “ કહ્યું કથે તે શાનો કવિ? ” એ શામળની પંક્તિઓમાં વધારે પડતો અર્થ વાંચી, પ્રેમાનંદ—શામળના વિગ્રહની ઈમારત રચાઈ હતી. ૧૪ એવી આ કાદ્દપનિક ઈમારતની નિરાધારતા પણ સત્વર સમજાઈ જાય તો તેમાં ગુજરાતી સાહિત્યનું જ શ્રેય છે.

નવ-દશ ઇત્યાદિ અધ્યાયોને અંતે આવતી સમાન પ્રકારની પંક્તિઓને આધારે જે વિધાન ઉપર કર્યું તેને ઉથલાવી પાડે એવો અર્થ નીચેની પંક્તિઓમાં વાચક જુએ તે પૂર્વે તેનો પણ ખુલાસો કરી લઉં:—

પંડિત થયા હરિ નવ લલા, પ્રજાળી રહ્યા નિજ અહંકાર,

ભક્તિ વિના અધ્યયન યથા, વહે વૃષભ પુસ્તક ભાર.

(અ. પર કડવું ૧૪૬)

આ પંક્તિઓમાં પંડિત તરીકે શું પુરાણીઓને કવિ સંબોધે છે? એ કડવામાં આસપાસની પંક્તિઓ જુઓ તો તેમાં એવો અર્થ હોય એવું સૂચન પણ મળતું નથી. મધ્યકાલીન ગુજરાતી ધાર્મિકજીવનનો ભક્તિમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ વચ્ચેનો સનાતન ગજગ્રાહ જ મને તો અહીં છતો થતો સમજાય છે. અહીં કોઈ ચોક્કસ વર્ગ પર કવિએ કટાક્ષ કર્યો નથી, પણ જ્ઞાનમાર્ગીઓ ઉપર જ કટાક્ષ કર્યો છે. જ્ઞાની કવિઓ જેમ ભક્તિમાર્ગીઓના વેવલાપણાને ઉતારી પાડે છે તેમ આ ભક્તિમાર્ગી કવિ અહીં જ્ઞાનમાર્ગીઓ પર ઠોક પાડે છે એવું હું તો સમજું છું. આથી વધુ અર્થકદ્દપનાની ખેંચતાણ વગર જડતો નથી.

કવિ નર્મદાશંકરે નોંધેલી દંતકથા સિવાય બીજો કોઈ આધાર આ અઘડા માટે રહેતો નથી. એ દંતકથા પણ માત્ર ભાગવતના દશમસ્કંધના ભાષાંતરને જ સ્પર્શે છે. પુરાણીઓ સાથેના માર્કંડેયપુરાણવાળા અઘડાનો તેમાં કશો જ ઉલ્લેખ નથી. એટલા આછાપાતળા, પરોક્ષ પુરાવા ઉપરથી આ અઘડો સાચો ઠેરવી શકાય નહિ.

માર્કેડેયપુગણની અમુદ પડિનઓ, દસમઝકધના નન-દન ધત્યાઈ અધ્યાયોના સમાપ્તિ-ભાગોની પડિતઓ નેડે આખાદ મળતી આવે છે. માર્કેડેયપુગણનું પ્રેમાન દત્ત સિદ્ધ માન-નાગ વિદ્વાનો આ સામ્ય પ્રત્યે સૌનું ધ્યાન ખેંચે છે એ અથને અસદિગ્ધ કૃતિઓની હારમા ખેસાડવા માટે એ વિદ્વાનોને આ અકોડો બહુ મગળ લાગ્યા છે ૧૫ દસમઝકધની આ પડિતઓ માર્કેડેયપુગણમા ટ્યાવી આવી ? એ પ્રશ્ન ગેપ રહે છે.

પ્રેમાનદ અને અન્ય મધ્યકાલીન કવિઓ વિશે દત્તકથા પછુનાગ અને પ્રસાગનારા રસિયાઓએ નર્મદાદા કરની પાછળ દર્શાવેલી નોખમા ઝઘડાની સભવિનતા જોઈ અને દશમઝકધની એ પડિતઓમા પણ એ ઝઘડો એમની દત્તકથાગ્રન્થ આખોએ વાચ્યો અને જેમ એ અગ્રાત ભાષાતરકારે માર્કેડેયપુગણમા પ્રેમાનદકૃત મદાલસાં ઉમેગી દીધું તે જ પ્રમાણે દસમઝકધમાથી આ વચનો લઈને માર્કેડેયપુરાણમા ખેચાઝ મ્યજે ગોઠવી દીધા. માર્કેડેયપુગણની પ્રેમાનદીયતા વિશે કોઈ મઠા નહિ હાવે તે ખાતર આ બંને પ્રયુક્તિઓ હતી. માર્કેડેય પુરાણમા અમ્મ દિગ્ગતોનો આભામ આણુવા આ યોજના બાનપૂર્વક ચર્ષ હોવી જોઈએ આ કૃતિમા એવો આભાસ પેદા કરવાની ખીજ પણ જોમનાઈઓ આપણે પાછળ જોઈ ગયા. પ્રતોના નાશની અને પિષ્ટપેપણના ખુલાસાની પડિતઓને ઉદ્દેશને હું આ કહું છું. મારા ઉપરના વિધાન માટે મારી પાસે તર્ક મિનાય ખીજે પુગવો નથી. પણ જ્યા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ શક્ય નથી ત્યા તર્કગાત્રનો આશ્રય લેવો એમા અશાસ્ત્રીય કશું નથી. ઉપમાન પ્રમાણથી આવું વિધાન અવશ્ય ચર્ષ શકે. માર્કેડેયપુરાણમા, દશમઝકધની એ પડિતઓની હાજરી ખીજ કોઈ રીતે મમજાવી શકાતી નથી અને માર્કેડેયપુરાણની પ્રેમાનદીયતા વિગ્રહ એટલા બધા પુગવાઓ પડ્યા છે કે માત્ર આ પડિતઓને આધારે એ કૃતિ પ્રેમાનદની છે એમ સિદ્ધ થતું નથી એટલે પ્રેમાનદીયતાનો આ અતિમ આધાર પણ તૂટી પડે છે.

નર્મદાદા કરના કવિચરિત્રમા મનમમતી દત્તકથા જોઈ એને એ દત્તકથા રસિકોએ પઠી લીધી ઋષ્યશૃંગાખ્યાનમા એનું ખીજ રોપાયું અને માર્કેડેયપુરાણમા તેનું ફલીફાલીને જટા-જૂથવાળું મહાવૃક્ષ થયેલું આપણે જોઈએ છીએ. કવિઓ વિશે કે અન્ય મહાપુરુષો વિશે જે દત્તકથાઓ પ્રચલિત હોય છે તેની પાછળ કઈક આવો જ ઇતિહાસ હોય છે. દત્તકથા-રસિકો એ ખીજને પઠી લઈ તેમાંથી મનમાનતી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનામા મયગૂલ હોય છે. પ્રેમાનદ-પુગણી વિગ્રહને પણ એવી જ મનોદશાએ પોખ્યો લાગ્યા છે ૧૬.

ગુજરાતી પ્રેમ તરફથી સંપાદિત થયેલા માર્કેડેયપુરાણના 'પ્રાગ્તાપિદ નિવેદન'મા, શ્રી નટવરલાલ દેસાઈએ અથનું દર્શન પ્રેમાનદનું સાળિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે એમની કેટલીક દલીલોના ઉત્તર શ્રી કેશવરામ દા. શાસ્ત્રીએ 'ભુદ્ધિપ્રકાશ'ના જાન-માર્ચ ૧૯૪૦ના અંકમા આપ્યા છે. 'ભુદ્ધિપ્રકાશ'ના ત્યાં પૃષ્ઠોના ખે અંકોમા શ્રી દેસાઈએ 'માર્કેડેય

૧૫ સરખાવો દસમઝકધના ૬-૧૦-૧૩-૩૪ અને ૪૫ મા અધ્યાયના સમાપ્તિભાગો અને માર્કેડેયપુરાણના ૧૩ અને ૩૨ મા કડવાની અતપ ક્રિઓ.

આ પડિતઓ દસમઝકધની ઉપર નિર્દેશોલી પડિતઓ સાથે લગભગ અક્ષરગ મળતી આવે છે. માર્કેડેયપુરાણના ૧૭, ૩૦ અને ૩૧ મા કડવાની અતપ ક્રિઓ પણ અશત આને મળતી આવે છે. પણ સરખાપણ આટલું ધ્યાન ખેંચે એવું નથી.

૧૬ દત્તકથા ને ઇતિહાસ કેવા સેળસેળ ચર્ષેલ્ય છે તે બાબતની અત્યંત મનનીય અને સચિદ ચર્ચા માટે જુઓ શ્રી ઉમાશંકર જોગી દૃઢ 'અખો'માની જાન્યનચર્ચા.

પુરાણના કર્તૃત્વનો પુનઃવિચાર’ નામે લેખ લખ્યો અને એમાં શ્રી. કેશવરામ શાસ્ત્રીનાં મંતવ્યોનું ખંડન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એ દીર્ઘ ચર્ચાના, કેટલાક મહત્વના મુદ્દાઓ પ્રસ્તુત લેખમાં આપણે પરોક્ષ રીતે ચર્ચા લીધા છે. એમાંની પ્રત્યેક ચર્ચાને અહીં નવેસરથી વિચારિયે તો આ લાંબો લેખ વળી વધુ લાંબાઈ જાય એટલે એ કાર્યને હાલ તુરત મોકુફ રાખી શ્રી. દેસાઈએ ચર્ચેલા, પણ શ્રી. શાસ્ત્રીએ જે વિશે કંઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી તે માત્ર એક મુદ્દાની નવેસર અહીં ટૂંકમાં વિચારણા કરવા ઇચ્છું છું. એ મુદ્દો તે માર્કંડેય-પુરાણમાં આવતો અને ખૂબ ગવાઈ ગયેલો પ્રેમાનંદ-શામળનો ઝઘડો.

પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સંપાદકોએ કહ્યેલો અને સ્વ. કે. હ. ધ્રુવે સ્વીકારી, પાળેલો પોષેલો પ્રેમાનંદ-શામળનો ઝઘડો આખરે સ્વ. ધ્રુવને હાથે જ ખોટો ઠર્યો. ૧૭ માર્કંડેયપુરાણના પ્રારંભમાં જ પ્રેમાનંદ પાસે શામળ પ્રત્યેની ટકોર સંપાદકોએ કરાવી છે. ૧૮ શ્રી.

૧૭ શામળની કૃતિઓની રચ્યા સંવતોને આધારે નર્મદે એનો સમય આસરે સં. ૧૭૪૦ થી ૧૮૧૦ નક્કી કર્યો હતો. (જુઓ. જૂનું નર્મદ. પૃ. ૪૬૭.) સ્વ. ઈ. સૂ. દેસાઈએ સં. ૧૭૪૦ થી ૧૮૨૩ નો સમય માન્ય રાખ્યો હતો. એટલે પ્રેમાનંદ-શામળ સમકાલીન નહોતા એ હકીકત તો પ્રાચીનકાવ્યમાળાના સંપાદન પૂર્વે જ નિર્ણીત હતી. તો પણ દંતકથા રચનારાઓ કંઈ એસી રહે ? શામળની નંદબત્રીસીમાંની ‘ કહું કથે તે શાનો કવિ ? ’ જેવી પંક્તિ કંઈક અધૂરી સમજ, કંઈક, પ્રેમાનંદ વા શામળ મોટો એવા દલપત-નર્મદના વિવાદમાંથી પ્રેરણા મેળવી, આ ઝઘડો ‘ સમયના લવલેશ લાન વિના ’ જન્માવવામાં આવ્યો. સ્વ. કે. હ. ધ્રુવે આ ઝઘડાને એમના પ્રેમાનંદના લેખમાં ખૂબ ખૂબ ગાયો પણ પાછળથી એના રચ્યા સંવતોનો વિચાર આવતા કે પછી સિંહજમાંથી શુભાન બારોટ વિશેના લેખો વાળો ચોપડો એમને મળી આવતા એમણે એ નિર્ણય ફેરવી નાખ્યો. શ્રી. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી. એમના Milestones in Gujarati Literature ની પ્રથમાવૃત્તિમાં, એ વાત, ખાનગી પત્રવ્યવહારમાં સ્વ. ધ્રુવે કળૂલેલી એમ પૃ. ૬૫ ની પાદ નોંધમાં જાહેર કરે છે. એમની પાસે એ પત્ર હાલમાં નહિ હોવાથી કઈ તારીખે સ્વ. ધ્રુવે એ નિર્ણય ફેરવ્યો તે જાણવું હાલમાં શક્ય નથી. પરંતુ એ નિર્ણય ઘણું ખટુ, તા. ૧૪-૨-૧૯૧૦ પછી અને ૧૯૧૪ પૂર્વે ફેરવાયો એવી કલ્પના, એમને સિંહજમાંની હકીકત તા. ૧૪-૧-૧૦ એ મળી એ આધારે કરું છું.

૧૮.

શિવપુરાણ સમર્થ કરે કવિ, વાયુ વશ કેહ તણું;

અગાધ ગતિ એવી નવ મારી, ક્યાં પાહણો ક્યાં પણું ?

(માર્કંડેયપુરાણ. કડવું. ૧)

આ પંક્તિઓ, શામળના ગાણાતા નીચેના છપ્પાના જાણે જવાબરૂપે જ રચાઈ છે:—

સિંહાસન બત્રીશ, તર્તિબજથી કીધી તેણે,

શિવપુરાણ સમર્થ અર્થ જાણાવ્યો જેણે;

રીઝથી રેવાખંડ, દંડ જમદૂતનો ટાળી,

ડાકોરનો ડાકોર વર્ણવીને હદ વાળી;

વૈતાળ પચ્ચીશી વર્ણવી, શુક બાહતેરી ભાવે ધરી,

વાયુને વશ છે તરણ ત્યમ, શામળ કવિએ કરી.

હવે ખરી ગમ્મત તો એ છે કે શામળે આ છપ્યો એની કઈ વાર્તામાં કે બીજે ક્યાં લખ્યો છે તેની કોઈને જ ખબર નથી ! કદાચ આ છપ્યો શામળનો છે જ નહિ. દલપતરામે, હોપ વાચનમાળા માટે કેટલીક કવિતાઓ રચી આપેલી, તેમાં શામળાદિ કવિને નામે, પોતે જ કેટલાક છપ્પા રચેલા એવી હકીકત સ્વ. ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવે નોંધી છે. જુઓ : દિગ્દર્શન પૃ. ૨૭૦, અને ૨૭૨ ની પાદનોંધ. આ છપ્યો હોપવાચનમાળાની ૭ મી ચોપડીમાં છપાયો છે. બીજે ક્યાંય એનો પત્તો નથી. હોપવાચનમાળામાં પોતે રચેલાં કાવ્યો, દલપત કાવ્ય ભાગ ૨ માં કવિ

શામળનો કહેવાતો એ છપો અને પ્રેમાનદની કહેવાતી એ પક્ષિઓ વચ્ચેનું અત્યંત સામ્ય અને પ્રા કા માળાના દીકાનરનો એ વિશેના ખુલાસા વગેરેથી, શામળનો છપો લક્ષ્યમાં રાખીને જ એ પક્ષિઓ રચાઈ એ તો અષ્ટ ચર્ધ જાય છે. શામળનો એ છપો, શામળે જ રચ્યો કે કેમ, અથવા સુઝળહોતેરીની મોળમી વાતોમાં એ બાળતમાં જુદા પ્રકારની પક્ષિઓ છે, એ પ્રશ્નો નિરાળા જ છે. પ્રેમાનદની કહેવાતી, માર્કેડેયપુરાણની એ પક્ષિઓ રચાઈ ત્યારે એ છપો, શામળને ચોપડે જમા થયેલો અને પ્રચલિત હતો તથા એના આધારે જ એ પક્ષિઓ રચાઈ છે એટલું તો નિર્વિવાદ પ્રાચીનકાવ્યમાળાના સપાદકોને ખ્યાલ નહિ હોય કે પ્રેમાનદ-શામળનો ઝડપે નિગધાર દરજે, નહિ તો શ્રી દેસાઈએ ક્યો એવો ખુલાસો એમણે પણ દીઠામાં કર્યો હોત

પ્રેમાનદ-શામળના ઝઘડાથી અદિત, પ્રેમાનદ-પુરાણી પિત્રહના કાલાહવથી છલમલ, અનેક નાની મોટી ત્રુટિઓથી ભરપર આ માર્કેડેયપુરાણનો અથ, સત્તરમાં સૈકામાં થઈ ગયેલા, અને નળાખ્યાન, અભિમન્યુઆખ્યાન, મામેરુ, ચન્દ્રહામાખ્યાન, દશમસ્કંધ વગેરે કૃતિઓથી ગુજરાતીઓના હૃદય સર કરનાર પ્રેમાનદનો ગ્યેલો નથી એમ આ અર્થોને અતે દલિત થતું જણાય તો તેમાં સરોધનદારા ગુજરાતના મધ્યકાલીન એ મહાકવિનું સાચું મુદ્યાકન કરનારો જ આગ્રહ છે બીજો કોઈ પૂર્વગ્રહ કે દુરાગ્રહ નથી એટલે ખુલાસો અતે કરનાની રમ લઉ છું

પરિશિષ્ટ

માર્કેડેયપુરાણવાળા મદાલમાખ્યાનમાં, મૂળ મદાલસાને મુકાબલે થયેલા જણાતા વધુ ફેરફારો

ક નીચેની પક્ષિઓ મૂળમાં નથી

(૧) કડવુ ૪૬ પૃ ૧૭૭ ૯ અને ૧૦ કડીઓ

(૨) કડવુ ૫૫ પૃ ૧૮૬ 'રમ્તે જતા જે લેઉરે, અમથો ઉચ્છરી ભૂમિભાર'— જ્યાંમાં અન, પાર્વતી, મહાદેવને વિનતી કરે છે કે મદાલસાને પાતાળકેતુના પળમાંથી બચાવો તેના ઉત્તરમાં મહાદેવજીના મુખમાં આ વાક્ય હેતુ અનુચિત લાગે છે ?

(૩) કડવુ ૬૭ પૃ ૨૦૨, ૧૫મી અને ૧૬મી કડીઓ, ૧૭મી કડી બીજી પક્ષિ અને ૧૮મી કડીમાં પ્રથમ પક્ષિના પૂર્વાર્ધ સિનાયની દોઢ પક્ષિ

જ બીજા નાના મોટા ફેરફારો

(૧) જે વેરી ગગને અંતરિક્ષ બિભા, કરી અધાર ધોર

(કડવુ ૧૭૭ પૃ ૧૭૭)

'ગગન અને અંતરિક્ષ' અને શબ્દોની ટક જ જરૂર નથી

(૨) નહી છોડી તે ગન્ધુમારી, ના પામે લાગી જુગારી

(કડવુ ૫૪ પૃ ૧૮૪)

'જુગારી' શબ્દનો અહીં અર્થ નથી હરી જવાને લાગ નાંહ મળ્યો એવા અર્થ માટે 'જવાને હરિ' શબ્દો બરાબર જેસે છે અને એને મૂળ હસ્તપ્રત ગુ વ મો. ન ૩૭૭ નો આધાર પણ છે

(૩) 'આટલે દહાડે ફરી આવિયા, સંકે મદાલસાને લાવિયા'—

૭૫માં કડામાં, ૧૧મી કડી પૂરી થતા આ પક્ષિ હોની જોઈએ તે પક્ષિ આ નવા અન્તરમાં બીજી ગઈ છે

કાલિદાસની વનસ્પતિ

(ગતાંક પૃ. ૧૦૮ થી ચાલુ)

શ્રી. બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય

કમલ:

પદ્મ, નલિન, અરવિન્દ, ઉત્પલ, સહસ્રપત્ર, કમલ, શતપત્ર, કુશેશય, પંકેરુહ, તામરસ, સારસ, સરસીરુહ, પંકજ, રાજવ, પુષ્કર, અમ્બોરુહ,—આ બધાં કમળનાં નામો છે.

કમળના પાછા અનેક ભેદો છે. સફેદ કમળ,^૧ નીલ કમળ, રાતું કમળ, ઇત્યાદિ. આ દરેકનાં સ્પષ્ટ નામો સંસ્કૃત ભાષામાં છે.

અમરકોશ અને નિઘંટુઓ પ્રમાણે તે દરેકનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે:—

અતિશ્વેત કમલ—પુણ્ડરીક, સિતામ્ભોજ

રાતું કમલ—રક્તોત્પલ, કોકનદ, કુવલય

નીલ કમલ—ઈન્દીવર, નીલોત્પલ, નીલાઝ્બુજ

સફેદ કમલ—કુમુદ, કૈરવ, પદ્મ.

આમાંનાં ઘણાંખરાં નામોનો કાલિદાસે તેમની કવિતાઓમાં ઉપયોગ કર્યો છે:—

કમલ—ઋતુસંહાર સર્ગ. ૩—૫, ૨૬, ૧૧ ઋતુ. ૧—૨૮

મેઘદૂત-ઉત્તરમેઘ—૮૮, ૮૧, ૬૮, ૭૧ પૂર્વમેઘ. ૩૧

રઘુ. સર્ગ. ૩—૩૬

સર્ગ. ૧૧—૧૨

કુમારસંભવ—સર્ગ. ૭—૮૯

„ સર્ગ. ૬—૮૪

શાકુન્તલ—અંક ૬—૨૧૫; અંક ૫—૧૫૦

લીલાં કમલ મે. ઉ.—૭૧

વિક્રમો. ૪—૧૧૫; વિ. ૨—૪૯

કમલિની—માલવિ. ૩—૪૫

રઘુ. ૯—૨૭

શા. ૪—૧૩૫

ઈન્દીવર—રઘુ. ૬—૬૫ ઋતુ. ૨—૧૨

ઉત્પલ—ઋ. ૨—૯ } ઋતુ. ૩—૧૪, ૨૪

„ ૧૫, ૧૬

„ ૧૪

રઘુ. સર્ગ. ૬—૪૨

„ ૭—૨૬

„ ૧૩—૩૧

„ ૧૨—૮૬

^૧ ઇષ્ટશ્વેત કમળ અને અતિશ્વેત કમળ (પદ્મ અને પુંડરીક) એવા ભેદનો પણ ટીકાકારોએ નિર્દેશ કરેલો છે,

कुमार-संग—१—४०

” ५—३५, ४७

” ४ ८

कुमुद-मेवहृत पूर्वभेद—६०, ४०

रघु० ६—८६

ऋतु० ३—१५, २१, २३, २६

१७—७५

कुमार० ८—७०

१८—३

७—७४

१९—८४

शाकु० ५—१७८

विक्रमो० ३—८५

कुमुदती—रघु० ६—३६,

शाकु० ३—१००

कुवलय—मेध० पूर्व ४६,

ऋतु० २—२०,

रघु० ११—१३

रक्तकुवलय शाकु० ६—२१३

कुरोशय—कुमार० ८—३६,

रघु० ६—१८

शाकु० ४—१३५

तामरस—रघु० ६—३७

कुमार० ८—३३

६—१०, ३७

हेमतामरस कु० ८—२६

नलिनी—मेध० पूर्व० ४१

रघु० ८—४५

उत्तर० ७०

६—४४

शाकु० ४—१०६, ८५, १०८, १००, ११२

१—४१

५—१७३

कुमार० ४—६

विक्रमो० ४—१०४

ऋतु० २—१४

” ३—१०

नीलोत्पल—ऋतु० ३—१६, १७, २६

” ४—६

” २—२

शाकु० १—२७

पङ्कज—माल० १—३

शाकु० ५—१८

रघु० १५—५०

७—२४३

” ७—५४

” ८—५५

” १६—८

कुमार० ५—६

” १८—५४

८—३७

” ८—८

પદ્મ—ઋતુ ૩—૧, ૧૫	રધુ ૧૬—૧૬
„ ૪—૧	૬—૮૬, ૨૬
	૧૭—૭૫
કુમાર ૭—૧૬	૪—૫, ૧૭
„ ૧—૧૬, ૪૩	૧૦—૬૨
„ ૮—૮૬	૩—૧૭
„ ૭—૩૮	૧૬—૪૬
૫—૧૯	
૨—૨	
વિક્રમો ૪—૧૦૪, ૧૦૫	શાકુંતલ ૩—૧૦૭
	૭—૨૩૯
પદ્મિની—રધુ ૧૬—૬૮	વિક્રમો ૧—૧૩
મેઘ—ઉત્તર ૮૪	કુમાર ૩—૭૬
પુંડરીક—માલ ૪—૭૪	
પુષ્કર—કુમાર ૩—૬૫	
સરોરુહ—ઋતુ ૩—૮	
સરોજ—મા ૫—૯૧	
શતપત્રયોનિ—કુમાર ૭—૪૬	
વિક્ર ૪—૯૧	
અમ્બુજ—ઋ ૬—૧૪	
અમ્બોરુહ—ઋ ૩—૧૭	કુમાર ૨—૪૪
અમ્બોજ—રધુ ૧૦—૬૯	
કુમાર ૫—૫૨	
અરવિન્દ—રધુ ૬—૬૬	શાકું ૩—૮૭
„ ૧—૪૩	
રથલારવિન્દ—કુ ૧—૪૩	રધુ ૬—૧૩
લીલારવિન્દ—કુ ૩—૫૬	

હંસર્જિતા સુલલિતા ગતિરઙ્ગાનાના—

મમ્મોરુહૈર્વિકસિતૈર્મુખચન્દ્રકાન્તિઃ ।

નીલોત્પલૈર્મદકલાનિ વિલોકિતાનિ

અવિભ્રમાશ્ચ રુચિરાસ્તનુભિસ્તરંગૈઃ ॥ ઋતુ ૩—૬૭

શરદઋતુનું આ વર્ણન છે. સ્ત્રીઓની અત્યંત રમણીય ચાલને હંસોએ છતી છે, વિદ્યસિત કમળપુષ્પોએ મુખચંદ્રની કાન્તિને છતી છે; મદ્યથી મધુર જણાતી આંખોને નીલોત્પલોએ છતી છે અને આછા જલતરંગોએ અંગનાઓના રુચિર અવિભ્રમેને છત્યા છે.

શય્યાગતેન રામેણ માતા શાતોદરી વમ્ભૌ ।

સૈકતામ્બોજબલિના નાદવૌવ શય્યાકશા ॥ રધુ ૧૦—૬૯

ગર્ભગ્રાસનથી કૃગોદરી માતા (પ્રસન થયા પછીથી માતાનું પેટ એસી નય છે (શાતોદરી એટલે ‘ગર્ભમોચનાત્ કૃશોદરી’ અર્થ થાય છે) પોતાના પડખામા ચૂતેલા ગર્ભથી ગરબ્ધપુત્રમા કૃષ બનેલી નક્કી તેના ગેતાળ દિનાગ ઉપર પડેન ડમળના કૂચેના નૈવેદ્યથી જેમ શોભતી, તેમ શોભના લાગી

અમ્બોનન્મલિઓ હવે ક્યા છે? હવે તો ડમળના દર્શન પણ દોલકા થઈ પડ્યા છે ‘સગરકૃશા નક્કવી’ અને “મૈકનામ્બોનન્મલિ” આ બન્ને ગબ્ધપ્રયોગો ખરેખર સગસ છે, કેવી સગસ ઉપમા છે! કાલિદાસની ઉપમા તે આનું નામ.

સુગન્ધિનિ શ્વાસવિવૃદ્ધત્ત્વળ વિમ્વાધરાસન્નચર દ્વિરેફમ્ ।

પ્રતિક્ષણ સંભ્રમલોલદૃષ્ટિ લીલારવિન્દેન નિવારયન્તી॥

‘લીલારવિન્દ’=સમત માટે હાથમા રાખેલું ડમળનું ફૂલ આના ડમળથી ચચલ આખો વાળી મતી, પ્રતિક્ષણે, બિંબાધર પાસે કરતા ભ્રમને નિનારતી—અટકાવતી હતી

મધુવન (સર્ગ ૬ શ્લો-૧૩)મા પણ આ જ આગમનો નીચેનો શ્લોક ઇન્દુમતી-ચચવર પ્રમગે ભેગા થયેલા નૃપતિઓના વર્ણનમા જોવા યોગ્ય છે—

કશ્ચિત્કરામ્યામુપગૃહનાલમાલોલપત્રાભિહતદ્વિરેફમ્ ।

રજોભિરન્ત પરિવેપન્નિ લીલારવિન્દ ભ્રમયાન્ચકાર ॥

કોઈ રાત્રી તો લીલારવિન્દ હાથમા લઇ ફેરવતો હતો લીલાગવિન્દનો નાલ (દાડો) ગમના હાથમા હતો પુષ્પની ચચલ પાદડીઓ બમગેને લાગતી અને તેથી તે દૂર ભાગના હતા પરાગથકી, અદગના ભાગમા, જેણે મડલ બાધ્યુ છે—મધુ જે એધુ ‘લીલાગવિન્દ’ રાત્રી ફેરવતો હતો

સૂર્યવિદામી ડમળ અને ચંદ્રવિદાસી ડમળ—આમ જે જાતના ડમળો હોય છે સૂર્યવિદાસી ડમળ ઉપર ચંદ્રના દિરણુની ઈર્ષ જ અમર થતી નથી એ નીચેના શ્લોકમા સુદર ગીતે દર્શાવવામા આવ્યું છે—

સ્વસુવિંદર્ભાધિપતેસ્તદીયો લેખેન્તર ચેતસિ નોપદેશ ।

દિવાકરાદર્શનવડકેશે નક્ષત્રનાથાંશુરિવારવિન્દે ॥ ૨ધુ૦૬—૬૬

સુનન્દાનો ઉપદેશ વિદર્ભાધિપતિની બહેનના દક્ષિમા વચ્ચે નહિ અર્થાત્ ઇન્દુમતીના હૃદયમા એ ઉપદેશ મ્યાન ન પામ્યો જેમ ચંદ્રના દિગ્ણો, સૂર્યના અદર્શનથી જેની પાદડીઓ બધ થઈ ગઈ છે એના અગવિન્દ ઉપર મ્યાન પામતા નથી તેમ

ઇન્દીવર એટલે સ્યામડમળ સ્યામ ગરીરવાળો નૃપ અને ગૌગર્વણુવાળી ઇન્દુમતી—એ બન્નેનો સમાગમ સ્યામ મેન અને ઉન્નતલ વિદ્યુત જેવો ગોભાસ્પદ બન્યો—

‘ઇન્દીવરક્યામતનુર્નૃપોઽસૌ ત્વ રોચનાગૌરશરીરયષ્ઠિ ।

અન્યોન્યશોભાપરિવૃદ્ધયે વા યોગસ્તદિત્યોદયોરિવાસ્તુ ॥ ૨ધુ૦ ૬—૬૫

કેટલી સરસ ઉપમા છે! તડિત્ અને તોયદનો યોગ અન્યોન્યની ગોભા વધારે છે તેમ ઇન્દીવર જેવો સ્યામવર્ણો ગમ્મ અને ગોગેયના જેવા ગૌ ગરીરવાળી કામલાગી ઇન્દુમતીનો સમાગમ પણ અન્યોન્યને ગોભાવે તેમા શુ આશ્ચર્ય ?

યત્રોત્પલદલન્નૈવ્યમસ્ત્રાણ્યાપુ સુરદિપામ ॥ ૨ધુ૦ ૧૨—૮૬

દેવતાઓને ધિક્કારનારાઓનાં અસ્ત્રોએ ઉત્પલદલ (ભૂરા કમળનાં પત્રો)નું કલૈખ્ય પ્રાપ્ત કર્યું અર્થાત્ કમળનાં પાન જેવાં તે અસ્ત્રો ઢીલાં જણાયાં. “ઉત્પલદલ—“કલૈખ્યમ્” આ શબ્દપ્રયોગ તદ્દન નવીન છે.

વર્ષામાં કમળ પાન અને પુષ્પવિહીન થઈ જાય છે. કવિએ

ચિપત્રપુષ્પાં નલિનીં સમુત્સુકા

વિહાય મૃક્ષાઃ શ્રુતિહારિણિઃસ્વનાઃ । ઋતુ ૦૨—૪૪

મનને આહ્વાદ આપનાર અવાજવાળા ભ્રમરો પત્ર અને ફૂલ સિવાયનાં કમળોને ત્યજીને વૃત્ત્ય કરતા મયૂરોના કલાપચક્રમાં પડવા લાગ્યા.

કાનમાં ઉત્પલ—ભૂરાં કમળ—પહેરવામાં આવતાં હતાં.

અહો સ્થિરઃ કોઽપિ તવેન્સિતો યુવા ચિરાય કર્ણોત્પલશૂન્યતાં ગતે ।

કુમાર. સર્ગ ૦ ૫—૪૭

અહો, જે યુવાન તેં તારા પતિ માટે પસંદ કર્યો છે તેનો કપોલપ્રદેશ તો કેટલાય વખતથી કર્ણોત્પલ-શૂન્ય છે !

કમળનાં ફૂલો જેવામાં અવર્ણનીય આનંદ આવે છે. આખું તળાવ કમળથી છવાયેલું હોય; સરેદ, લાલ, ભૂરાં કમળનાં ફૂલોનો ચિત્રવિચિત્ર દેખાવ કાનાં મન હરણ નથી કરતો !

વપ્રાશ્ચ ચારુકમલાવૃતભૂમિભાગાઃ

પ્રોત્કળયન્તિ ન મનો ભુવિ કસ્ય યૂનઃ ॥ ઋતુ. ૩—૫

સુંદર કમળોનાં ફૂલથી આચ્છાદિત ભૂમિભાગો કયા યુવાનના મનને ઉત્કંઠિત બનાવતો નથી ?

સ્ફુરતા વિચ્છુરિતમિદં રાગેણ મળેર્લલાટનિહિતસ્ય ।

શ્રિયમુદ્રહતિ મુખં તે ચાલાતપરક્તકમલસ્ય ॥

વિક્રમો ૦ અં. ૪ પૃ. ૧૧૩

લલાટ ઉપર મૂકેલા મણિના ચારેય તરફ પ્રસરતા લાલ પ્રકાશથી લાલચોળ દેખાતું તારું મુખ, સવારના સૂર્યનાં કિરણો ઉપર પડેલાં હોઈ અને તેથી અધિક રક્ત જણાતા લાલ કમળની શોભા ધારણ કરે છે.

“આલાતપરક્તકમલ” સરસ ઉપમા છે.

મેઘદૂત (પૂર્વમેઘ શ્લો. ૩૧)માં નીચેનો શ્લોકઃ—સુરતપ્રસંગથી મ્હાન થયેલ અગો ઉપર શિપ્રાનદી ઉપરથી આવતો પવન, સ્ફૂટિત કમલોની સુગંધ સાથે લઇને આવી શ્રમ હરતો ચીતરેલો છે:—

પ્રત્યૂષેષુ સ્ફુટિતકમલામોદમૈત્રીકષાયઃ ।

યત્ર સ્ત્રીणां હરતિ સુરતગ્લાનિમજ્જાનુકૂલઃ

શિપ્રાવાતઃ પ્રિયતમ ઇવ પ્રાર્થનાચાટુકારઃ ॥ મેઘદૂત, પૂર્વમેઘ

આ શ્લોક આપણને ભવભૂતિના “અશિથિલપરિરમ્ભૈઃ દત્તસંવાહનાનિ”નું સ્મરણ કરાવે છે. કાલિદાસ પણ અન્યત્ર કહે છે કે સંભોગાન્તે મમ સમુચિતો હસ્ત—સંવાહનાનામ્ ।

મુદ્રિત ક્રમોના આગેદ સાથે જેની મૈત્રી હોય તેથી જે સુગમ થયો છે એવો શિષ્યાનાત શ્રીઓની સુગત—જ્ઞાનિને દરે જે

કુમુદ એટલે સહેદ કમળ ‘કુમુદવિશદાનિ ચટુલશકરોદ્ધર્તનપ્રેક્ષિતાનિ’ (મેવજ્ઞત, પૂર્વમેવ) કુમુદ જેના ધનલ ચક્રુય (સીમ) મળ્યોનું ઉદ્ધર્તન—

કુમુદ એ ચક્રવિદ્યાની કમળ છે એ નીચેના નિઃકર્મોર્વસીયના મ્યોકથી જાણાવેલું છે —

અદ્ભુતમનઃકિલ્લિપ્ત સુચયેદન્યા ન મે કરમ્પશાન્ત ।

નોચ્છૈસિતિ તપનકિરણે ચન્દ્રસ્યૈવાશુભિ કુમુદમ્ ॥

વિક્રમો ૦ અ ૩—૧૬

અનગના તાપથી તપન થયેલા મારા ગરીબને અન્ય કોઈના હાથના અપશંકી શાતા નહિ મળે કુમુદ (ચક્રવિદ્યાની કમળ) સૂર્યના કિરણો તેની ઉપર પડનાથી નથી ખીલતુ, પરંતુ ચક્રના કિરણો પડનાથી જ ખીલે છે

તથા પ્રવૃદ્ધાનનચન્દ્રકાન્ત્યા પ્રફુલ્લચક્ષુ કુમુદ કુમાર્યા ।

પ્રસન્નચેત સલિલ શિયોઽશ્રુતસૃજ્યમાન શરદેવ લોક ॥ કુમાર ૭—૭૪

શરદઋતુ અને શિન—અન્ને આ મ્યોક લાગુ પડી શકે છે શરદમા ચક્રાન્તિ એર જ ખીલે છે, પાણી અચ્છ અને છે, કુમુદ પણ ખીલે જે શરદઋતુરૂપી કુમારી—જેના મુખચક્રની કાન્તિ દિનપરદિન વધતી જાય છે—સાથે પ્રસન્ન—ચિત્ત અને પ્રકૃષ્ટિત ચક્ષુ-વાળા શિન સસર્ગમા આવ્યા

દિવસકરમયૃત્વૈર્વૌઘ્યમાન પ્રભાતે

ચરયુચતિમુપામં પદ્મજં જૃમ્ભતેઽથ ।

કુમુદમપિ ગતેઽસ્તં લીયતે ચન્દ્રવિમ્બે

હસિતમિવ વધૂના પ્રોપિતેષુ પ્રિયેષુ ॥ ઋતુ. ૩—૨૩

અહીં પણ સૂર્યવિકાસી અને ચક્રવિદ્યાસી (પદ્મજ અને કુમુદ) કમળનું પાર્યંકય અપદ્મ ફગાવેલું છે

પ્રાતઃકાલમા સૂર્યના કિરણોથી નિઃસિન થતુ કમળ, મુદ્દ યુગતિની મુખકાન્તિ જેમ ગાળે જે કુમુદ પણ ચક્રમિત્ર અન્તાયલે જતા અથવા અન્તાયલમા લીન થતા, નિદેશ ગયેલા પતિઓની પત્નીઓના હાસ્યની માફક લીન થઈ જાય છે

શરદિ કુમુદસદ્ગાત્ વાયવો વાન્તિ શીતા^૧ । ઋતુ ૩—૨૨

શરદઋતુમા કુમુદના અસર્ગથી ગીતનાયુ વાય છે. શરદઋતુ અને કમળનો સબધ અવિનાશ્ય જતાઓ જે

કહ્લારપદ્મકુમુદાનિ મુહુર્વિધુન્વ—

સ્તત્સગમાદધિક શીતલતામુપેત ।

ઉત્કળ્પયત્યતિતરા પવન પ્રભાતે

પત્રાન્તલગ્નતુહિનામ્બુવિધૂયમાન ॥ ઋતુ ૦ સર્ગ ૦ ૩—૧૫

૧ સરખાવો —

ઉત્કળ્પપદ્મકવના નલિની વિધુન્વયૂના મનઘલયતિ પ્રસન્ન નગસ્વાન્ । ઋતુ ૦ ૩—૧૦

શરદઋતુમાં પવન, કહ્લાર, પદ્મ અને કુમુદનાં પુષ્પોને વારંવાર હલાવીને, તેના સમાગમથી અધિક શીતતાને પામે છે. આ પવન, પત્રોના છેડે વળગેલા ઝાકળખિંદુને હલાવીને પ્રભાતકાલમાં અતિશય આતુરતા જન્માવે છે.

કમળનાં ગુણગાન ગાતાં કવિ થાકતા નથી. એકમેકથી ચઢી જાય એવા અનેક શ્લોકો કવિના મુખમાંથી કમળની સ્તુતિ માટે નીકળ્યા છે. એ બધા ઉતારવાનું આ સ્થાન નથી. છતાંય થોડા શ્લોકો તો ટાંક્યા સિવાય નથી જ રહેવાતું:—

યોષિતામુહુપતેરિવાર્ચિષાં સ્પર્શનિર્વૃત્તિમસાવવાપ્નુવન ।

આરુરોહ કુમુદાકરોપમાં રાત્રિજાગરપરો દિવાશયઃ ॥

રધુ૦ સર્ગ૦ ૧૯-૩૪

ઉદુપતિ (ચંદ્ર)નાં કિરણોના સ્પર્શથી જેવું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેવું જ સ્પર્શ-સુખ એ રાજા પોતાની સ્ત્રીઓના સ્પર્શથી પામ્યો અને કુમુદ (સફેદ રંગનું ચંદ્રવિકાસી કમળ)-થી વ્યાપ્ત તળાવ, જે દિવસે ખિડાઈ જાય અને રાત્રિએ ખીલે, તેની ઉપમાને પામ્યો.

તસ્મિન્નભિયોતિતલ્લવધુપદ્મે પ્રતાપસંશોષિતશત્રુપદ્મે ।

લલિત સા નોત્તમસૌકુમાર્યા કુમુદ્વતી માનુમતીવ ભાવમ્ ॥

રધુ૦ સર્ગ૦ ૬-૩૬

ચંદ્રવિકાસી કમલ જેમ સૂર્યનાં કિરણો ઉપર પોતાનો ભાવ દાખવતા નથી તેમ તે રાજા, જેણે પોતાના વીર્યથી બંધુ જેવાં કમળોને પ્રકાશિત કર્યાં હતાં અને શત્રુ જેવા પંકજે સૂકવી નાખ્યો હતો, તે ઉપર ઉત્કૃષ્ટ અંગમાર્દવ વતી ઇન્દુમતીએ પોતાનો ભાવ દાખવ્યો નહિ.

કમળનાં વિશાલપત્રો પણ કવિની ધ્યાન બહાર નથી. નલિનીદલતાલવૃન્તૈઃ (શાકું ૩-૧૦૬), નલિનીપત્રવાતઃ (શાકું ૩-૮૫) ઇત્યાદિ ઉદ્દેષો બસ થશે.

નીલોત્પલ એટલે ભૂરું કમળ.

કર્ણેષુ ચ પ્રવરકાઞ્ચનકુહમલેષુ

નીલોત્પલાનિ વિવિધાનિ નિવેશયન્તિ ॥ ઋતુ૦ ૩-૧૯

ઉત્તમ સુવર્ણનાં આભૂષણો જે કાનો ઉપર શોભતાં હતાં તે કાનો ઉપર ચિત્રવિચિત્ર નીલોત્પલો હવે ધારણ કરવામાં આવે છે.

નીલોત્પલૈર્મદકલાનિ વિલોકિતાનિ । ઋતુ૦ ૩-૧૭

અર્થાત્ મદ્યથી મધુર જણાતાં લોચનોની કાન્તિ નીલોત્પલોએ જીતી લીધી.

હેમંતઋતુમાં-પ્રફુલ્લનીલોત્પલશોભિતાનિ

સોન્માદકાદમ્બવિભૂષિતાનિ ।

પ્રસન્નતોયાનિ સુશીતલાનિ

સરાંસિ ચેતાંસિ હરન્તિ પુંસામ્ ॥ ઋતુ. ૪-૯

પ્રકુલ નીલોત્પલોથી શોભાયમાન, હર્ષોન્મત્ત હંસોના કલરવથી વિભૂષિત, સુશીતલ સ્વચ્છ જલવાળાં સરોવરો પુરુષોનાં ચિત્ત હરણ કરે છે.

શરદઋતુઃ વિકચકમલવક્ત્રા ફુલ્લનીલોત્પલાક્ષી અર્થાત્ વિકસિત કમલ જેવું સુખ છે અને પ્રકુલ નીલોત્પલ જેવી આંખો છે એવી શરદઋતુ કવિએ વર્ણવી છે.

કમળની ગોબા અનર્ણનીય છે કમળના દર્શન જોટલાં આહવાદર છે તેટલા ચિત્તા-
કર્ષક દર્શન અન્ય કોઈ પુષ્પના નથી કમળની ખુશબો, એની મૃદુતા, એના વિગાલપાન,
જ્યાં એ લોકેલા હોય એ મગેનર કે તળાવ, મદમદ જલ તરંગોથી ડોલતું કમળનું પુષ્પ,
પાણીની ઉપર તરતા લીલાગ્રમ મોટાપાન, ઉપર મોની જેમ ગોમતા જલખિન્દુઓ,
ઉપર આડોડતુ સફેદ ના ગુલાબી કમળનું પુષ્પ—આ સદૃશ દૃશ્ય ગસિદ મનુષ્યોને તો ખરે-
ખર ઉન્મત્ત બનાવી મૂકનાર છે એના પુષ્પો જ નહિ પરંતુ એના પાન, મૃણાલ, ખિસ
વગેરેનું બ્યાન પણ દ્રવિએ આપણી મમક્ષ ધર્ષુ છે

“મૃણાલ વિસ” — આ એ પર્યાયોવાળા મૃણાલનો અર્થ ભાનુજ દીક્ષિતે “કમળનું
મૂલ” એવો આપ્યો છે કમળના દાડા (નાલ) ને જુદો ગણાવવામા આવ્યો છે પરંતુ મૃણાલ
અને ખિમ બન્નેનો એક અર્થ દરેકો ઉચિત નથી વૃન્દવીકાકાર શ્રીકૃષ્ણ મૃણાલને ‘રથુલ’
અને ખિસને ‘મૃણાલાન્નિર્ગત—વ્રત્તાન’ અર્થાત્ મૃણાલમાથી નીકળેલા તાતણા એવો
ઉચિત અર્થ દરે છે^૧ ખિમ એટલે મૃણાલમાથી નીકળતા અત્યંત સુકોમળ તત્ત્વો
મૃણાલ એટલે દાડો નહિ પરંતુ મૂલમાથી દાડો નીકળે છે આ મૃણાલનું મૃદુત્વ દ્રવિએ
અનેક જગ્યાએ વર્ણવ્યું છે

अनेन कल्याणि मृणालकोमलं

व्रतेन गात्रं ग्लपयस्यकारणम् । [વિક્રમેા ૦ અ ૦ ૩—૧૩

હે સ્વાણી ! તું અદારણુ તારા મૃણાલ જેના કોમળ ગાત્રને નતથી શુક્રામ કરમાની
નાખે છે ?

મૃણાલમાથી જ ખિસતત્ત્વો નીકળે છે એ આ જોત દર્શાવે છે એટલે મૃણાલનો દાડો
એવો અર્થ પણ થઈ શકે એમ છે

मृणालसूत्राधिकसौकुमार्या । (કુમાર ૦ સર્ગ ૩—૪૯)

મૃણાલ સૂત્રથી પણ અધિક સુકુમાર પાર્વતી

मृणालिकापेलवमेवमादिभि व्रतै स्मद्ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।

કુમાર સર્ગ ૫—૨૯

(મરિકનાથે અહીં મૃણાલિકાનો અર્થ ‘પદ્મિનીકન્દ’ થયો છે) પદ્મિનીકદશા
કોમલ અગતે આવા આના ઢોલ નતોથી અહર્નિશ પાર્વતી સૂત્રી નાખે છે

गामघास्यत्क्रय नागो मृणालमृदुभि फणै । કુમાર ૧—૬૮

મૃણાલ જેવી મૃદુ કણાઓથી ગેપનાગ આ ધરણીનો ભાર કેમ ઉપાડતો હશે ?

अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्षया स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धम् ।

મધ્યે યથા શ્યામમુખસ્ય તસ્ય મૃણાલસૂત્રાન્તરમપ્યલભ્યમ્ ॥

કુમાર સર્ગ ૧—૪૦

દ્રવિ ઉત્પલાક્ષી પાર્વતીના નિખિડ અને અતિગૌર મ્તનદયોનું રસપ્રદ વર્ણન દરે છે
બન્ને મ્તનો એટલા પીનર-ચૂલ હતા^૨ કે બન્ને એક બીજાને અડોઅડ આની રહ્યા હતા
એ બે વચ્ચે મૃણાલનું સૂત્ર આની ગંઢે એટલોય અપ્રકાશ રહ્યો ન હતો

^૧ एषा मनो मे प्रसभ शरीरात्पितु पद मध्यममुत्पत्तन्ती ।

સુરાક્ષના કર્પતિ ચણ્ડિતાપ્ર સૂત્ર મૃણાલાદિવ રાજહસી ॥ [વિક્રમેા ૦ અ ૦ ૩—૧૩

સમુદ્વૃતાશેષમૃણાલજાલકમ્ (સરઃ) ઋતુ. સર્ગ. ૧—૧૬

તળાવનું પાણી ગ્રીષ્મના પ્રખર તાપમાં સુકાઈ ગયા બાદ કમળના કંદો શાક કરવા માટે લોકો ખોળી ખોળીને ખોદી લઈ બચ છે એટલે કવિએ આ “અશેષમૃણાલજાલકમ્” શબ્દ યોજ્યો લાગે છે. રજત અને શંખની શ્વેતતા સાથે મૃણાલની ગૌરતા પણ દર્શાવવામાં આવી છે. (ઋતુ. સર્ગ. ૩—૪).

આમ ઉપર ટપકે રસનાં છાટણાં અહોં છાંટયાં છે. રસિક વાંચકો માટે આટલાં અવતરણો બસ થશે.

કમળ લક્ષ્મીનું સ્થાન ગણાય છે. ‘પાદારવિંદ’ એ સુંદર પગની સાધારણ ઉપમા થઈ પડી છે. લાલચોળ પગ માટે આ ઉપમા અપાય છે. આવી રીતે લાલચોળ હથેળી માટે પણ ‘કુશેશયાતામ્રતલેન કશ્ચિત્ કરેણ રેલાધ્વજ્જલાઞ્જલેન’ । (રઘુ. સર્ગ. ૬—૧૮)

‘રાતા કમળ જેવી લાલચોળ હથેળીવાળો કર’—કેવી સુંદર ઉપમા છે !

કમળના કંદો (મૃણાલ), પાન, ફૂલ, પંકજકોશ (રઘુ. ૩—૮), પંકજરેણુ (કુમાર. ૩—૩૭; શાકું. ૭—૨૩૯ ‘કાશ્વનપદ્મરેણુકપિશે’); પુષ્કરળીજ (કુમાર. સર્ગ. ૩—૬૫),* બિંસ વગેરે પ્રત્યેક અંગના ઉલ્લેખો કાલિદાસની કૃતિઓમાંથી આપણને હાથ આવે છે.

બિંસ માટે ઉલ્લેખો:— વિક્રમો. અં. ૪—૫. ૧૦૨, મેઘદૂત પૂર્વ. ૧૧ શાકું. અં. ૩—૧૧૨, ૧૦૩. કુમાર સર્ગ ૩—૩૭, ૮—૩ ૪—૨૯

શતપત્ર એટલે કમળ. (કુમાર. સર્ગ. ૭—૪૬).

કમ્પેન મૂર્ધનઃ શતપત્રયોર્નિ વાચા હરિં વૃત્રહણં સ્મિતેન ।

શતપત્રયોર્નિ એટલે ચતુર્મુખવાળા બ્રહ્મા. શતપત્ર એટલે કમળ.

‘સ્લાયમાનશતપત્રસ્યેવ મુખસ્ય છાયા’ । (વિક્રમો. અં. ૪—૯૧).

કરમાતા કમળ જેવી મુખની કાંતિ.

છેવટે આ લાંબું પ્રકરણ આપણે શાકુંતલનો નીચેનો શ્લોક (૪—૧૧) ટાંકી બંધ કરીશું. આપણે પણ કવિ સાથે પ્રાર્થીશું કે પરમાત્મા આ દેશમાં પ્રત્યેક સરોવરમાં કમળો પ્રકટાવી ચોતરફના વાતાવરણમાં સૌન્દર્ય અને મુગંધ પ્રસરાવે.

રમ્યાન્તરઃ કમલિનીહરિતૈઃ સરોથિ-શ્ચ્છાયાદ્રુમૈર્નિયમિતાર્કમયૂલતાપઃ ।

ભૂયાત્કુશેશયરજોમૃદુરેણુરસ્યાઃ શાન્તાનુકૂલપત્રનશ્ચ શિવશ્ચ પન્થાઃ ॥

વચ્ચે વચ્ચે કમલોથી લીલાંછમ જણાતાં સરોવરોથી એનો રસ્તો રમ્ય બને ! સૂર્યનાં કિરણોનો તાપ છાયાવૃક્ષોથી ઓછો થાયો ! કમલની પરાગ રજ જેવી મૃદુ એના પંથની રેણુ હોને ! શાન્ત અને અનુકૂલ વાતલહરીથી એનો પન્થ કલ્યાણકારી હો !

શકુંતલાના શ્વસુરગૃહપ્રયાણ વખતે થયેલ આકાશવાણી આપણા રાષ્ટ્રના આ કટોકટીના સમયે સાચી પડે !

* અથોપનિન્યે ગિરિશાય ગૌરી તપસ્વિને તામ્રહવા કરેણ ।

વિશોપિતાં માનુમતો મયૂર્લૈર્મન્દાકિનીપુષ્કરવીજમાલામ્ ॥ કુમાર સર્ગ. ૩—૬૫.

લાલચોળ હથેળીવાળી ગૌરીએ તપસ્વી ગિરિશને સૂર્યનાં કિરણોથી સુકાઈ ગયેલાં મંદાકિનીનાં કમળોના બીજની માળા સમર્પી.

અઢીહજાર વર્ષ પહેલાં

શ્રી બાલકૃષ્ણ જોષી

આ જે હિન્દુસ્તાન જે હજારની સાલ સામે આખો વિદ્રાસી જોષ રહ્યું છે, સૌને જીનમરણનો પ્રભ આવી ઊભો છે, પૈસાવાળાને પૈસાની વ્યવસ્થા કરવી મુશ્કેલ થઈ પડી છે, મધ્યમ વર્ગને મર્યાદિત આનંદમાં કુટુંબ—નિર્નાહ કંઠો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો છે, ગરીબોના ડહાની તો અવધિ જ નથી—આમ શ્રીમતથી તે ગરીબ સુધી સૌ એક જ ચક્ષીમાં પિસાઈ ગયા છે તે વખતે પ્રિયાગ આવે છે કે આપણા અમલ પૂર્વજોની જીન યાત્રા કેવી હશે?—તો તે સળધી આ ગ્રથને ઢાઢિ વિવેચન કરીશું

‘શુકનીતિ’માં ગાય, વેટા વગેરે પશુઓની કીમત નીચે મુજબ આપી છે —

પીતનસા (પીળચટા વાછગડાવાળા) આગમાં મારી દૂઝણી ગાયની કીમત ૧ રજતપલ, એ જઢરીની કીમત ગાયથી અર્ધી, અને એક પેટીની કીમત તેથી અર્ધી હટપુટ ઘેટાની કીમત ૧ રજતપલ, એ નાણુ અર્ધીચીન નાણુમાં વટારીએ તો તેનો નીચે મુજબ અદાજ નીડળી શકે

દસ પલનું એક ધણુ થાય ૧ રજત ધણુનું વજન ૭૨ રતિ એક રૂપિયાનું વજન ૯૬ રતિ એની બાજુ આની રજત ગણના એક રૂપિયાનું ૭૨ રતિ રજત થાય એ હિસાબે ૧ રજત ધણુ (જેમાં ૩૨ રતિ રજત હોય)=નગભગ ૭ આના, ૧ રજતપલ એકએક ધણુનો દગાગ—અર્થાત્ લગભગ ૩ પેમાં એટલે પ્રાચીન કાળમાં ત્રણ પૈસે એક ગાય મળતી અને તે ગાય પણ જેવી તેની—સાધારણ નહિ, ગાયને પીળા રંગનું વાછગડું હોય એવી દૂઝણી—મળલદ દુધ દેતી ગાય ।

જઢરીની કીમત દોઢ પૈસો અને ઘેટીની કીમત સપા પૈસાથી પણ ઓઢી જગ્ય દસ્ત હટપુટ લડાયદ મોઢાની કીમત ૩ પૈસા ગાયની કીમત વધારેમાં વધારે સાત આના સુધી જતી—એથી ભારે કીમત નહિ એક પેટા કે ઘેટીની ભારેમાં ભારે કીમત ત્રણ પૈસા સુધી હોય । બેસતી ભારેમાં ભારે કીમત આઠ આનાથી દસ આના સુધી, અને પાઢાની કીમત તો ગારપાય આના એક ચારે માદ્દસગ પગનાળા બળદની કીમત અઢી રૂપિયા એક ઊંટની કીમત ચારપાય આનાથી માઢીને ચાર રૂપિયા સુધી થતી વોઢા અને હાથીની કીમત ધણી વધારે થતી, તે બે ત્રણ કે ચાર હજાર રજતપલ અગર તેથી પણ વધારે પડતી

પ્રાચીનકાળમાં ન્યાય મેળનનાને આવતા વાઢી—પ્રતિનાઢીઓ નચ્ચે જે પક્ષ હારે તેને માધારણુ રીતે સામાનાળાનો અર્થ આપવો પડતો અને સરકારમાં સમભાગે દડ આપવો પડતો

યાનુવચ્ચમાં એનું નિનાન છે કે જો પશુપાલક પોતાની બેદરકારીથી કોઈ પશુના મોતનું દારણુ થઈ પડે તો તે પશુના માલિકને તેવું જ એક પશુ દડ તરીકે આપવા બધા-થેનો ગઢે—ઉપરાંત ગળને ગાળથી દસ આની જેટલો દડ આપે

આથી એવો સિદ્ધાંત નીડળી શકે કે ગાયની જાતના પશુની સાધારણ કીમત ચારથી

* તે કાળનું ચલણી નાણુ

દસ આના જેટલી થાય. ‘શુક્રનીતિ’ના આધારે ગાયની કીમત સાત આના સુધી થતી. તો આ બીજા પ્રમાણથી પણ એવી જ કીમત આંકી શકાય.

અનાજ—ચોખા વગેરેની કીમતનો ઉલ્લેખ મળતો નથી; છતાં તે વખતની બીજી પરિસ્થિતિ પરથી તે સમજવા યત્ન કરીએ; તે કાળમાં કોઈ ગાય કોઈ ખેડૂતનો પાક ચરી જઈ તે ખેતરમાં સૂઈ રહી હોય તો ગાયનો માલિક રાજને ૮ માપ દંડ આપે. ગાય જમીનનો જેટલો પાક ખાઈ ગઈ હોય તેટલી નુકશાનીની કુલ પાકના અંદાજમાંથી કપાત થાય. પાક ચરી જઈ ગાયો તે જ ખેતરમાં સૂતેલી હોવાની હકીકત પરથી એક તથ્ય એવું નીકળે છે કે ઉપર્યુક્ત દંડ માત્ર જે સ્થળે ગાયો ચરી જઈ ધરાઈ જવાથી બીજે ઠેકાણે નહિ જઈ શકતાં તે જ ખેતરમાં બેઠેલી હોય એવી ગાયોનો જ થતો. આ પ્રમાણે ચાલવાની શક્તિ ન રહેતાં સુધી ચારો ચરતી એક ગાય એકી વખતે એક વીધા જમીનનો એક દશાંશ પાક ખાઈ જાય એમ ગણી શકાય.

અસલના કાળમાં જમીન રસાળ હતી અને તેમાં એક વીધે સાધારણ રીતે ૨૦ મણુ અનાજ પાકતું; એટલે એ મુજબ એક ગાય બે મણુ અનાજનું નુકશાન કરે. રાજદંડ રૂપે જે મળતું તે ખેતરના માલિકને સરખા ભાગે આવતું; એટલે રાજને ૮ માપ દંડરૂપે જે મળે તે બે મણુ અનાજની કીમત જેટલું થાય. ૨૦ માપે એક પણ અથવા એક આનો થાય; એટલે એક આનામાં પાંચ મણુ અગર એક રૂપિયાનું ૮૧ મણુ અનાજ મળી શકે. આથી અંદાજ કાઢતાં કહી શકાય કે એક રૂપિયામાં ૪૦ મણુ ચોખા મળે.

શાઠસ્તખાનના અમલમાં, અંગાળામાં એક રૂપિયાના આઠ મણુ ચોખા મળતા; હમણાં પચાસ સાઠ વરસ પહેલાં પણ રૂપિયાના બે મણુ ચોખા તો મળતા જ હતા ! એટલે બે હજાર વરસ પૂર્વે એક રૂપિયાના ૪૦ મણુ ચોખા મળતા હોય તો તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી ! અદકે જમીન મેળવવાની સરળતા અને જમીનની ફળદ્રુપતાની ખાખત ધ્યાનમાં લેતાં કદાચ તે વખતે એથી પણ વધારે સસ્તું અનાજ મળતું હોય તો તે અસંભવિત ન કહેવાય !

હવે તે કાળનાં માણસો અને ઈતર પ્રાણીઓનો—ખોરાકીખર્ચ કેવો હશે તેનો વિચાર કરીએ:—

‘મનુસંહિતા’ના ૮મા અધ્યાયના ૩૯રમા શ્લોકમાં લખેલું છે કે “જે મંગલકાર્યમાં વીસ બ્રાહ્મણો જમાડી શકાતા હોય—તે સ્થળે જે ગૃહસ્થ પોતાની પાડોશમાં રહેતા અગર સહજ પણ નજીકમાં રહેતા બ્રાહ્મણને છોડી બીજને જમાડે તો તેનો એક માપ દંડ કરવો.” વણુનોતરેલા બ્રાહ્મણના સ્મૃતિપૂરણ તરીકે આ દંડ રાખેલો હતો. આથી એક બ્રાહ્મણના ભોજન અને દક્ષિણાનો ખર્ચ એક માપ ધારી શકાય. ભોજન અને દક્ષિણાની સરખી કીમત ગણીએ તો એક બ્રાહ્મણના ભોજનનો ખર્ચ અર્ધો માપ થાય.

‘મનુસંહિતા’ની ગણતરી પ્રમાણે ૧૬ માપનું એક પણ કે એક આનો થાય. આથી અર્ધો માપની કીમત એક પૈસાનો અષ્ટમાંશ ગણાય, છતાં ભોજનની વાડીમાં વિશિષ્ટરૂપે ભોજનની વ્યવસ્થા થતી. સામાન્ય ગૃહસ્થનો ખાધાખર્ચ એથી પણ ઓછો થતો તે આગળ જોઈશું. કોઈ દ્રવ્ય ખોવાઈ જતાં તે જે કોઈને જડે તે સરકારમાં જમા થતું. રાજ તે વસ્તુના માલિકની શોધ કરવા માટે ઢંઢેરો પિટાવીને સરકારી તિબેરીમાં રાખતો. એક વરસ-

મા જે વસ્તુનો માલિક તેનો દાવો કરતો આવે તો ગળ તે તેને પાછી આપતો અને તેની વસ્તુની સાચવણીના ખર્ચ પેટે તેની પામેથી કંઈક લેતો એક વગમમા જે વસ્તુનો માલિક ન જ આવે તો તેની કીમતના બેપત્ત્યા પૈમા ગળ્યતી નિત્તેરીમા જમા થઈ જતા

યાવનદંડ્યે ખીન્ન અધ્યાયના ૧૭૭ મા શ્લોકમા અમુક પશુની સાચવણી માટે રાખતે કેટલો દડ વસુલ મળતો તેનું વર્ણન કર્યું છે ઘોડાને માટે ૪ પશુ અથવા ૪ આના, પાંડો ઊંટ અને ગાય માટે બે આના, અને ઘેટાબટ્ટા માટે એક પૈમા લેનામા આનતો માણુમની સાચવણીના પાચ આના લેનાતા અર્થાત્ એક વરસ સાચવના માટે ઉપર જણાવેલા પ્રાણીઓનો એથી વધારે ખર્ચ થતો નહિ હોય. ખોગાડી ખર્ચ, રહેનાનો ખર્ચ અને રાખનો નફો એ ત્રણે મળી ઉપર મુજબ ખર્ચ લાગતો એટલે આપણે ખોરાકી માટે ઉપર જણાવેલા પ્રમાણનો અર્ધો ભાગ લઈએ તો એક વગમમા ઘોડાના બે આના, બે સ ઊંટ અને ગાયનો એક આનો, ઘેટાબટ્ટાનો અર્ધો પૈમા અને માણુસના દસ પૈસા ખાધાખર્ચ લાગે

આપણે અગાઉ જોયા મુજબ એક બ્રાહ્મણને વર આગળ જમાડવાનો ખર્ચ એક પૈસાનો અષ્ટમાગ થતો અર્થાત્ એ દિસામે બે નાર જમતા એક વરમમા લગભગ દોઢ રૂપિયો થાય, પણ અહીં આપણે જોઈએ ત્રીજો કે એક માણુમનો વાર્ષિક ખાપાખર્ચ દસ પૈમા થાય છે, પરંતુ તે મોટી ઉમરના માણુમ માટે નહિ—એ પ્રમાણ નાના બાળકનું છે પુખ્ત માણુસ એક બાવડવી ગમણા કરતા કંઈક વધારે ખાઈ શકે, એટલે પુખ્ત વયના માણુસનો વાર્ષિક ખોગાડીખર્ચ ૭ આના અગર માસિન્ બે પૈમા થાય મિશ્રાત્ ભોજનમા ચાનનાની, ચૂસવાની, ચાટનાની, પીનાની ઇત્યાદિ આધારણુ અનેક પ્રકારની વાની ઓ હોય છે, એટલે સાધારણુ હમેશના ખોરાકીખર્ચ કરતા તેનો ખર્ચ ચાગ ગણો હોય એ સ્વાભાવિક છે

તુલાનુદા પશુઓની કીમત નક્કી કરવા માટે એક ત્રીજો રજતો છે—અને તે સખધી અગાઉ એક ઠેકાણે ગણુની કચેરી છે, હતા તે સખવે કાઈક નિગેય પ્રિયાર કરીએ

મનુ મહારાજે ખોનાયેથી ચીજ નાચવવા માટે ગળને તે વસ્તુની કીમતનો ટું ભાગ મળના સખધી લખ્યું છે પશુને માચવના માટે રાખને કેટલોક ખર્ચ કરવો પડે છે, એટલે તે જામ માટે પોતાને થયેનો ખર્ચ વસુલ કરનાને ટું કરતા વધારે માગે એ સ્વાભાવિક છે અર્થાત્ પશુને સાચવના માટે રાખને મળતો ભાગ તેની કીમતનો ટું લઘ શકાય

યાવનદંડ્યે એનું પ્રમાણ આપ્યું છે તેની માથે આ બાબત મેળવતા નીચે લખેલી કીમતોનો અદા નીચેની ગક છે ઘોડાની કીમત ૧ રૂપિયો, બે સ ઊંટ ગાય નગેરેની કીમત આઠ આના અને બટ્ટા ઘેટાની કીમત ૧ આનો

અગાઉ દગવેલી કીમત આને મળતી જ છે આમ ત્રણ ગીતે એક જ કીમત નક્કી થતા આપણો મિલ્કત નિશ્ચસનીય દેડે છે

ખીન્ન પદ્યોથી કીમતના પણ કંઈક અર્વા આદ્ય મેળની રાકીએ નારજમ્મતિ પરવી માલમ પડે છે કે જે ચીજોની કીમત એક માપ કરતા ઓછી હોય એવી ખીન્ન ચીજો દગઈ જતા તેની કીમતનો પાચગણો દડ ચોગ પાસેવી વસુલ લેવો,—લાટગાનુ નાસણુ, ધામ, માટીના નામજનસખુ, ચામડા, ચામડાની કોથળીઓ, આતરડા, હાડકા, નાટબાજી,

આદુ, ફળફળાદિ, દૂધના બનાવેલા પદાર્થો, ખાંડની વાનીઓ, મીઠું, તેલ, પકવાન, કૃતાન્ન, માછલાં અને માંસ ઇત્યાદિ વસ્તુઓનો એમાં સમાવેશ થાય છે.

‘મનુસંહિતા’માં ૩૨૬-૩૨૮ શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નીચે લખેલી ચીજો પણ એ જ કોટિમાં આવે છે. બિન વગેરેના દોરા, સૂતર, ધાણા, ગોળ, દહીં, દૂધ, છાસ, ઘાસ, ચામડાં વગેરે માટીનાં વાસણ, માછલાં, પક્ષી, તેલ, ઘી, માંસ, મધ, દારૂ, લાડુ અને પકવાન, આથી આ બધી ચીજોની કીમત એક માપથી ઓછી હોય એમ લાગે છે. નિદાન પક્ષી, માટીનાં વાસણ વગેરે કેટલીક ચીજો બાંદ જતાં તો એ બધી ચીજો એક સરખી જ કીમતની વાસ્તવિક જણાય છે. પરંતુ એક માપની કીમત કેટલી તે ચોક્કસ જાણ્યા વિના આ વિષયની માહિતી પૂરી નહિ ગણાય; એટલે તે બાબત જોઈએ.

ઉપલી વસ્તુઓ તરફ દષ્ટિપાત કરતાં માલૂમ પડે છે કે એ બધી ચીજો ગૃહસ્થાશ્રમીના રોજના ઉપયોગની છે. ચોર ચોરી કરવા કોઈના ઘરમાં પેસી ગમે તે એક જાતની વસ્તુ જે લઈ જઈ શકે તે સાધારણ રીતે એક માપ કરતાં ઓછી કીમતની જ હોય—એવા પ્રતિપાદિત સત્યના આધારે જ ઉપર્યુક્ત દંડની દીવાલ ચણાઈ હશે એમ લાગે છે. અર્થાત્ એક માણસે એકી વખતે એકડી કરેલી એકેએક ખાધાખાઈની ચીજો સાધારણ રીતે એક માપની કીમત કરતાં વધારે ન જ થાય. એ બાબત હજી પણ વધુ સ્પષ્ટ થઈ શકશે. ધારો કે કોઈ ચોર કોઈ માણસના ઘરમાં ચોરી કરવા પેડો. તેણે જોયું કે એક વાસણમાં ઘરનાં માણસો માટે ખાવાની રસોઈ કરેલી છે—તે એ બધી રસોઈ ઉપાડી નાસી જાય છે, હવે એક માણસના કુટુંબમાં ૮—૧૦ માણસ હોય એટલે આઠ દસ જણ માટે રાંધેલું એક ટાણાના અનાજની કીમત એક માપથી પણ ઓછી થાય, આપણે અગાઉ અનાજની જે કીમત ઠરાવી છે તેની સાથે આ અનુમાનની સરખામણી થાય છે. આપણે જોયું છે કે એક માણસનો ખોરાકી ખર્ચ માસિક બે પૈસા હતો. ૧૬ માપનો એક આનો થાય—અર્થાત્ એક માપ એક છિદામ અગર પાંચ કળા જેટલો થાય. એટલે એકજણનો એક દિવસનો ખાધા ખર્ચ ૬ કળા થાય. આર્ચ સ્મૃતિઓમાં માલૂમ પડે છે કે પૂર્વે માત્ર બેવાર જ ખાવાની પ્રથા હતી. એટલે એકજણનો બે વારનો ખાધા ખર્ચ ૬ કળા થયો. આ હિસાબે લગભગ આઠ માણસને એકવાર ખાવાનો ખર્ચ એક માપ થાય. ખાવાને માટે પકવાનની સાથે બીજી પરચૂરણ વાનીઓ હોય છે એટલે આઠ જણને એકવાર પકવાનનો ખર્ચ એક માપ કરતાં પણ ઓછો આવે. આમ બે જુદી જુદી રીતે આપણે એક જ સિદ્ધાંત પર આવ્યા છીએ, અર્થાત્ આપણે ચોક્કસ કરી શકીએ કે ૮—૧૦ માણસના એક કુટુંબ માટે તેલ, ઘી, માછલાં, માંસ વગેરે દરેક દ્રવ્યની વાનીઓનો એકટાણા ખાધાનો ખર્ચ એક માપ કરતાં ઓછો હતો. આ તથ્ય ઉપર આધાર રાખી આ બધી વસ્તુઓની કીમતનો આપણે નિર્ણય કરી શકીએ.

આવા એક કુટુંબનો રોજનો તેલનો ખર્ચ અર્ધો પોષા ગણી શકાય. આથી અર્ધો પોષા તેલની કીમત ૧ માપ સુધીની હોઈ શકે! અર્થાત્ એક શેર ઘીની કીમત એક આનો; માંસ એક પૈસાનું દસશેર, માછલાં પૈસાનાં ૫—૬ શેર, ગોળ પૈસાનો એકશેર, અને દૂધ પૈસાનું ૪—૫ શેર, ૮—૧૦ માણસના પૂરતાં દારૂ, લાડુ વગેરેની કીમત એક માપ ઇત્યાદિ.

યાત્રાનિષ્ઠ્યના ગળ અધ્યાય—૨૪૧મા શ્લોક પરથી જણાય છે કે કોઈ ધોળી પોતાના વરાડનું કપડું ખોઈ નાખે અગર કોઈને વેચી મારે તો તે ધોળીનો દગ પણ અર્થાત્ દસ આના દડ થાય અહીં વસ્તુના માલિકની નુકસાની ભરી આપનાની વાતનો જુદો ઉદ્દેશ્ય થયો નથી તેથી મમજી ગદાય છે કે ગમને તેમ જ વસ્તુના માલિકને બનેને મળાને ભેગા આપના માટે દસ આના દડ દરાવ્યો હશે, બનેને મળનાની ગદમ પણ સરખે ભાગે ગણીએ—તો વસ્તુના માલિકને કપડાની કીમત તરીકે પાચ આના મળે અર્થાત્ એક કપડાની કીમત તે વખતે પાચ આના હતી ખીજી વસ્તુઓની સાથે સરખાવતા પ્રાચીનકાળમાં કપડાની કીમત વધારે હતી એમ જી શકાય આજના વખતમાં પાચ આના તદ્દન સાધારણ વાત છે પણ બે હજાર વગ્ગ ઉપર તે સાધારણ ન હતી વર્તમાન યુગમાં તો બહુવિધ યત્રોની ગોથ થઈ છે, તેથી કપડા વણવાનું કામ વણ મહેલું અને સગવડ થઈ પડ્યું છે.

પરંતુ અગાઉના વખતમાં એક વસ્ત્ર તૈયાર કરતા જે મહેનત અને સમય લાગતા તે હિસાબે કપડું સગવડ આપનાનું બની શકે એમ જ ન હતું એટલા જ માટે પ્રાચીન યુગજ્ઞાતિ ત્રથોમાં માલૂમ પડે છે કે વસ્ત્ર મેળવવું એ એક લોભનીય વ્યવસાય હતો હિંદમાં અગ્રેજોનો વેપાર રૂપાયા પહેલા ઢાઢાનું મક્કમલ વગેરે ખારીક કાપડ ઇટલી વગેરે પશ્ચિમના દેશોમાં સોનાના વજને વેચાતું ઉચ્ચકોટિની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિની શોધ થઈ તે પહેલા કપડા કેની રીતે વણાતા હતા તેનું તો સહજ જ અનુમાન થઈ શકે.

છતાં દરેક માણસ તે વખતે પોતપોતાના વગને માટે જરૂર પડતા કપડા તૈયાર કરી લે તો, એટલે એ બાબતમાં ખર્ચનો વધારો કોઈપણ રીતે અસંભવ થઈ પડતો નહિ તે કાળમાં વર નભાવવાનું બહુ મગ્ગ હતું કોઈ માણસ કોઈનું વર, ઝૂપડી કે ખોગડું બજારદારે ભાગી તોડી નાખે તો યાત્રાનિષ્ઠ્ય તે શુનેગારને ૩૬ પથુનો દડ દેવાની વ્યવસ્થા ગળી હતી એ ૩૬ પથુનો અર્ધ ભાગ રાખ્યને મળતો અને બાકીનો અર્ધભાગ વરની કીમતની નુગાની તરીકે ધરના માલિકને મળતો આથી એક વર કે ઝૂપડી બનાવતા માડાસત્તર આના અગર લગભગ એક રૂપિયો ખર્ચ થતો નહીંપાર બિતરવાનું કામ તે કાળમાં ઘણું ભારે મહેનતનું ગણાતું, જેથી હોડી-ઉતારનો ખર્ચ ખીજી બાબતોની સરખામણીમાં વધારે હતો.

‘મનુસંહિતા’માં નદીપાર બિતરવાના નીચે મુજબ દર દગવ્યા છે—એક ખાલી ગાડી પાર ઉતારવાનો ૧ પથુ, અગર ૧ આનો, એક મઢને ઉતારવાના બે પૈસા, પથુ અને જીને ઉતારવાનો એક પૈસો અને હવના વજનના છોડરાને ઉતારવાનો અર્ધપૈસો ગરીબ ગળ્યાને નદીપાર બિતરવું હોય તો તેની પામેથી તદ્દન નજીવ ભાડું લેવાતું સગર્ભા સ્ત્રી, સાધુ, વાનગ્રન્થ, બ્રહ્મચારી અને બ્રાહ્મણ વગેરેને ઉતારના માટે ઘાઈ ભાડું લેવાતું નહિ x

સાધારણ રીતે ખેતીનાડી તથા જગલમાંથી નીપજતા પદાર્થો અને ખાદ્યસામગ્રી જેટલા સુલભ હતા એટલું સિતપદાર્થ સુલભ ન હતું, આનું એક કારણ તો એ કે તે કાળમાં યાત્રિક કાગખાનાની શોધ નહિ થયેલી—તે ઉપરાંત એક ખીજી કારણનો અગ્રે ઉલ્લેખ કરવો જરૂરનો છે આધુનિક જમાનામાં કામદાર, કારીગર, કુલી, મજૂર વગેરે

x આજે પણ કેટલાક નદી કાઢાના ગ્રંથે સામીપાર જવા માટે સાધુ કે બ્રાહ્મણ પાસેથી ઘાઈપણ ભાડું નહિ લેવાની પ્રથા ચાલુ છે.

મજૂરિયાત લોકોને તદ્દન ઝોઘી શારીરિક મહેનત દ્વારા મૂડીદારો વધારે મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે; જ્યારે પ્રાચીન યુગમાં આવા મૂડીદારોની પદ્ધતિ પ્રચલિત ન હતી. કામદાર વર્ગ અને મજૂરોને ધનાઢ્ય મૂડીદારોના વધારે દ્રવ્યપ્રાપ્તિના લોભના ભોગ તે વખતે થવું પડતું નહતું. શિલ્પી, કારીગર, કુલી, મજૂર, શેઠ, નોકર વગેરે સર્વ જાતના કામદારોને યોગ્ય પગાર, ભથ્થું, મહેનતાણું આપવામાં આવતું. તેઓ મહેનતના વિનિમયથી પુષ્કળ મજૂરી મેળવી પોતપોતાના કુટુંબ પરિવાર સહિત સુખી અને સદાચારી જીવન ગુજારતા, તેઓ રાજા અને પ્રજા ઉભયના એક આવશ્યક અંગ તરીકે ગણાતા, અને તેના જ કારણે મહેનત મજૂરીથી મળતી યાંજો તથા શિલ્પકામ પ્રમાણમાં વધારે મોંઘા વેચાતાં.

તે કાળની જીવનપ્રથાની સરળતા વિશે ખીજું એક દૃષ્ટાંત આપી આ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

‘શુક્રનીતિ’માં લશ્કરી ટુકડીઓ માટે નીચે મુજબ માસિક ૪૪૦૦ કર્ષ ખર્ચ ઠરાવ્યો છે. ૧૦૦ શસ્ત્રાસ્ત્રધારી સેના, ૩૦૦ બંદૂકધારી પાયદળ, ૮૦ ઘોડેસવાર, એક રથી, ૨ મોટી કમાન ચલાવનારા ગોલંદાજ, ૧૦ બળદ હાંકનારા, આ બધાં મળી બનેલા એક લશ્કરની ટુકડીનો માસિક ખર્ચ ૪૪૦૦ કર્ષ હતો.

કર્ષ અને પાણુ એ એક જ હતાં. પરંતુ ‘શુક્રનીતિ’માં ગણેલી પાણુની કીમત ૮૦ કળા નહિ. પાણુ ૧૫૦ કળા, અર્થાત્ સાડાસાત પૈસા; એટલે ૪૪૦૦ કર્ષ એટલે લગભગ ૫૧૬ રૂપિયા જેટલું થાય. આમ લગભગ ૫૯૦ સિપાઈનું લશ્કર, અને ઉપર્યુક્ત સંખ્યામાં ઘોડા, રથ વગેરે વાહનો સહિત લશ્કરનો માસિક ખર્ચ ૫૧૬ રૂપિયા જેટલો થતો. ઘોડા, જીંટ વગેરેનો ખોરાકી ખર્ચ કેટલો હતો તે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. તે જ પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત સંખ્યામાં ઘોડા, જીંટ વગેરેનો માસિક ખર્ચ ૧૬ રૂ. થી ઘણો કમી થતો. આમ ગણતાં તેમના ખર્ચના ૧૬ રૂ. જુદા રાખીએ તો દરેક સિપાઈનો માથાદીઠ ખર્ચ એક રૂપિયો પડે. અર્થાત્ સિપાઈઓનો માસિક પગાર એક રૂપિયો હતો. એક રૂપિયામાં એક સિપાઈનો ઘરખર્ચ નભતો. દરેક ઘરમાં, ૮ થી ૧૦ માણસ ગણીએ તો એક રૂપિયામાં બધાનું ભરણપોષણ થતું. ખરેખર, જ્યાં ખાધાખર્ચ માથાદીઠ માત્ર એ પૈસા પડે ત્યાં એક રૂપિયામાં ૮-૧૦ માણસનું કુટુંબ સુખચેનથી રહી શકે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

વર્તમાન સમયમાં આ બાબતો ઘણી તાજુખી ભરેલી લાગે છે સંભવિત છે, પરંતુ એક સમયે આ સત્ય હકીકત હતી; તેમ છતાં તે કાળમાં દુષ્કાળ કે ગરીબાઈ હતાં જ નહિ એમ કાંઈ ન હતું. દૂધના અભાવે અશ્વત્થામાને માએ ચોખ્ખાનું ચોસામણ આપ્યાનો પ્રસંગ અને વિશ્વામિત્રે ચાંડાલના ઘરમાં કૂતરાનું માંસ ભક્ષણ કર્યાનો પ્રસંગ એ તેનાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે ! અલબત્ત તે વખતે દુષ્કાળ અને ગરીબાઈ બહુ જવલ્લે જ જણાતાં અને તે અમુક સ્થળ પૂરતાં જ રહેતાં એમાં શંકા નથી !

‘મનુસંહિતા’ના ૮ મા અધ્યાયના ૧૯૧ મા શ્લોકમાં આ સંબંધી પ્રમાણ મળી આવે છે. શ્લોકનો ભાવાર્થ એવો છે કે “જો મહિને મહિને દ્રવ્યનું વ્યાજ ન આપવામાં આવે તો વ્યાજ બેવડું થાય, અને તે બેવડું જ મળે તેથી વધારે ન મળે. અનાજ, ખેતીદારા થતાં ફળફળાદિ અને ઊન વગેરેનું વ્યાજ પાંચગણું લઈ શકાય—પણ તેથી વધારે નહિ.”

ખાસ વિચારપૂર્વક જોઈશું તો આનાથી આપણને સગમ પ્રમાણ મળી જાય એક દાખલો લઈએ ધારે કે ૮૦૦ મણુ અનાજની કીમત ૫ રૂપિયા છે (પ્રાચીન કાળની ગણતરી મુજબ), પાંચ રૂપિયાનું બ્યાજ ગણના બ્યાજમુદ્દલ મદિન ૧૦ રૂપિયા ઢગતા વધારે લઈ જાય નહિ, પરંતુ ૪૦૦ મણુ અનાજ વધારા માટે ૨૦૦૦ મણુ થઈ જાય અને ઉપર્યુક્ત થોણુ મુજબ એ ૨૦૦૦ મણુ અનાજની કીમત ૨૫ રૂપિયા થઈ આ પ્રમાણે વિપમના આવવાના કાગણની કપના સહજ જ આવી શકે, દેગમા પાક પુષ્ટળ થતો. એટલે કોઈ માણુમ દેવાદાર હોવા જતા તેના બેનગમા પાકેલા મોતનો દેનુ સુત્રવચ્ચમા ઉપયોગ કરના પણુ તેને ત્રામ વેચે નહિ પડે, પરંતુ પાકના બદલામા પૈમા આપના એ સાધાગણ વાત ન હતી. મોલ વેચી રૂપિયા ગેળનનાનો માર્ગ મગળ ન હતો મોલ ખરીદે કોણુ? બધાના ધનમા ભગપટ અનાજનો મોલ પડ્યો હોય. કોઈને તેની જરૂર ન હોય, અને જે દ્રવ્ય ઉપયોગનુ ન હોય તેનુ વેચાણ સહેલાઈથી ન જ થઈ શકે આથી અર્થમૂલ્ય વૃદ્ધિ દેતા રાજ્યમૂલ્ય વૃદ્ધિ નધારે પ્રમાણમા ગણવાના કારણુ ઉપરથી જ અપદ સમનય છે કે તે વખતે કોઈને પણુ અનાજના પાકની ખોટ ન હતી દેશની બહાર નિઠામ કેવી રીતે થાય એ બામતમા કોઈ રીતે નિનય કરનાને ચ્યાન જ ન હતું.

આખરે 'મનુમદિતા'માથી ઉનાચ્ચા જોડને જ માર્ગદર્શક ગણના આપણે ચોક્કસ જ્ઞી રાટીએ કે ઉ ગ્વોપણુના અભાવે દિદીઓને તે વખતે વચખા માગના પડતા નહતા પરદેશમા નિનસ જરી અમુક ગણ્યાગાહ્યા માણુમોને વિતાસ ભોગનનાનુ એનાથી જ્ઞાત્ય સગળ નહતુ, પરંતુ દેગનો પાક દેગમા જ જ્ઞી સર્વત્ર વડેચાઈ જતો, જેડ માણુમને અન પાણીની જી ખોટ પડતી નહિ.

બુદ્ધિપ્રકાશ : પરિશિષ્ટ-અ

દી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીને અભિનંદન

ગુજરાતી અને ફારસી સાહિત્યના જાણીતા વિદ્વાન દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના ૭૫ માં વર્ષમાં પ્રવેશને અભિનંદન આપવા ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ગૂજ. સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાયટી, અને ભારત કલામંડળના આશ્રયે એક સભા તા. ૨૦-૭-૪૩ ના રોજ સાંજના ૬ વાગ્યે સર ચીનુભાઈ માધવલાલ ખીજા ખેરોનેટના પ્રમુખપદે મળી હતી. શરૂઆતમાં બહારમામથી આવેલા સંદેશા પ્રો. અતિસુખશંકર ક. ત્રિવેદી (વડોદરા) અને શ્રી. કનૈયાલાલ ભા. દવે (પાટણ)ના વાંચી સંમળાવવામાં આવ્યા હતા.

લેડી વિદ્યાબહેન નીલકંઠ

લેડી વિદ્યાબહેને જણાવ્યું હતું કે અમદાવાદની અનેક સંસ્થાઓ સાથે દી. બ. ઝવેરીને સંબંધ છે. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગની ઉપસમિતિના તેઓશ્રી સલાહકાર છે અને ગૂજરાત સાહિત્ય સભાના તો તેઓ માનાર્હ સભ્ય છે. તેમનું વતન ભરૂચ અને નિવાસસ્થાન મુંબઈ છતાં તેમને અમદાવાદ સાથે શરૂથી જ ગાઢ સંબંધ છે. તેમણે ઘણી આનાકાની પછી આ અભિનંદન સ્વીકારવાનું કબૂલ કર્યું. આપણે આપણી ફરજમાંથી ચૂકિયે તો કૃતદ્વંતા ગણાય. એઓએ આ અભિનંદન સ્વીકારવાનું સૌજન્ય બતાવી આપણને ગૌરવાન્વિત કર્યાં છે. તેઓ તંદુરસ્તી સાથે દીર્ઘઆયુ ભોગવી ગૂજરાતની અનેકવિધ સેવા કરતા રહો તેવી પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના.

પ્રો. રામનારાયણ પાઠક

પ્રો. પાઠકે બોલતાં જણાવ્યું હતું કે દી. બ. ઝવેરીએ ગૂજરાતી ભાષાની જે વિશિષ્ટતાથી સેવા કરી છે, તેને જોતાં આપણે વધુ આનંદિત બનિયે છિયે. આપણે ત્યાંના વિદ્વાનોમાં ગૂજરાતી સાહિત્યને ખીજા પ્રાંતોમાં અને યુરોપમાં જાહેર કરવાનો તરિક્કો દી. બ. ઝવેરીએ અજમાવ્યો છે. “મોડર્ન રિવ્યુ”માં ઘણાં વર્ષોથી તેઓશ્રી ગૂજરાતી પુસ્તકોનાં અવલોકનો લખે છે. એ રીતે ગૂજરાતી સાહિત્યનો સંપર્ક ખીજા ભાષાવાળાઓને પણ સુલભ બનાવી દીધો છે. જેમ અર્વાચીન વિકસતા વાઙ્મયની એમણે સેવા કરી છે, તેવી જૂના સાહિત્યની પ્રભુ કરી છે. Milestones અને Further Milestones એ ગ્રંથો અંગ્રેજી ભાષામાં એમણે રચ્યા છે.

તેઓએ પોતા ઉપર થતી ટીકાઓની કદી પરવા કરી નથી. પૂરા સમભાવે સ્થિરચિત્તે પોતાની સેવા તેઓ અવિરત બજાવતા આવ્યા છે. આવી સમભાવથી કામ લેવાની પ્રકૃતિ આપણને આપણે ત્યાં ઘણા થોડા વિદ્વાનોમાં જોવા મળે છે.

ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદની તેમની નેતાગીરી પણ આદર પાત્ર છે. મુંબઈની ફાર્મસ ગૂજરાતી સભાના તેઓશ્રી પ્રમુખ છે. અને તેને જિંચે લાવવામાં તેમનો અસાધારણ ફાળો છે. એ જ રીતે ભારતીય વિદ્યાભવન અને ગૂજરાત રિસર્ચ સોસાયટી તેઓની દોરવણીનો લાભ લે છે.

મો. અય્યુઝફર નદવી

પ્રો. નદવીએ જણાવ્યું હતું કે અંગ્રેજી, ફારસી અને ઉર્દૂભાષાના જિંડા જ્ઞાનનો દી. બ. ઝવેરીએ લાભ આપી ગૂજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનોનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કરવાની

જે દોરવણી આપી છે એ ખરેખર એમને માટે સૌને માન ઉપજાવે તેવી વાત છે. મહાકવિ ગાલીબના શબ્દો કરતાં વધારે સારી નવાજેશ આ ખુશ પ્રસંગે બાબે જ કરી શકાય

તુમ સલામત રહો હંજર ખરસ,

હર ખરસકે હોં દિન પચાસ હંજર

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ

ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈએ કહ્યું હતું કે—આપણે ત્યાંની પહેલી “ગામનો ગોર અને પાધરનું તીરથ” એ કહેવત અને યાદ આવે છે દી. બ. કૃષ્ણલાલભાઈનું મહત્ત્વ હતું, પહેલાં નહેતો સમજતો, પણ જેલમાં મયા પછી અન્ય પ્રાંતોના વિદ્વાનો પાસેથી દી. બ. ઝવેરીની તારીફ સાંભળી ત્યારે જ તેનો મને ખ્યાલ આવ્યો. ગૂજરાતી સાહિત્યથી પરિચિત થવાનો ખીજા વિદ્વાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે તેમને સતોષ આપનારાં પુસ્તકો તે દી. બ. ઝવેરીના Milestones અને Further Milestones to the Gujarati Literature, Present state of Gujarati Literature અને Development of Gujarati Literatureનાં પુસ્તકો છે એના દ્વારા એ વિદ્વાનો ગૂજરાતી ભાષાના હાર્દને સમજી શકે છે. આ સર્વમા એમનો સમભાવ તરીકે આવે છે આપણા સદ્ભાગ્ય છે, કે એવા એક વિદ્વાનને માન આપવાનો આપણને સુયોગ મળ્યો છે એઓ તંદુરસ્તી ને દીર્ઘાયુ પ્રાપ્ત કરી ઉત્તરોત્તર ગૂજરાતી ભાષાની અનેકવિધ સેવા કરે તેવી પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના

૫. કેશવરામ શાસ્ત્રી

શ્રી શાસ્ત્રીએ દી. બ. ઝવેરીએ જૂની ગૂજરાતી ભાષાના અભ્યાસને માટે જે દોરવણી આપી છે, તેનો પ્રધાનપણે ઉદ્દેશ્ય ઠરતા જણાવ્યું હતું કે ગૂજરાતી ભાષાને કાર્ધ જૂનું સાહિત્ય છે, તેવો સમજણ રીતે સાચો પરિચય મળ્યો હોય તો તે દી. બ. ઝવેરીના પ્રયોગો એ રાજમાર્ગ ઉપર રહીને આજે ગૂજરાતના યુવાન સંશોધકોને કાર્ધક કરી શકવાની સુવિધા મળી છે ગૂજરાતી ભાષાને ૧૪ માં શતકથી સાહિત્ય હતું તેના બતાવનાર તેઓશ્રી છે. ઇતિહાસના વિષયમાં પણ તેઓનું માર્ગદર્શન પ્રધાન છે મિરાતે એહમદીનો અનુવાદ અને નાથદારાના પાદશહી કરમાનોનું વિવરણ પ્રસિદ્ધ કરી એ દિશામાં કરવાનો માર્ગ એમણે ઉઘાડી આપ્યો છે આજે ૭૫ વર્ષે પણ એક યુવાનને હકાવે તેવી શક્તિ અને બુદ્ધિથી તેઓ ગૂજરાતી સાહિત્યની અને સાહિત્ય સંસ્થાઓ તેમ જ કેળવણી સંસ્થાઓને માર્ગદર્શન આપતા રહ્યા છે આવા વિદ્વાનથી ગૂજરાત ખરેખર ગૌરવાન્વિત છે

પ્રમુખનું વક્તવ્ય

પ્રમુખ સર ગિરિનગર ચીનુભાઈ જેરોનેટ પ્રમુખ સ્થાનેથી દી. બ. કૃષ્ણલાલ મો ઝવેરીની અનેકવિધ સેવાઓનો ટૂંકામાં પરિચય આપી સભા તરફથી એઓશ્રીના તંદુરસ્તી સાથેના દીર્ઘ જીવનની પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરી હતી

દી. બ. નો જવાબ

દી. બ. ઝવેરીએ જવાબ વાળતા અમદાવાદના જૂના સસ્મરણી, સ્વ રમણભાઈ નીલકંઠની મૈત્રી વગેરે વિષ્ણુચી ક્ષી બતાવ્યા હતા, અને અમદાવાદે આજે જે અભિનંદન આપ્યું છે તેનો આભાર માન્યો હતો

એ પછી હારતોરા ચમે સંભાળે બરખાસ્ત થઈ હતી

સમાલોચના

: ૧ :

Vasant-Vilas, an old Gujarati phagu : Edited and published by Prof. Kantilal B. Vyas, M. A., Elphinstone College, Bombay, 1942. Price Rs. 2-8-0, PP. Lxxxvi + 90.

‘વસન્તવિલાસ’ એ પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યસાહિત્યનું એક અણુમોલ રત્ન છે. એ કાવ્યને પ્રથમ વાર બહાર લાવવાનું માન સદ્ગત દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવને ધટે છે. સદ્ગતના હાથે એનાં ત્રણ સંસ્કરણો થયાં છે. પહેલું ઘણાં વર્ષો પૂર્વે ‘ગૂજરાત શાળાપત્ર’માં, બીજું ‘હાજીમહમ્મદ સ્મારક ગ્રન્થ’માં અને ત્રીજું ‘પંદરમા શતકનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય’માં. પરન્તુ સદ્ગતની કલ્પનાશીલ સંપાદનપદ્ધતિને કારણે આમાંના કોઈ સંસ્કરણમાં મૂળ હાથપ્રતના યથાવત્ પાઠો આપણને મળ્યા નથી. આથી જૂની ગૂજરાતીના શાસ્ત્રીય અભ્યાસની દૃષ્ટિએ હાથપ્રતોને સંપૂર્ણ રીતે વકાદાર એવી આ કાવ્યની એક આવૃત્તિ તૈયાર થાય એ જરૂરી હતું. એ જરૂરિયાત પ્રો. કાન્તિલાલ વ્યાસે પૂરી પાડી છે તે માટે તેમને અભિનંદન ધટે છે.

સદ્ગત કેશવલાલભાઈ પાસે ‘વસન્તવિલાસ’ની જે સચિત્ર હાથપત્ર હતી તે તો આપણા દુર્ભાગ્યે અમેરિકા ચાલી ગઈ છે; એટલે એ પ્રતનો ઉપયોગ પ્રો. વ્યાસ કરી શક્યા નથી. તેમણે આ કાવ્યની વાચના ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાંની બે હાથપ્રતો ઉપરથી તૈયાર કરી છે. એમાંની એક (A) નો પાઠ તેમણે મુખ્ય પાઠ તરીકે સ્વીકાર્યો છે અને બીજી (B) નો પાઠ નીચે પાદટિપ્પણમાં નોંધ્યો છે. કાવ્ય છપાઈ ગયા બાદ પાટણમાંથી મળેલી એક જૂની અને વિશ્વાસપાત્ર હાથપ્રત (C) ના પાઠ તેમણે પરિશિષ્ટમાં નોંધ્યા છે. અર્થાનિર્ણયની દૃષ્ટિએ આ ત્રીજી પ્રતના પાઠ ઘણી વાર ખૂબ મદદગાર થઈ પડે છે.* મૂળ હાથપ્રતોના પાઠો જરા સરખીયે ધાલમેલ સિવાય આ સંપાદનમાં રજૂ થયા છે, અને તેથી ‘વસન્તવિલાસ’ના સ્વતંત્ર પરિશીલન માટે જોઈતી સામગ્રી આમાંથી મળી જાય છે, એ માટે જૂની ગૂજરાતીના અભ્યાસીઓએ પ્રો. વ્યાસનો ખરેખર ઉપકાર માનવો જોઈએ.

૭૬ પાનાંની વિસ્તૃત અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામાં પ્રો. વ્યાસે આ કાવ્યને લગતા તમામ પ્રશ્નોની સારી ચર્ચા કરી છે. સદ્ગત કેશવલાલભાઈનું ‘વસન્તવિલાસ’નું સંપાદન તથા તેમાં રહેલી ત્રુટિઓ, પ્રો. વ્યાસની પોતાની આવૃત્તિ માટેની હાથપ્રતોનો પરિચય, પાઠ તથા ટિપ્પણો તૈયાર કરવામાં સ્વીકારેલી પદ્ધતિ, ‘વસન્તવિલાસ’નો અનામી કર્તા જૈન હશે કે જૈનેતર એ વિશેની ચર્ચા, કાવ્યનો રચનાકાળ, ફાગુનો સાહિત્યપ્રકાર તથા જૂનાં ફાગુ-કાવ્યોની ‘વસન્તવિલાસ’ ઉપર થયેલી અસર વગેરે પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી તેમણે મૂળ

* આ ઉપરાંત અન્ય ત્રણ હાથપ્રતો શ્રી. મધુસૂદન મોદીને મળી છે, જેમાંની એકમાં કેટલીક ગૂજરાતી કડીઓ તથા સંસ્કૃત શ્લોકો પણ અન્ય ઉપલબ્ધ પ્રતોથી લિન્ન છે. આ હાથપ્રતોની મદદથી શ્રી. મોદીએ ‘વસન્તવિલાસ’નું સંપાદન પ્રો. વ્યાસનું સંપાદન બહાર પડ્યું તે પહેલાં કરેલું છે, જે હજી અપ્રસિદ્ધ છે.

દ્રાવ્યનો સાર આપ્યો છે તથા એના રસ, અલગર અને છદોપધ વિગે પણ વિવરણ કર્યું છે ઉપયોગમાં લીધેલી હાથપ્રતોની લિપિ વિશે સપાદકે નોંધ લખી છે તથા અર્ચ-ચીન દેવનાગરીથી એ હાથપ્રતોની લિપિનો બેદ દર્શાવનાર એક કેઠો પણ લખ્યો છે અતમા, 'વસન્તવિલાસ'ની ભાષાની અરપ્રક્રિયા તથા બધારણુ વિશે વિગતારથી માહિતી આપી છે દ્રાવ્યને અતે ભાષાશાસ્ત્રીય તથા અર્થઘોષિત ટિપ્પણો આપ્યા છે છેલ્લા પરિશિષ્ટમાં આપેલી શબ્દસૂચિથી પણ કાવ્યના અભ્યાસમાં સરળતા થાય છે

સદ્ગત કેશવલાલભાઈએ 'વસન્તવિલાસ'ના રાગી કર્તૃને વૈદિક માન્યો હતો શ્રી કેશવરામ તાત્ત્વીએ તેમના 'કવિચરિત' ભાગ ૧ માં 'વસન્તવિલાસકાર' એ શીર્ષક નીચેના લેખમાં અકાટ્ય પ્રમાણેથી આ વસ્તુ સિદ્ધ કરી બતાવી છે ગ્રાં વ્યાસ પણ કેટલાક નવા પ્રમાણો ઉમેરીને આ જ નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે 'વસન્ત-વિલાસ'ની સદ્ગત કેશવલાલભાઈની અચિત્ર હાથપ્રત સ ૧૫૦૮ માં લખાયેલી છે, એટલે કાવ્યનો રચનાકાળ એ પહેલાનો તો છે જ 'વસન્તવિલાસ'ના ભાષાસ્વરૂપ ઉપગ્રથી તેના રચનાકાળ સ ૧૪૦૦-૧૪૨૫ હોવાનું અનુમાન ગ્રાં વ્યાસ કરે છે, તે ઉચિત છે જો કે આપણી પાસેની હાથપ્રતો વિક્રમના સત્તરમાં સૈદ્ધાંતી જૂની નથી, એ જોતા આ કાવ્યને 'મુગ્ધાવબોધ ઔકિતિક' (સ ૧૪૫૦) નું સમકાલીન એટલે કે વિક્રમની પદ્મરમી શતાબ્દીનું ગણીએ તો કંઈ ખોટું નથી

'દાયુ' નામની વ્યુત્પત્તિ ગ્રાં ડાહરરાય માંડે 'ગૂજરાત સંશોધન મંડળના ત્રૈમાસિક' (પુ ૫, અક ૩)માં જણાવ્યું છે તેમ જ્ઞાનુ (વસન્ત) > જ્ઞાનુ > જ્ઞાનુ એ રીતે સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે મૂળે વસન્ત ઋતુમાં ગનાતો આ સાહિત્યપ્રકાર હોવો જોઈએ 'વસન્તવિલાસ' પૂર્વેના દાયુકાવ્યોમાં મળતા જ્ઞાનુ રમેવઙ્ (જિનપદ્મસૂરિકૃત 'સ્થૂલિભદ્ર કાગ', સ ૧૩૬૦) તથા જ્ઞાનુ રમીજઙ્ (ગજશેખરસૂરિકૃત 'નેમિનાથ કાગ', સ ૧૪૦૫) જેના પ્રયોગો મુજબ છે કે દાયુ એ સંસ્કૃત નૃસંકાવ્ય કે ગેય રૂપકને ઈર્ષ્ય મળતો પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યપ્રકાર હશે 'સ્થૂલિભદ્ર દાયુ' ની વેળા નાચઙ્ જૈનમાસિ રમિહિ ગાવેવઙ્ એ અતિમ પકિતમાં તો જાહેરમાં ગનાતા દાયુનો જ સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે આ સાહિત્યપ્રકાર જાહેરમાં ગવાતો ત્યારથી બધ થયો એ નક્કી કરવાના ચોક્કસ પ્રમાણો નથી, પણ 'વસન્તવિલાસ' તથા તે પછી ખાસ કરીને જૈન કવિઓના હાથે લખાયેલા કુડીમધ કાવ્યો જાહેરમાં ગનાતા હતા એમ માનવાનું કોઈ પ્રમાણુ નથી (મારવાડ માં તેમ જ કાઠિયાવાડમાં હોળીના દિવસોમાં 'દાયુ' બોલાય છે પણ અહીં જે 'દાયુ'ના સાહિત્યપ્રકારની ચર્ચા આપણે કરીએ છીએ તેની સાથેનો એનો મબધ દૂરતમ છે) 'નેમિનાથ દાયુ', 'સ્થૂલિભદ્ર દાયુ' વગેરે જૂના દાયુઓનો પદ્યમધ એક ડહી દૂધાની અને એક ડહી રોળાની એ પ્રકારનો છે, જ્યારે પછીના દાયુઓમાં સર્વસાધારણુ છંદ અતર્થમકવાળો દૂધો જ છે, જેનું સૌથી જૂનું ઉદાહરણુ કાવ્ય અનામી જૈન કવિનો 'જયુસ્નામી દાયુ' (સ ૧૪૩૦) > પછીના કાળમાં તો આ અતર્થમકવાળો દૂધો દાયુમાં એટલો રૂં થઈ ગયેલો કે કેટલાક ગસા-પ્રજ્ઞાઓની હાથપ્રતોમાં અતર્થમકવાળો દૂધો પદ્યગ્યનામાં પ્રયોજાયેલો હોય તેના ઉપર દેશી જ્ઞાનુ એવો નિર્દેશ કરેલો જોવામાં આવે છે

મૂળ કાવ્યના જુદી જુદી પ્રતોના પાકાન્તરો નોંધવામાં તથા ભાષાશાસ્ત્રીય અને અર્થ-

ઘોતક ટિપ્પણો આપવામાં સંપાદકે ભારે શ્રમ લીધો છે. એમાં તેમને ઘણે અંશે સફળતા પણ મળી છે. પરંતુ કેટલેક સ્થળે મૂળ હાથપ્રતો વાંચવામાં અથવા તેમાંનાં વાક્યોના અન્વય કે પદ્યછેદ કરવામાં કંઈક સમજફેર થવાથી અથવા કોઈ વાર સદ્ગત કેશવલાલભાઈએ ‘હાજીમહમ્મદ સમારક ગ્રંથ’માં આ કાવ્ય ઉપર આપેલાં ટિપ્પણોથી દોરાર્ધ જવાથી અન્યથા અર્થો થવા પામ્યા છે. ‘વસન્તવિલાસ’ કાવ્ય ખી. એ. તથા એમ. એ. ના ગૂજરાતીના અભ્યાસક્રમમાં યુનિવર્સિટીએ નિયત કરેલું છે; એટલે આ સંપાદનની એક નાનકડી અનુપૂર્તિ આપવાના હેતુથી કેટલાંક મહત્વનાં ચિન્ત્ય સ્થાનો પ્રત્યે ધ્યાન દોરું છું.

(૧) ૮મી કડીમાં તલીયા તોરણ સુંદર ચંદરવાલ વિશાલ એ પંક્તિના ચંદરવાલ શબ્દનો અર્થ ટીકામાં canopies in which designs of the moon and the stars are shown એવો આપ્યો છે, તે વાસ્તવિક નથી. ‘ચંદરવા’ના અર્થમાં ચંદરવાલ શબ્દ જૂની ગૂજરાતીમાં અજાણ્યો છે. પાટણવાળી પ્રત જે પ્રો. વ્યાસને પાછળથી મુનિશ્રી જિનવિજયજી મારફત મળેલી તેમાં ચંદરવાલ પાઠ છે તે શુદ્ધ છે. ૮ મી કડી પછીના સંસ્કૃત શ્લોકમાં* પણ દીર્ઘા વન્દનમાલિકા વિરચિતા એ પંક્તિનો વન્દમાલિકા શબ્દ બતાવે છે કે ચંદરવાલનો અર્થ ‘આસોપાલવનું તોરણ’ છે. પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં આ શબ્દ અનેક સ્થળે વપરાયેલો છે—તોરણ ચંદુરવાલી વારિસાણિ જિણમુવણિ (‘સમક્ષેત્રી રાસ’, કડી ૪૬); તોરણ ચંદુરવાલ કલસ ધયવલ્લ લહલહણ (રાજશેખરસૂરિકૃત ‘નેમિનાથ કાગ’, કડી ૬); તોરણ ધવલગૃહ ભૂમિગૃહ માંડાગાર...ચંદરવાલ પંચવર્ણ પતાકા દીપદ (‘પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર’, પ્રો. ગૂ. કા. સં., પૃ. ૯૮).

(૨) ૧૨મી કડીમાં ચંદન ભરફ કચોલીય ચોલીય મંડનરેસિનો અર્થ ટિપ્પણમાં (The fair women) fill their kacholis with sandal paste for beautifying their bodies આપ્યો છે. પરંતુ ચોળી ઉપર ચંદન ચોપડવાની પ્રથા ક્યારે હતી? “(સ્ત્રીઓ) ચંદનનાં કચોળાં ભરે છે, અને પ્રસાધન અર્થે (મંડન રેસિ) પોતાના શરીર પર ચોળે છે (ચોલિય)” એવો અર્થ કરવો યોગ્ય છે. ચોલિયમાં દીર્ઘાં રૂંદે સ્થાને હ્રસ્વ ઇ કરવાનું છંદની દૃષ્ટિએ પણ જરૂરી છે.

(૩) ૧૪ કડીમાં વાસમુવનિ તહિં વિહસઈં જલસય અલીઅલ આળ એ પંક્તિના અર્થ માટે પ્રો. વ્યાસે અનેક વિકલ્પો સૂચવ્યા છે. “(તે વનમાં) ધરને સ્થાને કમળ (સં. જલસય) છે અને ત્યાં અલિકુલની આણુ વર્તે છે” એ અર્થ જ બંધ બેસી શકે એમ મને લાગે છે.

(૪) ૧૮મી કડીમાં, કામદેવ પોતાની રતિ અને પ્રીતિ નામની બે પત્નીઓ સાથે વનવિહાર કરે છે, ત્યાં પ્રો. વ્યાસે શ્રીનંદનનો અર્થ heavenly residence કર્યો છે. તેથી બરાબર અર્થ બેસાડી શકાયો નથી. શ્રીનંદનનો અર્થ ‘શ્રીનો પુત્ર’—‘કામદેવ’ લઈએ

* પ્રો. વ્યાસે, સદ્ગત કેશવલાલભાઈએ કયું છે તેમ, મૂળ કાવ્યની ગૂજરાતી કડીઓની સાથેસાથ આવતા સંસ્કૃત શ્લોકોને જુદા પાડી છેવટે પરિશિષ્ટમાં સ્થાન આપ્યું છે, તેને બદલે હાથપ્રતોમાં છે તેમ ગૂજરાતી પદ્યોની સાથે જ છાંધ્યા હોત તો કૃતિની સળંગસૂત્રતાની દૃષ્ટિએ ઉચિત થાત તેમ જ ‘વસન્તવિલાસ’નાં ગૂજરાતી પદ્યો ઉપર થયેલી સંસ્કૃતની અસર તપાસવામાં પણ વધારે સરળતા પડત.

એટલે અર્થ સગલ થઈ જાય છે અહીં સદ્ગતની દૃષ્ટિએ A પ્રતના વિરુદ્ધ પાત્રને ધ્યાને C નો વિરુદ્ધ પાત્ર ખૂબ સમુચિત છે

(૫) ૨૨મી દડીમાં કામતણુ કરી આઈસિ આઈસિ પાડે સાદુ એ પકિતમાં ખીજવાગના આઈસિ ગળ્ફને પ્રેા વ્યામ મ આદેશિન્=અભિતાપી, પ્રણયી (૧) ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરી અર્થ બેસાડવા પ્રયત્ન કરે છે, તે યોગ્ય નથી આ તથા ફિસિ એ જુદા રાખેા જ છે, એમ સ્વીકારીએ એટલે " દામદેવનો આદેન (આઈસિ) કો એમ આ પ્રમાણે (આ ફિસિ C નો પાઠ આ-ફુ) દોષલ માદ પાડે છે," એવો સુસબદ્ધ અર્થ નીકળે

(૬) ૨૪ દડીમાં મોહ રચડ મગ મારિ એ ચરણુમાં આવી રાગતચૂદ થઈ છે મોહરચડ મ ગમારિ એમ રાખ્દ છટા પાડી વાચના " હે ગમાગ લોકો, મોહ દરશો નહિ " એવો અર્થ રચે થાય છે

(૭) ૨૫મી દડીમાં પણ હાથપ્રતના પાઠનો પદ્મઠે દગ્વામાં ભૂલ થઈ છે નાહુ નિંઝી છિમ્મગમટિ સામટિ મહ્લ મજાણિ એ પ્રમાણે પંક્તિ છપાઈ છે તથા તેનો The husband is away in a boarder village, he is as if dead for all purposes એવો ક'પનાગનિત અર્થ દગ્વામાં આવ્યો છે એ જ પકિતના પૂર્વાર્ધનો નાહુ નિંઝીછિ મ ગામટિ (" હે ગ્રામ્ય સ્ત્રી, નાથની નિર્ભત્મના કરીત નહિ ") એ પ્રમાણે પદ્મઠે કરીએ એટલે ઉત્તરાર્ધ સામટિ મહ્લ મજાણિનો " હે અગ્નાન સ્ત્રી, તારો કોધ-મેલ (મહ્લ) સમેટી લે " એવો અર્થ ચપ્પ ગીતે નીકળે છે

(૮) સયરિ સિંગાઠ અગાઠ (દડી ૪૦), ર્યા કર સયરિ સતાપુ (દડી ૪૨), ચાલલ વ્યા અમ્હ સયર (દડી ૪૩) તથા લાલનસયરિ (દડી ૫૪)માં સયરનો અર્થ 'સખિ, સહિયર' કરવામાં આવ્યો છે તે વાગ્તવિત નથી એ મર્વ થયે 'નગીર' અર્થ જ બેમે મચ્કૃતના રનો લોપ થતા જૂઠૂમાં જેમ કરીર > કદર તથા પરિમલ > પીમલ થાય છે તેમ કરીર > સદર > સયર પણ થાય છે ગ્રાચીન ગૂઝગાની માહિત્યમાં 'શરીર'ના અર્થમાં સદર તથા સયર શબ્દો નિ શક્ય છે પ્રયોગ્યતા મળે છે જુઓ-મગ્ગન કરતી માનિની તેલ સંચારદ સદરિ (ગણપતિકૃત 'માધવાનલદામકદલા પ્રબધ', અગ ૪, દડી ૨૯), સમય ઘણડ શ્રમ-શ્રાત વ્યાં, સયરિ વિટ્ટદી સ્ત્રેદ (એ જ, અગ ૫, દડી ૧૨૩), મેદ માસ મગ્ગા દહદ, ધૂજ વિટ્ટદ શદરિ (એ જ, અગ ૬, દડી ૨૦૪) 'માધવાનલદામકદલા પ્રબધ'માં જ 'સખી'ના અર્થમાં સયર શબ્દ આવે છે જુઓ—

સુકવિ-તણ્ડ મુલિ કવનુ (પાઠાન્તર કપત્ત), ગુણ વિણ પ્રહિડ જાય ।

સૈયર । મરિયા સસાર-માહા, તિમ હુ હોઈ, માય । ॥

(એ જ, અગ ૬, દડી ૩૦૯)

આ ઉપરથી સયર (શરીર) અને સૈયર (મખી) એ ભિન્ન શબ્દો જ છે, એ સિદ્ધ થાય છે ખરુ જોતા 'વમન્તવિવાસ'ના વિરહિણી-પ્રલાપમાં કોઈ સખી આવતી જ નથી ત્યાં એનો પ્રવેશ સદ્ગત કેશવલાલભાઈના 'હાથમહમ્મદ આરઠ ગ્રંથ'માંના આ કાવ્યના ટિપ્પણને આભારી હોય

(૯) ૪૭ મી દડીમાં વાયસના ગુણ વરણ અરણ એ ત્યજીય વિશેષિ એ પકિતનો અર્થ

પ્રો. વ્યાસે આપેલાં ટિપ્પણો ઉપરથી “વાયસ ને અરણ્ય ત્યજીને આવ્યો હતો તેના ગુણ (એ વિરહિણી) વર્ણવવા લાગી” એવો પકડી શકાય છે; પરંતુ આ વાક્યનો કર્તા ‘વાયસ’ નથી, પણ ‘વિરહિણી’ (અધ્યાહત) છે. વળી ‘વાયસ કે ને અરણ્ય ત્યજીને આવ્યો હતો’ એ પ્રમાણે ‘કે ને’નો આશ્રય લેનારી આ અંગ્રેજી વાક્યરચના નથી, એટલે એ અર્થ બંધ બેસતો નથી. શ્રી. મધુસૂદન મોદી અરણનો અર્થ ‘અરતિ-શોક’ કરે છે અને “વિરહિણી અરતિ-શોક તજીને વાયસના ગુણ વર્ણવવા માંડી” એમ સૂચવે છે, એમાં સંદર્ભનું ઔચિત્ય જળવાય છે. અરણ શબ્દ શ્રી. મોદી સં. અરમણ > અરવણ > અરણ > અરણ એ રીતે વ્યુત્પન્ન કરે છે.

(૧૦) ૪૯ મી કડીમાં વિરહિણી વાયસને કહે છે કે દેસુ કપૂરચી વાસિ રે વાસિ વલી સહુ એડ. એમાં કપૂરચી વાસિનો અર્થ પ્રો. વ્યાસે fragrance of camphor કર્યો છે, તે ખરાબર નથી. વાયસને કપૂરની સુવાસ આપવાનું શું ઔચિત્ય? ૪૮ મી કડીમાં જ વાયસને મોજનિ કૂર કરંવલડ આપવાની પોતાની અભિલાષા વિરહિણી દર્શાવે છે. એ ભોજનમાં-વાયસની ‘વાશ’ (સં. કાકવાજ)માં-કાકબલિમાં કપૂર નાખવાનું અહીં સૂચન છે. (“હે વાયસ, તું જો આ સ્વર વાઇશ તો હું તને કપૂરની વાશ આપીશ.”). ખોરાકના પદાર્થો કપૂરથી સુવાસિત કરવાની પ્રથા આપણે ત્યાં હતી. જુઓ-કૂર કપૂર તલી પાપડી (‘કાન્હડે પ્રખન્ધ’, ૪-૪૯), તથા કરંવા કસળ્યા દહી નહં કૂર, કાચી ફડસી માહિ કપૂર (વીરસિંહકૃત ‘ઉપાહરણ’, પં. ૭૧).

(૧૧) કડી ૭૨ની અન્યોક્તિની ખીજ પંક્તિ તડં ગુણવેધ તિ સાચડ કાચડં મહીડં મ રોલિનો અર્થ પ્રો. વ્યાસે Granted that you know how to appreciate beauty, however do not crush an unripe bud ruthlessly એવો કર્યો છે, પણ કાચડં મહીડંનો અર્થ ‘કાચી કળી’ શી રીતે થાય? મહીડં (સં. મથિતકં)નો અર્થ ‘મહી-દહી’ કરીએ, એટલે “હે નાયક, તું સાચો ગુણુ છે, તો કાચું દહીં રોળીશ નહિ” એવો અર્થ થઈ શકે સંદર્ભમાં પણ આ જ અર્થ વધારે ઉચિત છે. BC પ્રતોમાં રોલિને સ્થાને વિરોલિ પાઠ છે, તે પણ આ અર્થનું સમર્થન કરે છે.

(૧૨) ૭૭મી કડીની ખીજ પંક્તિનો પદ્મચ્છેદ કરવામાં ચૂક થઈ લાગે છે. અને તેથી સંતોષકારક અર્થ થઈ શક્યો નથી. C પ્રતના પાઠની સહાયથી એ પંક્તિ હું આ પ્રમાણે વાંચું છું—

માલહ વિરહિ બહુ અ દહુ હૂઅવહ મળીય પદેઠ ।

તથા બન્ને પંક્તિઓનો અર્થ હું આ પ્રમાણે કરું છું—“હે કિંશુક પુષ્પ, તારા માથા ઉપર ભ્રમર બેઠો છે એમ ધારીને તું ગર્વ ન કરીશ. માલતીના વિરહથી દુઃખ થયેલો એવો તે (તારો રંગ લાલ હોવાથી) અગ્નિ ધારીને (આત્મઘાત કરવાના ધરાદાથી) તારા ઉપર બેઠો છે.”

(૧૩) ૮૩મી કડીમાં મમર પલાસ કસાં બુલા એ ચરણમાં પણ આવી કંઈક ચૂક થઈ છે, અને તેથી અર્થની મુશ્કેલી થઈ છે. કસાં બુલાને સ્થાને B પ્રતમાં કરાઆબુલા પાઠ છે, જેનો અર્થ ‘કરમદાં’ થઈ શકે; તથા આખી કડીનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય—“હે

બમર ! પલાશ, દરમદા, આખા, આખલી ઇત્યાદિ વૃક્ષોનો ત્યાગ નીચે કૃતકળ વડે પ્રોત્તી તરણી જાણે કે ન હોય એવી કંગેણ માથે તુ ગતિ માઠ "

ત્રી વ્યાસે A પ્રતના જ પાઠને મુખ્ય પાઠ તરીકે રચાન આપ્યું છે તેમા સંગોધનની દૃષ્ટિએ મને ટાઈ અનુચિત લાગતું નથી, પણ ટીકા-ટિપ્પણ લખતી વખતે બીજી પ્રતોના પાઠોનો વિશેષ ઉપયોગ કર્યો હોત તો અર્થનિર્ણયની કેટલીક મુશ્કેલી અનશ્ય દૂર થઈ હોત ઉપરની ચર્ચામા એના કેટલાક ઉદાહરણો છે આ સિવાય ૧૯મી ટીકાના ૪ થા ચરણમા જગતિ પ્રતાપુ ન જાઈં ને મ્થાને B તેમ જ Cમા માઠ પાઠ છે તે અર્થની દૃષ્ટિએ વધારે ઉચિત છે ૨૭મી ટીકામા ચૌવન મદિહિ ઉદંચ તિ દપતિ ઘાઢ યુવાન એ પકિતમા ઉદવ ને મ્થાને B તથા C મા કદવ પાઠ છે અને આખાથે દાવ્યઅધમા ને અતર્થમક છે તે જોતા તથા અર્થની દૃષ્ટિએ પણ કદવ પાઠ યોગ્ય છે ૩૮મી ટીકામા પહેલી પકિતના અંતે વિરહિણિ અગુ તથા બીજીના અંતે ચોલીચ અગુ પાઠ છે. અહીં બન્ને પકિતઓને અંતે અગુ આવે છે તે દાવ્યઅધની દૃષ્ટિએ રીક ન ગણાય B પ્રતમા આ મ્થળે બીજી પકિતમા તે વહુ મગુ પાઠ છે, તે આ રીતે યોગ્ય જણાય છે તથા એ પકિતમા રહેતી જણાતી કષ્ટક અપ્રધાર્થતા [ત્રી વ્યાસે ચોલીચ અગુનો અર્થ limbs flushed red ક્યો છે વિરહથી અંગો લાલ શી રીતે થાય ? ફિઝા થાય આ પાઠ સ્વીકારવો જ હોય તો તેનો અર્થ ' અંગો ચોળી નાખીને ' (ખાળાને અંગો ખાળે છે) એવો થઈ શકે ખરો] પણ એથી દૂર થઈ જાય છે ૩૮ મી ટીકાની પહેલી પકિતમા A કરતા C નો પાઠ વધારે સારો અને અપ્રધ અર્થ આપે છે ૭૧ મી ટીકાની બીજી પકિતમા વાનિ સ ઘનુપ વગોઢવ એ પ્રમાણે A ના પાઠ દરતા વાનિ સ સુવન વગોઢવ એ B નો પાઠ વધારે ઔચિત્યપૂર્ણ છે ૭૪ મી ટીકાની બીજી પકિતની સપતિ વિણુ તણુ માલતી માલતી વીસરી આજ એ પ્રમાણે A પ્રતની વાચનામા તણુ માલતીને સ્થાને B મા સુકમાલતી પાઠ મળે છે તે ત્રી વ્યાસે ધ્યાનમા લીધો છે તથા એ પદનો અર્થ The flowers of which have all dried up ક્યો છે પણ ત્યાં સુકમાલ લી (? તિ) એટલે ' સુકુમાર એવી તે (માલતી) ' આ પ્રમાણે અર્થ લેવાથી, A નો પાઠ સ્વીકારતા એટલે પકિતમા માલતી બે વાર આનવાથી ને પુનરકિતરોપ થાય છે તે પણ દૂર થશે B અને C પ્રતોની સહાયથી અર્થ સુધરતો હોય એવા બીજા કેટલાક સ્થાનો પણ બતાવી શકાય એમ છે

આટલી ચર્ચા કેનળ અનુપૂર્તિ કેપે જ છે આથી ત્રી વ્યાસે ' વસન્તવિલાસ 'ના મપાદન પાછળ ને શ્રમ લીધો છે તેની સાર્યંતા એાછી થતી નથી આ પહેલાના ' વસન્તવિલાસ 'ના ત્રણ સમ્બંધોમાથી ને મળી શક્યું નહોતું તે—આ દાવ્યના સ્વતંત્ર અવ્યાસ માટેની સામગ્રી—આ સમ્બંધોમાથી મળી રહે છે તે એની એક નોંધપાત્ર વિશિષ્ટતા છે એ સામગ્રી મળી છે માટે તો પ્રસ્તુત અર્થચર્ચા શક્ય બની છે હાથપ્રતોને વફાદાર એવી પ્રાચીન દાવ્યોની શુદ્ધ વાચનાઓ તૈયાર થશે તથા તે ઉપર સર્વાંગીણ ચર્ચાઓ થતા આ વિષયમા નવી વિગતો તથા નવા દૃષ્ટિબિન્દુઓ આપણને જાંધતા જશે તેમ તેમ ગૂંજગતીના શાસ્ત્રશુદ્ધ પૃહ્દ વ્યાકરણ તેમ જ મૂળ કૃતિઓમા પ્રયોજિત ગળ્દોના અવતરણો સાથેનો મ પૂર્ણ વ્યુત્પત્તિકોશ તૈયાર થવાની ગંધતા નજીક આપતી જશે

પ્રાચીન ગૂંજગતી સાહિત્યના અનેક સુંદર દાવ્યો તેમ જ કેટલાયે મહત્વના ગદ્ય

અન્યો વ્યુત્પન્ન સંપાદકોની રાહ જોતા હજી જુદા જુદા સંગ્રહોમાં કે જૂના ગ્રન્થ ભંડારોમાં પડ્યા છે. એકવાર સંપાદિત થયેલાં કેટલાંક કાવ્યોનું પણ શાસ્ત્રીય પુનઃસંપાદન થવાની જરૂર છે. ‘વસન્તવિલાસ’ના આ સંપાદને આપણા એ વિષયના સાહિત્યમાં સારો ઉમેરો કર્યો છે અને આપણે આશા રાખીએ કે પ્રો. વ્યાસ આ કરતાંયે સુંદર સંપાદનો ભવિષ્યમાં ગુજરાતના ચરણે ધરે.

ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા.

: ૨ :

મનુષ્ય અને નભમંડળ (કર્તા મણિલાલ ભોગીલાલ દેસાઈ) કીમત ૧ રૂપિયા. ગુજર્ ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

ગુજરાતી ભાષામાં ખગોળ સંબંધી જે જૂજ સાહિત્ય છે તેમાં આ પુસ્તક બહુ જ સંગીન ઉમેરો કરે છે તે માટે કર્તાને ખરેખર ધન્યવાદ ધટે છે. શોખને ખાતર અભ્યાસ કરી તેનો લાભ જનમંડળને આપવાનો હેતુ ધણો જ સ્તુત્ય છે. પુસ્તક ગુજરાતી જનતાને ઘણું જ ઉપયોગી થઈ પડશે. ભાષા પણ સરળ અને સાદી છે અને ટૂંકામાં અને તેટલું જ્ઞાન આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

દરેક તારામંડળનો આવતો પૌરાણિક ઇતિહાસ સાથે ગ્રીક અને અરેબિક નામો તથા તે દેશના ઇતિહાસમાં તેમના ગ્રંથોમાં તે તે મંડળોનો ઉલ્લેખ સાથે સાથે આપી વિષયને રસમય બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. સાથે ગ્રહો, નિહારિકાઓ, ધૂમકેતુઓ, ખરતા તારાઓ વગેરે વિશે પણ જરૂરી માહિતી આપીને પુસ્તકને વધુ ઉપયોગી બનાવ્યું છે. હિન્દનાં તેમ જ યુરોપીય ખગોળવેત્તાઓનો ટૂંક પરિચય પણ આપીને આ વિષય કેવી રીતે આ સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે તે વિશે ઉલ્લેખ કરી આપણો દેશ કેટલો પછાત પડી ગયો છે તેનું ભાન કરાવ્યું છે. સાથે તારામંડળોનો નકશો પણ આપ્યો છે. ગુજરાતી પ્રજા આ પુસ્તકનો જ્ઞાનવૃદ્ધિ માટે સારો ઉપયોગ કરશે એવી આશા રાખી શકાય.

ભોગીલાલ કે. પટવા

: ૩ :

સંવેદના—શ્રી. નંદકુમાર પાઠક, પદ્મશક-એન એમ, ત્રિપાઠીની કું-પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૨

બહુ અજવાળામાં નહિ આવેલા કવિ નંદકુમાર પાઠકનાં કાવ્યો—“ભિર્મિ”માં કેટલાંક છપાયેલાં બાદ કરતાં જેમાનો મોટો ભાગ અપ્રકટ છે તે—એન. એમ. ત્રિપાઠી કંપની દ્વારા ગ્રંથકારે પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં છે. ભિર્મિ કાવ્યો, લાંબાં કાવ્યો, મુક્તકો, કથાકાવ્યો કે ખંડ કાવ્યો, ગેય કાવ્યો, એમ જુદા જુદા પ્રકારમાં એમની કવિતા વહી રહી આ સંગ્રહમાં દેખાય છે. “કોઈ પણ સર્જન પર જમાનાતી મહોર હળવી કે ગહરી બાણે અબાણે પડી જવાની જ” એમ પોતે પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે તે એમને માટે સાવ સાચું છે. નવી કવિતાના ધ્યક્ષાર એમની કવિતાએ પણ ઠેરઠેર ઝીલ્યા છે. પહેલી જ વાર ગ્રંથકાર તરીકે પ્રકાશમાં આવતા આ કવિ પાસેથી નૂતન કવિતાપ્રસ્થાનની તો આશા રાખવી જ વધુ પડતી, પણ “યુગભાવનાનાં ઊર્ધ્વલક્ષી આંદોલનોનું પ્રસન્ન પ્રતિબિંબ” કવિતાના તખ્તા પર એમનાથી ઝિલાયું હોય તોયે એમની સિદ્ધિ ગણનાપાત્ર ગણાવવી જોઈએ.

અને એ દષ્ટિએ આ કાવ્યસંગ્રહ આકર્ષક ને આશાસ્પદ પણ છે અર્વાચીન કવિતાના લક્ષણદેહે એમની કવિતાનો વાટ ઘડાયો હોવા છતાં ને એમનું કોઈ વિશિષ્ટ અર્પણ ન લાગે છતાં, એમણે આ સમ્રદ્ધારા કેટલાક ખરેખર મારા કાવ્યો આવી ગૂંચરાતી નવી કવિતાના તેજ વધુ વિલમ્બ્યા છે ને બિહરતા આશાસ્પદ કવિની બેજળી આગાહી કરી છે એ ઓછું નથી એમના કાવ્યોમા કલ્પનાની બિડ બહુ બિચી કદાચ નહિ દેખાય, પણ એમનામા વિચાર અને ભિંમિનું બળ છે ને તેને પ્રસાદભરી લલિત કાવ્યબાનીમા યોગ્ય કલાવિધાનપૂર્વક વ્યક્ત કરવાની ક્ષમતા પણ છે

“ અધારામા દીપક તેજ રેખા
પડે જલે અસ્થિર દાપતી ગહે,
તેવી લસે આસુ ભરેલ લોચને
વિસેલ કીકી રસખાલિકાની ” (નવોદા)

જેવી કલ્પનાની મજાની રુઝુ પણ ક્યારેક આવી જતી દેખાય છે ખરી

શ્રદ્ધાના અડગ ખડક પર અફળાર્ધ અફળાર્ધ ફૂંખના મોજાઓ શીઠર શીઠર થઈ જાય છે તે જ પળે ખરા તો જીવનજલધિના તેજ અગમગી બેઠે છે, એ ભાવનું નવીનતાભર્યું નિઃપણ “ જીવનજલધિ ” માં સારી રીતે થયું છે તે જ રીતે, કાળની પ્રચડ ધોર ભિંમિવાળા જીવનનો તટ તોડીને ભુલ્લા કરી દેશે તોયે એમા નવસર્જનને ડોડાતું જોવાની— પરાજયમા જ વિજય જોવાની ખુમારી પણ તેટલી જ મગલભવ્ય છે

“ એ કાળના નિજ્યમા મમ જીત માનું
એ પ્રાણના વિલયમા ક્ષણ જીવગીના
ભાવિ અનંત નવસર્જનને નિહાળુ ”
(નવસર્જન)

તો ખીજ કાવ્યમા નીતરી રહેયો મતોપ જોવાય છે “ પથેપલ રહ્યો જ માનવ ન અદ્ય સતોપ એ ” તો ક્યાંક સવન તરવટા કે વસતની વનશ્રીથી મુક્ત જડ પથ્થર જોડે વીટળાયેલી લતાને જોતા, એની જિરવટ ને જીવનઉલ્લાસ પર મુગ્ધ બની જઈ જીવનસત્ય હૃદયગમ રીતે મૂકે છે —

“ જો ચાહવું પથ્થરમા ય તો પછી
ન પ્રાણ કા પાથરવા ઉમંગે ?
જો વિશ્વની ગૂઢ વિચિત્રતામા
કે જીવું તો ખીલવું અધે ન કા ? ”

શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષી એમના તટસ્થ તલસ્પર્શી પ્રવેશકમા યોગ્ય જ કહે છે કે શ્રી નંદકુમારમા ભિંમિ વિચાર કલ્પના ત્રણેયે છે છતાં એ તત્ત્વોની વિનિયતા કે વિશાલતાને ભેગું ઉમેરીએ તો બિડાણ બહુ નથી એમનો ભિંમિપ્રનાહ એકધારો. ૧૭ તો ચિતનના કિનારા પણ કાઝા કે જુદા નથી એ ભિંમિ અતરના વિષાદથી રંગાઈ છે ત્યારે સાગ કાવ્યો જન્મ્યા છે વિષાદ એમના કનનનો પ્રધાન સૂર હો યા ન હો પણ એ એમને ઘણીનાર સ્પર્શી ગયો છે ખરો એનાડી જીવનની કંઈ અનુભવતું એમનું અતર વિષાદથી કેવું કંકળી ગયું છે.

“ છે પત્થરોમાં પગ છંદવાના
મૂકી નિશાની નવરક્તની જવા. ”

નથી તો આપણે ખુમારીભર્યું સ્વપ્નજીવન જીવી શકતા કે નથી તો સત્યજીવનને સાંખી શકતા. તેથી જ સ્વપ્નની અસલતા ને સત્યની અશક્યતા દુઃખમાં ડુબાવી દે છે:

“ સ્વપ્ન સત્યે રે સંગમ આરે દુનિયા રોતી જોઈ. ”

પણ એમનો વિષાદ પણ ખડું વ્યાપક નથી. ઉદાસયુક્ત કાવ્યો પણ છે એ અર્થમાં વ્યાપક નથી તેમ આ નૈરાશ્ય પણ વ્યક્તિલક્ષી જ વિશેષ છે. આત્મલક્ષિતાનું નાનકડું ચક્રરડું વિસ્તારી પરલક્ષી બનવા પ્રયાસ તો એમણે કર્યા છે પણ એમાં એ ખડું સફળ થયા નથી. એમાં એમની છબી અદ્ભૂત રહી શકતી નથી ને ભાવનું સાધારણીકરણ થઈ થીજી જઈને સઘાતી ભાવની સઘનતા પણ પૂરી ઊતરતી નથી. ને આમેય તે એમની કવિતામાં રંગદર્શીપણું, કદપનાની ઊંચી ઊડ, મસ્તી, ઉછળાટ પ્રણયોર્મિના તરવરાટ કે તોફાન કરતાં શાંત ઊર્મિ વિશેષ જણાય છે. એમનાં કાવ્યોમાં તેથી જ ક્યારેક ચોટ પૂરી વાગતી નથી. એમનાં કાવ્યોમાં વ્યાપકભાવ પણ આછોતરો છે; તે આત્મલક્ષી કાવ્યો અધઝાઝેરાં છે. “ ત્યાગ, ” “ દુનિયાના દંશ, ” “ નવોઢા, ” “ કદર ” “ જગતાત ” જેવાં કાવ્યો પરલક્ષી ગણાવાય તેમ છે પણ તેમાં ભાવવ્યક્તિની સખળતા સઘાઈ નથી. માળાનો મેર જાણે ખોઈ ખેસીએ છીએ એમ લાગે છે. વેધક પાત્રચિત્રણથી, માંહીથી જાણે મૂર્તિ ઊઠી, એવું ઝોઘું લાગે છે. એમનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં, એ કહે છે તે કરતાં ટિપ્પણ વધુ કહે છે ને વધુ ચોટથી કહે છે. ભાવ ધુમરાઈને ટોચે ચઢ્યો, એવું ઘણીવાર લાગતું રહી જાય છે. ‘ કદર ’ કાવ્ય શરૂશરૂથી જ આકર્ષક લાગે છે; ચિત્ર ઊઠ્યું, હા ઊઠ્યું, સરસ થશે કાવ્ય, એમ છાપ પડે છે ને ત્યાં વિલાસ જાય છે. કરુણતામાં ઝમોળવા એક અશ્રુ પર્યાપ્ત ના લાગ્યું તે નદી વહેવડાવી દીધી ને તેમ કરતાં પેલું અશ્રુખિન્દુએ ચાલ્યું ગયું ! મૃત્યુથી જ કરુણા નીતરતી બને એ બરાબર નથી. જિવાતા જીવનની કરુણા શું ઝોછી છે કે મૃત્યુ-માંથી જ કરુણાની સરવાણીઓ વહેવડાવવી પડે ?

ક્યાંક વિચારસંગતિ નથી સચવાઈ કે મનને હઠથી પ્રેરીને કૃત્રિમ લાગણીથી લડાવીને કાવ્ય સરજ્યું હોવાનો ભાસ પણ થાય છે. ‘ કાવ્યવેણુ ’ માં ધનિકો પાપી ગરીબો પવિત્ર, એ ભાવને મૂર્ત કરતાં કરતાં ગરીબો સારા જ ધનિકો નહારા જ—“ અરે ધનિકો ! આવો આવો અમે તમને જાણે ચઢાવીએ. ” એ વિચાર કવિની કાવ્યવેણુમાંથી જે રીતે નીકળે છે તે રીતે તે કૃત્રિમ ને હડીલાઈથી પ્રેરાયો વધુ લાગે છે. કવિની કાવ્યવેણુમાંથી અર્ધસત્યો જન્મે તો તે સમ્યક્ દર્શન કેમ કહેવાશે ? જગતમાં બધાંયે અંતર્ગૂઢ તત્ત્વોની પિછાન લાધી પણ પ્રણયગુંજનભર્યાં ધખકાર-ગીતોનો ભેદ હજીયે અકલ છે એ ભાવ ગમેતેટલો લાગતો હોય પણ પહેલાને પછાડી બીજાને ચઢાવવાથી સાચી રસસંવિત્તિ થતી નથી. કાવ્યના બાહ્ય ક્ષેત્રે પ્રત્યે તો એમણે સારું ધ્યાન આપ્યું છે ને હાથ બરાબર બેઠો છે એટલે અવિકલ અકિલ્લ રચનાઓ આપોઆપ થઈ છે. પણ ક્યાંક દેખાતો છંદોભંગ ને હ્રસ્વદીર્ઘની ઠરઠ-મરઠ ક્લેશકર લાગે છે.

પણ આવી કોઈ કચાશેો રહી જવા છતાંયે એમનાં સારાં કાવ્યો તો ઊભાં જ છે.

એમના ગેયકાવ્યોમા પણ કુંજો મીડોમાન, મજુલ લયગુજન ને અદોપ પદાવલિથી કેટલાક
તો ખરેખર આકર્ષક બન્યા છે નૈરાશ્યપ્રેરિત ભાવ બંધે હોય તોયે “ ટાણુ ” મા એવી
અજળ ખુમારીથી એમનું હૈયું લયકારી બેઠે છે

“ આજ હમી લો ડાલ બલે હો વેધડ આસુધારા ।

આજ છવી લો ડાલ બલે હો કડવા મોત કટોરા

મનવા ! ગરવા કાળ કિનારા । ”

પરછવનના ચૂથણામા જિવાતા છવનને ના સૂકવી દો, કાલની ચિંતામા આજનો
આનંદ ના લૂટાવી દો—એ ભાવ સમર્થ સુદરતાથી એમણે સકાન્ત કર્યો છે

“ પર છવનની વાત જવા દો, છોડો વાદ નકામા,

આજ હિરાડો કુકુમ ગગો કાદવ—ધૂળ ધરાતા

મનના ! ગરવા કાળ કિનારા । ”

‘ એઠ એઠ મૂરતમા, ’ ‘ વસમે ઘાટ, ’ ‘ વેરણુ વાદળી, ’ ‘ ફરનો ફર ’ જેવા કેટ-
લાક ગેય કાવ્યો ને “ મર્મર ” વિભાગમાના મોટા ભાગના મુક્તકો, સારા કાવ્યો છે,
ચોટદાર છે, મજાના છે

એટલે, સરવૈયું કાઢતા પ્રથમ સગ્રહ માટે, એમના જ નજ્દોમા કહીએ તો, આટલું
તો જરૂર દહેવાય “ પ્રદાન કેરી પદ્મ કિત વેરી ” એ કવિતાનો પ્રકાશ હવે ચાલુ જ રહે
ને વધુ મનોરમ વધુ તેજસ્વી ને વધુ ચિરંતન બને

ઉપેન્દ્ર છ પંડ્યા

ખોટા આક્ષેપોનો રદિયો

શ્રી. છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી

‘**પુ**દ્ધિપ્રકાશ’ ના જનનેઆરી-માર્ચ, ૧૯૪૩ ના અંકમાં શ્રી. ભીખાભાઈ શિવરામ શુક્લનું લખેલું, સ્વ. નાથાશંકર પૂજશંકર શાસ્ત્રીનું જીવનચરિત્ર છપાયું છે, તેનાં પૃ. ૬-૭ ઉપર સ્વ. છોટાલાલ ન. ભટ્ટના શબ્દો ટાંકી નીચે પ્રમાણે લખેલું છે:—

“xxx ‘દ્રૌપદીહરણ’ ની બીજી પ્રત ઇચ્છારામભાઈ કહે છે તે તો છગનલાલ મોદીએ કે ઇચ્છારામભાઈના બીજા કોઈ મિત્રે વચલી પોળવાળા લલ્લુભાઈ વહાલાભાઈ જાનીને મહેનતાણું આપી છાપેલા ઉપરથી જૂના અમદાવાદી કાગળના ચોપડા ઉપર ઉતરાવી હતી. તે જ એ પ્રત છે. તેમ જ ‘માર્કણ્ડેય પુરાણ’ ની બીજી પ્રત નવાપરા—ખાનદેશથી મળેલી લખે છે, તેનું પણ તેમ જ છે. આ વાત મેં હરગોવિંદદાસને કહી હતી. xxx”

ઉપર પ્રમાણે “દ્રૌપદીહરણ” વગેરેની પ્રતો ઉતરાવ્યાની વાત લખી છે, તે એક હાહાકારનું જુઠાણું છે. હું ‘વડોદરાની વચલી પોળવાળા લલ્લુભાઈ જાની’ ને ઓળખતો જ ન હતો, તેને હું કદી મળ્યો ન હતો, તેમ આજસુધી તેનું નામ પણ મેં સાંભળ્યું નહોતું, તેમ જ સ્વ. ભાઈ ઇચ્છારામ ‘લલ્લુભાઈ વહાલાભાઈ જાની’ ને નામદામથી પણ ઓળખતા હતા એવું હું માની શકતો નથી. મેં અથવા તેમના કોઈ મિત્રે ‘લલ્લુભાઈ પાસે નકલો ઉતરાવી હતી’ એ કેવળ અસત્ય છે. કારણ સ્વ. ભાઈ ઇચ્છારામે આવી નકલ ઉતરાવેલી હોય તો મને જણાવ્યા વગર રહેત જ નહિ. સ્વ. છોટાલાલના અવસાન બાદ તેમના નામે આવેલા આક્ષેપ કરવામાં આવે છે; તે કેવળ શોચનીય છે. વળી પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પહેલા અંક તરીકે “દ્રૌપદીહરણ” સંવત ૧૯૪૬ માં એટલે સને ૧૮૯૦ ના અરસામાં છપાયું હતું તે વર્ષથી હું સ્વ. રા. બા. હરગોવિંદદાસભાઈના ગાઢ સંબંધમાં અને પરિચયમાં આવેલો હતો, છતાં તેમના દશેક વર્ષ ઉપર થયેલા અવસાન સુધીમાં એક-પણ વખત તેમણે મને સદર બાબત સંબંધી પૂછ્યું નહોતું કે તેને લગતી વાત કરી નહોતી. તેમ જ નોકરી વગેરેને અંગે મારી સાથે સ્વ. છોટાલાલ સારો સંબંધ રાખતા હતા; તેમણે પણ મને કોઈ પણ દિવસ આવી નકલો ઉતરાવ્યા બાબતની વાત કરેલી નથી. જે મુરબ્બી હરગોવિંદદાસભાઈએ કે સ્વ. છોટાલાલે મને સ્પષ્ટ કે મોઢમ પૂછ્યું હોત કે તે સંબંધી વાત કરી હોત તો તેમને હું તે જ વખત ખુલાસો કરી દેત.

‘દ્રૌપદીહરણ’ સંબંધે જણાવવા જેવું લાગે છે કે તે પુસ્તક પ્રાચીન કાવ્યમાળાના અંક તરીકે સંવત ૧૯૪૬ માં છપાયું હતું; સાર પહેલાં ‘આર્યજ્ઞાનવર્ધક’ ચોપાનિયું, જે મુખ્યમાં છપાયું હતું, તેના સને-૧૮૮૭ (એટલે સંવત ૧૯૪૩) ના જુલાર્ધ માસના અંકમાં સ્વ. ભાઈ ઇચ્છારામે ગુજરાતી હસ્તલિખિત પુસ્તકોની યાદી છપાવી હતી, તેમાં પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોમાં ‘દ્રૌપદીહરણ’નું નામ છે; તો સ્વ. નાથાશંકરે ‘દ્રૌપદીહરણ’ નામનું પુસ્તક પોતાની ૨૬-૨૭ વર્ષની ઉંમરે રચ્યું હતું એમ માનવું, કે તે પહેલાં તે પુસ્તકની હસ્તલિખિત પ્રત કોઈક સ્થળે પણ હશે જ એમ માનવું ઇષ્ટ છે, એનો સાક્ષર વર્ગ વિચાર કરશે.

સ્વીકાર

- ૧ ગીતા માધુરી હાલાલાલ હ નળી ૦-૫-૦
- ૨ દત્ત અને પન્થુરામ કૃષ્ણાત્મજી મહારાજ સ સા. વ. કાર્યાલય, અમદાવાદ ૨-૦-૦
- ૩ શિવાજી છત્રપતિ અનુ હાલાલાલ રા. મહેતા ,, ૨-૪-૦
- ૪ જીવનદ્વાર ડૉ. કેળગડ દોરાબજી જિલા, નવસારી .
- ૫ આપણે આગણે જિહનારાં નિરજન વર્મા 'કૃષ્ણાળ' કાર્યાલય, રાણપુર ૩-૦-૦
- ૬ કુ'દન : (બ કિમખાણ) અનુ દિનેશ હાકોર નવચેતન સાહિત્ય મંદિર-અમદાવાદ ૩-૪-૦
- ૭ માબેલા સ અવેરચ'દ મેઘાણી કૃષ્ણાળ નવપ્રકાશન મેળી-રાણપુર ૦-૮-૦
- ૮ સમ્રાટ ત્રિચદર્શી અથવા જૈન સમ્રાટ મંત્રિ ડૉ ત્રિભુવનદાસ લ શાહ પ્ર-ગણિકાન્ત અને કુા વડોદરા ૧-૦-૦
- ૯ પમલી હમેશ કવિ રામવાડી, બાવનગર
- ૧૦ ચંદ્રને મગીરચ મહેતા રદ, મરીન લાઈન મુંબઈ ૦-૩-૦
- ૧૧ ઋણુમુક્તિ હાલાલાલ હ નળી આર આર રોડની કુા મુંબઈ ૩-૦-૦
- ૧૨ મનુષ્ય અને નભમ ડળ મખિલાલ લોગીલાલ દેસાઈ-મહુધા ૧-૦-૦
- ૧૩ અજબ હુનિયા અવેરચ'દ મેઘાણી કૃષ્ણાળ નવપ્રકાશન મેળી-રાણપુર ૦-૮-૦
- ૧૪ હિંદુ મુસ્લીમ રાજકારણ અનુ "માડવીઆ" ૧-૦-૦
- ૧૫ કાચદોઆલમ મહમદઅલી ઝીણા ,, ૦ ૧૦-૦
- ૧૬ મુસ્લીમ-લીબનો ઇતિહાસ ,, ૨-૦-૦
- ૧૭ પાકિસ્તાન ,, ૦-૧-૦
- ૧૮ બિન્દુ રામપ્રસાદ શુક્લ એન એમ ત્રિપાઠી એન્ડ કુા મુંબઈ ૧-૦-૦
- ૧૯ ભારતીયદર્શન બલદેવ ઉપાધ્યાય ૩-૮-૦
- ૨૦ હુગોરામ મહેતાજી અને ખીલ' નાટકો ગારદપ્રસાદ વર્મા યુગાન્તર કાર્યાલય-મુરત ૧-૪-૦
- ૨૧ તણ્ણમલા "વનકુલ" અનુ રમણીક મેઘાણી કૃષ્ણાળ નવપ્રકાશ-મેળી-રાણપુર ૦-૮-૦
- ૨૨ પૂર્વજન્મનો નિયમ હરજીવનદાસ કાળીદાસ મહેતા
- ૨૩ કમ'નો નિયમ ,, "
- ૨૪ જીવનશુદ્ધિ ,, "
- ૨૫ The Modern Gujarat Paintings P L Dorkar
- ૨૬-૨૬ S'rman Bhagavan Mahavir vol I, pt 1 vol II, pt II vol III, vol IV, pt I Maniratra Prabhavijaya Shri Granth Prakasha Sabha 12-0-0
- ૩૦ કારતના ઘોડા યશવત પડયા એન એમ ત્રિપાઠીની કુા મુંબઈ ૧-૮-૦
- ૩૧ વરઘોડો ઈન્દુલાલ ક યાજ્ઞિક ,, ૧-૪-૦
- ૩૨ હચદરી કાવ્યમ ચહ હલીમુદ્દીન અબ્દુલ હુસેની
- ૩૩ મળુ પધાર્યા અવેરચ'દ મેઘાણી સ્વાધીન મુદ્રણાલય-રાણપુર ૨-૮-૦
- ૩૪ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો બા ૩ ને આચાર્ય ગિરનાર કર વલ્લભજી પ્ર ક પી કાર્ગસ ગુજરાતી સભા-મુંબઈ ૧-૦-૦
- ૩૫ ઋગ્વેદસહિતા મા ૩ મે ૬-૮ ! Pub Vaidika Samshodhan Mandal ૧૬-૦-૦

૩૧ “પાયોરિયા” દિગ્દર્શન : વૈદ્ય કિશોરદાસ ભા. ગુપ્તા : આયુર્વેદિય ડેન્ટલ મિશન-મુંબઈ	૧-૦-૦
૩૭ આપણું હિંદુસ્તાન : અનુ: પુરસ્કૃત્તમ ત્રિકમદાસ : ઓક્સફર્ડ યુનિ. પ્રેસ-મુંબઈ	૨-૦-૦
૩૮ Proceedings of the Fifth All India Library conference-Bombay 1942 :	...
૩૯ અનિલકુમાર : ડૉ. એમ. ઓ. સુરૈયા-મુંબઈ	૫-૦-૦
૪૦ સુબોધક ગરબાવળી અથવા રાસ લહરી : લાલજી વીરેશ્વર ભની	૦-૪-૩
૪૧ Biography of Jasdan State Rulers & Duties of a Prince : લા. વી. ભની	...
૪૨ Twenty Five Years of Historical Research on Bibliography of the Pub-writtings : P. K. Gode	...
૪૩ સીધાં ચઢાણુ : કનૈયાલાલ મા. મુનશી : ગુર્જર ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય-અમદાવાદ	૩-૮-૦
૪૪ જિજ્ઞાસુ અને અમી : ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ (પંડિત મોક્ષાકર તરફથી)	૨-૮-૦
૪૫ પિરામીડની છાયામાં : ચંદ્રશંકર શુક્લ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-મુંબઈ	૨-૦-૦
૪૬ તંદુરસ્તીના રક્ષકો : ડૉ. કેમ્પશર દોરાબજી જિલા-નવસારી	...
૪૭ શ્રી હરિસ્મરણુ : પ્ર. ક. સ્વામિ આત્માનંદગિરિ-ખોરસદ	...
૪૮ શ્રી રામ[તત્ત્વ]દર્શન : મહારાજ ગોપાલદાસજી-નડિયાદ	...
૪૯ દિવ્યદર્શન ખં. ૧-૨ : શ્રી જિજ્ઞાસુકાંતુ : જૈન સ્વાધ્યાય મંડળ-સાવરકુંડલા	...
૫૦ શુદ્ધ કાર્તિકી પંચાંગ સં. ૨૦૦૦ નું : સરતુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ	૦-૬-૦
૫૧ સંસારમાં સુખ કયાં છે ? વાહીલાલ મોતીલાલ શાહ : સ. સા. વ. કાર્યાલય ,,	૧-૦-૦
૫૨ કચ્છની લોકવાર્તા : હુંગરસી ધરમસી સંપટ : ,, ,,	૨-૦-૦
૫૩ અરુણ (વાર્ષિક) વર્ષ ૫-અંક ૫ : મન:સુખરામ મ. દવે ગુજ. સાહિ ઉત્તે. મંડળ-નાઇરોબી	૧-૮-૦
૫૪ સંવેદના : નંદકુમાર પાઠક : એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની-મુંબઈ	૧-૮-૦
૫૫ કલાની સહચરી : સોમાભાઈ ભાવસાર : નવચેતન સાહિત્ય મંદિર-અમદાવાદ	૨-૮-૦
૫૬ હિંદનો ચુદ્ધ બોળો : “શ્રી અર્થશાસ્ત્રી” રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થી મંડળ-અમદાવાદ	૦-૫-૦
૫૭ સ્વ. કુમારશ્રી મોતીસિંહજી મહીડા સ્મારક ગ્રંથ : સં. તારાચંદ્ર પો. અડાલજી	૩-૦-૦
૫૮ સ્વ. શ્રી મહીડા સ્મારક ફંડનો અહેવાલ :	
૫૯ સાવધાન : ઉમેશ કવિ-ભાવનગર	
૬૦ ગુજરાતી પંચાંગ સં. ૨૦૦૦ : જગુભાઈ હિરાલાલ શાહ-ખંભાત	૦-૪-૦
૬૧ Important Inscriptions from Baroda State vol. I By A. S. Gadre	5-0-0

“ દિવાન બહાદુર કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ સંગ્રહ ”

તા. ૨૦-૬-૧૯૪૦

શ્રી ઓનરરી મેકેટરી,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

અમદાવાદ

મે સાહેબ,

મારા મરૂમ પિતાશ્રીની હસ્તલિખિત પ્રતિઓના સંગ્રહ નીચે જણાવેલી સગતોએ સોસાયટીને હું સોંપવા માગુ છું —

- ૧ “ દિવાન બહાદુર કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ સંગ્રહ ” એવું એને નામ આપવું
- ૨ એમાના કોઈ અથવા સંગોધન—સપાદન ગાંધીય ગીતે સોસાયટી દ્વારા ત્યારે તેના ઉપર મરૂમનું નામ મૂકવું
- ૩ આ સંગ્રહમાની પ્રતિઓની મદદથી સોસાયટી જે પ્રકાશન કરાવે તેની પાયા નક્કી અને ભેટ આપે
- ૪ સંગ્રહમાની કોઈ પ્રતિની મારે જરૂર પડે ને હું માગુ ત્યારે એ પ્રતિ આપવા સંબંધેના સોસાયટીના નિયમોમા અપવાદ કરી, સાદી પહોંચ લઈ અને તે પ્રતિ ઉપયોગ કરવા માટે બહાનું આપવી ને ઉપયોગ થઈ ગઈ પ્રતિ હું સોસાયટીને પાછી મોપું

આ બાબત આપની કારોબારી આગળ ગળું કરી આપનો નિર્ણય જણાવગોશ

લિ

(સહી) વિલોચન કેશવલાલ ધ્રુવ

x

x

x

[કારોબારી સમિતિ]

[તા. ૧૦-૭-૧૯૪૩]

કરાવ - ૪

શ્રી વિલોચન કેશવલાલ ધ્રુવ તરફથી તા ૨૦-૬-૪૩ નો પત્ર, બાબતે તેમના મરૂમ પિતાશ્રીની હસ્તલિખિત પ્રતિઓના સંગ્રહની શરતો—આવ્યો છે તે ગ્રહી થતા કરાવ કે સદરહુ સંગ્રહ જણાવેલી શરતો મુજબ (દાખલા ઉપે નહિ મળીને) સ્વીકારવા (સર્વાનુમતે)

દી બા કેશવલાલ ધ્રુવ સંગ્રહ

- ૧ ચાણાન્યસૂત્રાણિ (નોટ ૫ ૫૪)
- ૨ સ્વપ્રવાસવદત્તમ્ (નોટ ૫ ૧-૬૬)
- પ્રતિજ્ઞાચૌગન્ધરાયણમ્ ૫ ૯૮-૧૮૫ }
- ૩ ગીતગોવિંદ (નોટ ૫ ૭૦) લિ સ ૧૯૫૧
- ૪ ગીતગોવિંદમ્—મરાઠી ભાષાતરની નક્કી (ચેતોહરદેવ)નું (નોટ ૫ ૫૦)
- ૫ મુદારાલસમ્યાસપદ (નોટ ૫. ૭૧)

- ૬ મુદ્રારાક્ષસ-ટીકા વટેશ્વરકૃત } નોટ ૧-૭૮
 મુદ્રારાક્ષસ પૂર્વપીઠિકા } „ ૧-૧૯
 પૂર્વસંકથાનક } „ ૧-૨૫
- ૭ મુદ્રારાક્ષસમ્ (નોટ પૃ. ૧ થી ૨૬ — ૧૦)
- ૮ વિક્રમોર્વશીયવ્યાખ્યા-કાટ્યવેમની (નોટ ૧-૧૯૦)
- ૯ મુદ્રારાક્ષસનાં પાઠાંતરો (પરબીડિયું)
- ૧૦ વીળાવાસવદત્તમ્-અપૂર્ણ ત્રણ અંક પછી } નોટ ૧-૧૨
 ત્રૈવિક્રમમ્ —સંપૂર્ણ } „ ૧-૩
- ૧૧ ગરુડપુરાણ—સારોદ્ધાર (સં. ૧૮૧૮) નોટ ૧-૩૨
- ૧૨ સ્વર્ગારોહણ (લિ. સં. ૧૮૧૭) પૃ. ૧-૩૧
- ૧૩ અમરશતકશ્રંગારદીપિકા ટીકા (લિ. સં. ૧૭૪૧) પૃ. ૪-૪૪ પહેલાં ૩ તૂટક
- ૧૪ સિદ્ધહેમ-તૂટક સૂત્રપાઠ
- ૧ મદાલસા—પ્રેમાનંદ (નોટ ૧-૮૩)
- ૨ નરસિંહ મેહેતાનું માંમેરું (નોટ)
- ૩ ઉપવનવિનોદ—છોટાલાલ શિવલાલ ધ્રુવ (નોટ)
- ૪ નળાખ્યાન—પ્રેમાનંદ (નોટ—)
- ૫ અભિમન્યુ આખ્યાન—પ્રેમ— (નોટ—)
- ૬ કચ્છી ભાષાની ચોપડી (નોટ—)
- ૭ સપ્તશતીના છંદ—મધુસૂદન વ્યાસ } (નોટ ૧-૨૩)
 કૃપાશંકર લાલજીનો રાસ } „
- ૮ રણજંગ—વળિયો
- ગજેન્દ્રમેક્ષ—રામકૃષ્ણ
 લક્ષ્મીપાર્વતીસંવાદ—ભાઈશંકર
 સતભામાનું રસાણું—ગોવિંદરામ
 ધ્રુવાખ્યાન—વૈકુંઠસુત
 પરચૂરણ કવિતા—
- નોટ—
- ૯ લક્ષ્મણહરણ—કુબેરકૃત નોટ—છ. વિ. રાવળની નકલ
- ૧૦ શામળશાનો વિવાહ—હરિદાસ „ „
- ૧૧ સુદામા ચરિત્ર—પ્રેમ „ „
- દાણુલીલા—પ્રેમ „ „
- ધ્રુવાખ્યાન—તૂટક „ „
- દશમલીલા—પ્રેમ—તૂટક „ „
- ભ્રમરપચીશી—પ્રેમ— „ „
- ૧૨ રુક્મિણીહરણ—પ્રેમ તૂટક „ „
- ૧૩ ઓખાહરણ—પ્રેમ કડવાં ૨૯ ૧૭૨૨ની પ્રતની નકલ (નોટ)
- ૧૪ દ્રોણપર્વ—વિષ્ણુદાસ. તૂટક. કડવાં ૫ થી ૭૭ „

- ૧૫ મામેરુ—વિધ્યુદાસ તટક
લનકુશ આખ્યાન—તૂટક
શુક્રદેવાખ્યાન—વગ્નો લિ સ ૧૭૦૮ } નોટ
વિરાટ પર્વ—ખડિત
- ૧૬ નદમત્રીગી—શામળ ૧૮૨૭
- ૧૭ મુદર વિલાસ—હિદી (૧-૮૮ નોટ)
- ૧૮ નળાખ્યાન—ત્રેં } ચોપડો પૃં ૧—૫૧
અવગીરોહિણી—મુગભટ્ટ } ૧—૧૩
મણપત્ર—ત્રેં } ૧—૩૧
અભિમન્યુ આખ્યાન—ત્રેં } ૧—૩૪
શિવરાત્રિની કથા—ત્રેં } ૧—૧૨
પાડન વિષ્ટિ—ભાઉ } ૧—૩૨
એકાદશીની કથા—શિવદાસ } —
- ૧૯ અશ્વમેધ—તુલસી—તૂટક
- ૨૦ છક્રમોનએસો—અમરકીર્તિ લિ સ ૧૫૪૪
- ૨૧ ગમાયણુ—નાકર—નકલ ૧૯૦૫ પૃં ૧—૨૦૨ વચ્ચે વચ્ચે તૂટક
- ૨૨ બહોતરખડ ૨ (૧-૧૨-તૂટક) મહાદેવમુત હરદેવ
- ૨૩ કોકસાર—હિદી લિ સ ૧૭૫૫ પૃં ૩-૩૩ (પહેલા બે તૂટક)
- ૨૪ હાગમાલા વગેરે (ચોપડો)
- ૨૫ સુધન્વા—નાકર (નોટ)
ઓખાહરણુ તૂટક
- ૨૬ અશ્વમેધ—તુલમી કે ૧ થી ૬૧ તૂટક
- ૨૭ નળાખ્યાન—ત્રેં તૂટક
- ૨૮ અશ્વમેધ—તુલમી લિ સ ૧૭૬૬ } ચોપડો
મદાપર્વ—નાકર લિ સ ૧૮૦૨ }
મુદામા ચરિત્ર ત્રે લિ સ ૧૮૦૨ }
- ૨૯ નાગદમન—લિ સ ૧૮૧૭
- ૩૦ સમશતી—(તૂ.) શ્રીધર
અને તેની નકલ
- ૩૧ ગમકથા ૧૮-૨૨ (તૂ.)
સીતા હરણુ ૧-૧૬ (તૂ.)
- ૩૨ પ્રકીર્ણ પદો પૃ ૧-૧૪
(વસત કાગ)
- ૩૩ શિવરાત્રિ કથા—શામળ લિ સ ૧૮૪૬
- ૩૪ વૈતાલ પચરીશી ગુજ્ઞ ગલ પૃં ૧—૩૭
- ૩૫ ભક્તિ તરંગિણી
- ૩૬ તુલ્કોતેરી : પૃં ૧—૬૮

- ૩૭ સ્વર્ગારોહણી } ખંડિત
ઓખાહરણ
- ૩૮ સિંહાસન બત્રીસી--એડામાં
કલાવતી—વિનયગણિ
પુરંદર—ચોપઈ
- ૩૯ અભિમન્યુ આખ્યાન ગ્રે. ૦ |
સુદામાચરિત્ર (અપૂર્ણ) ગ્રે. ૦
- ૪૦ અશ્વમેધ—કહાનજી
યૌવનાશ્વ આખ્યાન વિ. સં. ૧૬૯૧ } ચોપડો
ચંદ્રહાસ આખ્યાન ,, ૧૬૯૩
- ૪૧ રાસનાં કવચ (મરાઠી)
- ૪૨ કાનડે પ્રખંધનાં તૂટક પાનાં ૪ થી ૬
,, ,, પાનાં ૨૧-૨૪
,, ,, પાનાં ૫ અને ૮
હમીર રાસ પૃ. ૬-૧૦
ઉજ્જેણીનું વર્ણન પૃ. ૧
- ૪૩ પ્રહ્લાદ આખ્યાન તૂટક પાનાં ૫
- ૪૪ વિરાટપર્વ—તૂટક છટાં પાનાં--નાકર
- ૪૫ દશમસ્કંધ—ગ્રે. ૦ વિ. સં. ૧૮૯૮
- ૪૬ હર્ષકૃતિ—મોટો ચોપડો
- ૪૭ રસિકવૃત્તિ વિનોદ—મીઠું, શરમાં ૪ તૂટક, છેવટ પાણી.
- ૪૮ શ્રીરસ ઉલ્લાસ ૩—૧૨ મીઠું—જનીના સંગ્રહમાંથી ઉતારા
- ૪૯ શ્રીરસ
- ૫૦ મીઠુંના બીજા ઉતારા
- ૫૧ શક્તિવિલાસ ૧૦
- ૫૨ પદો શ્રુતિ સ્તુતિ મહિમ સ્તોત્ર
- ૫૩ પરચૂરણ—તૂટક
- ૫૪ સ્ત્રી તત્ત્વ (સં. ૦)
- ૫૫ પરચૂરણ પાનાં
- ૫૬ રાસરસ—વસંતનાં ૫૬
- ૫૭ રાસરસ—મુખ્ય પ્રત ખંડિત
- ૫૮ રાસરસ
- ૧ નુઝમલુત—તવારીખ—ફોટો કોપી
- ૨ રાજ સીયકનું દાનપત્ર } બે પૃ.
૩ ,, ,,
- ૪ વડોદરાનો નકશો
- ૫ પાળિયાનો ફોટો
- ૬ ધરણમાતા—ફોટો
- ૭ તરણમાતા—,,
- ૮ કોટચર્ક માહાત્મ્ય—બાપેલું

ગુ. વ. સોસાયટીને મળેલું નવું ટ્રસ્ટફંડ
'ગોપાલ (ભચેચ) ભેટ ફંડ' રૂ. ૩,૦૦૦/-નું

Ellis Bridge, Dilhar Dwar,
Ahmedabad.

17th August 1943

To,
The Honorary Secretary,
Gujarat Vernacular Society, Ahmedabad.
Dear Sister,

I wish to entrust Rs 3000/- Rupees three thousand only, to the Gujarat Vernacular Society, in the form of 3½% Promissory Notes (Govt Paper), under the following conditions —

1 The amount of Rs 3,000/- is to be kept intact and the interest only is to be used every year if there are recipients

2 The two gifts are to be named "Gopal (Bhachech) Bhet"

3 The two Bhets are to be given one to a male student and one to a female student, without distinction of caste or creed, race or religion

4 The male and the female students must fulfil the following conditions—

(A) The male & the female students must be studying for The University of Bombay Matriculation Examination in any one of the Ahmedabad city or Suburban High Schools

(B) If either a male student or a female student comes among the First ten of all the University of Bombay Passed Matriculates, then Rs 60/- Gopal Bhet is to be given to that male student or female student, and Rs 40/- Gopal Bhet to the next female student or male student, to be found out from D, E, or F of this condition one after the other

or (C) If a male student and a female student both pass the

University of Bombay Matriculation Examination among the First ten of all the University of Bombay Passed Matriculates, then the two Gopal Bhets are to be of Rs. 50/- each.

or (D) If a male student & female student stand First and Second or Equal in Highest Marks, in Ahmedabad Centre, then Rs. 47 each are to be given as Gopal Bhet to him and her.

If only a male student or a female student comes First, in Ahmedabad Center, then one Rs. 47/- Gopal Bhet is to be given to Him or Her, and the other Rs. 47/-Gopal Bhet to the next Her or Him, to be found out from E or F of this condition one after the other.

or (E) If a male student and a female student stand First and Second or Equal in Highest Marks, among all the Ahmedabad City and Suburban High Schools, then Rs. 44/- each are to be given as Gopal Bhet to him and her.

If only a male student or a female student comes First among all the Ahmedabad City and Suburban High Schools, then Rs. 44/- Gopal Bhet is to be given to Him or Her, and the other Rs. 44/- Gopal Bhet to the next Her or Him, to be found out from F of this condition.

or (F) If B or C or D or E are not possible, then as a last measure only Rs. 41/- Gopal Bhet is to be given to that male student who stands First among all the male students of all the Ahmedabad City and Suburban High Schools, and Rs. 41/- Gopal Bhet is to be given to that female student who stands First among all the female students of All the Ahmedabad City & Suburban High Schools.

(5) If in sub-clauses D & E the First & Second or Equal in Highest Marks are both Males or Females, then one Gopal

Bhet, of that particular sub clause, is to be equally divided between the two Male students, or Female students, as the case may be, and the other Gopal Bhet of that particular sub-clause is to go entire to that Female student or Male student who stands in the lower grade—upto the last grade, to preserve the standard of One Male student and One Female student

(6) The question of giving the two Gopal Bhets is generally to be decided by keeping in mind, as far as possible, one male student and one female student, Grade & Highest Marks (First and Second or Equal)

(7) The grades are

- (a) Either Male Student or Female Student among the First Tens of all the Bombay University Passed Matriculates (Rs 60/- & Rs 40/-)
- (b) Both male and female students among the First Ten of all the Bombay University Passed Matriculates (Rs 50/- & Rs 50/-)
- (c) First and Second or Equal in Highest Marks in Ahmedabad Centre (Rs 47 & Rs 47/-)
- (d) First & Second or Equal in Highest Marks in Ahmedabad City and Suburban High Schools (Rs 44/- & Rs 44/-)
- (e) First among all male students and First among all Female students in Ahmedabad City and Suburban High Schools (Rs 41 & Rs 41/-)

(8) Whenever the two Gopal Bhets are to be given according to D or E or F of condition 4 there will remain a balance of Rs 6, 12, or 18, which the Gujarat Vernacular Society may give to the Municipal Girls' High School, to give to that female student who comes in the Matriculation class from Std VI, with Highest Marks

But in case the Gujarat Vernacular Society requires a certain sum which this balance can permit, for the purposes of Gopal Bhets or for the management of this fund, that sum may

first be taken from the above balance.

(9) The eligibility of the male and female students to the Gopal Bhets may be decided by the Honorary Secretary of the Gujarat Vernacular Society as thought fit.

(10) The Managing Committee of the Gujarat Vernacular Society may make necessary changes in the conditions of this trust, as time and circumstances require, keeping in mind its main object i. e. not only of giving but also of the way of giving.

(11) The Gujarat Vernacular Society may take, from the interest of this fund, the sum as per the rules and regulations framed for the management of Trust Funds.

(Sd). **Kamlashankar Gopalshankar Bhachech.**

[કારોબારી સમિતિ]

[તા. ૧૯-૮-૧૯૪૩]

ઠરાવ નં. ૮

શ્રી. કમળાશંકર ગોપાળશંકર ભચેચનો તા. ૧૭-૮-૪૩નો પત્ર બાબતે ગોપાળ બેટ રૂ. ૩,૦૦૦/- ની સોસાયટીને ટ્રસ્ટ તરીકે સોંપવા રજૂ થતાં ચર્ચા બાદ ઠરાવ કે ગોપાળ બેટ સ્વીકારવી.
(સર્વાનુમતે)

પ્રિયંવદા ઠાકોર ગ્રામ વાંચનાલય

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને શ્રીયુત વૈકુંઠલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોરે એમનાં સ્વર્ગસ્થ પુત્રી બહેન પ્રિયંવદાના નામથી ગુજરાતમાં ગ્રામ વાંચનાલયો ખોલવા માટે રકમ બક્ષીસ આપેલી તેમાંથી હજુ રકમ બાકી છે. તેનો ઉદ્દેશ એવો છે કે, ગુજરાતમાં જે કોઈ ગામડું, જેની વસ્તી ૧૦૦૦ ની અંદર હોય, જ્યાં નિશાળો ચાલતી ન હોય અને બીજું કોઈ વાંચનાલય ન હોય તે, રૂ. ૧૦ ની રકમ એકઠી કરી મોકલી આપે તેને એટલી બીજી રકમ ઉમેરી, એ આખી રકમનાં એટલે રૂ. ૨૦ નાં વર્તમાનપત્રો અને માસિકો મોકલવા વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. વાસ્તે જે ગામે સદરહુ યોજનાનો લાભ લેવા ઇચ્છતાં હોય તેઓએ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સરનામે તા. ૧૫ માં ફેબ્રુઆરી સુધીમાં અરજી લખી મોકલવી.

તા. ૬.—નિશાળ અને વસ્તી બાબત પ્રમાણપત્ર સામેલ રાખવું. પાછળથી તેનો લાભ મળી શકશે નહિ.

પો. બો. નં. ૨૩
ભદ્ર, અમદાવાદ.
તા. ૨૬-૯-૧૯૪૩

}

લિ૦
વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ
ઓન. સેક્રેટરી, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

સને ૧૯૪૩-૪૪ નાં ભેટનાં પુસ્તકો

ગુજરાત વનોદ્યલક્ષ્ય મોસાયટીના સન ૧૯૪૩-૪૪ ની સાલના ભેટ આપવાના પુસ્તકો પેકી નીચેના પુસ્તકો તૈયાર થયા છે. જે સભ્યોને તથા નોધાયેલા પુસ્તકાલયોને તે તરત જ નોંધતા હોય તેમણે તે સોસાયટીના કાર્યાલયમાથી મગાવી લેવા બહારગામથી મગાવનારે ટપાલ તથા રવાનગી ખર્ચના, રજિસ્ટ્રેશન ખર્ચ માથે, રૂ ૦-૭-૦ મોકલી મગાવી લેવા

૧ સરકૃત નાટ્યશાસ્ત્રના વિકાસની રૂપરેખા	પ્રો. ડોલરરાય ર	માફક ૦-૧૨-૦
૨. ઓઓનુ આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય	શ્રી સુમતિબહેન વિ	પરીખ ૦-૫-૦
૩ ચાગ્લો અને ચારણી સાહિત્ય	શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી	૧-૦-૦

આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ સ્મારક ગ્રંથ

અ ડો. આનંદશંકર ધ્રુવ સ્મારક ગ્રંથ એપ્રિલ, ૧૯૪૪ ના અરસામા પ્રગટ થશે આ ગ્રંથ કાઢિન આઠ પેજી ૮૦૦ પાનાનો થશે તેમા સાદાં તથા રંગીન ચિત્રો પણ આનંદે તેના લેખકોમા હિદના બાણીતા વિદ્વાનોનો સમાવેશ થાય છે

આ ગ્રંથના માફક તરીકે નોધાવા ઇચ્છનાર તા ૩૧-૧૦-૧૯૪૩ સુધીમા રૂ ૧૦) મોકલી આપશે તો પાછળથી કીમત વધશે તોપણ તેમને રૂ ૧૦) માંજ આપવામા આવશે આજીવન સભ્ય તથા નોધાયેલા પુસ્તકાલયોને રૂ ૧) કાપી આપવામા આવશે. માફક તરીકે નોધાવા માટે તેમણે તા ૩૧-૧૦-૧૯૪૩ સુધીમા રૂ ૬) મોકલી આપવા

તા ૦૦-૬-૧૯૪૩
ગુ. વ સોસાયટી,
બદર, અમદાવાદ

વિદ્યાબહેન ર નીલકંઠ
ઓન મેકેટરી

ગુ. વ સોસાયટીનું સને ૧૯૪૨-૪૩ નું વાર્ષિક વ્યાખ્યાન

વિમલ પછીની વિશ્લેષણ—વ્યાખ્યાતા પ્રો કે ડી. શાહ ૦-૪-૦
આ વ્યાખ્યાન અંગ્રેજીમાં

India's Place in Post-War
Reconstruction

Prof K. T. Shah 1-0-0

બન્ને માટે લખો

ગુ. વ સોસાયટી, બદર, અમદાવાદ

મુદ્રક - મણિલાલ કલ્યાણદાસ પટેલ, પી સર્વપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
૬ પાયકુવા દરવાજા બહાર, કુવારા સામે-અમદાવાદ

બુદ્ધિપ્રકાશ

ત્રૈમાસિક

ગુજરાત વનોકચુલર સોસાયટી (અમદાવાદ) તરફથી તંત્રી અને પ્રકાશક
રસિકલાલ છા. પરીખ

વર્ષ ૯૦મું : અંક ચોથો] ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર ૧૯૪૩ [વાર્ષિક ૧-૮ : છૂટક ૦-૮-૦

અનુક્રમ

ધાતુઓ : નવી અને જૂની (ડૉ. ન. મૂ. શાહ)	૧૮૬
દરિયાપારના હિંદીઓ (શ્રી. કુંગરશી ધ. સંપટ)	૧૯૩
અજમેરનો અન્જેપાળ (રા. સ. મગનલાલ દ. ખખખર)	૨૦૦
પ્રો. બ. ક. ઠાકોરને અભિનંદન	૨૦૫
પ્રો. બ. ક. ઠાકોરનું ભાષણ	૨૦૬
પંદરમા ગુજ. સાહિત્યસંમેલનનાં પ્રમુખ લેડી
વિદ્યાખંડેન ર. નીલકંઠ	૨૧૫
પંદરમા ગુજ. સાહિત્યસંમેલનનાં પ્રમુખનું ભાષણ	૨૧૭
ગુ.વ. સો. ને મળેલાં નવાં ટ્રસ્ટ ફંડો	૨૩૨

વાર્ષિક વ્યાખ્યાન

ગુજરાતની નવરચના (પ્રો. સી. એન. વઘીલ)	૧-૧૨
--	-----	------

વૃદ્ધિપ્રકાશ

वृद्धिप्रकाश

પુસ્તક ૧૦ મું]

ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર: ૧૯૪૩

[અંક ૪

ધાતુઓ : નવી અને જૂની

ડૉ૦ નરસિંહ મુ. શાહ

મનુષ્ય જન્મે ત્યારથી શરૂ કરીને તે પંચતવ પામે ત્યાં સુધી તેના શરીરમાં અનેક રાસાયનિક ક્રિયાઓ ચાલ્યાં કરે છે. મનુષ્યશરીર એક મોટી પ્રયોગશાળા છે. હવામાંથી પ્રાણવાયુ લઈને શ્વાસોચ્છવાસ ચાલે છે: ખોરાક પચાવવા માટે હોજરીમાં અનેક રાસાયનિક ક્રિયાઓ થયાં કરે છે. હવા, ખોરાક અને કપડાં મનુષ્યની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો છે. પણ માનવીનું સાંસ્કારિક જીવન માત્ર આટલી વસ્તુઓ પર નભતું નથી. મનુષ્યનું પ્રથમ રાસાયનિક હથિયાર અગ્નિ હતો. પોતાનો ખોરાક પકવવા માટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો અને આજે પણ આવે છે. ઠંડી સામે પોતાનું રક્ષણ કરવા મનુષ્ય અગ્નિ પ્રજ્જ્વાળાવતો. હિંસક પ્રાણીઓ સામે પોતાના રક્ષણાર્થે મનુષ્ય ધણા જૂના કાળથી હથિયારનો ઉપયોગ કરતો આવ્યો છે. આ હથિયારો તેણે શરૂઆતમાં હાડકામાંથી બનાવ્યાં હતાં, એમ પુરાવો મળી આવે છે. ત્યારબાદ પથ્થરયુગ આવ્યો. આ યુગમાં પથ્થરનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. આ કાળ લગભગ ૭૦૦૦ વર્ષો પહેલાં હતો.

પછી જેમજેમ સંસ્કૃતિ આગળ વધવા લાગી, તેમતેમ ધાતુઓનો ઉપયોગ હથિયારની બનાવટમાં થવા લાગ્યો. આ ધાતુઓ મોટે ભાગે ધાતુરૂપે જ મળી આવતી, એટલે તેમાં મનુષ્યને વિશેષ રાસાયનિક જ્ઞાનની જરૂર ન પડતી. આવી ધાતુઓમાં સોનું, રૂપું, ત્રાંબું—જે સહેલાઈથી મળી આવે છે—તે મુખ્ય હતાં. કેટલાક ખરતા તારાઓમાંથી અત્યંત જૂજ પ્રમાણમાં શુદ્ધ લોહું મળી આવે છે. આ ધાતુએ મનુષ્યનું ધ્યાન ખેંચ્યું. આ ધાતુ સારી રીતે ઘડી શકાય અને ટીપી શકાય એટલે તેમાંથી હથિયાર બનાવવાની શરૂઆત થઈ અને તેનો ઉપયોગ વધવા લાગ્યો. પણ લોહું મોટા પ્રમાણમાં સહેલાઈથી પ્રાપ્ય ન હોવાથી પથ્થરનાં હથિયારોનો ઉપયોગ ચાલુ રહ્યો. ઉપરની બધી ધાતુઓમાંથી ત્રાંબું સહેલાઈથી મળી શકે છે. તેના ખનિજમાંથી ત્રાંબું બનાવવું ખૂબ મુશ્કેલ નથી. ત્રાંબાનું ખનિજ સર્વત્ર મળી આવે છે. રાજપૂતાનામાં ત્રાંબાની પુષ્કળ ખાણો હતી, અને ત્યાં મોટા પાયા પર ત્રાંબું ગાળવામાં આવતું. એમ આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્ર રોયે પોતાના ‘હિંદુ રસાયનના ઇતિહાસ’માં લખ્યું છે. પરિણામે લોહા કરતાં ત્રાંબાનો ઉપયોગ વધી ગયો અને ત્રાંબાયુગની શરૂઆત થઈ. પછી કલઈની શોધ થઈ. કલઈ ખૂબ પોચી ધાતુ છે, એટલે તેમાંથી બનાવેલાં હથિયાર જલદી વળી જતાં. આ મુશ્કેલી દૂર કરવા કલઈની સાથે ત્રાંબું ભેળવવામાં આવતું. આ મિશ્રણ એટલે કાંસુ. કાંસાના હથિયાર કઠણ, એટલે તેનો

૧. ધી રૉચલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ અને મુંબઈ ઇલાકા એડવૅટ એન્જીનેરીંગ એન્ડ સિયેરનના સંયુક્ત આશ્રય નીચે તા. ૭-૮-૪૩ ના રોજ ‘રોજિ’દા જીવનમાં રસાયન’ એ વિષય પર લેખક આપેલ ભાષણમાંથી.

ઉપયોગ વધતો ગયો આમ કામાયુગ શરૂ થયો. આ લગભગ ૫૦૦૦ વર્ષો પૂર્વેની વાત છે. લોહના ખનિજમાથી લોહું બનાવવાનું જ્ઞાન મનુષ્યને થતા લાગ્યું તેમા રહેલી ગૂંચવણભરેલી ગસાર્યાનક ક્રિયાઓ મનુષ્ય પરપરાએ વધાએ સારી રીતે સમજવા લાગ્યો. લોહું ધીમેધીમે આગળ આવતા લાગ્યું. રાસાયુગમાથી મનુષ્ય લોહયુગમા આવ્યો. આને પણ આફ્રિકાની કેટલીક હથેરી જાતિઓ જૂની પુરાણી રીતે પોતાના ઉપયોગપૂરતું લોહું બનાવી લે છે. હિંદુસ્તાનમા લોહું બનાવવાની કળા ઊંચી કક્ષાએ પહોંચી હતી દિલ્હી નજીક કુતુબમિનાર પાસે ૫૫ ટનનો લોહનો અશોક-સ્તંભ આની જીવંત સાક્ષીરૂપે હજી પણ બોલો છે. લોહામાથી મિશ્ર ધાતુ (alloys) મારી રીતે બનાવી શકાય છે ખામ કરીને કાર્યન —કોલસાના તત્ત્વ માથે પ્રમાણસર લોહું મેળવવાથી જુનીજુદી જાતના લોહની ઉત્પત્તિ થાય છે—ગળવેલ, પોલાદ, ખીડ ખીડમા સૌથી વધારે પ્રમાણમા (૨૨ થી ૪૦૫ ટકા) કાર્યન છે, પોલાદમા ઓછામા ઓછો (૦.૧૨ થી ૦.૨૫ ટકા) છે, અને ગળવેલમા એ બેની વચ્ચે એટલે ૦.૧૫ થી ૧.૦૫ ટકા આવે છે—તેમ જ લોહ સાથે સયુક્ત સ્થિતિમા હોય છે.

આ બધી પ્રાચીન ધાતુઓની નાત થઈ તેઓનો ઉપયોગ મોટે ભાગે હથિયાર—બનાવટ માટે થતા સંસ્કૃતિ ફેલાવા લાગી મનુષ્યની યુદ્ધિ પ્રકૃતિના બળો પર વિજય મેળવવા લાગી ધાતુઓ ગાળનાની કળા વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ આગળ વધવા લાગી આનું દારણ્ય એ કે રાસાયનિકો પોતાના સિદ્ધાંતો વિસ્તૃત કર્યે જતા હતા પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓએ આકેલી યા બાધેલી મર્યાદાઓ પ્રયોગોદ્ધારા તૂટતી હતી પદાર્થોની સાદામા સાદી સ્થિતિ શોધી કાઢવા પ્રયત્નો થતા હતા. આમ મૂળતત્ત્વો (Elements) અસ્તિત્વમા આવ્યાં આ મૂળતત્ત્વો શરૂઆતમા થોડા હતા, પણ અત્યારે ૯૨ ની ગોધ થઈ છે શરૂઆતમા ચૂના અને મીઠાને મૂળતત્ત્વો ગણનામા આવતા ૧૮૦૭મા વીજળીની મદદ વડે ચૂના અને મીઠાના મૂળતત્ત્વો જુદા પાડવામા આવ્યાં આ મૂળતત્ત્વોમાથી ખીજી કોઈ સાદી વસ્તુ નીકળી શકતી નથી મૂળતત્ત્વોનો આ એક લાક્ષણિક ગુણ છે આ સદીમા રેડિયમ નામનું મૂળતત્ત્વ શોધી કાઢનામા આવ્યું છે આ રેડિયમ ૨૫ તૂટી પડે છે અને તેમાથી ખીજી તત્ત્વો પેદા થાય છે આ રેડિયમ—પ્રક્રિયા ૨૫ ચાલ્યા કરે છે, તેમા કોઈ ગરમી કે ખીજી રાસાયનિક મદદની જરૂર પડતી નથી આથી એક મહાપ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો છે કે રેડિયમને મૂળતત્ત્વ કહેવું કે નહીં? અને જો રેડિયમને મૂળતત્ત્વ ગણીએ તો મૂળતત્ત્વની પ્રચલિત વ્યાખ્યામા ફેરફાર કરવાની જરૂર બની થાય છે.

આ તો રાસાયનિક સિદ્ધાંતની વાત થઈ પણ રેડિયમ દર્દનિનારણુમા ખૂબ ઉપયોગી નીનડયું છે કેન્સર—આદા જેવું બચડા દર્દ મટાડવામા તેનો ઉપયોગ થાય છે આ ૯૨ મૂળતત્ત્વોમાથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ થઈ છે આ મૂળતત્ત્વોના અનેકવિધ મયોજનથી હજારો પદાર્થો અસ્તિત્વમા આવ્યાં છે ધાતુઓ આ મૂળતત્ત્વોમા આવી જાય છે પ્રાચીન ધાતુઓને જુદી રાખતા અનેક નવી ધાતુઓ ગોધાઈ ૭ અને આ નવી ધાતુઓ આપણા રોજિંદા જીવનમા સો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે એ વિષય ખૂબ રસદાયી છે.

મૂળતત્ત્વોમાથી અ-ધાતુઓ (non metals) જુદી તારવતા બાકીની બધી ધાતુઓ આપણા જીવનમા પરોક્ષ યા પ્રત્યક્ષ ધણે ભાગ ભજવે છે આમાની કેટલીક ધાતુઓ તો આપણા પૂર્વજોને ખાન પણ નહોતું—તેનો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો આ ધાતુઓનું અસ્તિત્વ આધુનિક મરોધનને આભારી છે આ નવી ધાતુઓનું જૂની ધાતુઓ

સાથે સંમિશ્રણ કરવામાં આવે છે. પરિણામે અનેકવિધ નવા ગુણો ધરાવતાં સંમિશ્રણો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. એટલું કહેવું બસ થશે કે લોહયુગમાંથી મનુષ્ય અત્યારે બીજા ધાતુ-ઓનો યુગ સરજી રહેલ છે. આ બીજા ધાતુઓમાં એલ્યુમીનિયમ પ્રથમ સ્થાન લે છે. એલ્યુમીનિયમ અને તેનાં સંમિશ્રણો ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં આવતાં જાય છે. ગળવેલમાં એલ્યુમીનિયમનું સંમિશ્રણ કરવાની ભલામણ થઈ છે. ૨૦૨૫ ટકા એલ્યુમીનિયમવાળું લોહું વીજળીક સંચાક્રામમાં પુષ્કળ વપરાય છે. એલ્યુમીનિયમ હલકી ધાતુ છે; સહેલાઈથી ખવાઈ જતી નથી. ત્રાંખાના તારના જેટલી કે તેથી પણ વધારે વિદ્યુત-વાહિની શક્તિ તેમાં છે. એટલે વીજળીના તાર બનાવવા માટે હવે એલ્યુમીનિયમ ખૂબ વપરાય છે. એલ્યુમીનિયમની શોધ આધુનિક છે; તેના ખનિજમાંથી એલ્યુમીનિયમ ધાતુ કાઢવાનું કાર્ય વીજળીની મદદ વડે કરવામાં આવે છે. આપણા હિંદુસ્તાનમાં એલ્યુમીનિયમનાં ખનિજ પુષ્કળ જગ્યામાં મળી આવે છે, પણ સસ્તી વીજળી અને બીજા સગવડોના અભાવે આ ધાતુ અહીં બનાવાતી નથી.

હવે આપણે બીજા ધાતુઓ લઈએ. આમાં નીકલ, ક્રોમિયમ, મેન્ગેનીઝ, બીસ્મથ, એન્ટીમની વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. નીકલના સિલ્કાથી હવે સૌ કોઈ માહિતગાર છે. આ નીકલનો ઉપયોગ સિલ્કાની બનાવટ ઉપરાંત, લોહા સાથે સંમિશ્રણ કરવામાં થાય છે. આવું સંમિશ્રણ સૌ પ્રથમ ફ્રાંસમાં બનાવવામાં આવ્યું હતું. આ મિશ્ર-ધાતુ ઘણી ઉપયોગી છે; તેની વિસ્તીર્ણતા—expansion—સૌથી ઓછી છે—પ્લેટીનમ નામની ધાતુ કરતાં પણ ૩૦ ટકા નીકલ-લોહનું સંમિશ્રણ ઘડિયાળના લોલકની બનાવટમાં વાપરવામાં આવે છે. ઇન્વાર (invar) ની બનાવટમાં ૩૬ ટકા નીકલ, ૦.૫ કાર્બન, ૦.૫ મેન્ગેનીઝ હોય છે. આ સંમિશ્રણ પર કાટ ચઢતો નથી, પોલિશ સારું ચઢે છે અને વીજળીક ભટ્ટીમાં—જ્યાં ઘણી સખ્ત ઉષ્ણતા હોય છે—પણ તે વાપરી શકાય છે. નીકલનો અત્યંત ખારીક ભુલ્લો હાઇડ્રોજન વાયુને ખૂબ સમાવી લે છે એટલે વનસ્પતિના તેલમાંથી બનાવટી થી તૈયાર કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. લોહામાં ક્રોમિયમ ઉમેરવાથી લોહામાં સખ્તાઈનો ગુણ આવે છે; આવું સંમિશ્રિત લોહું કાપવાનાં હથિયારો બનાવવા માટે અને ભારે ધર્પણવાળા સાંચાક્રામની બનાવટમાં ઉપયોગી થાય છે. જર્મનસિલ્વરમાં ૬૦ ટકા ત્રાંખું, ૩૦ ટકા જસત અને ૧૦ ટકા નીકલ આવે છે. બીસ્મથમિશ્રિત સંમિશ્રણો ગરમ પાણીમાં પણ ઓગળી જાય છે, એટલે આ ગુણનો લાભ લઈને વરાળના બોઇલર અને એવા સંચાઓમાં આ બીસ્મથ-યુક્ત સંમિશ્રણો સહીસલામતીના વાલ યા પ્લગ તરીકે વપરાય છે. આથી અકસ્માત વખતે જનમાલની ખુવારી અટકે છે. બીસ્મથ-યુક્ત સંમિશ્રણ વરાળ લાગતાં ઓગળી જાય છે અને વરાળનું જોસ કમી થઈ જાય છે. આ સંમિશ્રણોને fusible alloys કહેવાય છે. છાપવાનાં બીજાંની બનાવટમાં એન્ટીમનીનો ઉપયોગ થાય છે.

એન્ટીમની કેટલાંય અગત્યનાં સંમિશ્રણોના અંશ તરીકે પુષ્કળ વપરાય છે;

	સીસું	એન્ટીમની	કલઈ	ત્રાંખું	જસત
બીજાંની ધાતુ	૬૦	૩૦	૧૦
લીનો ટાઈપિ ધાતુ	૮૩.૫	૧૩.૫	૩
મોનો ટાઈપિ ધાતુ	૮૦	૧૫	૫
પ્રિટાનિયા ધાતુ	...	૧૦.૪	૮૫.૭	૧૦૦	૨.૬

ધર્મશુ વિનાની

(મેરીગર્મ વપરાતી) ધાતુ ૮૦ ૮ ૧૨

દિફ્ફુસ્તાનના દક્ષિણ છેડે આવેલ ત્રાવણકોરમા એક જાતની રેતી થાય છે તેને મોનાઝાઈટ—monazite—રેતી કહેવામા આવે છે આ રેતી ખૂબ ઉપયોગી છે તેમા સેરિયમ અને થોરિયમના પદાર્થો આવેલા છે આ સેરિયમ અને થોરિયમ પેટ્રોમેક્ષના મેન્ટલ ખનાવવામા પુષ્કળ વપરાય છે આ ઉપરાંત તેમા બીજી પુષ્કળ ટ્રિગલ ધાતુઓનું મિશ્રણ આવેલું હોય છે તેમા ડીઝાઈમિયમ નામનું એક તત્ત્વ હોય છે આવા પદાર્થોમા એવો ગુણ છે કે તેમાથી કાચ ખનાવી તેના ચક્ષમા પહેરનારની આખને ઝગઝગાટથી નુકસાન થતું નથી એટલે મોટા કારખાનાઓમા વેલ્ડીંગ અને ભઠ્ઠી આગળ કામ કરનાર કામદારોની આખોનું ગ્લાસ કવચ આવા કાચના ચક્ષમા પહેરાવાય છે મોનાઝાઈટ રેતીમાથી સીગારલાઈટરના પદ્મચે પણ ખનાવાય છે

એલ્યુમીનિયમથી પણ હલકી ધાતુ મેગ્નેસિયમ છે આ ધાતુ વિમાનોની ખનાવટમા પુષ્કળ વપરાય છે આધુનિક યુદ્ધમચ્છાનમા મેગ્નેસિયમ ખૂબ અગત્યનું ગણાય છે અમેરિકામા આ ધાતુ ખનાવવાની નવી રીતો યુદ્ધના પ્રયાસ તરીકે અસ્તિત્વમાં આવી છે મેગ્નેસિયમ બળે ત્યારે આખો અગ્નિ જળ્યે એટલે પ્રકાશ પેદા થાય છે એટલે રાત્રે ફોટો લેવા માટે મેગ્નેસિયમ-યુક્ત પદાર્થો (flash-powders) નો ઉપયોગ કરવામા આવે છે ફ્લેશર અને ફ્લાઈકામા પણ આ ધાતુનો ખારીક ભુક્ષો વપરાય છે મેગ્નેસિયમ સયુક્ત પદાર્થો દવા-ઔષધોમા ખૂબ વપરાય છે વીજળીક ભઠ્ઠીમા મેગ્નેસિયમની ભરમવાળા ઈંટો વપરાય છે આ ઈંટો પુષ્કળ ગરમીને લીધે ખનાઈ જતી નથી ૯૦ ભાગ મેગ્નેસિયમ ભરમ, ૫ ભાગ લોહભરમ અને ૫ ભાગ ચૂનો રેતી વગેરેમાથી ખનાવેલી ગરમીની સામે ટક્કર લે એવી આ ઈંટો પર ૨૦૦૦° સી પર્યંત ગરમીની અસર થતી નથી કોબાલ્ટ નામની ધાતુ નીકલની સાથે મળી આવે છે આ ધાતુ રૂપા જેવી સફેદ છે અને જરાક વાદળી રંગની છાટ હોય છે ૩૫ ટકા કોબાલ્ટવાળું ગજવેલ લોહયુગ્મકની ખનાવટમા વપરાય છે આવા લોહયુગ્મકોનો લોહ આર્ધવાનો ગુણ લાખા કાળે પણ કમી થતો નથી કોબાલ્ટ, ક્રોમિયમ અને ટંગસ્ટનનું સમિશ્રણ ‘ગ્રેલાઈટ’ નામથી પ્રખ્યાત છે આ સમિશ્રણ ખૂબ સખત હોય છે, તેના પર તેજામ ઇત્યાદિની કાઈ અસર થતી નથી વાહનપના હથિયારો ખનાવવામા તેનો ઉપયોગ થાય છે કાપકૂપનો સામાન (cutlery) અને હથિયારો ખનાવવામા ફેસ્ટેલ નામનું લોહ-ક્રોમિયમ અને કોબાલ્ટનું સમિશ્રણ ઉપયોગમા લેવાય છે

આમ જૂની ધાતુઓ માથે નવી ધાતુઓ મેળવવાથી તદ્દન નવા ગુણ ધરાવતા સમિશ્રણો અસ્તિત્વમા આવ્યા છે લોહયુગ્મની અગત્ય ઘટી છે લોહેતર ધાતુઓ અગત્યનું સ્થાન લેતી જાય છે ભવિષ્યમા આ પરિવર્તન કઈ દિશામા વળશે એ અત્યારે કહવું મુશ્કેલ છે આ બધી પ્રગતિ ધાતુઓના અભ્યાસમા સફળમદર્શક યત્રના ઉપયોગને આભારી છે ખનિજમાથી ધાતુઓ કાઢવાની વિદ્યામા પણ આ સહીમા નવી રીતો દાખલ થતી જાય છે જે ધાતુઓ બીજી રીતે ન કાઢી શકાય તેને એલ્યુમીનિયમની મદદ વડે જુદી પાડવામા આવે છે આને થર્માઈ રીત—thermic process—કહેવામા આવે છે આ રીતની મદદથી બીજી રીતે અપ્રાપ્ય ધાતુઓ મેળવવાનું સુલભ છે

દરિયાપારના હિંદીઓ

શ્રી. કુંગરશી બ. સંપદ

લંકાનાં મોટાં શહેરો—લંકાનાં નીચે મુજબ શહેરો છે.

૧. કોલંબો—એની વસ્તી પાંચ લાખની છે. આખા બ્રિટિશ પૂર્વ સામ્રાજ્યનું એ ચાવીરૂપ મધ્યબિંદુ છે. વિલાયતથી આવતી દરેક સ્ટીમર કોલસા લેવા અહીં લાંગરે છે. ઓસ્ટ્રેલિયા જવાનો સાગરમાર્ગ પણ કોલંબો સ્પર્શ કરીને અનુકૂલ રીતે જાય છે. મલાયાનાં મોટાં બંદર સીંગાપુર, જાવાના બેટાવિયા અને સુરબાયા બેનિર્મિત સુમાત્રાના બેટા ખાતે જનારી સ્ટીમરો પણ અહીં સલામ કર્યા પછી જ જાય છે, ચીનનાં હોંગકોંગ શેંગાઈ, કંતાન બંદરો માટે માલ અને પ્રવાસી લઈને ઊપડેલી સ્ટીમરો પણ આ બંદરને નમસ્કાર કરે છે. જાપાનના યોકોહામા અને કોબી બંદરે જતી દરેક સ્ટીમર પણ આ સાગરના મુખ્ય મથકને કૂડે નાંગરીને જ જાય છે. હિંદના પશ્ચિમકિનારાનાં બંદરો મુંબઈ, કોચીન, કલિકટ, ગોવા અને ત્યુટિકોરીનથી ઊપડેલી સ્ટીમરોને પણ કોલંબોને નમસ્તે કર્યા પછી જ કલકત્તા, વિજંગાપટ્ટમ, કોકનાડા, ચાગામ, રંગૂન વગેરે બંદરે જવાનું બને છે. એની સલામી આવશ્યક હોવાથી સ્ટીમરોનું સૌથી મોટું દૂર પૂર્વમાં એ ધામ બન્યું છે.

કોલંબો શહેરનું કુદરતી બંદર અને બારું સારાં નથી. આથી બે કરોડ રૂપિયાના ખર્ચે સિમેન્ટના ૨૫ ફૂટ ઊંચા અને ૨૦ ફૂટ પહોળા મોટા પથ્થરોની લાંબી પહોળા દીવાલ બંદરને આડે કૃત્રિમ રીતે બાંધી છે. એની બંદર ત્રીસપાંત્રીસ સ્ટીમરો સુખેથી લાંગરી શકે છે. દીવાલના અટકાવથી સમુદ્ર ખૂબ ઊંચે ઊડી સાડથી સો ફૂટ ઊંચા કુવારા ઉડાવે છે.

કોલંબો સુંદર આધુનિક વેપારી શહેર છે. મુખ્ય વેપાર અંગ્રેજોના હાથમાં છે. એમની મોટી ઓફિસો, બેન્કો અને એજન્સીઓ છે. વિલાયતથી કાપડ, યંત્રો, લોહાનું કામ, કાચનું કામ, ચામડાની વસ્તુઓ, રમકડાં, મોટરો, ફોનોગ્રાફો, રેડિયો એવી એવી અનેક ચીજો લંકાના આ મુખ્ય બંદરે ઊતરે છે. બદલામાં ચા, રબર, નારિયેળનું તેલ, પ્લમ્બેગો (સીશાપેતની ધાતુ), કોશી, કોકાઆ વગેરે વિલાયત ખાતે ચઢે છે. ઘણી ખરી યુરોપિયન પેઢીઓ સ્કોટ લોકોના હાથમાં છે, એઓ એજન્સીઓ પણ રાખે છે. વિમો, શરાણી, ચાહના બગીચાઓની એજન્સીઓ એમના હાથમાં છે.

કોલંબોમાં હિંદીઓની સંખ્યા એક લાખ જેટલી છે. બધા નાના વેપારો એમના હાથમાં છે. ઓફિસોના ગેરન્ટી ઓફરો, ઓફિસો પાસેથી માલ લઈ પરચૂરણ વેચનારા હિંદીઓ જ છે. કોલંબોના લોહા, કાપડ, અનાજ અને કરિયાણાના વેપારો હિંદીઓના હાથમાં છે. સૂતરની મિલ, બેન્કો, શરાણી, સિનેમાઓ અને સ્ટીમર એજન્સીઓ હિંદીઓના હાથમાં છે. લંકાના રહેવાસીઓને એમના ઉપર પુષ્કળ ઈર્ષ્યા છે. પરંતુ લંકાવાસીઓ મોજલા સ્વભાવના હોવાથી પોતે વેપારમાં ઝંપલાવવાથી ડરે છે. કોલંબોના મોટા રસ્તાઓ બેંક શોલ સ્ટ્રીટમાં સોએ સો ટકા હિંદી વેપારીઓની જ દુકાનો છે. વિલાયતનો પરચૂરણ

વેપાર પણ હિંદી દુકાનદારો માગ્યું છે થાય છે સિયોનનો હિંદ સાથે મોટો વેપાર છે અનાજની મોટી રકમ હિંદથી આવે છે ખાડ, કાપડ, લોઢાકામ પણ પુષ્કળ આવે છે એ સવે હિંદી વેપારીઓ મગાવીને વેચે છે લડવાસીઓ મૂડી એકત્ર કરીને વેપાર માટે દૂર દેશ વરેથી માવ મગાવતા નથી તેમ હિંદ ખાતે મોટી રકમના કાપડ, તજ, સોપાગી નારિયેળનું તેજ, હાથીદાંત જનાહિંગ ચઢે છે તે સર્વે માવ દિંદી વેપારીઓને જ લડવાસીઓ વેચે છે પોતે પરદેશો માથે સખધ ધરાવતા નથી,

કોલબો એ મોટું સુદર રહેર છે એનો હવા બીની છે આખું વરસ વરમાફ આવે છે કોઈ મામ વગસા વગર ખાલી નથી ગરમી ૧૦ થી ૮૦ ડિગ્રી સુધી હોય છે મોટા પહોળા રસ્તાઓ, મોટા સુદર મકાનો, મરકારી સ્થાપત્યોથી રહેર ખરેખર સુદર છે આ બદર ઉપર દરેક દેશનો પ્રતિનિધિ દેખાય છે કોલબોના મધ્યમા હિંદીઓના મહેવાના રસ્તા છે સ્વચ્છતા, સફાઈ, દેખાવ (બહારનો અને અંદરનો) વગેરેમાં એ સરસ લાગતા નથી ત્યાં માંડાશ, મહેજ ગલીચી અને બગીચાઓનો અભાવ જોવામાં આવે છે મદ્રાસ તરફના હિંદીઓની નસ્તી વધારે છે પરંતુ તેઓ બહુ ધીચ ગીતે રહે છે લડવાસીઓ ગરીબ છતાં પોતાના મગીચાઓમાં નાગિયેળ, કણમ અને કેળના વસ્ત્રોના વૃદ્ધોની નીચે જૂંપડીઓ ખાધી રહે છે

કોલબોનો દરિયાકિનારો સુદર રીતે ખાધી સોહામણો બનાવ્યો છે અહીં ગોલ્ડેસના માર્ગને કિનારે હજારો લોકો હવા ખાવા આવે છે કિનારા ઉપર માછલોના માછલો સુધી નરમ સુવાળી રેતી કુદગતે પાથરી છે આથી ફરવાહરવાનું સગસ મ્યાન લોકોને મળે છે

કેટલાક ધનનાન બુદ્ધધર્મીઓએ કોલબોમાં સુદર બુદ્ધમંદિરો બાંધ્યા છે તેમાં આખને ગમે એવા બુદ્ધ ભગવાનના પૂર્વજન્મના ચિત્રો લડાના ચિત્રકારોએ ચીતર્યા છે પરંતુ તે ચિત્રો ઉપર પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિની વલણ જોઈ ખેદ થાય છે આખને એ ચિત્રો ગમે છે, હૃદયને ગમતા નથી જ્યાં ત્યાં આધુનિક યુરોપિયન સ્થાપત્યો અને ઉપવેનોમાં બપકાદાર અને ગાઢ ગોના ચિત્રવિચિત્ર દર્શ્યો જોઈ મન પ્રસન્ન થતું નથી જનકમમયની એ ગળઓની અને તેમના ગળ્યના મળ્યોની પ્રતિકૃતિઓની મુખમુદ્રા, વેશભૂષા અને આસપાસના સમાગૃહોના ચિત્રોમાં ઐતિહાસિક અજ્ઞાન પ્રતિબિંબ થાય છે મંદિરોમાં હાથીદાંત અને લાકડાની કારીગરીનું દામ આકર્ષક અને હુજરમદીબરેલું છે

હિંદુઓને માટે પણ કેટલાક સારા મંદિરો છે તેમાં સગ પોનાબલમ રામનાથન જેઓ સિયોનના સરકારના અતિ ઉચ્ચ અધિકારી હતા તેમનું મંદિર સરસ સ્થાપત્ય, કળાવાળું છે આ શિવમંદિર પાછળ લાખો રૂપિયા ખર્ચાયા છે

કોલબોમાં એક મોટું વિશ્વવિદ્યાલય છે તેમાં ઉચ્ચ શિક્ષણની ગોઠવણ છે છ એક કોલેજને પણ છે હાઇસ્કૂલો પણ ઘણી છે બુદ્ધધર્મીઓ માટે બૌદ્ધિક કોલેજ છે સાધુઓના પાલિકાલેખ માટે આનંદ કોલેજમાં પાલિકાપાનું ઉચ્ચ જ્ઞાન અપાય છે એ કોલેજ પીળા ચીનરધારી સાધુઓ ચલાવે છે

કોલબો ગળ્યધાનીનું શહેર છે એટલે મેકેટરિયટ અને ગવર્નર પણ અહીં રહે છે પ્રધાનોના હાથમાં મર્થોપ્તિ મત્તા છે ગવર્નરને કુલ સત્તા છે આખા શાસનનો મુખ્ય બાર

કોલોનિયલ સર્વિસવાળા બ્રિટિશ અધિકારીઓના પોલાદી ચોકઠામાં ચાતુર્યથી ગૂંથાયેલ છે. લંકાની પ્રજાની કોંગ્રેસ વધારે સ્વતંત્રતા અને શાસનસત્તા માંગી રહી છે. પરંતુ અંગ્રેજ સરકાર પોતાની સત્તા મૂકવા તૈયાર નથી. લંકાવાસી રાજ્યદારીઓ દશ પ્રધાનના ખાતાં-ઓમાંથી સાતના અધિકષતા તરીકે કામ કરે છે. એમને સલાહ આપવાને સ્ટેટ કાઉન્સિલના સભ્યોની કમિટીઓ નિમાય છે. સ્ટેટ કાઉન્સિલમાં ૫૦ ચૂંટી કાઢેલા સભ્યો અને આઠ લઘુમતીના નિમાયેલા સભ્યો અને ૩ સરકારી અધિકારીઓ છે. જાતીય ધોરણ ઉપર ચૂંટણી રચાયેલી નથી.

કાન્ડી—આ શહેર કુદરતના પૂરા સૌંદર્યના બહાર વચ્ચે આવેલું છે. ચારે તરફ આંખને ઠારે એવી અઢારે ભાર વનસ્પતિથી ભરપૂર ગિરિમાળાની વચ્ચે આ શહેર આવ્યું છે. એની વસ્તી ૫૦ હજાર માણસોની લગભગ છે. શહેરની આસપાસ પર્વતમાળાઓ ઉપર ચાહના યુરોપિયન બગીચા આવ્યા છે. ત્યાં જવા માટે સુંદર લાલ સડકો પર્વતો ઉપરે લાલ પટાઓ પાડ્યા હોય તેવી શોભે છે. કોલંબોમાં વાર્ષિક વરસાદ એકસો ઈંચ ઉપર પડે છે, જ્યારે કાન્ડીમાં પચાસ ઈંચ પડે છે. ચારે તરફ વનસ્પતિની નીલાશથી હવા ખરેખર શિતળ અને અતુકૂલ રહે છે. પર્વતોના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી વહેતાં ઝરણાંઓ દૂરથી રૂપાનો ઝગઝગતો પ્રવાહ વહેતો હોય એવા દેખાય છે. સિલોન રેલ્વેથી આ શહેર સંધાયેલું છે.

મહાવેલી ગંગા નામે નદી એના પ્રાન્તદેશમાંથી વહી જાય છે. એના કિનારા ઠેક ઉચ્ચ ભાગથી તે નીચા ભાગ સુધી લીલા લીલા ઘાસથી આચ્છાદિત છે. એ ગાલીચા ઉપર પડી ચારે તરફ ગિરિમાળા ઉપર છવાયેલી વનસ્પતિઓથી આંખો ઠારવી એ પણ એક લહાવો છે.

કાન્ડી શહેરની વચ્ચે ૧૧૧ માઈલ લાંબું સુંદર સરોવર છે. સરોવરની ચારે તરફ સુંદર પાકી સડક બાંધી છે. સડક ઉપર બેસવાને બાંકડાઓ ગોઠવ્યા છે. મોટાં વૃક્ષોની છાયા નીચે બાંકડાઓ ઉપર બેસી શિતળ પવનની લહેરીઓનો લાભ લઈ શકાય છે. સરોવરના કિનારા ઉપર માટીના સ્તંભોની નાની અગાસી આખા દશ્યને મનોહર બનાવે છે.

સરોવરની નજદીક રાણીઓનો નાણુક લાકડાનો બનાવેલો મહેલ છે. આ આખું સિલોન વલંદાઓ અને પાછળથી અંગ્રેજોએ લઈ લીધું હતું. પરંતુ કાન્ડીનું રાજ્ય સ્વતંત્ર હતું. પચાસેક વર્ષો થયાં આ રાજ્ય પણ યુરોપિયન મહત્વાકાંક્ષાના વહેણમાં તણાઈ ગયું છે. રાણીઓના મહેલમાં હવે હુન્નરશાળા બેસે છે. હુન્નરશાળામાં લાકડાની, હાથીદાંતની, અને કચકડાની કારીગરીની અનેક નાદર વસ્તુઓ વિદ્યાર્થીઓ બનાવે છે. રાજના મહેલમાં એજન્ટ કુ ધી ગવર્નર (રેસીડન્ટ) રહે છે. તેની બગલમાં સુંદર શ્વેત પ્રાસાદમાં ગવર્નર એક માસ અત્રે ગાળે છે.

સરોવરની પાસે જ ધર્મોદય કોલેજ છે. હું જ્યારે ત્યાં ગયો હતો, ત્યારે તેના પ્રિન્સિપાલ મિ. બ્રાઉનિયો કરીને પારસી ગૃહસ્થ હતા. એમનો ચૌદ વરસનો પુત્ર સ્કાઉટોની સાથે યુરોપ અમેરિકા ફરી આવ્યો હતો. આ કોલેજ ખાનગી દાનથી ચાલે છે. આ સિવાય એક ખ્રિસ્તી જોસુઅર ધર્મગુરુઓ પણ એક મીશન કોલેજ ચલાવે છે. એક કોલેજ

બુદ્ધધર્મના સાધુઓ માટે છે એક સરઠારી કોલેજ પણ છે આના નાના શહેરમાં ચાર કોલેજો એ આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે.

કાન્ડીનું સૌથી વધારે આકર્ષક સ્થાપત્ય ભગવાન બુદ્ધનું દત્તમંદિર છે. એ દાંતના ઇતિહાસનું ૨૫૦૦ વર્ષો ઉપર પામિભાષામાં લખાયેલું પુસ્તક મળે છે આ મંદિર સરોવરકિનારા નજીક છે મંદિરના મુખ્ય દોરમાં બુદ્ધધર્મના અનેક પુસ્તકોની ત્રીસ પત્ર ઉપર સરસ રીતે હસ્તલિખિત લાયબ્રેરી છે એ પુસ્તકોમાં કેટલાકમાં સુંદર ચિત્રો પણ ચિત્રકારોના ચીતરેલા છે મંદિર વચ્ચેના નાના દોરમાં કાચની પેટીની અંદર સોનાની પેટીમાં આ બુદ્ધ ભગવાનનો દાંત રાખવામાં આવે છે એ નાની પેટીની અંદર જનાહિરો થી મહેલી પેટીમાં ચાપ દબાવે એટલે વીજળીની બત્તીના પ્રકાશમાં દાંત બે કાટા વચ્ચે જાયો થઈ દેખાય છે કોઈ રાજકુમારી હિંદવી પોતાના માથાના અખોડામાં છુપાવી દાંત લકામાં લાવી હતી.

દાંતવાળો હોલ વરસમાં એક વખત કાર્તિક સુદ ૧૫ ને દિવસે દર્શન માટે પેટીમાં જ બુદ્ધો મૂકે છે દેશપરદેશના બુદ્ધધર્મીઓ હજારોની સંખ્યામાં ભેગા થાય છે લાગ-વગે જ આ બીડમાં દાંતના દર્શનની અનુકૂળતા મળે છે ગરે મંદિરના દશધાર હાથી-ઓને મોખરે કરીને મોટું સરખસ નીડળે છે પરેહરાનું આ સરખસ દીપમાળાઓથી ખૂબ સરસ રીતે ભપકાદાર બને છે દાંતની પ્રતિકૃતિ એટલે ચલમૂર્તિ હાથી ઉપર મોનાની અખોડીમાં ખૂબ ધામધૂમથી નીડળે છે સિનેાનના બુદ્ધધર્મીઓ ભારે શ્રદ્ધાળુ રહે છે પરેહરાના દિવસ સિવાય બીજા કોઈ પણ દિવસે દાંતના દર્શન કરાવવાની સંપ્ત બધી છે

કાન્ડીમાં બીજા સરસ સ્થાન ત્યાંનું બોટેનિકલ ગાર્ડન છે કાન્ડીથી ચાર માઈલ દૂર પરદુનિયા વિભાગમાં નીતીરે આ નિશાળ ઉપવન આવ્યું છે હિંદમાં ટનકતો ખાને એવું વનસ્પતિ અને જાતજાતના વૃક્ષોનું મોટું ઉપવન છે પરંતુ કાન્ડીનું આ ઉપવન આશ્ચર્ય, વનસ્પતિની વિવિધતા અને નયનને રમણીય લાગે તેના દરેક માટે એશિયામાં અદ્વિતીય છે દેશપરદેશોના અમેરિકા, આફ્રિકા અને ઓસ્ટ્રેલિયાના વિવિધ પ્રકારના વિચિત્ર વૃક્ષોને અહીં અનેક મુક્તિપ્રયુક્તિઓથી ઉઠેથી છે તળના, લવીગના, જાયફળના, એલચીના, સૂંઠના, ડોરીના, કોકોઓના, સોપારીના, પાચછ રતબ વજનવાળા નારિયેળના, ગ્યંગના, પીપરના, મરીના, હરડેના, બહેડાના એમ અનેક જાતના તેજનાના વૃક્ષો અને, લતાઓ અહીં ફલકયોથી લાદેલા દેખાય છે વનસ્પતિગણી માટે આ નદનવન છે કોઈ વૃક્ષો તો એવા ઝેરી વાનાગણના બનાવે છે કે તેમની નીચે સૂઈ રહેનાથી મનુષ્ય બેભાન થઈ જાય છે પક્ષીઓ એ વૃક્ષોને દરથી જ નમસ્કાર કરે છે આ ચાર માઈલના ઘેરાવામાં નદીકિનારે આવેલા ઉપવનમાં સગ્ગર ફરનાલાયક લાલ રંગના રસ્તાઓ અને સડકો મોટી સંખ્યામાં છે જનગીલા ઉપર બેસીને લોકો એમાં ફરના નીકળે છે

લકામાં ચાર હજાર માઈલોના સુદર રસ્તાઓ અને પાકી સડકો છે એ સર્વે જાહેર ગાનવામખાતુ ભારે ખર્ચે સરસ હાલતમાં નિભાવે છે આ રસ્તાઓ ઉપર મુખ્ય વાહન તરીકે જનરાક્ષા ગાડીઓનો ઉપયોગ થાય છે એ ગાડીઓમાં એકથી બે માણુઓ બેસે છે તામિલ મંદર ઘોડાને ઠેકાણે એમાં બેઠાઈને એને બેસે છે આપણને મનુષ્યથી બે ચા-

ચેલી રિક્ષા ગાડીમાં બેસતાં જરા ક્ષોભ લાગે છે, પરંતુ પછી અભ્યાસથી ક્ષોભ ચાલ્યો જાય છે. આ તામિલ મજૂરો ચાહના બગીચાઓમાં ગિરમીટિયા પદ્ધતિથી મજૂરી કરવા આવેલ હતા. ગિરમીટનાં પાંચ વરસ ખલાસ થતાં હજારો તામિલ મજૂરો સ્વતંત્રતા મેળવીને મજૂરી કરે છે. લંકામાં હજારો જીનરિક્ષાઓ આ મજૂરો જાહેર વાહન તરીકે ખેંચે છે. એઓ કલાકના છ માઇલની ઝડપે અઠારવીસ માઇલ સુધી જીનરિક્ષાને ખેંચી દોડી શકે એવા અભ્યાસી મહેનતુ છે.

કાન્ડીમાં પ્રાતઃકાળે બગીચાઓના હાથીઓ અને મંદિરના હાથીઓ મહાવેલી ગંગા નદીમાં સ્નાન અને ક્રીડા માટે આવે છે. તે પ્રસંગ ખૂબ આકર્ષક છે. હાથીઓ અને હાથણીઓની જળક્રીડા જોવાની પણ મોજ છે. એક બીજા ઉપર સૂઢેથી પાણીના કુવારા છોડતાં આ મોટા પ્રાણીઓ બાળકોની પેઠે જળમાં રમતો કરે છે.

કાન્ડી સુંદર અને હૃદયને ગમે તેવું સારી આબોહવાવાળું શહેર છે. જોવાલાયક છે. કાન્ડીમાં પણ વેપાર હિંદીઓના હાથમાં છે. કાન્ડીમાં મોટી મદ્રાસીઓની વસ્તી છે. થોડા ગુજરાતીઓ પણ વસે છે.

અનુરાધપુર—લંકાના બુદ્ધધર્મીઓનું આ પવિત્ર તીર્થસ્થળ છે. પ્રાચીનવિદ્ધા માટે એના વિશાળ સ્થાપત્યનાં ખંડેરો ભારે આકર્ષક છે. અહીં જ ચક્રવર્તી પ્રિયદર્શી અશોક સમ્રાટના આદેશથી એનો કુમાર મૈત્રેય અને કુમારી સંધમિત્રા લંકામાં નિવાસ-સ્થાન બાંધી રહ્યાં હતાં. અહીં જ એમણે લંકાના રાજા તિસ્સાને બુદ્ધધર્મમાં દીક્ષિત કર્યો હતો. અહીં જ એમના ઉપદેશથી હજારો બુદ્ધધર્મના સાધુઓને દીક્ષા આપી તેમના માટે મહાન મઠો બાંધ્યા હતા. આ મઠો, ઉપવનો, તડાગો, બુદ્ધમૂર્તિઓથી આ શહેર ભરેલું છે. અશોકના કુમાર અને કુમારિકાએ બુદ્ધ ગયાના બોદ્ધિવૃક્ષ (જેની નીચે શ્રીબુદ્ધ-ભગવાનને બુદ્ધત્વ અને જ્ઞાન મળ્યાં હતાં)ની એક શાખા અહીં લાઇ આવીને વાવી હતી. આજે એ વૃક્ષ સારી સ્થિતિમાં ઊભું છે. લંકામાં ત્યારથી એટલે ૨૩૦૦ વરસો થયાં બુદ્ધ-ધર્મ ચાલે છે. અનેક આક્રમણો, પરધર્મીઓના વટલાવવાના ઝનૂની પ્રયાસો અને વિપ્લવોનાં મોજાઓ લંકા ઉપરે પસાર થયાં છે, છતાં લંકાની પ્રજાનો મોટો ભાગ બુદ્ધધર્મના ચુસ્ત અનુયાયીઓ તરીકે હજી પણ છે. અનુરાધપુર દર્શનીય સ્થાન છે. ચારે તરફ જંગલ ઊગી નીકળ્યા છતાં જૂના અવશેષો પ્રવાસીઓની મોટી સંખ્યાને આકર્ષે છે.

આદમનું શિખર—આ પર્વતનું શિખર લગભગ ૫૦૦૦ ફૂટ ઊંચું છે. હિંદુ, બુદ્ધધર્મી, ખ્રિસ્તીઓ અને મુસ્લિમો સૌ એ શિખરને પવિત્ર માને છે. અહીં શિખર ઉપરનાં પગલાંઓને હિંદુઓ શ્રીરામચંદ્રનાં, બુદ્ધધર્મીઓ બુદ્ધભગવાનના અને મુસ્લિમ ખ્રિસ્તીઓ આદમનાં માને છે. આ શિખરની ટોચે આપણને કુદરતનું એક અતિશય સુંદર દૃશ્ય નજરે પડે છે. સંધ્યાસમયે સૂર્ય અસ્ત થાય છે તે વખતે સૂર્ય આકાશમાં ગુલાંટીઓ મારતો હોય એવું નજરે પડે છે. સૂર્યોદય સમયે પણ એવું જ દૃશ્ય લાં દેખાય છે. દાજી-લિંગના કંચનગંગાના પર્વતશિખર ઉપર પણ સૂર્યોદય સમયે એ જ પ્રકારનો દેખાવ હોય છે. આદમની ટેકરીની આસપાસ ખૂબ વનસ્પતિ ઊગી છે. રસ્તામાં કેળનાં વૃક્ષોનાં વનો અને નાળિયેરનાં વનોના રસ્તામાંથી પસાર થતાં વનસ્પતિઓના સાંનિધ્યનો સરસ લાભ લેવાય છે.

હાથીઓનાં વનો—લકાના જંગલોમાં પુષ્કળ હાથીઓના ટોળાઓ છે જંગલી ભેંસો અને પાડાઓના પશુ પુષ્કળ ધણો જંગલમાં રહે છે કોઈ રાગરજવાડા અથવા મોટા યુરોપિયન અધિકારીને લાગવગે હાથીઓના શિકારનો પગવાનો મળી શકે છે જંગલી હાથીઓને ફળવીને એમની પાસે મોટા લાડડા તાણવાનું કામ કરાવે છે. એક હાથીની કીમત બે હજાર રૂપિયાથી તે પાંચ હજાર રૂપિયા સુધી હોય છે જંગલી હાથીઓને ન્યારે પકડવા હોય ત્યારે જંગલના ઝાડોની વચ્ચે એક મજબૂત વાડો વાડ આધીને જંગલના રખેવાળો તૈયાર કરે છે જંગલી હાથીઓના ટોળાની પાછળ બેસથી ઢોલો વગાડી અને બીજા અવાજો કરી એને ચમકાવે જે આ ચમકાવેલું ટોળું બાધી રાખેલા વાડામાં દાખલ થાય છે, એટલે એનો મોટો મજબૂત ઝાપો વામી દે છે જો આ ઝાડો ઉપર ચઢીને ઉપરથી દોરડાના સડાક્રિયા છોડીને આ ગભરાયેલા હાથીઓને ઝાડોની સાથે બાધી લે છે બેત્રણ દિવસ એમને બૂખે મારીને એમની બગલમાં પાળેલા હાથીઓ બાધે છે આ હાથીઓ એમને ધીમેધીમે હળાવે છે લકામાં મોટા જંગલો છે ચિત્તા, સાંપર, હરણો ધણા છે, પરંતુ લકાના વનોમાં સિંહો વાગે અને ઘોડાઓ નથી

ત્રિકોમાલી—લકાનું આ બંદર સાગરક્ષણ બંદરે તરીકે મહાન પદવી ભોગવે છે અહીં બ્રિટિશ મહારાજ્યની સાગર મનનારોનો કાર્યો રહે છે. આવી ત્રિકોમાલીનો સાધારણ બંદર તરીકે ઉપયોગ થતો નથી આ બંદર બ્રિટિશ એડમિરલિટીનું મથક છે એડનથી તે સિંગાપુર સુધી હજારો માઇલના સાગરની આ કાર્યો ચોક્કસ કરે છે ત્રિકોમાલીમાં વિમાની કાર્યો પણ ગહે છે મનનારોના અધિકારીઓ અને વિમાનીઓને માટે ત્યાં સારી સગવડવાળા મકાનો બાંધ્યા છે બ્રિટિશ મહારાજ્યના વિશાળ સાગરક્ષણની લાખી સાંઢળમાં ત્રિકોમાલી એ અગત્યનું મથક છે જપાનીસોએ ગયે વરસે હિંદી મહા-સાગરના બગાળના ઉપસાગરમાં એક વિમાનવાહક મોટી મનવાર મોકલી હતી એની ઉપરના સાંક મોટા બોમ્બર વિમાનોએ ત્રિકોમાલી ઉપર બોડીને ત્યાંના વિમાની મથક અને ડક્કાઓ ઉપર બોમ્બો ફેંકી નુકસાન કર્યું હતું આ વિમાની આક્રમણમાંથી બચવા માટે ખુદ્દા સાગરનો આશ્રય શોધતી થોડી અગ્રેજ મનવારોને પણ સમુદ્રતળિયે પહોંચાડી હતી ત્યાર પછી ત્રિકોમાલીના વિમાની કાર્યવાહકે અમેરિકન વિમાનો મૂકી ખૂબ મજબૂત બનાવવામાં આવ્યું છે તેમ સાગર મનનારોના નવા કાર્યવાહકે પણ એને ફરી શક્તિ અને બળ આપ્યા છે

પોલોગોવા—લકામાં પરાક્રમવાદુ મહાન સમ્રાટ થઈ ગયો છે એણે મદ્રાસના ઝાપા સુધી વિજ્યો મેળવ્યા હતા આ પોલોગોવાની શુદ્ધિઓ એની કાર્તિના કળશ તરીકે ગણે છે આ શુદ્ધિઓમાં સમ્રાટની મોટી મૂર્તિ છે એની વિજ્યયાત્રાઓ, એના સૈન્યની રચના, અને એના પરાક્રમોની ગાથાએ આ શુદ્ધિઓ જોવા જેવી છે અંદરની કોતરણી, મૂર્તિનિધાન, મુખોનું લાલિત નગરે સરમ શિખીઓની શ્રેષ્ઠ કળા રૂપે વિરાજે છે આ મ્હાન પ્રાચીનવિદો અને કલાસરસજોને માટે જોવા જેવું છે

રત્નપુર—આ શહેરની આસપાસની ભૂમિમાંથી રત્નો નીકળે છે લકાથી અનેક દૂરતના જવાહિરો પૃથ્વીના પટમાંથી બહાર ઘાટી પરદેસો ખાતે ચઢાવે છે આ જવાહિરો રત્નપુરની જમીનમાં મળે છે ચાર રૂપિયા થી બીજી બાયસન્સ મેળવીને રત્નશોધકો ૧૬

ફૂટ પાર આને સોળ ફૂટ પહોળા પર્વતની તળેટી નીચેના જમીનના ટુકડા મેળવે છે. એમાં આઠદશ ફૂટ ઊંડા ખોદી માટીને મોટી ચાળણીઓથી ચાળે છે. એમાંથી શનિ, માણેક અને બીજાં રત્નો મળે છે. ખોદનારના નસીબ ઉપર મોટો આધાર રહે છે. ક્યારેક જરા સાધારણ કદનાં રત્નો મળવાથી ખોદનારને નફો મળે છે. જવલ્લે એકાદ મોટું જવાહિર મળી જાય તો એ સારું કમાઈ લે છે. આ સ્થળે પણ પુષ્કળ મદ્રાસી હિંદીઓ કામ કરે છે. આ વાણિજ્ય લગભગ એમના હાથમાં છે. આ રત્નો કાચના ટુકડા જેવાં ઝાંખાં અને ખેડોળ હોય છે. એમના ઉપર પાસા પાડનારા અનેક સરાણવાળા કારીગરોની રત્નપુરમાં દુકાનો છે. રત્નપુરના મોરનાગલાના રંગના શનિઓ વખણાય છે. તેમાંથી મોટાં નંગો અમેરિકાની લલનાઓના અલંકારોમાં યોજવા નિકાશ થાય છે. (ક્રમશઃ)

સાહિત્ય-સમીક્ષા

ગૂજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ, તરફથી સને ૧૯૪૩ ના વર્ષનાં લલિતેતર વાહ્મયનાં પુસ્તકોની સમીક્ષા કરવાનું કાર્ય મને સોંપવામાં આવ્યું છે તે આપ જાણો છો. વર્ષ પૂરું થવા આવ્યું છે; તો આપનાં સાહિત્ય-વિવેચન, નિબંધ, જીવનચરિત્ર, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, ભાષાશાસ્ત્ર, કેળવણી, બાળ સાહિત્ય, પ્રવાસ આદિ લલિતેતર વાહ્મયનાં પ્રકાશનો મને વેળાસર મોકલી આપીને મારું કાર્ય સરળ બનાવશે ?

સિવિલ સ્ટેશન,

રાજકોટ

લિ. સેવક

હસમુખલાલ મ. કાળના વંદન

અન્નમેરનો અન્નેપાળ

સાતમા સૈકાની ઐતિહાસિક ઘટના

૨૧ સા મગનલાલ દલદતરામ ખખખર

અન્નેપાળ મૂળ અન્નમેરનો રાજા હતો, અને તે ચહુવાણુ વસનો હતો. તે ૪ સ ૬૮૫ માં થઈ ગયો. અન્નમેરનો તે આદ્ય સુસ્થાપક હતો તેણે પોતાની હયાતીમાં જ રાજગાદી પોતાના બાઈ પૃથ્વીરાજને સોંપી દીધી હતી. એ અન્નેપાળ પોતે નંદિશ્વરનો ઉપાસક હતો યોગશાસ્ત્ર વિદ્યા પારગત હતો, અને એ વિદ્યાનાં બધાં પોતાના ચક્રો એવા સગ્ગ સ્તી કેન્દ્રી શકતો, કે તેને કોઈ છતી શકતું નહિ તે પરથી અન્નેપાળને “ચક્રવા” અથવા “ચક્રવર્તી” ઉપાધિથી સંબોધવામાં આવતો હતો.

રોશનલી ફકીર

પૃથ્વીરાજના વખતમાં એક રોશનલી ફકીર અન્નમેરની ધર્મશાળામાં આવી ભિતથો ત્યાં બીજા હિન્દુ મુસાફરોએ તેને જોઈને, તેની ભતભાત પૂછી, ત્યારે પોતે ઈસ્લામધર્મી છે, એમ જણાવ્યાથી, અન્ય હિન્દુ મુસાફરોએ કહ્યું કે, અત્રે હિન્દુ સિવાય કોઈને રહેવા દેવામાં આવતા નથી, છતાં જો કોઈ રહે તો રાજા તેને બારે દંડ કરે છે, માટે ધર્મશાળા છોડી જવાની તેમણે સલાહ આપી ત્યારે તેણે કહ્યું કે વગર વાકે પશુ શું મને રાજા દંડ કરે? એટલું કહી એ મુસલમાન ફકીર હિન્દુ મુસાફરોથી ધણે છોટે જઈને બેઠો. આખી રાત વિચારમાં ને વિચારમાં જ ગાળી કે “હવે મારે શું કરવું.”

દહી બેચનવાળી મહિયારી

બિન દિને સવારના એક મહિયારી માથા પર દહીનું મટકું લઈ રસ્તેથી પસાર થતી તેણે જોઈ તેણે તેને બોલાવી, અને દહી વેચાતું આપવા કહ્યું પણ તે મહિયારીએ દહી આપવા ચોખ્ખી ના પાડી, કારણ કે એ દહી પૃથ્વીરાજ રાજાને માટે બનાવીને હું લઈ જાઉં છું તેમાં ખાડ, જાલજળ, ધણધણ વગેરે સુગંધી વસ્તુઓ નાખીને એ દહી બનાવ્યું છે, અને તે જો તને આપુ, અને રાજાને ખખર પડે તો મને મારી નાખે એવો જવાબ આપ્યો.

ફકીરે તેને બહુ સમજાવી, પણ જ્યારે તે એકની બે ન ચર્ચ ત્યારે તેણે તેને બે સોના મહોરો આપી કહ્યું કે “મને કંઈ નહિ તો મટકાનું દહી બતાવ તો ખરી, તારું દહી કેવું છે, તે જોઈ તો ખરો.” મહિયારીએ બે સોના મહોરોની લાલચે મટકું માથા ઉપરથી નીચે ઉતારી, તેનું ઢાકણું ઉઘાડીને દહી બતાવ્યું એટલે પેલા ફકીરે પોતાના હાથની બે આંગળીઓ તેમાં ઘાલીને બહાર કાઢી દહી આખી જોયું પછી તેણે કહ્યું કે હવે બસે તું તારા રાજા પાસે-લઈ જા, હવે તે બિલકુલ નકાચું છે, કંઈ પણ કામ લાગે તેવું નથી મહિયારીએ જાણ્યું કે બે આંગળી બોમ્બી તેમાં શું ચર્ચ ગયું? એમાં કંઈ બગડી ગયું નથી એવો વિચાર કરી રાજાને મહેલે જઈ તેના પગિચારક (ખખરચી) ને દહીનું મટકું સુપ્રત કરી ચાલી ગઈ.

યોગવિદ્યા જાણનારી રાજની કુંવરી

એ વખતે રાજની કુંવરી પણ ત્યાં હાજર હતી. તે અનુપાળની લાડકી હતી, તેથી તેણે યોગવિદ્યા સારી રીતે શિખવાડી હતી. મટકાનું દહીં જોઈ એ કુંવરીએ કહ્યું કે આ દહીંમાં દગો છે, તેથી તેણે પોતાના પિતા પૃથ્વીરાજને એ દહીં ખાવાની સાક્ષ મનાઈ કરી કહ્યું કે આ દહીં ખાવામાં મોટું જોખમ સમાયેલું છે, કારણ તેને કોઈ ફકીરે ખગાડ્યું છે, ને ખાવામાં આવે તો મુસલમાન ધર્મમાં વટલાઈ જવાય.

એ ઉપરથી પૃથ્વીરાજે તે મહિયારીને બોલાવી મંગાવી, અને એ દહીં સંબંધી ખરી બનેલી બીના શી છે, તે કહી દેવા તાકીદ કરી કે જો તું ખરેખરું કહી દઈશ, તો તારો ગુનો માફ છે, નહિતર તને મોતની શિક્ષા કરવામાં આવશે. તે ઉપરથી તેણે ખરા બનેલા સર્વ હકીકત ખરેખરી કહી દીધી.

ફકીરના હાથની બે આંગળી કપાઈ

એ સાંભળી રાજએ બે સવારે મોકલી ફકીરને તેડી લાવવાનો હુકમ કર્યો. સવારે ફકીર પાસે જઈ તેને મુસ્કેટાટ બાંધી લાવ્યા, અને રાજ સન્મુખ તેને બોલો કર્યો, અને કુંવરીની સલાહ લઈ, તેના હાથની બે આંગળીઓ તુર્ત જ કપાવી નાખી.

લોહી નીકળતા હાથે દુઃખી થતો, ખૂમ બરાડા પાડતો ફકીર બરઆરખ સૈયદ મિરાન પાસે જઈ રડી પડ્યો ને કરગરવા લાગ્યો કે ખુદાની ખાતર, રાજએ જે તેની બે આંગળીઓ કાપી નાખી છે, તેનું વેર લેવાને અરજ કરી.

ઘોડાનો સોદાગર સૈયદ મિરાન

જે દિવસે ફકીરે સૈયદ મિરાન આગળ આવી અરજ કરી તે જ દિને સૈયદનાં લગ્ન ખ્યાળ પીરની બેટી સાથે થવાનાં હતાં. પણ ગરીબની દાદ હૈડે ધરીને પોતાનાં લગ્ન પડતાં મૂકી ફકીરને ખાતર સૈયદ મિરાન ૫૦૦ ઘોડેસવારનું લશ્કર તાબડતોબ લઈ ઘોડાના સોદાગર તરીકે મુસાફરી કરતો કરતો અનમેર આવી લાગ્યો. અને પોતાનાં તંબૂડેરા શહેરના નાકા બહાર તાણી પોતાનો પડાવ નાખ્યો.

રાજને ખબર પડી કે કોઈ ઘોડાનો સોદાગર બહુ જ ઉમદા, પાણીદાર ઘોડાઓ લઈને શહેર બહાર આવી બિતર્યો છે, તે પરથી રાજનું મન લલચાયું, પણ કુંવરીએ તેને એક પણ ઘોડો ખરીદવાને ચોખ્ખી ના પાડી કે “ખબરદાર! એક પણ ઘોડો ખરીદો છે તો, તેનું પરિણામ ભારે વિપરીત આવશે. એમાં જદ્દઈ ઇલમની કરમાન છે, માટે ચેતતા રહેજો.”

રાજએ એક ઘોડો ખરીદ્યો

પૃથ્વીરાજે કહ્યું કે ઘોડો જોવા જવામાં કોઈ બતની હરકત નથી. એમ કહી મોટી સવારીએ ચઢી સોદાગરની છાવણીએ ગયો. ત્યાં પાણીદાર ઘોડાઓના શરીરનું લાવણ્ય, તથા રવાઈ ચાલ જોઈ રાજનું મન ભારે લલચાયું. છેવટ એક સરસમાં સરસ ઘોડો હતો, તે પસંદ કરી, મોં માગ્યા દામ ચાપી ખરીદ કરી લીધો.

ઘોડારના બધા ઘોડા લંગડા

એ ખરીદેલા ઘોડાને લાવી રાજએ પોતાની દરબારી ઘોડારમાં બીજા ઘોડાઓની સાથે બાંધ્યો, ને તેની બરાબર વ્યવસ્થા જાળવવા, દાણાપાણીની સુવ્યવસ્થા કરાવી. બીજે દિને સવારના ઘોડારમાં રાજ જઈને જુએ છે, તો એ નવા ખરીદેલા ઘોડાએ ભારે

તોફાન મચાવી મૂક્યું, અને ઘોડાગના બધા ઘોડાઓને લગડ કરી નાખ્યા, તેથી રાત્રીને ધણો જ ગુરસો લાગ્યો.

સોદાબરને મારી નાખ્યો

રાત્રીએ એક મોટું લશ્કર મોકલી, મોનમગ ઉપર હુમલો કરી, તેને મારી નાખ્યો. તેના સનારો બહુ બડાદુરીથી લડ્યા, પણ છેવટે તેણે હાર ખાધી ને મરી ગયો. હવે સૈયદ મિરાનનો મામો ખ્વામખીર જેની બેટી સાથે સૈયદ મિરાનના લગ્ન થવાના હતા, તે ધણી ત્રિસ વાટ જોયા પછી, પોતાના દામાદ-જમાઈને યેવા માટે અજમેર આવ્યો, પણ ત્યાં સૈયદને મારી નાખ્યાના મમાચાર માબજવાથી પીરને બહુ ક્રોધ થઈ્યો, ને તેનું વેર લેના મહમ હરિદો ક્યો.

પીરે પૃથ્વીરાજને મારી નાખ્યો

એ ખ્વામ પીરે પોતાના જહૂઈ ઈલમથી પૃથ્વીરાજ તથા તેની રૈયતને કુદરતના નિયમોથી બંધ કરી દીધી ને બાગે દનડગત ઢરવા માડી, અને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવી. એ વર્તમાન પૃથ્વીરાજના બાધ અન્નેપાળને મળતા, પોતાના ભાઇની કુમકે તે દોડી આવ્યો, અને તેણે પોતાના દેવી ચકો ખ્વામ પીર ઉપર છોડી દીધા, અને પોતાનું યોગબળ અજમાવના માડ્યું પરંતુ ખ્વામ પીરે પોતાના ઈલાહી ઈલમથી તે ચકોને પાછા હાંવી દીધા, એટલું જ નહિ પણ અન્નેપાળની પૂઠે પોતાના ઈલાહી શસ્ત્રો છોડી મૂક્યા. તેની સામે અન્નેપાળનાં શસ્ત્રો ટકી શક્યાં નહિ, અને અન્નેપાળ ઘોડા પર સવાર થઈ, અજમેર છોડી નહો, તે પોતાના યોગીઓ પાસે જઈ તેમ જઈ પહોંચ્યો. પીરના ઈલાહી ચકો તેની વાસે એવા તો લાગેલા હતા કે યોગીઓ પણ નાહા, અને અન્નેપાળ યોગીઓની સાથે નાસીને ઢચ્છમા એક મોટા બિયાખાન-જગલમા પૂગ્યો ત્યાં પોતાનો મઠ બાધી રહેવા લાગ્યો. ત્યાં શરતું બારે તપ કર્યું, ને પોતે સતમહાત્મા તરીકે પુનવા લાગ્યો. એ જગલ તે હાલનું ઢચ્છમા અજમેર શહેર છે તે એ શહેરના ઈશાનકોણમા અન્નેપાળનું જૂનું સ્થાન હાલમા છે ઉપરો બનાવ સ ૭૪૧ મા બન્યો છે.

એ ઈલાહી શસ્ત્રો ત્યાંથી પાછા વળ્યા, અને અજમેર આવ્યા, અને ત્યાં ખ્વામખીરે પૃથ્વીરાજને મારી નાખ્યો, પણ તેના દીકરાને ગાદીએ બેસાડ્યો. રૈયતને બિલકુલ કમડગત કરી નહિ, પણ બિલકુલ સુખ આપ્યું. પોતાના દામાદ સૈયદ મિરાનને સજીવન ક્યો.

સૈયદ સજીવન, કુવરી સાથે તેના લગ્ન

પીરે સૈયદને મજીવન ત્યો પછી, તેના લગ્ન પૃથ્વીરાજની કુશળ કુમારિકા સાથે કરી આપ્યા, અને અન્નેપાળને કીર્તિસ્તબ અજમેરમા બિભો ક્યો. તે પોતે અજમેરમા જીવતા જીવત દક્ષતો, ને પીર તરીકે પુનવા લાગ્યો, અને હાલમા પણ ત્યાં તેની દરગાહ છે, ને તેની બાગે માનવા ચાતે છે.

અન્નેપાળનું મૃત્યુ

અન્નેપાળ વિશે કહેવાય છે કે કોઈ મુસલમાન હુમલો કરનારે તેને મારી નાખ્યો પણ એ વાતને કઈ વેખિત ટેકો મળતો નથી, એટલે તે માન્ય રાખી શકાય તેવી નથી બાકી તે અજમેરમા જ નિ સ ૭૪૧, ઈ સ ૬૮૫ મા ગુજરી ગયેલ છે તેના ગુજર્થો પછી તેને પીર ગણી લેઠો માનવા લાગ્યા, અને તેના નામનું દેવળ ચણાવી તેમા ઘોડેસવાર

નેવી મૂર્તિ બેસાડી. પાછળથી અણહિલ પાટણના ખીજ ભીમદેવે અજેપાળની જગ્યા સારુ ગામે આપેલાં, એવું એના વખતનાં તામ્રપત્રો પરથી સિદ્ધ થાય છે. તેની સાથે આવેલા યોગીઓ તેની પૂજા કરતા, પણ પાછળથી તેમનો જીલમ વધી પડવાથી નારણગરજી નામના અતીતે આસરે ૪૦૦ વર્ષ ઉપર જૂનાગઢથી આવી, તેમની પાસેથી પૂજા છીનવી લીધી, ને પોતે કરવા લાગ્યા.

ટોડ રાજસ્થાનમાં પણ ફકીરતું નામ રોશનલી આપેલું છે. હમીર રાસામાં લખ્યું છે કે અબ્જેરના રાજ અજેપાળના બે કુંવરો હતા: હર્ષરાજ અને ખીજેરાજ. હર્ષરાજે સં. ૮૧૨થી 'સ'. ૮૨૭ સુધી રાજ કર્યું, અને તે સુખકતગિનીની સાથે લડાઈમાં મરાયો.

અંજર નામ કેમ પડ્યું.

અજેપાળના વખતમાં અંજર એક જંગલ હતું. ત્યાં કોઈ વસ્તી હતી જ નહિ. ફક્ત અજેપાળની મૂર્તિ થઈ. હળવે હળવે વસ્તી વધવા માંડી, અજેપાળ ઉપરથી નામનો અપભ્રંશ થતાં “અજપાર”, “અજર”, અને છેલ્લે અંજર નામ પડ્યું. “જર”, એટલે પીલુનાં ઝાડો કચ્છમાં ઘણાં થાય છે. અંજરતું તોરણ સં. ૮૬૨માં બંધાયું છે. કચ્છ મહારાવશ્રી પહેલા બેંગારજીએ સં. ૧૬૦૨માં એ શહેર આબાદ કર્યું. જોકે અંજર શહેરની સ્થાપના સં. ૮૬૨ના અષાડ સુદિ ૨ ને દિને થઈ છે. રાવશ્રી દેશજી મોટાના વખતમાં દેવકરણ નામના શેઠે શહેરને ફરતો કિલ્લો બંધાવી તેનું રક્ષણ કર્યું છે, ને મહિમા વધાર્યો છે. અંજર તે વખતે દ્વાદશક અથવા બાર ગામેનું પ્રગણું કહેવાતું હતું, અને હાલમાં ચતુર્વિંશક એટલે ૨૪ ગામેનું પ્રગણું અથવા અંજર ચોવીશી કહેવાય છે.

તે વખતના પીરને રાવશ્રી ભારમલજીએ સં. ૧૬૭૩માં એક ત્રાંખાનો લેખ કરી આપ્યો હતો. ન્યારે જામરાવળને કચ્છમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યો, ત્યારે એમ કહેવાય છે કે તે પોતાની સાથે અજેપાળના નેપાળગર અતીત (સાધુ) ને સાથે લઈ ગયો હતો. તેણે ઘ્રોળ, ધ્રાંગધ્રા, ભાવનગર, નવાનગર વગેરે સ્થળોએ પોતાના પથના મઠો સ્થાપ્યાં હતાં.

કચ્છમાં અંગ્રેજોનો પ્રવેશ

કચ્છવાગડના લુટારાઓએ અંગ્રેજ સરકારને ભારે તુકસાન કરેલું હોવાથી તે ભરી આપવા રાવશ્રી ભારમલજીને લખવામાં આવ્યું, પણ તેનો ઉત્તર રાવે નહિ આપવાથી તા. ૧૪-૧૨-૧૮૧૫ ને દિને કર્નલ ઇસ્ટના ઉપરીપણા હેઠળ લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું. રસ્તામાં વાંઢિયા ઠાકોર તો તુર્ત જ શરણે આવ્યો. પણ અંજર પાસે ભીમાસર આગળ લશ્કર આવી પૂગતાં અંજરના મુખી હસનમિયાંએ તેને અંજરમાં પેસવા દીધું નહિ, એટલે સરકારે તા. ૨૫-૧૨-૧૮૧૫ ને દિને અંજરને ઘેરો ઘાલ્યો, એટલે હસનમિયાં શરણે આવ્યો અને ઇ. સ. ૧૮૧૬ (સં. ૧૮૭૩)માં અંજર કબ્જે કરી ચોવીશ ગામનું ખાલસા પ્રગણું કર્યું. પછી મેકમડો સાહેબના ઉપરીપણા હેઠળ લશ્કર જૂજ ગયું, જ્યાં તા. ૧૪-૧-૧૮૧૬ ને દિને રાવ સાથે કાલકરાર થયા કે:—

રાવે લશ્કરનો સઘળો ખર્ચ આપવો, પરદેશી લશ્કર કચ્છમાં આવવા પામે નહિ, સરકારને વાર્ષિક બે લાખ ફેરી આપવી, રાજ્યમાં ગાયો, બળદની કતલ કરવી નહિ, બહારવટિયાઓને રાજમાં આશ્રય આપવો નહિ, વળી સરકારનો પ્રતિનિધિ જૂજમાં રાખવો, વગેરે કરારો રાવનાં સહોસીલ સાથે કરવામાં આવ્યા. પરંતુ સને ૧૮૧૬ (સં. ૧૮૭૬)

મા જમાખદી લેનાનું હાગવી, તે બધું પાણી રાવને સ્વાધીન કરી દીધું, બધાં ગામો પાછા આપી દીધા, બે લાખ કોરી પણી છોડી દીધી

જોકે સિધના મીરાએ જૂનમા પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલી, ઝૂંઝ વિરુદ્ધ ઘણી ફરિયાદો કરી, ને અગત્યો નાખી પરંતુ ગવશીની બહેન કેસરમા જે તે વખતે ૨૩ વર્ષના હતા, અને રાજરાજમા મારો ભાગ લેતા હતા, તેની નેડ સલાહથી રાવે સરકાર સાથે વફાદારીનો સબધ જાળવી રાખ્યો, તેથી મીરાનું કંઈ આશુ નહિ ત્યાર પછી કેસરમાના લગ્ન જૂનાગઢના નવાન સાથે થયા

જૂનમા જૂનિયા કુમરની તળેટીએ સરકારી હાવણી તથા લશ્કર રાખવામા આવતું હતું, તેને મધજો ખર્ચ ગવશી આપતા, તે હાલમા સરકારે ઉઠાવી લીધું છે, ને ખર્ચ બધું કર્યો છે

મુસલમાન ખત્રીઓની નૂખો

ઠોટાઉદેપુર તાબે આવેલા જેતપોર ગામના હાલના રહીશ અને ગામપીપળા મેટમા એક વખતના તલાટી ખત્રી મુસલમાનજી અમદુલ્લાજી અને લખી જથાવે છે કે, મુસલમાન ખત્રી કોમમા બાવીશ નૂખો છે તે નીચે મુજબ —

(૧) બેડા, (૨) ડાવર, (૩) મોનેજી, (૪) છાટપાટ, (૫) ડીણિઆ, (૬) માધુ, (૭) ધાધુ, (૮) ટકકલ, (૯) વાડે, (૧૦) ગેલા, (૧૧) ખુઆ, (૧૨) ઢેઢ, (૧૩) પાતાર, (૧૪) છહરા, (૧૫) કીડી, (૧૬) લયા, (૧૭) ખતા, (૧૮) ધકા, (૧૯) જૂહડા, (૨૦) ટગર, (૨૧) વાઠા અને (૨૨) રખા

નોંધ — અજ્ઞપાળ વિગેના ઉપલા લેખમા જે ગ્રંથોમાથી હુકીકત લેવામા આવી છે તેમાં મુખ્યત્વે હીને લેખકના પિતા રાવસાહેબ દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખખર દ્વારા હજી આદ્યૌષ્ઠોલ્લેખ સર્વેનું બચેલ પુસ્તક, તથા તેમની બનાવેલી હજીની ભૂગોળ, તથા દોડ દત્ત રાજરથાન, તથા હમીર રાસાના પુસ્તકોમાથી હકીકત લખેલી છે

ફરતાં પુસ્તકાલયોની પેટીઓ

અમદાવાદના જણીતા શેઠ ગિતાલ નાથાલાલ અને ગેઠ કાન્તિલાલ નાથાલાલ, એઓ તરફથી શુ વ સોસાયટીને આશરે ૩૬૦૧ પુસ્તકો ફરતા પુસ્તકાલયો સ્થાપવા એમના માતૃથી સ્વર્ગસ્થ મશુમહેનના અરણ્યાર્થે મળેલા છે, અને સોસાયટીએ તેનો વહીવટ કરવાનું હાલ તરત સ્વીકાર્યું છે

શહેરમાથી અને બહારગામથી જે ભાઈમહેનો જ્ઞાનપ્રચાર અર્થે, સેવાવૃત્તિથી સદ્દર્જ પુસ્તકોની પેટીઓ મગાવશે તેમને, નિયમાનુસાર યોગ્ય ખાત્રી આપ્યેથી, મોકલી આપવામા આવશે

વધુ માહિતી મારુ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી માથે પત્રવ્યવહાર કરવા વિનંતી છે.

શુ. વ. સોસાયટી,
પોસ્ટ બોક્સ નં ૨૩
અમદાવાદ

વિદ્યાબહેન રમણભાઈ નીલકંઠ
ઓન સેક્રેટરી

પ્રો. બ. ક. ઠાકોરને અભિનંદન

અ. મહાવાદની પાંચ આગેવાન સંસ્થાઓ : ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ગૂજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ એન્જ્યુકેશન સોસાયટી, ભારત કલામંડળ અને પ્રકૃતિ-મંડળ—તરફથી ગૂજરાતના અગ્રગણ્ય વિદ્વાન, કવિ, વિવેચક અને ઇતિહાસજ્ઞ પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોરને ૭૫ વર્ષમાં પ્રવેશ નિમિત્તે અભિનંદન આપવાનો એક મેળાવડો લેડી વિદ્યાપીઠેન ર. નીલકંઠના પ્રમુખપદે તા. ૫-૧૨-૪૩ને દિવસે સાંજે ૫ વાગ્યે ભોળાનાથ સારાભાઈ લેડીઝ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના મકાનમાં થયો હતો, જેમાં અમદાવાદના જાણીતા વિદ્વાનો, શહેરીઓ, પાંચે સંસ્થાના સભ્યો, વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓએ સારા પ્રમાણમાં હાજરી આપી હતી. સભાનું કાર્ય બરોબર ત્રણ કલાક પૂર્ણ શાંતિથી ચાલ્યું હતું.

પ્રમુખસ્થાન વગેરેનો ઔપચારિક વિધિ થયા પછી શ્રી. હૃષીકેશ ના. પાઠકે પ્રો. ઠાકોરની “અસલનેરનાં નૂર” એ કૃતિ ગાઈ સંભળાવી હતી:

અસલનેરનાં નૂર

(લાવણી)

ગજવિયે ગાઈ ઉચ્છલત ઊર અમારા અસલનેરનાં નૂર;

હિન્દુ જિન મહમ્મદી પારસી કરી જુદાઈ ફૂલ;

અને જ્યાં એક દૂધ મનુકેલ—અમારાં ગજં

નથી જ્યાં દોલત કેરા છાક, નથી જ્યાં સત્તામદ નાપાક;

નથી જ્યાં રંક નયો હેવાન, નથી જ્યાં દુર્બળ કેવળ બાન;

વિદ્યા તપ આતમ બળને જ્યાં પૂજે રાજ રંક,

ભિલ્લ ધાતકી બન્યા મહર્ષિ મહાર બન્યા જ્યાં સન્ત,

પળાયા જેહ તણા ઉપદેશ, વેદના દ્રષ્ટાથીય વિશેષ:—

ગજં હિંદું અમારાં ગજં

સંગીત પૂરું થયે પ્રમુખશ્રીએ પ્રો. ઠાકોરની ગૂજરાતી સાહિત્યની સેવાનો પરિચય આપી એમની વિદ્વત્તાની પ્રશંસા કરી હતી. એ પછી ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ, અધ્યા. રામનારાયણ પાઠક, શ્રી. રવિશંકર રાવળ, શ્રી. સુંદરમ્ અને શ્રી. ઉમાશંકર જોશીએ પ્રો. ઠાકોરના પોતપોતાને થયેલા અંગત અનુભવો અને ગૂજરાતી સાહિત્યને કરેલી સેવાઓનો પરિચય આપ્યો હતો. વિચારપ્રધાન નવી કવિતાના પ્રો. ઠાકોર માર્ગવિધાયક છે અને આજના નવલોહિયા કવિઓને તેમના તરફથી કેવું અને કેટલું પ્રોત્સાહન મળ્યું છે, તેનો પણ ખ્યાલ આપ્યો હતો.

આ પછી પ્રો. ઠાકોરે આ પ્રસંગે જવાબ આપતું ભાષણ વાંચ્યું હતું. (તે આ પછી છપાયેલું છે.)

ઉપરની દરખાસ્તને ટેકો આપતાં પ્રો. ફિરોઝ કા. દાવરે પણ પોતાને પ્રો. ઠાકોર પાસેથી પૂનામાં કેવી રીતે પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું તે બતાવ્યું હતું.

આ પ્રસંગને અભિનંદન આપતા શ્રીમતી સરલાબહેન અંબાલાલ સારાભાઈ અને બહુવિધ અગ્રગણ્ય શહેરીઓ તેમ જ શિક્ષકોના સંદેશા આવ્યા હતા, તેની નોંધ લેવામાં આવી હતી.

પ્રો. બ. ડ. ઠાકોરનું ભાષણ

આજનું મનેહી પ્રમુખશ્રી વિદ્યાબહેન, દા હરિપ્રસાદ, પ્રો રામનારાયણ,
ગુ. ૧૦ સોસાયટી, માહિત્યસભા, કલ્યાણદેવ, વગેરેના ઉત્સાહી સભ્યો,
અને અમદાવાદના સાહિત્યરસિક લાઇઓ અને બહેનો —

આપ સૌ મહેને આપ મહામોદુ માન આપશો એમ મે સ્વપ્ને પણ ધારેલું નહીં
સોસાયટી જેવી પીઠ અને સુપ્રતિષ્ઠિત સસ્થાના જૂના બંને ત્રણથી જેવા કાર્યવાહકોમાંથી
ભાર્ગ હરિપ્રસાદ સાથે મ્હારે મૈત્રી-સબધ હું જુનાન હતો એઓ નવજવાન હતા, અને
અહીં અમદાવાદમાં 'ઉદ્યોધન' નામે માસિક ચાલતું હતું જેમાં પ્રોફેસર સ્વામિનારાયણની
સંસ્કૃત રચનાઓ પણ આવતી, જે માસિકનું નામ અહીં સભામાં કાયેત્તેના વિદ્યાર્થીઓને
જેહી છુ તેમાંના ઘણાએ સાબળ્યું પણ હોય ભાગ્યે, એટલે બધો જૂનો છે આ મૈત્રી-
સબધને હવે તો જૂનાને બદલે પુરાનો ય કહેવાય અને અમે જો કે ત્યારથી મિત્રો તે આજ
લગી મિત્રો રહ્યા છિયે, તોપણ અમને બનેને ઝોળખનાર દરેક તટસ્થ જાણે છે કે આ બધા
દાયકાઓ દરમિયાન એમની અને મ્હારી ભાવનાઓ પ્રવૃત્તિઓ રુચિઓ આદિ વચ્ચે મોટામોટા
ભેદ ચાલુ જ રહ્યા છે અમે એકબીજાને મળીહળી શક્યા છિયે પણ બહુ જ ઓછા, કેમ કે
બંને પોતપોતાના કામકાજમાં મગ્ન એટલે (૧) લીન તેમજ (૨) મગ્ન અમારી બેની
પ્રવૃત્તિઓમાં મોટું સામ્ય પણ આ, કે અમે ઘડી નવરા નહી, અમારા જીવનનો મુખ્ય આનંદ
અમારા કામકાજની અખૂટ પરપરા આ બાબત સાબળતા જેણે જાણ્યું પણ હશે કે એના
શ્રીગણેશ માડનાર તો અમદાવાદ અને ગુજરાતના જાણીતા આગેવાન કોન્ગ્રેસપક્ષી શ્રી હરિ
પ્રસાદ દેસાઈ ત્યારે તેમાંના ઘણાને હું ધારુ છું કે, કંઈક અચ્ચો પણ થયો હશે સાથે સાથે
મનોમન સાક્ષી ન્યાયે આ પણ જાણુ છું કે આ વાત સાબળતાં જેમને આપોઆપ આનંદનો
ભીમ સ્ફુરેલો તેનાની પ્રથમ પકિતમાં એક તો હશે શ્રી હરિપ્રસાદના એક બહેન, મ્હારા
વડોદરાના મિત્ર શ્રી જયવતી, બીજા એમના બાબી, મ્હારા પૂણાના મિત્ર શ્રી પદ્માનતી

વારુ આવા સમાગમ અને સન્માન માટે મહેને સત્તર આના ખાતરી છે કે હું કંઈ
લાયક નથી એને આપ સીની સહાનુભૂતિનો જ ઉમળકો ગણીને ઘણાઘણો ઉપકાર માનું છું

બધા કલાકારોને પોતાના સર્જનો પોતાના બાળકો જેવા પ્રિય હોય છે એટલે જેમ
માતા પિતા બાળકના તલમાત્ર ગુણને કુચર જેવડો દેખે છે, તેના કાળા કાળા દોષોને
જોષ જ રાક્ષા નથી, તેમ કલાકારોની પોતાની માનસસતતિ ઉપર આધળી પ્રીતિ અને
શ્રદ્ધા હોય છે આપણે માનવજાતિઓ અનેકાનેક રીતે કૃપણ અને અતિપરિમિત છિયે
એટલે કે આપણુ પોત શીસું છે આપણો પડનો ટૂંકો છે એ આપણી અશક્તિ લગભગ
ઢંદરતી ગણી શકાય પણ હું મ્હારી જાતને આવા અધ પક્ષપાતમાંથી કેટલેક અંશે
ઉગરેતો માનું છું મ્હારા સર્જનો ને ફગ્ગ દો મ્હાગ રનેહીઓ અને માથીઓ, મ્હારા
પક્ષને અને મ્હારા વિરોધી પક્ષને પણ હું કેટલેક અંશે મહેને અગત કંથુ લાગેવળગે નહીં
એમ નટચતાએ જોઈ શકુ છું આગળ વધીને પણ દાવો કરીશ કે મ્હારા વતન ગુજ-
રાતને, મ્હારા સહોદર ગુજરાતીઓને પણ, જાણે હું પોતે ગુજરાતી જ નહીં એ પ્રમાણે જોષ
શકુ છું ગુજરાતી પ્રગ્ન મ્હારી જ છે મહેને પ્રિય છે તથાપિ એના કેટલાક લક્ષણોને

દોષો જ ગણુ છું; માત્ર સુપાટી પરથી જોતાં દોષ, હંડી નજરે જોતાં એ પણ ગુણ ગણાય; એવી ખૂબીદાર હેતુભાસી લીલા મહને પ્રયત્ને પણ મોહ પમાડી શકતી નથી.

આવું મહારું માનસ છે, તો મહારાં સર્જનો તો મુકાબલે છોક છોટી વસ્તુઓ છે. એમાંનાં ઘણાં હજી પ્રયોગો જેવાં જ થાય છે. અને મહારા પ્રયોગો હજી તો મહારી કવિતા કલા-ભાવનાને આંખી ક્યાંથી શકે, કેમકે મહારી એ ભાવના અત્યંત ઊંચી છે. ભાણુકાર ('જરની આવૃત્તિ') પહેલા ગુચ્છમાં એ ભાવનાને મેં અનેકાનેક રીતે અને રૂપે વર્ણવેલી છે. તેમાંથી એક જ ન્હાની કૃતિ આપને સંભળાવું. છંદ માત્રામેળ અને ગેય છે, અને મહારો કંઈ તો કુદરતે આપેલો ધાતુધન ('મેટેલિક') છે તે સહી જશે.

ઝરણાં દિન્યાં ફરિ વહો બનો ફરિ શિલા સજીવ અહલ્યા !

ગુર્જર કવિતા બઢો સાહસિક કલા ખીલતી વિમલા !

અર્થ શબ્દ દ્યુતિ છાંય રૂપરંગો સુરતાલો,

વળિ મેધાળળ ભૌમ વ્યોમની પ્રતિભા છોળો,

જુગલ પરસ્પર પ્રીતે,

સ્વકીય સ્વતંત્ર રીતે,

સાહિ ખાંણ મલકંત જહાં આસ્માન ઉબળો !

દેશ કાલ હદ ટવી અમર નરવંશે મહાલો !

“નરવંશે અમર મહાલો !” નરવંશ, આખી માનવજાતિ, તેની યોગમ વખણાયેલી કવિતાઓમાં સન્માન પામતી, દેશ અને કાલની સીમાઓને વટાવતી જે સૈદ્ધાંતો પર્યંત—કાલિદાસ, શેક્સ્પીયર, હોમરાઈની કૃતિઓ પ્રમાણે જે પેઢીએ પેઢીએ સૈકે સૈકે નવાનવા રસિકોને ઉદાત્ત પ્રેરણાઓ અને માનવતાના ભાવો પાયા કરે, તે સાચી કવિતા. મહારા સાહિત્યપ્રયોગો આ ઉચ્ચ નિશાન તાકે છે, એ વાત ખરી. આ વાત પણ ખરી છે કે એવું ઊંચું નિશાન હજી મહારે હાથે સર થયું નથી.

એટલા માટે હું તો કેટલાક વખતથી આવો માનનો મેળાવડો કરવા દેવા મહને દબાણ કરતા રનેહીઓ અને બંધુઓને સ્થળે સ્થળે ના પાડતો આવ્યો છું, એવા ઊર્મિલ બંધુઓની કંઈક અભયખી અપ્રીતિ પણ બહારતો આવ્યો છું.

સારે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને ય ના પાડવી જોઈતી'તી, હા કેમ પાડી?—મહારાં આબલગીનાં આચરણથી આ વખતે આ વિસંગત આચરણ કેમ કરું છું વારુ?—એવો સવાલ કુદરતી છે. આનો ખીજો શો જવાબ હોય! આ વખતે હા પાડનાર હું નથી, મહારી નખળાઈ છે, મહારું ઘડપણ છે. ઘરડો માણસ ક્યાં લગી ના ના નાને વળગી રહે? કેટલાને કેટકેટલી વાર નારાજ કરે? આ એક વાર આવું સહી લઉં,—ગુજરાતીઓને તો પોતાની કદરદાની માટે આવાં પ્રમાણપત્રો ભેગાં કરવાની લત પડી છે, લાયક કને જ મેળવે છે એમ પણ ક્યાં રહ્યું છે?—તો આ ફેરો ભલે ઝડપાઈ જાઉં, પછી તો નીરાંત ને!—એમ ઘરડા થયેલ માણસને ન લાગે વારુ?

ખીજું, અને હસવામાં કહાડી ના નખાય એવું કારણ, આ સોસાયટી પોતે. મહારો અને સોસાયટીનો સંબંધ હું ઇ. ૧૯૨૭ થી એક દાયકો વડોદરાનિવાસી થયેલો ત્યારથી વધી ગયો છે. સોસાયટી આપણી ઘણી જૂની અને સુપ્રતિષ્ઠિત સંસ્થા છે. વળી એ પોતાનું કામકાજ ખુલ્લે આરણે ધારાધારણી રીતે અને ડેમોક્રેટિક પદ્ધતિએ કરે છે. આ

અમાને એની ઊમેદકેટિકના વધી છે અને હજી વધે અને ખીલી આવે એમ એના સૌ કાર્ય-વાહકો ધ્રુવે છે. હું પોતે બધાગણી પદ્ધતિમા અને ઊમેદકેટિક સ્પિરિટમા માનું છું. ઝીણી મોટી ચૂટણી તેમ વહીવટની દરેક વિગત ખુદ્યે બારણે અને સૂર્યના પ્રકાશમા જેમ થાય તેમ મડાનુ સત્તાના દુરુપયોગનું અને એકલદત્યુ બેહુકમીનું બેખમ ઘટે સોસાયટીના વહીવટનો પરિચય વધતા એના ઉપર અગત ભાવ પણ બધાય એવી એ સરથા છે, નિર્જીવ સરથામાંથી રનેહી વ્યક્તિમા પદ્ધતિ જાય એવી એ સરથા છે. હું કંઈ ભિન્ન પ્રકૃતિનો નથી એ તો બાણીતી બાબત છે તથાપિ આ બે કે છે સમ્યા જ, તોપણ એના ઉપર મ્હારો અનુરાગ એ કાંઈ આત્મીય સબંધી રનેહી હોય એવો બધાંયો છે. વળી આને એ કહે છે તેના કાર્યમા લોકમતને બને તો માર્ગદર્શક થવાનો એનો અધિકાર જેવો તેવો નથી, ગમે તેવા મ્નેહીઓને અને સાથીઓને ગમે તેવી ઉચ્ચ પદ્ધતિએ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિને, ભાઈ મ્હારી લાયકી હકમે આઠો છે. એવડી મોટી નથી મ્હને ક્ષમા કરો એમ ના પાડવી, તે એક બાબત છે. ગુજરાત વનોદ્યુલર સોસાયટીને ના ન પડાઈ, અને એમના હગવને આઠા અણી અવિચારણીય માનીને હાજર ર્ધ ગયો છું. મ્હારી કૃતિઓનો તેજેભગ કરવાને ટાપી રથા છે તે બધુઓના હાથમા મ્હારુ આ ડગલુ એક નવું સાધન બનવાનું હોય, તો ય બને.

સોસાયટીના હગવને વાણીના વાગા સમજવાનું કર્તવ્ય માથે લઇને જે જે વક્તાઓએ આ ધડીએ પોતપોતાના દલાકોગલનો આનંદ આપણુ સૌને ઉદાર હાથે આપ્યો છે, તે માટે એ દરેક બધુનો ઉપજાર માનું છું એ પ્રત્યેક બાપણમા મ્હારા પ્રતિ અગત સૌજન્ય ભાવ રનેહ આદિ સ્પષ્ટ છે અને મ્હારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ અને સાહિત્યોત્તેજક સેવાઓના સદ્ભાવ્ય છે કે આવા અધિકારી સહકારીઓ, સાહિત્યશોખી પ્રજા તે તર્ફ વિશેષ આકર્ષાય એમ તેમનું આટઆટલું ગૌરવ કરે છે આ સર્વનો બદલો હું શી રીતે વાળું ? જે જે ગુણ શક્તિ અપૂર્વતા આદિ એ વક્તાઓ અને વિવેચકો મ્હને અને મ્હારી કૃતિઓને આરોપે છે, તેમાંથી ના હોય તે નવા મેળવું, હોય તે વિશેષ ખીલવું, એમ ઋણુ વાળી શકું અથવા વાળવા મથું તો તે સાચો બદલો ગણાય ખરો પણ મ્હારી ઉમરના માણસે ભાવિમા હું આમ દરીશ ને તેમ કરીશ એવું શું કહી શકાય વારુ ? અને ઘડપણમા પોતાના ભાવિ આચરણુ વિષે કંઈ કહી ન શકાય એ ન્યારે મુસ્પષ્ટ છે, ત્યારે હું ન્હાની ઉમરનાને પૂછું છું, કંઈ ઉમરે કહી શકાય ? કોઈ પણ ઉમરે કહી શકાય ? કિશોર વયમા કહી શકાય ? બર જુનાનીમા કહી શકાય ? ના ભાઈ, ના આપણે માણસ માત્ર કેવળ જ તુડા છિયે, આપણી શક્તિ અત્યંત અત્પ છે આપણામા (એટલે માત્ર અહીં એમ નહી, આખી માનવજાતિમા) કેટલાક છાતી આગળ કહાડીને કૂકડારી ઊઝી ડોકે શોખી હાકવાના શોખીન પાક્યા જ રે છે, અને ધણા ભોળા ભાઈઓ એનાઓને કંઈક શ્રદ્ધાસ્પદ માન્યા જ રે છે, તે વળી આપણી માનવજાતિની વિશેષ નબળાઈ છે આપણા હાથથી ગયેલ જૂનગણ અને હજી આપણા હાથમા નથી તે ભાવિદાલ વચ્ચેની વર્તમાન ધડી ઉપર આપણી ધ્વજાશક્તિનો ર્ધક અમલ હશે તથાપિ ધ્વજાશક્તિમા સમર્થ માણસોનો પણ ભાવિ ઉપર અમલ નહી જેવો જ છે હું તો આ બાબતમા જે કંઈ રડ માનું છું તે એક અમેરિકન કવિના સરલ મુંદર શબ્દો મુરેખ વણુવે છે,

**"Sands, the mountain,
Moments make the year,
And trifles—Life !"**

આનો ધ્વનિ એ કાવ્યની ઉપલી નીચલી પંક્તિઓ સાથેના અન્યથા સુસ્પષ્ટ થઈ જાય છે, પણ હાંખું અંગ્રેજી અવતરણ આપવાને કેકાણે, તેનું ઋણ જણાવાઈ ગયું એટલે તેનો ભાવ આપણી વાણી અને આપણા હંદમાં આપવો મહેને વધારે અનુકૂલ છે. ગુજરાતી વાચક શ્રોતાઓને વધારે અસર કરે એમ પણ મહારો અનુભવ છે એટલે તેમ જ કરું છું:—

(ગુલખંડી)

પર્વતો અને કુણોધિ વાળુના,
યુગો બનંત વર્ષના, બને છ જે પલોતણા;
તુચ્છ મંદપ્રાણ વ્યકિત એક એક,
એકથી અનેક વાધિ વિસ્તરે મહા સમસ્ત;*
વ્યસ્ત બિંદુ બિંદુ સંમિલી બને છ ધોધ મસ્ત:
એમ જીવને ય વહેન થૈ જતૂં સુપુષ્ટ એક;
ફૂટયું નેચિ તેય જોઈ વિસ્મયે કુબંત,
ક્ષુદ્ર અંતવાનથી મહંત રે શું આ અનંત !
પહાડ જેમ ઝરણુ ઝરણુ સંમિલી થયો મહા
નદ્રપ્રવાહ વિસ્મયે જીવે,—શું માહરો, અહા !

૧૦

ઝીણાં ઝીણાં બિંદુઓ; તેમના સંમેલને મહાગિરિની ઉચ્ચ કૂખે સ્થલે સ્થલે દોડતાં અનેક ઝરણો; એ ઝરણોના સંમેલને જરા નીચા પ્રદેશમાં જુદીજુદી ન્હાનકડી નદીઓ, જરા વધારે નીચે પાધર થતી જતી ખીણભોંયમાં એ નદી ભગિનીઓના સંમેલનોએ હોડો અને વિશાળ નદ્રપ્રવાહ, જે પછી તો સાગર આવે તે સ્થલ લગી વહ્યા જ કરે. તાત્પર્ય કે માનવી મહાપ્રજા લઘુ પ્રજાઓમાંનાં ધણાંખરાં જંતુઓમાં, છુટાં છુટાં ઝરણો કોઈ પૂર્વગામી કોઈ પશ્ચિમગામી જેવી સ્વલ્પ અસંખ્ય ભાગ્યે સમઝાતા કોયડા જેવી પ્રવૃત્તિભલ જ જાણે નિષ્પ્રયોજન વા સ્વાર્થે પથરાઈ રહેતી જ આપણા જોવામાં આવે, તથાપિ તેમાં પણ કોઈકોઈ જંતુની પ્રવૃત્તિઓ ધીરગભીર વિસ્તરતા, અંતરાયોને વટાવતા, અને જાણે પ્રથમથી નિર્માણ અંતધામ પ્રતિ કર્તવ્યયાત્રા કરતા નદ્રપ્રવાહ જેવી પણ આપણા જોવામાં આવે છે. અને પછી તો જેટલી ધડી જેટલાં વર્ષ જેટલા દાયકા એ જંતુ જીવનચરણો પ્રવર્તે ત્યાં લગી તેનો એ નદ્રપ્રવાહ (વા નાદ્રપ્રવાહ) વહ્યા જ કરતો જોવામાં આવે છે. ત્યારે આ ધ્વનિ વા અર્થાન્તર ન્યાસને અપનાવી, અને મહાનમાંથી મહારા જેટલો અદ્ભુત, વસ્તુને સમેટી લેતાં આટલું કહી શકું ખરો કે મહારા આ ચુસ્મોતેર વર્ષના અનુભવે અને આ અટપટા સંસારની લીલીસૂકીએ મહેને જે એકળે સંગીન શ્રદ્ધાઓ બક્ષી છે તેમને હું મહારા છેલ્લા શ્વાસ લગી વક્ષાદાર રહી શકીશ ખરો.

મહારી પહેલી શ્રદ્ધા છે માનવપ્રગતિ માટે કલાસૌન્દર્યના મહત્ત્વની.

અદ્ભુત સ્વલ્પધી માનવજંતુ નિરવધિ વિશ્વનાં બંધારણને લગતાં અને પોતાને સહજ જિજીવિષા અને સમુત્કાંતીચ્છાને પોષે એવાં સત્યો ખોળ્યા જ કરે છે તથા જે કંઈ જડયાં લાગે તેમને ધર્મદેશ રાજકાયદા સમાજશક્તિ કે મહાજન વ્યવહારનાં સૂત્રો જેવાં રૂપ આપ્યા જ કરે છે. પરંતુ એ સર્વ કરતાં માનવીઓમાંના થોડા કલાકારો સત્યોને કલાદ્વારા જે સુંદર

* મહા સમસ્ત—મેટો ગંજ, આખી પ્રજા, કરોડોની વસતી. (નામ લેખે વાચ્યું છે.)

રૂપો અર્પે છે તેમને જ શ્રેષ્ઠ માનુ છું લાખી ચર્ચા નિવેચનાદિનો આ પ્રમગ નથી એજન તુલના શાતપથે ડરી જોશે તો ઘણું છે વિગટે ખૂરતા જીવો ગત પ્રિયજનની પાછળ ધર્મને નામે આહુતિઓ આપે છે, ધૂપો બાળે છે, દીપો પ્રગટાવે છે, શ્રોત્રિયથી માંડીને અપગ બધુઓના અનેકવિધ સતર્પણ કરે છે, ગંગેરે, વગેરે, એના જ વિરહી-ત્વનો કલાપ્રેમી હોય છે તો તાજમહેયો, મોસોલિયમો, પિગમિદો ચણે છે, ઇદુમતીનિરહ, એવેળઓ, લિસિડાસો, ઇનમેમોગિયમો સર્જે છે મગીત મેનેટાઓ લલકારે છે આવી પ્રવૃત્તિની અસર સૂક્ષ્મ હશે પણ નિર્મલ છે, વિમ્તારમા થોડી દશે, પણ મ્થાયી છે, નિર્મલ જેવી દીસે બંધે પરતુ લેશ પણ સામો વિરોધ પેદા થતો નથી, એ એની બલિહારીઓ છે. ધર્મ પ્રવૃત્તિઓ ધર્મને નામે ધર્મધર્તિંગ અધર્મ ત્રણેને સાથે બાંહે છે રાન્યપ્રવૃત્તિઓ ન્યાય અને રક્ષાને નામે ન્યાય, અન્યાય, જુદમ, ત્રણેની વચમાં ઈયતને પીણે છે વળી ધર્મ ધર્મ, રાન્ય રાન્ય સામમામે અદેખાઈ અને તોગમા ધુરકાધુરકી કરે અને જગો મચવી જન માલની એટલી તો ખુવારી કરતા રહ્યા છે કે અર્ધ સદીની પ્રગતિ પાંચ વરમમા સાફ થઈ જાય છે અને આમ વાગવાર બનતું આવ્યું છે તેનો સાક્ષી ઇતિહાસ છે વગેરે, વગેરે, વગેરે.

મહારી ખીલ શ્રદ્ધા આ, કે માનવજાતિની સમુદ્ધાતિ હિંસામા તો નથી જ પણ આત્મતિક અહિંસામા ય નથી આત્મવિનાશ કે સત્યાનાગતુ જોખમ નીડગતાએ મહારીને પણ અસત્ય અધર્મ જુલમ કરતા પાશવતા આદિની હિંસા કંગવી જ જોખમે વળી સતોની વાત બંધે ન્યારી રહી પણ આપણે માનન જ તુઓ એવા વહકણા અને હડીલા પ્રાણીઓ છિયે કે વારવાર વારવાર આપણા આડે ધડ ચડી ગયેલ મગજને તેકણી આણવાનું રામ-બાણ એક જ છે,—સતોનું સતત્વ કે ફિલસૂફીના શુદ્ધ તર્ક નહીં પણ ઔદ્દમ રતન 'બુદ્ધો બંધે પ્રબોધ કરે કે વેગબાવનું ઉન્મૂલન વેરભાવ સામો કેળવ્યે કદાપિ ના થાય સવાલ નથી શેનાથી ના થાય એવો, શેનાથી થાય એ અને એનો સાચો જનાળ જડે તે સાચો જવાળ પૂરતી સખ્યા સાચા લેખે સ્વીકારતી ને આચગતી થાય, તે પહેલા તો "પ્રકૃતિ યાતિ જૂતાનિ, નિગ્રહ કિં ઈરિધ્યતિ ।"—જય જાત પર જતૂ, સયમો ત્યા ધર્મો રહે ।" અત્યારે આખી દુનિયામા આપણા મહાભારત કરતા સોહજર ગણો વધારે ખૂનખાર અને કારમો વિશ્વસગ્રામ ચાલી રહ્યો છે ધટોત્કચ કરતા ફશદમ્પર ગણા ચડી જાય એના જાદુઈ અબોમ અઓ સામમામે દરિયાઓમા અને ગંગાના વર્ષો રહ્યા છે સઘળલ મહામોટી વસ્તુ છે, પણ સઘળલની જમાનટને નામે માનનસમુદ્ધાતિનો ઉન્મૂલ પણુ થઈ જાય વ્યક્તિના હક્કો અને વ્યક્તિની આઝાદીનો રસ આખા તત્રની ન્હાની મોટી તમામ નાડીઓમા સજીવન દગ્તો ગહે એવું સઘળલ જ, ડેમોક્રેટિક ગિપરિટવાગુ સઘળલ જ સમુદ્ધાતિપોષક છે અને તરણોપાય છે આ વિષય પણ શાખાપ્રગાથિ અને વાદવાદિવાળો છે જે માટે આજનો પ્રમગ અનુકૂલ ન પડે

મહારી ત્રીલ શ્રદ્ધા આ, કે સમાજમા જે જ વર્ગ સન્માનાર્હ છે, માણસોમાં જે જ જાતની વ્યક્તિઓ સન્માનાર્હ છે તેનો પોલાદી મેટરએન કાલોઈલ કહી ગયો છે "Two men I honour and no Third" કાલોઈલ જેમને સન્માનાર્હ ગણે છે તે જ જે વર્ગ મ્હને ય સન્માનાર્હ લાગે છે, ત્રીજા એકે નહીં, પણ એ વર્ગોના વર્ણન માટે કાલોઈલના શબ્દો નથી અવતારતો, મ્હારા વક્તવ્ય માટે આપણી બોલી પણ શી

ખાટી છે ! લક્ષ્મીનંદનને સન્માનાર્હ નથી ગણતો, સિંહાસનારૂઢને કે સત્તાધારીને સન્માનાર્હ નથી ગણતો. લક્ષ્મી સત્તા ઓલાદ જેનાં હોય તે એ સાધનોનો કેવો ઉપયોગ કરે છે, શા મનોભાવે કરે છે. તે પ્રમાણે જ એ ત્રણે સદ્વસ્તુઓ ગણાય અથવા દુઃસાધનો ગણાય તેનો આધાર છે. દુરુપયોગ કરનારી લતવાળા માણસો મહાપુરુષો ન ગણાય, દુષ્ટપુરુષો ગણાય એમ હું માનું છું. કેવળ વિદ્યાને ય હું સન્માનાર્હ નથી ગણતો. વિદ્યા માત્ર પૂજતી હોય ભલે પણ સદ્વિદ્યાને જ પૂજનાર્હ ગણું છું. દુનિયાદારી ચડતીને પણ હું સન્માનાર્હ નથી ગણતો. ભાગ્યદેવીના લાડકવાયાને હું સન્માનાર્હ નથી ગણતો.

સન્માનાર્હ એક તો હું ગણું છું પૂરેપૂરાં બળ આવડત અને દિલે મજૂરી કરતા મજૂરને. સાધન ઓળર આદિકને ઇષ્ટવસ્તુ ઉપજવવા તે એટલો તો મચીમચી રહે છે, કે તેના હાથ પગ તેનાં આંગળાં તેના સ્નાયુએ સ્નાયુ એતી રગે રગ, તેની બુદ્ધિનાં ય પડે પડ એ સાધનો અને ઓળરો ક્રિયાઓ અને પ્રક્રિયાઓની ઊંડી છાપ ગ્રહણ કરતાં કરતાં એ સાધનસામગ્રીના અને ઓળર હથિયારના ઉપર પ્રભુત્વ મેળવે છે અને ભોગવે છે અને એ પ્રભુત્વના કુદરતી ફળ પરિપાક રળે છે અને આનંદે છે.

બંધુઓ, આપણા આ પ્રિય ગુજરાતને અને ગુજરાતીઓને આવી સ્વેદઝેખમંડિત મજૂરી તરફ સન્માનબુદ્ધિ છે ખરી ? અથવા આખા ગુજરાતને જવા લો. ગુજરાતની ઊજળિયાત વણી જ પોતાને અખંડ અને સંપૂર્ણ ગુજરાત માને છે. આગળ વધીને બેઘડક કહીશ કે નાગરો પોતાને જ ગુજરાત માની રહ્યા છે, ચડોત્તરિયા પાટીદાર પટેલભાઈડા પોતાને જ ગુજરાત ગણી રહ્યા છે, વગેરે. તો આ અને આપણા ઊજળિયાત વણીમાંની બીજી કઈ કઈ ન્યાતો આવી મજૂરીને ઓળખે છે સન્માને છે અને પોતે પણ તે વેઠવાને તૈયાર છે ? આપણી પોતાને બેકુત કહેવડાવનારી ઊજળિયાત ન્યાતોમાંથી કઈ કઈ જાતે હળ ખેડે છે, કોશ અને ઘાણી ચલાવે છે, ગળતું ખાતર તૈયાર કરે છે અને પાથરે છે, કુવા ખોદે છે ને ગાળે છે, વગેરે ? જે ન્યાતો અંગચોર છે મહેનતમજૂરીથી કાયર છે, તે કાપુરુષો ગુજરાતી પ્રજામાં ભૂષણરૂપ નથી, ભલે ને તેમને પ્રજાના બીજા વર્ગો અને વણી સૈકાઓની કુરૂઢિથી ભૂદેવો, સૂર્યવંશી, ઠાકોર, દેસાઈ, ચોધરી, અમીન, પટેલ આદિ ગણના આવ્યા હોય.

સન્માનાર્હ હું બીજો ગણું છું બુદ્ધિમાન બુદ્ધિસન્ન બુદ્ધિને વાપરી જાણનાર ખેડનાર પદોડનાર નીચોવનાર મથનાર બહોલોવનાર માથું ભમીભમી ધુમ્મ થઈ જાય દુઃખી-દુઃખી ફાટી પડતું લાગે મૂર્છિત થઈ જાય ત્યાં લગી ખેદો ન છોડનાર મનનપરાયણ નરને. કોદાળી પાવડો હળ દંતાળી વગેરે જેમ મજૂરનાં ઓળર છે તેમ વિદ્યા શાસ્ત્ર ઇતિહાસ અનુભવ અવલોકન ભાવના અને સ્વપ્નાની સાથે સાક્ષાત વિરાટનો આખો ચરખો વિચારક માણસનાં સાધનસામગ્રીય છે ઓળર હથિયાર છે. એણે માણસ જાતની નબળાઈઓને પણ શોધવા પરામર્શવાની છે. એને અસ્પર્શ્ય અને અપવિત્રને સડાને અને રોગને પણ તપાસવા ચૂંથવાના છે. જેને જીવેય નહીં તેને સમજે શી રીતે, સમજે નહીં તેના ઉપાય શોધેયોજે ક્યાંથી ? એણે માણસ નામે બાહ્યાભ્યંતર સ્થૂલ સૂક્ષ્મ આખા *ભૂ-ખ-વર્તુલનો, તમામ ચાવીઓ અને ગુહોની સાથે બને તેટલો પરિચય અને ઉકેલ સાધવાનો છે. માણસો-

* (૧) ભૂ=જમીન, ખ=આદાશ; (૨) ભૂખ=હુધાતપાઈઆદાગણીઓ, “ અપિદાઈદસ, ડિકાસર્સ, ઇમોશન્સ.

મા માણ્યમે સન્માનાઈ જેટલો મજૂર છે તેટલો વિચારક છે, જેટલો વિચારક છે તેટલો મજૂર છે દરેક વસ્તુ દરેક બનાવ દરેક ધ્યય (‘આધીઆ’) દરેક સંલેગ વિચારકના કાયડા છે તેને ડથુ પામે નથી, ફૂર નથી, અતિસ્થૂય નથી અતિસૂક્ષ્મ નથી, અપ્રસ્તુત નથી, સિદ્ધ નથી, ડથુ અસાધ્ય નથી વિચારકને કોઈ પરમગુરુ નથી, વિચારક કોઈનું ગુરુ-પદ આહોને નથી ગુરુપદ સમર્પવા આવે તેવાને સાક કહી દે છે, ભાઈઓ ત્હમે પોતે પોતાના ગુરુ બનવા સમર્થ છો નહાનાભોટા સૌ સ્વતંત્ર વિચારક બની પોતપોતાના મગ્ન અનુભવ સંલેગો સાથીઓ પ્રમાણે વિચારપ્રવૃત્તિમા ધાયે જાય, એટલુંજ તે તો વાછે વિચારકને “સત્યાન્વેષી નીડર નમ્ર મહદ્વ્ય રાત્રીય અને જવાબદાર” નશુદ્ધિવ્યાપાર સમુદ્-તરગની જેમ શાશ્વતગતિ વિરામ યી ચીજ છે તે એ જાણે જ નહીં એને તો વિરામ=અત્ય-તાબાન=મૃત્યુ, વિચારકને નથી જરા નથી ભય, નથી મીકું કડવું, નથી વહાલું અળખામણું, નથી મ્હારુ ત્હારુ, નથી કોઈ બાને રીઝવવાનું, નથી કોઈ બાતુ મન રાખવાનું સાચો સહદ્ય અને જડભરત, સાચો નગ્ન અને પાયે પોપાકે મુસળ્લ, સાચો સેવક અને શહેનશાહ, વિચારક જ છે નાતપર્થ કે માનવીકાદામા વિચારક=મનુ ભાવિનો મર્જક છે, મનુષ્યજાતિનું તેમ આખા વિશ્વનું ભવિષ્ય એને હાથ છે, તેની સમુદ્ધાતિએ ટ્યા વિજ્ઞાન અને મન્થા-સર્જનદ્વારા રચી રહ્યો છે, ત્યારે વર્તમાનની મુવ્યવસ્થા ઉદ્યોગ, ઊજમ, દરકસર અને વેતરણુબલે માનવીકાદામાનો મજૂર=મનુ ઉપજાવે છે અને જમાવે છે વિચારકોનો એક સ્વયંપ્રકાશ સતતતત્ત્યોતિ તારો કહી જ ગયો છે,—“ખેટો આપણો મુહૂદ આપણો સ્વજન આપણો શિક્ષક આપણો ખેલો માર્ગદર્શક આપણને બાલકમાથી મોટા બનાવનાર, માટીના કોદામાથી માટી (મગ્દ) બનાવનાર, પશુમાથી માનવી બનાવનાર, આપણી બધ આખોને જડુઈ શલાકાએ ખોલી દેનાર,—પણ આપણો ધૃષ્ટદેવ તો સત્ય! આપણે એના સાચા ચેલા ક્યારે? પોતે દીકું તે સત્ય એણે બાખ્યું, આપણે તે સત્યમા જ ખાણુ જોઈયે, ઝિદ જોઈયે, અપૂર્તિ જોઈયે, અને માત્ર એના માનની ખાતર ના બોલિયે તો આપણે એના ચેલા પણુ જોના વારુ.” નઅથના આર્યસંસ્કૃતિનું જ આથી પણ વધારે જૂનું વચનામૃત ધમ્મો, તો જુવો અને ફરી ફરીને વિમરો અભયકુમાર અને છુદ્દનો મવાદ * સામાન્ય માણસ માટે “મત્ય પ્રિયહિત ચ ચત્” એવું બોલવું, એ આરા સૌજન્ય જળનવા માટેની છે, તે સામાન્ય વ્યવહાર પૂરતી રીક છે, પરંતુ વિચારક પણ જ્ઞે “સત્ય સપૂર્ણ” સત્ય બેળ વિનાનું સત્ય” ન બોલે, તો ફુનિયાના રથનું શુ થાય? તેના પેડા કાદવકીચડમાં અટકી ન પડે વારુ? દબીઓના દબ, કપટીઓના કપટ, ઠગો અને ધૂતોની ચાલાકી, તેમ મૂખી ગર્મિલોની વ્યર્થ અને વિપથગા હાકતો ઉપર પ્રકાશકિરણો કે કવાની ફગ્ગ ફુનિયામાં કોઈએ પણ બળનનાની ખરી કે નહીં?

બધુઓ, આખો નવારે સમય નહીં લઉં હવે હું મ્હારી એક જ બીજી મંદ્રા વિષે થોડક ઉમેરી લઉં મજૂર અને મૈનિડ, સક્રિય સેવક, આપડે તે કામદાજ કરતો નિર્વીહજ્યેય રળી લેવાની સ્વનત્રતા માણનાર, પૈસોપૈસાને ઉપજાવી આપે છે એ સૂત્રને

+ મ્હારા આ શબ્દો ઈ ૧૯૨૮ રામનવમીએ લખેલા જુવો પ્રયોગમાલાનું નિવેદન

+ એરિસ્ટોટલ એના લાવ પૂરે પૂરે સમગ્રાય એમ એના અતિ અિતાદાર વચન મે વિરતાયા છે

* જુવો મ્હારુ ‘જુજ’ એ કાવ્ય (૯૫૦)

વળગતો મૂડીદાર ('કેપિટલિસ્ટ') અને વિચારક—તમામના જીવનમાં સમભાવી સાથી સહકારીઓની મૈત્રી, એક મોટું સુખ છે; અને એની મોટાઈ ખાસ આ લક્ષણમાં રહી છે, કે બીજાં ઘણાં ઘણાં સુખ કોઈ ને કોઈ જાતનાં દુઃખ સાથે વંત્તાંઓનાં જડાયલાં હોય છે, સુખ દુઃખનું જોડું અવિભાજ્ય હોવાનો અનુભવ ચખ્ખાડે એવાં હોય છે, ત્યારે મૈત્રીસુખ ચોક્કસ સુખ છે. મીઠાશવાળા પદાર્થો સાકર, ખાંડ, ગોળ આદિમાં અનેક દોષ સેળસેળ હોય છે, ત્યારે મધમાં દોષ નામે નથી, એવી જ આ મૈત્રીસુખની વિશિષ્ટતા છે. નવલોહિયાં કિશોરકિશોરીઓ યુવકયુવતીઓનો ટુંકો અને સંકુચિત અનુભવ તેમને એક રૂપનો પ્રેમ જ ઓળખાવે છે, તેનું ગૌરવ જ તેમની આગળ વધારી મુકે છે, એ સ્ત્રીપુરુષપ્રેમ જ આખા જીવનાકાશમાં સૂર્ય હોય એમ તેમને ભરમાવે છે. અથચ વિશ્વક્રમમાં જિજીવિષાનું સ્થાન અને પ્રજોત્પત્તિની આવશ્યકતા સમજે એવા વિચારકને આ અજુગતું પણ નથી લાગતું. પરંતુ પ્રેમના આખા લાગણીચક્રમાં માનવતાવાળા માનવીના અનુભવ પ્રમાણે પ્રેમનું વધારે ઉપકારક ચિરંજીવ અને વફાદાર રૂપ તો મિત્રતા છે; અને તે બાહ્યાકાર પરિસ્થિતિ આદિને અનુસરી અનેક રૂપ ભળે છે. વળી સામાન્ય રીતે પ્રેમ કહેવાય છે તેની શુદ્ધતા માટે લગ્ન-સંસ્કારનો સામાજિક ટેકો જરૂરી છે, ત્યારે એવા કશા ઉપાધિની સાચી મૈત્રીને ગરજ નથી. 'પ્રયોગમાલા'માં મેં અર્પણ શ્લોક મુક્યો છે કે

(આર્યા)

વયવૃત્તિસ્થિતિરુચિના
મનોમેળ તે મૈત્રી,

અરે ભાવનાતણા ભલે મેળઃ
બીજા સૌ ભાગ્યના ખેલ (ભ૦)

લાંબા પરિપાકે આ મનોમેળ પણ એવો મૈત્રીમય સદ્ભાવમધુ જેવો બની રહે છે, કે અમારા બે વચ્ચે સાચી સાત્ત્વિક મૈત્રી છે હો, એટલી અસ્મિતા ('કોન્શિયસ્નેસ') ઉપરાંત બીજા કશા મેળરૂપ ઉપાધિની એ મૈત્રીને ગરજ રહેતી નથી. બીજા શબ્દોમાં એ મૈત્રીને (એક બેવકાઈ શિવાય) કશો ઉપાધિ—ભાવના ભેદ પણ, સામસામાં લક્ષકરમાં શસ્ત્ર સજા અન્યોન્ય-ને હણવા તૈયાર હોય તોપણ, વર્ષો સુધી મેળાપ થાય નહીં તોપણ—હીણી શકતો નથી.

આવી મૈત્રીનો દાવો ઉપલી આર્યામાં મેં ત્રણ મિત્રો સાથે હોવાનો કરેલો. એ થઈ ઈ. ૧૯૨૮ ની વાત. અને મૈત્રી પણ માનવજીવનને મૃત્યુ નામે જે મર્યાદા છે તે મર્યાદા-વાળા તો હોય છે, એ ત્રણ બંધુઓમાંથી બે અત્યારે હયાત નથી. તો આજે મહારે બીજા એવા જ ત્રણ સન્મિત્રો છે, જેઓ મહારા મિત્રો દાયકાઓથી છે એવો દાવો કરી શકું છું. એક—ભાઈશ્રી હરિપ્રસાદ દેસાઈ, તેમના વિષે આ ભાષણના આરંભમાં જ હું થોડું કહી ગયો એટલે અહીં તેમાં કશું ઉમેરતો નથી. બીજા સન્મિત્ર સાથે મહારો સ્નેહપ્રવાહ એટલો વહેલો શરુ થયો છે, કે એ ભાષાપંડિત પોતાની માતૃભાષા પણ તે સમય પછી જ બોલતાં શીખેલા. અને મહેને મરાઠી, હિંદી કે બંગાળી શીખવાનો પ્રસંગ પણ આવેલો નહીં. મહારાં આજે જાહેર કરવાનાં ત્રીજાં સન્મિત્ર આજની આ સભાનાં પ્રમુખ શ્રી વિદ્યાબહેન પોતે. એમની અને મહારી મિત્રતા ક્યારે શરુ થઈ? ભાઈશ્રી રામનારાયણ સાથેની મહારી મિત્રતાનાં બીજા એમના માતૃપિતાના મહારા ઉપરના સદ્ભાવથી વવાયલાં, તેમ શ્રી વિદ્યાબહેન સાથેની મૈત્રીનાં બીજા એઓનાં લગ્ન થયેલ એઓ બી. એ. થયેલ, તે પહેલાંથી રમણભાઈની અને મહારી મૈત્રીમાંથી વવાયલાં.

પોતાનાના હિતની રજૂઆત કરી હોય, કોઈ પણ કે વ્યક્તિને અન્યાય વગેરે હોય અગર કોઈ પણ વ્યક્તિ કે પક્ષના રદિયા સંપૂર્ણ શાંતિ અને 'પીરજથી' માબજાની આનાકાની કરી હોય એવું કદી પણ બનના પામ્યું નથી એવો સર્વ કોઈનો અનુભવ છે

ગુ વ સોમાયટીના વહીવટને અગે અનેક ગૂચનણ બરેલા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે નાણાના વહીવટ સંબંધી, ધારાધોગણ સંબંધી, ટ્રસ્ટકેડોના રસીદાગ અને વહીવટ સંબંધી, સંશોધન અને અનુરનાનક ગોના વહીવટ અને શિક્ષણ સંબંધી, પુસ્તક પ્રગટન સંબંધી—એન અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે આ સર્વ પ્રશ્નોના મુખ્ય મુદ્દા શ્રી વિદ્યાગહેનના ધ્યાનમાં જેટલી ઝડપથી જતરી રાકે છે અને તેની રજૂઆત સંલેખમાં પરત્વે મુદ્દાસર એ સભા સમક્ષ રજૂ કરી નકે છે તેટલી ભાગ્યે જ કોઈ બીજા કરી શકે સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખને જે કાર્ય દગવાનું હોય છે તેમાં ઉપગ નાણાવેથી લાયકાત અમને ખાસ મહત્વની લાગે છે અને તેથી અમે એ ઉપગ વિશેષ ધનન આપીએ 'ત્રીએ અમારી ખાતરી છે કે શ્રી વિદ્યાગહેનની પ્રમુખ તરીકેની વરણીની મફળના આ એ મુખ્ય આવશ્યક ગુણોને લીધે, સંપૂર્ણ રીતે વડાદરાના અધિવેશન પ્રસંગે સર્વેને જણાગે અને એ વગણીની યોગ્યતાની સર્વેને પ્રતીતિ થગે

શ્રી વિદ્યાગહેનની નેતાગીરી નીચેના સાહિત્ય સંમેલનની સફળતાની અમને ચોક્કસ ખાતરી છે શ્રી વિદ્યાગહેનની પ્રમુખ તરીકેની વરણી એ ગુજરાતની સ્ત્રીજનતાને, જેટલું ગૌરવનું દારણુ ગણાવા યોગ્ય છે તેટલું અમારી ગુ વ સોમાયટીને પણ ગૌરવ થેનાતું દારણુ અમે માનીએ છીએ

લેડી વિદ્યાબહેન ર નીલકંઠ

પદ્મમા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન, વડોદરા

નામદાર શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ, સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ સાહેબ, સન્નારીઓ અને સભ્યનો,

સુત ૧૯૦૨માં અમદાવાદ મુકામે સાહિત્ય-પરિષદનાં મંડાણ અત્યંત સાદા સ્વરૂપમાં થયાં ત્યારથી આજ સુધીમાં તેનાં ચૌદ સંમેલનો થયાં, તેમાં વડોદરા શહેરમાં આજ ખીજ વાર એનું અધિવેશન થાય છે. જે રાજ્ય ગુજરાતમાં ચારે દિશામાં સદ્ગત સયાજીરાવ વિખરાયેલું હોઈ પ્રાંતના સર્વ ભાગમાં જેની હકુમત છે, જે રાજ્યના ગાયકવાડની મહેચ્છા સદ્ગત ચિરસ્મરણીય મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ સરકારે પોતાની પ્રજાની ઉન્નતિનાં સ્વપ્નો સદાકાળ સેવી તેને અમલમાં મૂકવા ગુજરાત તેમજ હિંદુસ્તાન ભરમાંથી તેમજ પરદેશથી નરરત્નોને વીણી કાઢી રાજ્યતંત્રમાં દાખલ કરેલાં, જેઓ પોતે પ્રખર અભ્યાસી, વિદ્યા અને જ્ઞાનની ખરી કદર કરનારા હોઈ પ્રજાને વિદ્યાનું દાન કરવા જેમણે ફરજિયાત કેળવણી તથા જ્ઞાનપ્રચાર માટે પુસ્તકાલયોની સુદૃઢ યોજના કરાવી, પ્રજાના સુખ માટે જેમણે રાતદિવસ ચિંતન કરી પોતાના જીવનનું સાર્થક્ય કર્યું અને ઈશ્વરે જે મહાન પદ તથા સંપત્તિ તેમને અક્ષેપી તેનો સદુપયોગ કરી પોતાની કીર્તિ સર્વત્ર ફેલાવી, તે રાજ્યની છત્રછાયા નીચે આજે આપણે ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષની વિચારણા કરવા એકઠાં થયાં છીએ. આપણે સર્વ એવી ઉમેદ રાખીએ છીએ કે હાલના મહારાજ સાહેબ પોતાના મહાન પ્રતાપી વડીલને પગલે ચાલી તેમની ઉજ્જવલ કીર્તિમાં વધારો કરશે. વડોદરા રાજ્યમાં પાટણની આયુર્વેદિક પાઠશાળા, શિક્ષકો માટેની કોલેજ તથા કોમર્સ કોલેજ આ નવા મહારાજના અમલ દરમિયાન આરંભાયેલી તેમજ પુષ્ટિ પામેલી નવી વિદ્યા વિસ્તારની સંસ્થાઓ છે. ગુજરાતી ભાષા બોલનારી પ્રજાનો બહુ મોટો ભાગ વડોદરા રાજ્યની હકુમતમાં આવેલો છે. અને હજીપણ જ્ઞાનપ્રચારની સંસ્થાઓ જેવી કે મેડિકલ કોલેજ, ખેતીવાડીની કોલેજ, એન્જિનિયરિંગ અને ટેક્નોલોજીની કોલેજ આ રાજ્યમાં નીકળે એવી આપણે શુભેચ્છા રાખીએ તો અસ્થાને નહીં ગણાય.

સાહિત્ય પરિષદના આ સ્થળે થયેલા અધિવેશન પ્રસંગે સ્વ. રા. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ પ્રમુખ હતા. ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમણે પોતાના વ્યવસાયી જીવનમાં પુષ્કળ પુસ્તકો રચ્યાં છે. એવા પ્રખર સાક્ષરે જે સ્થાનેથી પોતાનાં અભ્યાસ, મારી મહેચ્છા વિદ્યતા અને બુદ્ધિમત્તા વડે પરિષદનું સુકાન ધારણ કર્યું હતું તે સ્થાન લેતાં મારા જેવી અદ્ય વ્યક્તિને અતિશય સંકોચ થાય છે. ગોવ-

શક્તિ સ્વભાષા પર વાપરી હોય તો અનેકગણુ ફળ મળે એ નિસર્ગય છે આપણા દેશની ખાસ પરિસ્થિતિને લીધે અત્રેજનુ શિક્ષણ આવશ્યક છે, એટલે વધારે જોતે ઉદ્ધાવીને પણ સ્વભાષાનો અભ્યાસ કર્યા સિવાય આપણો છૂટકો નથી જો જો ભાષાથી ન આવે એમ મનાતું હોય તો ભલે ત્રણ ભાષા શિખાય, પણ સ્વભાષા છોડી દેવી એના જેવું આત્મઘાતક કાર્ય જ નથી

“ ત્યારે યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી ભાષાને પણ સ્થાન મળજે ત્યારે તેના અભ્યાગીઓની સખ્યા વધજે, દરેક નિયમના પાલક પુસ્તકો ગ્યાગે અને તેના સાહિત્યમાં જોઈતો ઉમેરો અવશ્ય થયે જ ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમમાં સ્વભાષાને સ્થાન મળે તો જ ઉચ્ચ અભ્યાસમાં તેનો અભ્યાસ કરનારા વધે, તો જ તેના પ્રયત્નોને ઉત્તેજન મળે સ્વભાષાથી લાભ અને લેખકોની સખ્યા પણ વધે આપણુ સાહિત્ય અભિવૃદ્ધ થાય એના અભિલાષ ધરાવનાર સર્વ કોઈએ એ ભાષાનો અભ્યાસ સર્વથા વધારવા માટે સર્વ દિશામાં પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે દરેક જણુ સાહિત્ય સર્જન શકે પણ વાચી તો જરૂર શકે દરેક જણુ પુસ્તકો ખરીદ ન કરી શકે પણ પ્રયત્ન કરી મેળવીને વાચી શકે આપણા સાહિત્ય તરફની આપણી બેદરદારીને પાંચામે આપણી ભાષા જોઈએ તેવી ખેડાઈ નથી, માટે તેની બેદરદારી હવે એક ક્ષણુ પણ વધારે ચલાવી લઈ શકાય તેમ નથી.

“ આપણને જણાય છે કે સ્વભાષાનો અનુસાર ઉત્પન્ન થઈ ચૂક્યો છે, સ્વભાષાના સાહિત્યમાં પોતાનો ફાળો આપવા તત્પર થયેલા લેખકો પણ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા છે અને ભાષાનો અભ્યાસ કરનાર પણ નીચળના લાગ્યા છે અભ્યાસ માટે સાધનસામગ્રી એક આત્મી તૈયાર થાય છે અને બીજા તરફથી તે અભ્યાસનું ગૌરવ સમજનાર વર્ગ નીકળ્યો છે, એટલે એ સાહિત્ય અને એ અભ્યાસનું ભવિષ્ય ઉત્તમ છે એ નિસદેહ છે ”

ગુજરાતી ભાષાને આપણા શિક્ષણમાં યોગ્ય સ્થાન મળવું જોઈએ એ વિગે હું માનું છું કે હવે કોઈને ઘડા નહીં જ હોય મુખર્ધ યુનિવર્સિટી જેવી સ્વમતાવલંબી યુનિવર્સિટી એ પણ પોતાના દૃઢ મતોને શિથિલ કરી માતૃભાષાને કેટલેક યુનિવર્સિટીમાં સ્વભાષા અથવા અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપવા માડયું છે જો કે કઞ્જસના પ્રતિ આદરના મંડાણુ પાન પેઠે ન છૂટકે અને દુકડે દુકડે પ્રયોગ કરેલા છે પરંતુ મોડા અને ઘોડી મુશ્કેલી મોડા પણ એ મિદ્ધાનો સીંદૂર થયો છે એ ખુશી થવા જેવું છે

બાકી એની શરૂઆત વિચિત્ર રીતે થયેલી એ આપણે સૌ જાણીએ છીએ ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમમાં સ્વભાષા ગણનાની આગણી કરનામા આવે ત્યારે યુનિવર્સિટી ના સત્તાધીશો તરફથી જનામ મળે કે એ ભાષાઓમાં પૂરતું સાહિત્ય નથી આમ કહીને સ્વભાષા પહેલી દાખલ કરી તે એમ એ ‘માટંગ’ની ડિગ્રી માટે પછી મેટ્રિકમાં ફર્જિયાત કરી, બી એ મા પણ ગહેને રહેને દાખલ થઈ, વચ્ચેના અભ્યાસના વર્ષોમાં નહીં, એટલે વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસની રીત દગા થાય તે તો એ અધિકારીઓના લક્ષ્ય બહાર જ ગયું આમ ટાંચા ઈઈ ઈઈને હાલની સ્થિતિએ એ અભ્યાસક્રમ પહોંચ્યો છે માતૃભાષાના માધ્યમ

(medium) માટે પણ આપણા પ્રાંતની યુનિવર્સિટીમાં વિચિત્ર વલણ છે. ઘણી ઘણી માગણીઓ પછી માધ્યમિક શિક્ષણમાં માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાનું કેટલેક અંશે દાખલ થયું છે. પરંતુ તેથી વિદ્યાર્થીઓની દશા દુઃખદાયક થઈ છે, કારણ કે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સ્વભાષાનું માધ્યમ નથી. વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન જેવા વિષયો મેટ્રિક સુધી ગુજરાતીમાં શીખનાર વિદ્યાર્થી કોલેજમાં દાખલ થાય ત્યારે એ સર્વ વિષયો અંગ્રેજીદ્વારા તેને શીખતાં અત્યંત મુશ્કેલી પડે એ દેખીતું જ છે. અને એ મુશ્કેલી ટાળવા માતૃભાષામાં શીખવાની છૂટ હોવાની સુગમતાનો લાભ છોડી દેવાનું ઘણા વિદ્યાર્થીઓ પસંદ કરે છે. અધ્યાસક્રમોના રચનારને અમારી નમ્ર વિનંતી છે કે એ ક્રમ ઉપર સળંગ નજર નાંખે અને વિદ્યાર્થીઓનું દૃષ્ટિબિંદુ લક્ષ બહાર ન જવા દે. પોતાની મહત્વાકાંક્ષાઓ અને વિદ્યાર્થી જગતની પરિસ્થિતિનો સુમેળ સાધે.

આટલા પ્રસ્તાવ પછી જે મુખ્ય મુદ્દા સંબંધી આપ સર્વની સમક્ષ યથાશક્તિ અને યથામતિ રજૂ કરવા માગું છું તે બાબત તે આપણી પોતાની યુનિવર્સિટી છે. યુનિવર્સિટી એ અંગ્રેજી ભાષાનો શબ્દ છે અને મધ્યયુગમાં યુરોપમાં હાલ જે આપણી પોતાની અર્થમાં આપણે વાપરીએ છીએ તે કરતાં કાંઈક જુદા અર્થમાં યુનિવર્સિટી વપરાતો—તેનો અર્થ કોઈપણ સંયુક્ત મંડળ એવો થતો. ત્યારપછી રાજ્ય તેમ જ ધર્મસંસ્થાએ માન્ય કરેલું અધ્યાપક મંડળ એ અર્થમાં શબ્દ વપરાવા લાગ્યો. વખત જતાં યુનિવર્સિટીનું ક્ષેત્ર વિશાળ થતાં તેના અર્થમાં વિશિષ્ટતા આવી અને હાલના અર્થમાં એ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો. આપણી યુનિવર્સિટીનો ખ્યાલ મેળવવા થોડું ધણું વાંચવામાં મેં પ્રથમ શોધ્યું કે શિક્ષણનું માધ્યમ—અથવા હવેથી વાહન શબ્દ વાપરવાનું યોગ્ય માની વાહન—શું હોય તે માટે પાનાં ઉઘાડ્યાં. અલ્પજ્ઞતા, આ શ્રમ નકામો જ હતો. કોઈ દેશ કોઈ પ્રજા કે કોઈ કાળમાં સ્વભાષા સિવાય શિક્ષણનું વાહન, બીજું હોઈ શકે એવી કલ્પના પણ ક્યાંય નજરે પડી નહીં! એવી અસંગતતા આપણા દેશમાં જ પ્રવર્તે છે અને તેનો બચાવ કરવા આપણામાંના ઘણા નીકળી પડે છે. છેલ્લાં પચાસ વર્ષ દરમિયાન હિંદની કેળવણીને લગતાં કામશનો, કેળવણીકારોના અભિપ્રાયો અને દેશહિતચિંતકોનાં મંતવ્યો એકે અવાજે એમ જ દર્શાવે છે કે તમામ શિક્ષણ સ્વભાષાદ્વારા જ અપાવું જોઈએ. એટલે કે આજ જે સ્થિતિ છે તેનો બનતી ત્વરાએ અંત આણવાની અત્યંત જરૂર છે. જ્યાંસુધી આ સત્ય આપણા મનમાં ઠસશે નહીં ત્યાંસુધી આપણે શિક્ષણમાં આગળ વધી શકવાનાં નથી. આપણાં બાળકો અને યુવકોનાં અમૂલ્ય વર્ષ, તેમની બુદ્ધિ અને સ્મરણશક્તિનો એટલો બધો નાહક વ્યય થાય છે કે તેની કલ્પના કરવી અશક્ય છે. યુરોપ અમેરિકાની શાળામાંથી શિક્ષણ પૂરું કરી નીકળેલા યુવકો એટલા બધા ઉપયોગી વિષયોમાં પારંગત થાય છે કે કોઈપણ ધંધા માટે તેમની લાયકાત નિશ્ચિત થઈ ગઈ હોય છે. આપણી શાળાન્ત-મેટ્રિક પાસ થયેલો યુવક કાચું અને અશુદ્ધ અંગ્રેજી અને થોડાઘણા બીજા વિષયોનું જ્ઞાન લઈ દસ કે અગિયાર વર્ષ શાળાઓના અધ્યાસક્રમમાં પિલાઈ બહાર નીકળે છે. તેને પરભાષાદ્વારા વિષયો શીખવા પડે છે અને એ કાર્ય uphill work એટલે કે ડુંગર ચઢવા જેવું મુશ્કેલ છે. અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન આપણે માટે અનિવાર્ય છે એ સ્વીકારવા છતાં એ ભાષાદ્વારા વિષયોનું શિક્ષણ કેવળ નિરર્થક છે,

એટલું જ નહીં પણ એ વિદ્યાર્થીની વિચાર કરવાની શક્તિ તેમ જ કલ્પનાશક્તિને ક્યારી બચાડી નાખે છે આ પદ્ધતિની વિપરીતતાનું ખોટું માપ થોડાઘણા આગળ પડતા વિદ્વાનો પરથી આપણને કાઢવાની રેવ પડી છે પરંતુ સાથે સાથે એ કડો ને હળવે વિદ્યાર્થીઓને જે કચ્ચરધાણ નીકળી જાય છે તે તરફ આપણે દુર્લક્ષ કરતાં આત્મ્યા છીએ

વડોદરાના સહગત મહારાજને પોતાનું રાજ્ય આદર્શરૂપ બનાવવાની મહત્વાકાંક્ષા હતી અને તે પૂર્ણ કરવાને જે નરરત્નોને તેમણે ગળપમાં સંઘરેલાં તેમાં સ્વ પ્રૌદસર ત્રિભોવનદાસ ગજનરત્ન નામ મોખરે આવે છે. ગજનર સાહેબ એ ગજનરનો મનો-પ્રથમ કોટિના વિજ્ઞાનવેત્તા હતા તેમની બુદ્ધિ જેટલી તીક્ષ્ણ તેટલી જ ભાવ સ્વભાષાદ્વારા જોડી હતી સાથેસાથે સ્વદેશોન્નતિ, દેશપ્રીતિ અને રાષ્ટ્રભાવના તેમના શિક્ષણનો લાભ જીવનમાં વ્યાપેલા હતા આવા એક મહાપુરુષે વડોદરામાં જ્ઞાનમંવનની યથાપના કરી તે માથે એ સરયામાં ઉચ્ચ અભ્યાસ સ્વભાષામાં કરાવવાની યોજના કરી હતી એ મણિશકર ગ્લજ બદે પોતાના જીવનવ્યવસાયની ગજ્યાત એ સંસ્થાના આ વિભાગમાં કરી હતી ગમે તે કારણથી એ આશાપ્રદ શાખા આગળ વધી નહીં, પરંતુ જે વિદ્યાર્થીઓએ તેમાં શિક્ષણ લીધેનું તેઓ માત્ર ગુજરાતી જ શીખેલા હોવા છતાં ઉચ્ચ જ્ઞાનમાં કોઈપણ યુનિવર્સિટીના પદવીધરથી ઊતરતા નહોતા એ મારી જતમાહિતી પરથી કહેવાની હિમત કરુ છુ, કેમકે એની પરીક્ષાના જવાબપત્રો જોવાની મને તક મળી હતી આ જીવેખ કરવાની મતલબ એ છે કે સ્વભાષાદ્વારા શિક્ષણ કેટલે દરજ્જે સફળ થાય છે તેનો ખ્યાલ આવે ગજનર સાહેબે જે આરંભ ક્યો તે વિશુદ્ધ ન થયો, પરંતુ તેમના મનમાં શિક્ષણયોજનાના સ કલ્પો રચાયા જતા હતા સને ૧૯૦૫ માં તેમણે* The complete Modern University નામની નાની પુસ્તિકા બહાર પાડી હતી આ યોજના હિંદના યુનિવર્સિટી કમિશન આગળ તેમણે રજૂ કરી હતી તે યોજનાનો પ્રથમ સિદ્ધાંત એ હતો કે સર્વ શિક્ષણ માતૃભાષાદ્વારા અપાવું જોઈએ કવિવર ટાગોર પણ પોતાના એક લેખમાં સ્વભાષાદ્વારા શિક્ષણની આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરે છે મહાત્મા ગાંધીજીએ તો પોકારી પોકારીને એ વસ્તુ તરફ દેશનું ધ્યાન દોર્યું છે આ બે દેશહિતચિંતકોએ પોતાની સ્થાપેલી શિક્ષણમંસ્થાઓ શાંતિનિકેતન અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠ માં એ સિદ્ધાંતને અમલમાં મૂકેલો મિ એચ એન એર્લસ્ટ્રોડેલએ છે કે* આપણી લાગણીઓ પર જેનો પ્રભાવ છે તે એક જ ભાષા હોઈ શકે, એ જ ભાષા આપણા સુક્ષ્મ સૂચનોનું ભાન તે ભાષાના ચબ્દો વડે પરિપૂર્ણ રીતે અને સ્વાભાવિકતાથી કરાવી શકે, આ ભાષા તે આપણે આપણી માતાના ચરણ આગળ શીખેલા તે છે, એ ભાષા તે એ જ કે જેનો ઉપયોગ આપણી પ્રાર્થનાઓમાં આપણે કરીએ છીએ, મુખ્યદુ ખના ઉદ્ગારો જે દ્વારા આપણે દર્શાવીએ છીએ આ ભાષા છોડીને બીજી ભાષાને શિક્ષણનું વાહન બનાવવું તે વિદ્યાર્થીઓનો બોલો વધારવા ઉપરાંત તેમના માનસને પાગળાં બનાવવા અને તે માનસની સુક્ત ગતિ અટકાવવા બરાબર છે ।

* આ પુસ્તિકા કદાચ અગ્રાખ્ય હશે તેમાં યુનિવર્સિટીની faculties, અભ્યાસક્રમ, કોલેજ ખગેરેની ઝીણામાં ઝીણી વિગતો પોતે આપેલા છે

આ મતને પુષ્ટિ આપવા અને તેટલા અભિપ્રાયો એકત્ર કરવાનું ઉચિત ધાર્યું છે, કારણ કે આપણામાં ભણેલાગણેલા, જીવનની ટાચે પહોંચેલા, અને અનેકવિધ ધંધામાં સફળતા પામેલા, જેમના અભિપ્રાય વજનદાર ગણાય તેવા, પત્રકારો, સ્વભાષાદ્વારા શિક્ષ- વકીલો, શિક્ષકો, ડોક્ટરો વગેરે છે જેઓને આ દીવા જેવું સત્ય જુના વિરોધીઓ પ્રત્યે દેખાતું નથી; જેઓ પોતે પોતાના વ્યવહારમાં ફત્તેહમંદ થયા તે બાજુ પરભાષાદ્વારા શિક્ષણ લેવાથી જ એમ દબતાપૂર્વક માને છે અને મનાવવા મથે છે. આવા સંજ્ઞાને તો તેમના અભિપ્રાય ફેરવવા કહેવું એ નિરર્થક છે. પરંતુ એમના દોરવ્યા બીજા ન દોરાય તે માટે ચેતવણી રૂપે પિષ્ટપેષણનો દોષ વહોરીને પણ આ સત્ય રજૂ કરવાની જરૂર છે. ઉપર કહ્યા તેમના સિવાય કેટલાએ વિચારકો છે જેમને આ સત્ય સ્પષ્ટ દેખાયું છે અને તેમણે તે જણાવી દીધું છે.

પરદેશમાં જઈ જેમણે ત્યાંની યુનિવર્સિટીની પદવી મેળવી છે અને અંગ્રેજી ભાષાના અધ્યાપક છે તેવા એક પ્રોફેસર ચીખ કહે છે કે—‘ હિંદમાં ચાલતી જે શિક્ષણપ્રથા અત્યંત યોજનાવિહીન તેમ જ નિરર્થક વ્યય કરનાર છે તેમાં સુધારણા કરવી સ્વભાષાદ્વારા શિક્ષણ હોય તો આપણે હિંમતભેર શિક્ષણનું વાહન અંગ્રેજી છે તે વિશે સખળ અભિપ્રાયો બદલીને માતૃભાષા કરવું જોઈએ. ’ પંજાબ યુનિવર્સિટી ઇન્કવાયરી કમિટી પોતાના નિવેદનમાં જણાવે છે:—“ પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને હજી પણ પરભાષાદ્વારા આપવામાં આવે છે એ દુઃખદાયક અને અડચણરૂપ છે. અંગ્રેજી ભાષા ઉપર વાહન તરીકે પ્રભુત્વ મેળવવામાં જે વખત જાય છે તે ધણું છે— લગભગ અભ્યાસકાળનો ત્રીજો ભાગ એમાં ચાલ્યો જાય છે. છતાં ધણું વિદ્યાર્થીઓ એ હેતુ પાર પાડી શકે છે કે નહીં તે શંકારપદ છે. ” સને ૧૯૨૮માં ઇંગ્લાંડની સરકારે નીમેલી હાર્ટોગ કમિટી જે હિંદના શિક્ષણ અને અભ્યાસને લગતી માહિતી મેળવવા આવેલી તેનો અભિપ્રાય પણ એ જ હતો કે હિંદમાં નવી શિક્ષણપ્રણાલિકા દાખલ કરવામાં આવી ચારે માતૃભાષા તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં આવ્યું છે. અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થપાયું તે વખતના અધિકારીઓએ દેશની કેળવણીનો પ્રશ્ન વિચારણામાં લીધો. દેશમાં ચાલતી ફારસી અને સંસ્કૃત ભાષાઓને બદલે અંગ્રેજીને સ્થાન આપવું એમ તેમણે નિર્ણય કર્યો. કેટલાક દેશી ભાષાની તરફેણમાં હતા. એમ સામસામા મત વચ્ચે ઝોલાં ખાતું આપણું શિક્ષણ ચાલતું હતું. સને ૧૮૩૫ માં નિમાયેલી ‘ કમિટી ઓફ એન્યુકેશન ઇન્ ઇન્ડિયા ’એ માતૃભાષામાં ચાલતાં પુસ્તકો બંધ કરી અંગ્રેજી પાઠ્ય પુસ્તકો દાખલ કરાવ્યાં. પરંતુ ૧૮૫૪ માં સર આર્લ્સ વુડે (જે વાઈકાઉન્ટ હેલિફેક્સનો ઇલ્કાબધારી થયો હતો અને હિંદના ભૂતપૂર્વ વાઈસરોય લોર્ડ ઇરવિન જે વાઈકાઉન્ટ હેલિફેક્સ છે તેમનો પૂર્વજ હતો) પોતાનો સુપ્રસિદ્ધ ‘ ડિરપેચ ’ મોકલ્યો તેમાં આમ જનતાના શિક્ષણ માટે સ્વભાષાનું વાહન એ જ શક્ય વસ્તુ છે અને તે માટે એ ભાષાઓના અભ્યાસની મહત્તા ઉપર તેણે ખાસ ભાર મૂક્યો હતો. આમ છતાં એ ભાષાનો અભ્યાસ ઓછો થવા લાગ્યો અને ભુલાઈ ગયો. સરકારને અંગ્રેજી જાણનાર નોકરોની જરૂર હતી એટલે આ મહત્ત્વની દેશહિતની વાત ટોલ્યે ચઢી. પ્રજાને પણ નોકરીઓ મળવા લાગી એટલે બીજો વિચાર કર્યો નહીં. અને માધ્યમિક અને

હવે અભ્યાસ માટે વાહન તરીકે અગ્રેજી સ્થાપિત થઈ ગયું આ વિરહનાં આદોલનો ફરી થવા લાગ્યાં છે અને કોઈ પણ સુશિક્ષિત હિદી એ ન સ્વીકારે એમ હોયુ જોઈએ નહીં

સ્વભાષાના વાહન માટે આટલું કહેના માથે એ કહેવાની જરૂર છે કે અગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ આપણી શાળા-પાઠશાળાઓમાં અનિવાર્ય છે એ ભાષાના પુસ્તકોનો અભ્યાસ દિનાવહ છે, એટલું જ નહીં પણ જગતભર સાથે સપર્સ સાધવા અગ્રેજીની આવશ્યકતા માટે એ અનિવાર્ય છે. એટલે અગ્રેજીની બિલકુલ જરૂર નથી એવા કેટલીક બીજાં છેડાના મત ધગવનાર સાથે હું સમત નથી એ નમ્રતાથી કહેવું યોગ્ય ધારુ છું

આવો સર્વમાન્ય હોવો જોઈએ તેવા તેમ જ સ્વત સિદ્ધ સિદ્ધાંત માટે આગ્રહ દર્શાવ્યા પછી આપણે કેવી યુનિવર્સિટીની અપેક્ષા ગાખવી જોઈએ તેનું આપણું દિગ્દર્શન કરાવવાનો પ્રયત્ન હવે આવશ્યક છે

આપણા દેશમાં અતિ પ્રાચીન દાળથી અધ્યયન અને અધ્યાપનની પદ્ધતિ ચાલતી આવેલી છે એ ગીતે જ્ઞાનપ્રચાર દરનારા પોતે વિના નિક્ષેપે અધ્યાપન તેમ જ અધ્યયન તરીકે તે માટે તેમને જીવન ચલાવવા દ્રવ્યોપાર્જનના શ્રમથી મુક્ત આપણી યુનિવર્સિટી રાખવાનો પ્રયત્ન હોવો. અધ્યાપકો પોતાનો સર્વ સમય એક જ કેવી હોવી જોઈએ ? વ્યવમાયમાં ગાળી શકે તે માટે આ વ્યવસ્થા અતિ અગત્યની હતી પ્રો. બજજરનો મત અને બ્રાહ્મણો મુખ્યત્વે એ કાર્ય કરતા, એટલે તેમને કુટુંબના પોષણ માટે ખાસ ધંધો કરવાની જરૂર રહેતી નહીં વખત જતા અધ્યયન-અધ્યાપન બંધ પડ્યું, પરંતુ બ્રાહ્મણોની પરપગથી ચાલતી આવેલી પગવલ્લબનની ટેવ દહ થઈ ગઈ અને માનવતા ગુરુઓ મરી તેઓ બિશુદ્ધ પદ પામ્યા તત્ત્વજ્ઞાનનું ચિંતન અને ધર્મનું મનન પહન-પાહન એ સેડો વર્ષથી આ દેશની મહાન સપત્તિ છે ગુરુના આશ્રમે ઉપગત મોટા વિદ્યાપીઠની સમ્યા ધણા પ્રાચીનકાળમાં જાણીતી હતી બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર-મથ્યે પણ સખ્યામધ વિદ્યાર્થીઓ જ્યાં શિક્ષણ લે તેની સસ્થાઓ હતી તક્ષશિલા અને નાલંદાના અવશેષો આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે હિંદની સમૃદ્ધિ કેટલી હવે ક્ષણે પહોંચી હતી તે આ પરથી સ્પષ્ટ થાય તેમ છે

આ વિદ્યાપીઠોના ધોરણે હાલ યુનિવર્સિટી સ્થાપી શકાય એમ નથી સમયના વહેવા સાથે મમાનજીવન પણ સર્વથા બદલાઈ ગયું છે, એ જીવનને અનુરૂપ શિક્ષણની યોજનાઓ ગ્યાવી જોઈએ એ દેખીતું છે આપણી સમૃદ્ધિ, રહેણી કરણીને બંધમેસતું શિક્ષણ હોય તો જ તે પ્રજાજનના સર્વ અંગોને સ્પર્શે પશ્ચિમમાંથી યુનિવર્સિટીનું આરોપણ આપણે ત્યાં દાખલ કરવામાં આવેલું છે તે કેટલેક અંગે સફળ ન થાય એવો સંભવ છે અને એમાં કયા કેરફાઈ કરવાની જરૂર છે તેનો ગભીરનાથી વિચાર કરવાનો સમય આવી લાગ્યો છે પ્રોટેસ્ટ ગભીરે જેની બારીદ રૂપરેખા દોરી છે તેમાં હાલની સમ્યાઓની પુનરુત્થના મુખ્યત્વે છે તેઓ પ્રજાકીય કેળવણીને બે વિભાગમાં વહેંચી નાખે છે પ્રથમ વિભાગ તે મામાન્ય કેળવણી છે એ સામાન્ય કેળવણી મનુષ્યને પરિવરન કરે છે બીજો

વિભાગ તે વિશિષ્ટ કેળવણી છે. એ કેળવણી દરેક મનુષ્યને પોતાને હિસ્સે આવતા કર્તવ્યક્ષેત્ર માટે પ્રવીણ કરે છે. એ કેળવણી વડે મનુષ્ય રાષ્ટ્રને પોતાનો ફાળો અર્પણ કરે છે. તેમના મત પ્રમાણે પૂર્ણ શિક્ષણ લેવાનું કામ ચોવીસ વર્ષની ઉંમર સુધી ચાલુ રહેવાની જરૂર છે. સત્તર વર્ષની વય સુધીમાં શાળામાં તમામ વિષયોનું એવું જ્ઞાન મળવું જોઈએ કે વિદ્યાર્થી પોતાના કર્તવ્યક્ષેત્રનો નિર્ણય કરી શકે. એ શિક્ષણમાં પ્રાચીન તેમ જ નવીન બંને વિદ્યાનો સમાવેશ થવો જોઈએ. ગજગર સાહેબ પ્રખર વૈજ્ઞાનિક હતા. વિજ્ઞાન વડે જગતની જે પ્રગતિ થાય તેનો તેમને પૂરેપૂરો ખ્યાલ હતો. વિજ્ઞાનનું મહામૂલ્ય તેઓ સમજતા હતાં સામાન્ય અને પ્રાચીન એટલે Classical વિદ્યાને તેઓ અત્યંત મહત્ત્વ આપે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ, humanistic—માનસિક ઉત્કર્ષ સાધનાર કે realistic—વ્યવહારોપયોગી હોવું જોઈએ એ જૂના સમયથી ચાલતા આવેલા વિવાદને વિશે તેમનો મત બંનેનો સમન્વય સાધવાનો છે. તેમણે એવું કહ્યું છે કે શાળા પછી કોલેજનું શિક્ષણ લેવાની યોજના હોય અને ત્યારબાદ ખરું યુનિવર્સિટી શિક્ષણ શરૂ થવું જોઈએ. તેમાં એ કે ત્રણ વર્ષગાળવાની જરૂર છે. આપણા પ્રાંતમાં ટેકનોલોજી એટલે ખેતીવાડી, વ્યાપાર, લલિતકળાઓને યુનિવર્સિટીના ઉચ્ચ અભ્યાસમાં સ્થાન નહોતું તે દાખલ કરવાનો તેમણે આગ્રહ દર્શાવ્યો છે.* એ સર્વની શાખા યુનિવર્સિટીમાં હોવી જોઈએ એવો તેમનો આગ્રહ હતો. યુનિવર્સિટીમાં (liberal) બુદ્ધિની સ્વતંત્રતા આણનાર અને (professional) દુનિયાદારીમાં ઉપયોગી શિક્ષણના ક્રમ હોવા જોઈએ એવી તેમની માન્યતા હતી. વ્યવહારુ શિક્ષણના હિમાયતીઓ ઉચ્ચ પ્રકારના (professional) વ્યવહારુ શિક્ષણને vocational—માત્ર ધંધાદારી કેળવણી સાથે ભેળા દે છે અને યુનિવર્સિટીએ ધંધાદારી કેળવણી જ આપવી નથી પ્રગ્નનો મોટો ભાગ ભરણપોષણ કરી શકે એમ માનનારા ઘણીવાર નીકળે છે. વિજ્ઞાનને ખડું મહત્ત્વ આપનાર ગજગર સાહેબ vocational એટલે માત્ર ધંધાદારી શિક્ષણને યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન આપતા નથી. ધંધાદારી શિક્ષણની આવશ્યકતા છે જ. સેંકડો માણસો એનો આશ્રય લેનાર હોઈ શકે તેમ જ ધંધા સુવ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવા માટે તેનું રીતસરનું શિક્ષણ મળવું જોઈએ એ સ્વીકારવા છતાં એ ઉચ્ચ શિક્ષણ એટલે કે યુનિવર્સિટીનો કાર્યપ્રદેશ નથી એવો મારો નમ્ર મત છે.

યુનિવર્સિટીના કાર્યક્ષેત્રમાં મુખ્યત્વે નીચેની બાબતો આવવી આવશ્યક છે એવો એક વિદ્વાનનો મત છે:

૧. સામાન્ય સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર,
૨. Professions વ્યવહાર માટે તૈયારી,
૩. જેમને ખાસ શોખ હોય તેવા વિદ્યાર્થીઓને શોધખોળ માટે તક.

ખીજ એક વિદ્વાનના મત પ્રમાણે સુવ્યવસ્થિત યુનિવર્સિટીએ પોતાના અધ્યાપકોને મૌલિક શોધખોળ માટે વધારેમાં વધારે સુગમતા કરી આપવી જોઈએ, તેમને સંસ્કૃતિ

* ખેતીવાડી અને વ્યાપારના શિક્ષણને સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. લલિતકળાઓ હજી દાખલ થઈ નથી.

સંબંધે અત્યંત વિવેચના કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ પ્રજ્ઞના શ્રેષ્ઠ લક્ષણોને ઉચ્ચ ગ્તિ આપવું જોઈએ

યુરોપ અમેરિકાના જુદા જુદા દેશોની યુનિવર્સિટીનું જેમણે નિરીક્ષણ કર્યું છે તેઓ જણાવે છે કે સામાન્ય લક્ષણો ઉપગત દરેક દેશના પોતાના એવા લક્ષણો તે તે યુનિવર્સિટી-

મા હોય છે જ પ્રજ્ઞકીય સમૃદ્ધિ, પ્રજ્ઞકીય જીવન, અને પ્રજ્ઞકીય યુનિવર્સિટીના સ્વરૂપ વિગિજ્ઞતાની તેમા છાપ હોય છે આપણા દેશમા જુદી જુદી પ્રાતિક

વિશે ચોખ્ખવટ યુનિવર્સિટીઓ છે, પરંતુ તેમના બેઠા આવા મૂલગન નથી એ યુનિવર્સિટી તે બહારથી આણીને નવી ભૂમિમા રાપેલા એક જ જાતના

છાડ જેવી છે એટલે તેમા પ્રજ્ઞનું પોતાનું તત્ત્વ ઠાઠ પણ પ્રગટે પ્રદર્શિત થાય એવી શક્યતા નથી માટે જો આપણે પ્રાતઃ માટે નવી યુનિવર્સિટીનો વિચાર કરવો હોય તો

સ્વભાષાના પ્રથમ સિદ્ધાંત પછી આપણા પ્રજ્ઞકીય જીવનનું પ્રતિબિંબ જેમા સુરેખ હોય તેવી તે યુનિવર્સિટીની યોજના હોવી જોઈએ આગલા પૃથ્વીપર દર્શાવેલી બાબતોને ખીજી

રીતે વહીએ તો યુનિવર્સિટીના સામાન્ય લક્ષણોમા ચાર મુખ્ય વસ્તુઓ હોવી જ જોઈએ (૧) જ્ઞાનનું અને વિચારોનું સરક્ષણ, (૨) તેમના અર્થનું નિરૂપણ, (૩) સત્યનું

અન્વેષણ અને (૪) એ સર્વની વિવૃદ્ધિ થાય તે માટે વિદ્યાર્થીઓનું શિક્ષણ.

આ સામાન્ય તત્ત્વો તો પ્રત્યેક યુનિવર્સિટી માટે અનિવાર્ય છે નવા જમાનાની યુનિવર્સિટીની ખીજી જરૂરિયાત તે સમાજજીવનને તેના ક્ષેત્રમા દાખલ કરવાની આવશ્યકતા

એ છે જૂના વખતમા શુદ્ધ જ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, કુદરતનું જ્ઞાન એ ઉચ્ચ અભ્યાસમા વધારે ભાગે યોગ્ય ગણાતા પરંતુ જીવન સાથે તેનો જાણે મ મધ ન હોય, અભ્યાસ એ

અલગ વસ્તુ હોય એવો એક ક્રમ ચર્ચ ગયો હતો પરંતુ જે જ્ઞાન જીવનને ઉચ્ચ કક્ષાએ લઈ જનાર છે, જે અભ્યાસસમાજને ઉત્તમ દશાએ પહોંચાડવાનું ધ્યેય રાખે છે તેને સમાજ

જીવનથી છૂટો પાડી નાખવામા આવે એ આત્મઘાતક છે, એટલે નવી યુનિવર્સિટીમા સમાજજીવન, (હાલના Arts ને વિનિર્મૂલ દરીને) કુદરત અને Aesthetics-સંવેદનશાસ્ત્રનો ઊંડો

અભ્યાસ કરવાની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ

ગુજરાતને પોતાની યુનિવર્સિટી હોવી જોઈએ એ મનનું પ્રતિપાદન થઈ ચૂક્યું છે મહાત્મા ગાંધીજીની આર્થ દષ્ટિએ આ સત્ય જોઈ લીધું હતું અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠની

રચાવના તેમણે દેશની પુનર્ધર્ટનાના એક અંગ તરીકે કરી હતી ગુજરાત યુનિવર્સિટી રાજકીય દારણે લીધે એ મગ્યા બરોબર પોષાઈ નહી, પરંતુ એ

જોઈએ સરથાએ થોડા વર્ષોમા પણ જે મહત્ત્વની સેવા બજાવી છે તેમ જ જે એક આદર્શ રજૂ કર્યો છે તે સતત આપણી સમક્ષ રાખના

જેવા છે તેમા પુનર્નવન-મગોધન તેમ જ નવીન શિક્ષણની વ્યવસ્થા હતી એ યોજનામા જે કંઈ ઊણપો લાગતી હોય તે પૂરી કરી આપણે આપણી યુનિવર્સિટી માટે નિચારણા

કરવાની જરૂર છે

વડોદરાના સદ્ગત મહારાજાએ વડોદરા યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનો વિચાર કરેલો અને તેની પૂર્વ તૈયારીઓ તરીકે કમિશન પણ નીમેલું. પ્રાંતના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનો અને કેળવણી કારોની જુગ્યાનીઓ લેવરાવેલી. પ્રશ્નપત્રો કાઢેલાં અને પોતાના રાજ્યની સદ્ગત સયાજીરાવ સંપત્તિ વડે એક આદર્શ યુનિવર્સિટીનો આરંભ કરવા ધારેલું. આ ગાયકવાડના મનોરથ વિચાર કોઈ અજ્ઞાત કારણોથી પડી ભાંગ્યો. પરંતુ વડોદરાને બદલે ગુજરાત યુનિવર્સિટી સરશે ગુજરાત યુનિવર્સિટી સ્થપાય એ વધારે ધૃષ્ટ છે. ગુજરાતમાં વડોદરાનો સમાસ તો થવાનો જ છે. તમામ દેશી રાજ્યો પણ તેમાં આવી જવાનાં એટલે બ્રિટિશ હકુમત નીચેની પ્રજા, તેમ જ નાનાં મોટાં દેશી રાજ્યોએ મળીને ઉપાડી લેવાનું આ કર્તવ્ય છે.

તાજેતરમાં મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી સ્થાપવાની હિલચાલ થઈ રહી છે. તે માટે કમિટી પણ નિર્માઈ હતી અને તેનું નિવેદન બહાર પડી ગયું છે. સરકારે આમાં સહાનુભૂતિ દર્શાવી છે, ગુજરાતમાં યુનિવર્સિટી સ્થાપવાની ધારણા મહારાષ્ટ્ર કરતાં મહારાષ્ટ્રમાં યુનિ. માટે ઘણી વહેલી ઉદ્ભવેલી, પરંતુ તેને અમલમાં મૂકવા જેટલો વેગ હિલચાલ અને ટેકો મેળવનાર મળ્યા નહીં. મહારાષ્ટ્ર માટેની યુનિવર્સિટીની સ્થાપના માટે મરાઠી સાહિત્ય સંમેલને પ્રથમ ઠરાવ કરેલો અને તેને માટે પ્રચારકાર્ય જોરશોરથી કરી એ ઠરાવને અમલમાં મૂકવા તનતોડ મહેનત કરી. તે જ મુજબ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જેવું પ્રતિષ્ઠિત મંડળ આંદોલનો હલાવે, તેની પાછળ ખાઈપીને મંડનારા આગ્રહી કાર્યકર્તાઓ નીકળે તો આપણે પણ એમાં સફળતા મેળવીએ એ નિઃસંશય છે.

નવીન જમાનામાં યુનિવર્સિટી એ મોટી ખર્ચાળ વસ્તુ છે. હજારો નહીં પણ લાખો રૂપિયાનાં ભંડોળનું એ કામ છે એ આપણે જાણીએ છીએ. રાજ્ય તરફથી સ્થપાયેલી આવી સંસ્થાને રાજ્યના દોરને વશ થવું પડે એ સ્થિતિ ઇચ્છવા પ્રજાકીય ધનથી યુનિ. જેવી નથી; માટે પ્રજાકીય ધનથી જો એ સ્થપાય તો જ તેમાં આવશ્યક વર્સિટી સ્થપાવી એવી સ્વતંત્રતા રહે. અંધનમુક્ત ન હોય તો શિક્ષણની સંસ્થાનો જોઈએ વિકાસ થવો અશક્ય છે. વિચારની, વિવેચનની, અધ્યાપકોના મત-મતાંતરની છૂટ ન હોય તેવા સંકુચિત વાતાવરણમાં વિદ્યાની વૃદ્ધિ ખરા અર્થમાં થાય એ બનવાજોગ નથી. માટે યુનિવર્સિટીનાં નાણાં મુખ્યત્વે પ્રજાએ જ એકઠાં કરવાં જોઈએ એમ હું નમ્રપણે માનું છું. રાજ્યની મદદ તો જોઈએ જ, કારણ કે તેની સહાનુભૂતિ વિના સંસ્થા આગળ વધી શકે નહીં, તથાપિ નાણાં સંબંધે સંપૂર્ણપણે રાજ્યના અવલંબન પર રહેવાનું ના હોય એ ધૃષ્ટ છે. ગુજરાતમાં સમૃદ્ધ રાજ્યકર્તાઓ છે, અઢળક ધનવાનો છે મોટા ઉદ્યોગપતિઓ છે તેમ જ દ્રવ્યના ઢગલા પર બેઠેલા ધર્મગુરુઓ છે. આ ધર્મગુરુઓના પ્રાચીન કર્તવ્યમાં પ્રજાશિક્ષણ હતું. આ સર્વ એકમત થાય, આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, સાહિત્યનું સંરક્ષણ અને નવીન વિજ્ઞાનના લાભ તેમના મનમાં વસે તો આપણા પ્રાંતની અતિ આવશ્યક એવી સંસ્થાનું સંસ્થાપન થાય. આપણા હિંદ દેશમાં ગણીગાંઠી યુનિવર્સિટીઓ છે. પૂર્વ તેમ જ પશ્ચિમના

બીજા દેશોમાં—અહીં વિગતાવાળા દેશોમાં પણ અનેકાનેક યુનિવર્સિટીઓ છે તો આપણે તેમનાથી મૈત્રીઓ પછાત છીએ એમ કહીએ તો ખોટું નથી. ધનનો શિક્ષણ આપના કરતા બીજો વધારે સફળપ્રયોગ ગો હોઈ શકે? પોતાના દેશબધુઓનું અગ્નિ દૂર દરવું, તેમના જીવનમાં રસ પૂરવો, તેમની બુદ્ધિશક્તિનો વિકાસ કરવો, પ્રાચીન સમયના વિદ્વાનો અને તત્ત્વવેત્તાઓએ મહામુશ્કેલીઓ વચ્ચે રચેલા અને સંગ્રહ કરેલા જ્ઞાનભંડોળનું રક્ષણ કરી તેનો પ્રજાને સુવર્ણ ઉપયોગ કરાવવો એ મોટા કાર્યો. ધનિ-વર્ગ નહીં કરે તો કોણ કરશે? આ પરિપદે આળીસ વર્ષના પોતાના અસ્તિત્વનું સાર્થક ત્યારે કર્યું ગણાગે ત્યારે શુભરાત માટે તેની પોતાની અસ્મિતા ધરાવતી મહાન શિક્ષણસંસ્થા ઊભી કરાવનામાં એ માર્ગ દર્શક અને સહાયમૂલ થશે.

માત્ર ધનથી પણ આ મોટું કાર્ય સંપાદિત થવાનું નથી. પુષ્કળ ધન ઉપગત પુષ્કળ વિદ્વાનો, કાર્યકર્તાઓની તેમાં જરૂર રહેશે ખાસ કરીને પુસ્તકો રચવા માટે એક સખળ મંડળ રચાવું જોઈશે. આપણે જાણીએ છીએ કે ધણી દિશામાં માત્ર ધન પૂરતું નથી આપણું સાહિત્ય હજી અપૂર્ણ છે તેને સંપૂર્ણ બનાવવા માટે સાહિત્યની અનેક સખ્યાબધ લેખકોને ગેઝવાની જરૂર રહેશે. આમ પુસ્તકો રચાવવાનું શાખાઓને વિકાસ-કાર્ય અસંભવિત નથી. દક્ષિણમાં હૈદરાબાદના રાજ્યે ઉરમાનિયા વંશની આવશ્યકતા યુનિવર્સિટી સ્થાપી તેને માટે તમામ પુસ્તકો ઉર્દૂ ભાષામાં રચાવી દીધા છે એનો કાર્યક્રમ ઉર્દૂમાં ચાલે છે એ આપણે સહુ જાણીએ છીએ. સર્વ દિશા, સર્વ વિભાગો માટે ભૌતિક તેમ જ ભાષાતરણે પુસ્તકો પ્રકટ કરાવ્યા છે જાણકારો કહે છે કે આ યુનિવર્સિટીનું કામ સફળતાપૂર્વક ચાલે છે શિક્ષણનો આભાસિક ક્રમ સફળ થાય તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ નથી. આશ્ચર્ય તો તે નિરર્થક જાય તેમાં છે.

હાલના શુભરાતી સાહિત્યમાં દિનપ્રતિદિન જે શાખાઓ વૃદ્ધિગત થઈ છે તે, એટલે કે નાટકો, ટાપ્પે કે નવનિરૂપણોથી આપણી યુનિવર્સિટીનું કાર્ય ધપવાનું નથી. શરૂઆતમાં અગ્રેજી પુસ્તકોની મદદથી કામ લઈ શકાય, પણ આપણો અંતિમ ઉદ્દેશ દરેક શાખા સમૃદ્ધ કરવાનો હોવો જોઈએ. વિજ્ઞાનના પુસ્તકો સખ્યાબધ રચાના જોઈશે નવીન દૃષ્ટિબિન્દુથી ધૃતિહાસો લખાવા જોઈશે અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર વગેરે વિષયો પર એકેક નહીં, પણ વિવિધ દૃષ્ટિકોણ દર્શાવનાર પુસ્તકોની જરૂર પડશે એકનાર યુનિવર્સિટી અસ્તિત્વમાં આવે એટલે આ જરૂરિયાતો પૂરી પાડનાના સાધનો આપોઆપ નીકળી આવશે.

આ રથે એટલું કહેવાનું ઉચિત છે કે આપણા અભ્યાસક્રમમાં અગ્રેજીનું મોટું ધ્યાન રહેશે. અગ્રેજીને મિનકુલ તથા દેવાની યોજના મારા મનમાં નથી. અગ્રેજી બાષા એટ જીજી બાષા (Second language) તરીકે જરૂર અગ્રેજીની જરૂર રહેશે, ગેરની જોઈએ. યુરોપની યુનિવર્સિટીઓમાં વિદ્યાર્થીઓને બે પણ બીજી બાષા ત્રણ બાષાઓ શીખવાની આનસ્યકતા હોય છે તે મુજબ અગ્રેજી તરીકે શીખવાનું અહીં ફરજિયાત હોય જ જોઈએ એ બાષાના અભ્યાસ

વિના જગત સાથેના સમાગમમાં આવવું અસંભવ છે, તેમ જ દુનિયાના આગળ વધતા સાહિત્યનો અભ્યાસ આપણા પોતાના ઉત્કર્ષ અર્થે અતિ અગત્યનો છે.

સ્વભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપતી આપણી યુનિવર્સિટી હોય તો તેને બંધબેસતો અભ્યાસક્રમ આપણી માધ્યમિક શાળાઓમાં રચાવો જોઈશે. અનેક કેળવણીકારોની આમાં સહાયતાની જરૂર રહેશે. એ આવી મળશે એ નિઃસંશય છે. ઉચ્ચ આપણી યુનિવર્સિટી શિક્ષણનો લાભ લેવાની તૈયારી તરીકે સમસ્ત પ્રયત્ન શિક્ષિત કરવી અનુરૂપ શરૂઆતનો જોઈશે. સેંકડે દશ માણસ ભણેલાં હોય એ કંગાલ સ્થિતિ જેમ શિક્ષણક્રમ જોઈશે અને તેમ વહેલી દૂર થાય એ માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવાના છે. તાજેતરમાં કોંગ્રેસ સરકારે અક્ષરજ્ઞાનની યોજના કરી, પરંતુ એ સરકારના કારભારના અંત સાથે એ યોજના ખોરબે પડી છે એ ઉપાડી લેવી જોઈશે.— ગ્રામવાસીઓને માટે—જેમની સંખ્યા કરોડોની છે—તેમને સમજાય તેવાં પુસ્તકો, વર્તમાનપત્રો, પુસ્તકાલયો વગેરેનો પ્રબંધ કરવાનો રહેશે. એકંદરે તમામ પ્રજામાં જાગૃતિ આવે એવા શિક્ષણનો પ્રચાર થવો જોઈશે. માત્ર સારી સ્થિતિમાં મુકાયેલા અલ્પ સંખ્યામાં—વસ્તીના પ્રમાણમાં—ઉચ્ચ શિક્ષણ લઈ બેસી રહે તેથી સંતોષ પામવાનો નથી. ચાલીસ કરોડ હિંદના મનુષ્યો અને ગુજરાતને ભાગે આવતા એક કરોડ કરતાં પણ વધારે દેશી ભાઈ-બહેનોનાં જીવન ઉજ્જવલ કરવા માટે સર્વ સુશિક્ષિત ભાઈઓ તથા બહેનોને પોતાના કર્તવ્યનું ભાન થવાની જરૂર છે.

આ પ્રકારનાં સર્વ કામોમાં ધનની મોટી અપેક્ષા રહે છે. એ ધન રાજ્યકર્તાઓએ વાપરવાની તેમની ફરજ છે. સુધરેલી પ્રજા હોવાનો જેમનો દાવો છે, જેઓ આ દેશના હિત માટે રાજ્ય કરવાનું કહે છે તેમના દોઢસો વર્ષના અમલ સરકાર પાસેથી નાણાં દરમિયાન દેશનાં શિક્ષણની સ્થિતિ જરાએ ગર્વ લેવા જેવી નથી. જીવનવાનો પ્રયત્ન જે જે દેશોમાં પોતાનાં રાજ્યો છે ત્યાં પાંચ કે દશ વર્ષની યોજના-અમલમાં મૂકવો એ રચાઈ દેશભરની નિરક્ષરતા દૂર થઈ ગઈ છે અને આવી મોટી જોઈએ મહત્ત્વની બાબત માટે તે દેશોએ નાણાંના અભાવની દલીલ આણી નથી. જે કામ જરૂરી હોય, જેમાં આપણા દેશી ભાઈબહેનોની સર્વતોમુખી ઉન્નતિનો પ્રશ્ન હોય તે પ્રજાના અગ્રણીઓએ ઉપાડી લેવો જોઈએ. સરકાર પાસે તે માટે નાણાં કઢાવવા માટે સર્વ ઉપાયો કરવા જોઈએ. આખી પ્રજા નિરક્ષર રહે ને છેક ઉપરની જનતા ઉચ્ચશિક્ષણ, શોધખોળ, ભાષાવિજ્ઞાન વગેરેના અભ્યાસ ચલાવે એ સુસંગત નથી. નિરક્ષરતાના વિધનને લીધે કેટલીએ શુદ્ધિશાળી વ્યક્તિઓ અજ્ઞાનમાં દટાઈ રહેતી હશે તેનો ખ્યાલ કરી શકાય તેમ નથી. માટે આ સર્વ કાર્યો એકી સાથે કરવા જેવાં છે. એક પછી એક થાય એમ અને તેમ નથી.

જગતમાં વારંવાર આવતાં યુદ્ધો કેટલાંયે નાણાંનો નિર્થક વ્યય કરાવે છે. રાજ્યોને પોતાની પ્રજાના હિતનાં કાર્યો કરવા માટે નાણાંની તંગી હોય છે, પરંતુ લડાઈમાં લાખો

નહી, કરોડો નહીં, પણ અબજો કાકરા પેટે ખર્ચવા પડે છે તેવે યુદ્ધાદિ માટે નાણાં પ્રસંગે પ્રજાઓ પણ પોતાના રાજ્યકર્તાઓને યુદ્ધના સંગ્રામ માટે છે, કેળવણી માટે પોતાના સર્વભોગે જોઈતા નાણા પુરૂજી આપે છે એવું જહેનાય નથી કે જે છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધમાં પડેલા દરેક દેગે જેટલો નાણાનો વ્યય કર્યો હતો તે ધન વડે આખા જગતના સુખની અનેક ટાયમની યોજનાઓ

યર્ષ ગત—યુદ્ધ એવી વસ્તુ છે કે તેમાંથી બચવા, દુશ્મનોના આક્રમણથી મુક્ત રહેના મનુષ્ય આત્મરક્ષણની પ્રેરણા વડે પ્રેરાઈ પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દેવા તૈયાર થાય છે બીજે કોઈ પ્રસંગે કે બીજા કોઈ કામ માટે આટલા મોટા પ્રમાણમાં ગંજ્યને ધસા મળતા નથી.

યુદ્ધની હાલની વિષમ પરિસ્થિતિમાં ન્યાયે રાજ્યકર્તાના હાથ હમેશા ડરતા પણ વધારે બીડમાં હોય ત્યારે યુનિવર્સિટી જેવી અતિ ખર્ચાળ યોજના અમલમાં મૂકવાનો સબન સ્વખવત્ છે પરંતુ લડાઈને જ પરિણામે અદ્યક્ષ દ્વારાથી યુનિવર્સિટી માટે કરનાર વેપારીઓ ધારે તો એક ગતમાં આ નાણા બીજા કઈ હિલચાલનો આરભ શકે એ ન બને તોપણ યુદ્ધ પછીની પુનર્ધર્ટના માટે પણ કદે. અત્યારથી જ વિચાર કરી મૂકવાની જરૂર છે મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી માટે પણ સરકારે લડાઈ પૂરી થયે મદદ માટે વિચાર કરવાનું વચન આપ્યું છે મહારાષ્ટ્રની વિચારણા પહેલા જેનો વિચાર થયેલો તે ગુજરાત યુનિવર્સિટી માટે હવે નરમ પ્રવૃત્તિ નહીં ચાલે એ હિલચાલને વેગવત બનાવી એવી સ્થિતિએ પહોંચાડવી કે વહેલામાં વહેલી તકે તે વ્યાવહારિક સ્વરૂપ ધારણ કરે નવીન યુનિવર્સિટી માટે પ્રાચીન અને અર્વાચીન જ્ઞાનસમુચ્ચયમાંથી એવી સુસ્તિષ્ટ રચના કરવાની જરૂર છે કે જે માટે પ્રતિભાગાળી વ્યક્તિઓની મગજશક્તિઓનો ફેટલોયે મમય રોડાશે આપણી સંસ્કૃતિને પોપણ મળે અને નૂતન ઉત્ક્રાંતિ (civilisation) માંથી અનુકરણ કરવા યોગ્ય સર્વ કાર્ષ સાથે ધટાવી ગકાય એ આપણું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ

કવિવર ટાગોરના 'An Eastern University' એ નામના લેખમાંથી થોડો ઉતારો અત્રે અરથાને નહીં ગણાય ટાગોર કહે છે — 'આપણી સંસ્કૃતિના સર્વ અંશોને એના સમજ બનાવવા જોઈએ કે તે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ સાથે સંઘર્ષમાં

કવિવર ટાગોર અને ન આવે, પરંતુ તેમાં ભળી જાય ' ' હિંદી સંસ્કૃતિ ચાર પ્રવાહોમાં પ્રાચ્ય યુનિવર્સિટી- વહેલી છે વૈદિક, પૌરાણિક, બૌદ્ધ અને જૈન તે પછી ઇસ્લામિક ને બચાલ મંડુલિએ પોતાની પ્રબળ તેમ જ ક્રીમતી છાપ આપણા શિક્ષ, ચિત્રણા, સગીન આદિ પર પાડી છે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ ઉપરાંત મમજ્ઞ એશિયા—ચીન, જાપાન, ટિબેટ, ઝોરાન્દ્રીઅન એ સર્વની સંસ્કૃતિઓનો પણ અભ્યાસ આપણે માટે આવશ્યક છે જેઓ એમ માનતા હોય કે પ્રાચીન કાળે આપણે માટે કાર્ષ ઉપયોગી વારસો મૂક્યો નથી તેઓ શૂંધ કરે છે પ્રથમ વાલેલા બીજમાંથી જ નવા વૃક્ષનો ઉદ્ભવ થાય જે માત્ર બૌદ્ધિક શિક્ષણ પર જ પશ્ચિમમાં પણ હજી વધારે ઝોક છે છવનને અમમ્મ રૂપે મમજ્ઞતા માટે રંગો, સ્વરો વગેરે જાણવાની જરૂર રહે છે એટલે કે ઇલાઓ તરફ પૂરતું લક્ષ અપાવું જોઈએ એ કળાઓ સર્જકતા આણે છે હાલતુ

આપણું શિક્ષણ મૂકે ડહાપણનો બોજો ઉપાડવા સરખું છે; જાણે સખત મંજૂરીવાળી જેલની સજા જેવું તે છે. મુગલ રાજ્યસમયમાં સંગીત અતે કલાને રાજ્યકર્તા તરફથી ઘટતી ઉત્તેજના મળી હતી. શિક્ષણનો ઉચ્ચ સંદેશ તે મનુષ્યના સામાજિક અને આધ્યાત્મિક જીવન વિષયક જ્ઞાન અને પ્રવૃત્તિઓના ઐક્યનો અનુભવ કરવો તે છે.’

પોતાની ઉચ્ચ શિક્ષણ વિશેની છૂટક છૂટક વિચારકાણકાઓમાં આપણી નવીન યુનિવર્સિટી કેવી હોવી જોઈ એ તેનું કાંઈ આહું દિગ્દર્શન ટાગોરે કરાવ્યું છે. * આ પરિષદ એવી બળવાન ઘોષણા કરે, એવાં જખ્ખર આન્દોલનો જગાવે, એવો ઉપસંહાર ઉત્સાહ પ્રેરે કે આપણા પ્રાંતમાં આપણને સર્વથા અનુકૂળ એવી યુનિવર્સિટીનો આરંભ કરવા આપણે શક્તિમાન થઈએ એ શુભેચ્છા સાથે આ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરું છું.

બહેનો અને ભાઈઓ, હું સાક્ષર નથી કે વિદ્વાનો પણ મારો કાંઈ જ દાવો નથી. ગુજરાત યુનિવર્સિટી સ્થપાય એ મારો મોટો અભિલાષ છે. પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી એ અભિલાષ પ્રદર્શિત કરવામાં આવે તો તે વધારે લાંબા સમય સુધી પહોંચે, તેનું વજન પડે, પરિષદની પ્રતિષ્ઠા વડે તેને વેગ મળે, એ આશાથી આજ આપ સમક્ષ બોલવાની હામ ભીડી છે. આજના શ્રોતાજનોને આમાં કાંઈ નવું સાંભળવાનું નહીં મળે, પણ આગ્રહભરી વિનંતી તો તેઓ જરૂર સ્વીકારશે, એ મારી આશા છે.

વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ

* યુનિવર્સિટી માટે તેનો રૂઢ થયેલો અર્થ દર્શાવનાર ચોગ્ય શબ્દ હજી અસ્તિત્વમાં નથી આવ્યો તેથી, તે જ શબ્દ આખા લેખમાં વાપર્યો છે,

શુ. વ. સોસાયટીને મળેલાં નવાં ટ્રસ્ટ ફંડો

૧૯૪. વિશ્વનાથ ગિરધરલાલ એન્જનિયર સ્કોલરશિપ ફંડ રૂ ૧૮૦૦૦નું

મે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સેક્રેટરી સાહેબ,

અમદાવાદ

વિ નિ રૂ મહુમ વિશ્વનાથ ગિરધરલાલ એન્જનિયરના સ્મરણાર્થે તેમના વિન મુજમની કલમ આર્થ પ્રમાણે તેમનો મિલકતની વિલ મુજમ વ્યવસ્થા કરતા તથા વાપરતા રૂ ૧૮૦૦૦ અઢાર હજાર રૂપિયાની રકમ વધેલી છે તે વધેલી રકમ અમારે સોસાયટીને સોંપવાની રહે છે, તેની વિગત —

૩૫૦૦) ધી ભાલકિયા મિલની રસીદ નં ૩૨૨ની વ્યાજ રૂ ૦-૪-૦ પાકતી તા ૧૮-૧૦-૪૩

૨૦૦૦) ધી ભાલકિયા મિલની રસીદ નં ૩૭૭ની વ્યાજ રૂ ૦-૪-૦ પાકતી તા ૭-૧૧-૪૩

૨૧૮૨) ધી વિક્રમ મિલ્સ ક લી રસીદ નં ૨૮૩ની વ્યાજ રૂ ૦-૩-૦ પાકતી તા ૮-૮-૪૩.

૩૪૮૨-૩-૬ ધી ન્યૂ ટેક્સટાઇલ મિલની રસીદ નં. ૨૧૧ની વ્યાજ રૂ ૦-૪-૦ પાકતી તા ૧૭-૧૦-૪૩

૨૦૦૦) ધી નગરી મિલ્સ લી રસીદ નં. ૩૬૪ની વ્યાજ રૂ ૦-૩-૦ પાકતી તા ૭-૧૧-૪૩

૧૩૧૬૪-૩-૬

૪૮૩૫-૧૨-૬ રોડડા મુબર્ક ગરા

૧૮૦૦૦-૦-૦

ઉપરની રસીદો પૈકી ૧૩૧૬૪-૩-૬ ની રસીદો નંગ ૫ છે તે રસીદોની જેમ જેમ મુદત પૂરી થાય તેમ તેમ તમારે મિલોમાથી વ્યાજ સાથે ઉપાડી લેવા અને ન્યાસુધી બધી રસીદોના રૂપિયા પૂરા ન થાય ત્યાસુધી અનામત તરીકે સોસાયટીમાં જમા રાખશે. અને સદરહુ રૂ ૧૮૦૦૦ની રકમ તથા વ્યાજના મળી જે રકમ થાય તે આખી રકમ ટ્રસ્ટ ફંડ ખાતે જમા કરશે.

૧ મદરહુ ફંડની રકમને સ્વ વિશ્વનાથ ગિરધરલાલ એન્જનિયર ટ્રસ્ટ ફંડનું નામ આપવું અને તેનો હિસાબ દરવર્ષે પ્રગટ કરવો.

૨ ટ્રસ્ટની રકમના વ્યાજમાવી વહીવટનું ખર્ચ બાદ કરતા બાકી રહે તેમાથી દર મામે રૂ ૧૬, ૧૫, ૧૨, ૧૦ રૂપિયાની ચાગ રોલરશિપો કાઢવી અને તે ગુજરાતમા મહત્વની મેરાડા સુતાર કામના જે વિદ્યાર્થી મેટ્રિક્યુલેશનની અગર તેને બદલે ભવિષ્યમા યુતિનર્સિટીની સુકરર કરેલી બીજી કોઈ પરીક્ષા પાસ કરી

ઉચ્ચ કેળવણી જેવી કે આર્ટ્સ, સાયન્સ, એન્જિનિયરીંગ, મેડિકલ, ટેકનિકલ કે કોમર્સની કોલેજમાં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તરોત્તર ક્લાસની ફીના પ્રમાણે સ્કોલરશિપો આપવી. તે ઉમેદવારો અમારી કોમના હોવા વિશે અમે ટ્રસ્ટીઓ પૈકી મિ. મોહનલાલ દોલતરામ તથા તે જે કોઈને નીમે તેની સર્ટિફિકેટ લઈ વ્યાજની વહેંચણીની ફાળે પડતી સ્કોલરશિપો આપવી.

સદરહુ ફંડનો મૂળ હેતુ કાયમ રાખી ભવિષ્યમાં કોઈ પણ વિદ્યાર્થીઓ ન મળી આવે તો તે મળી આવતાં સુધી એ અવેજ ભેગો થવા દેવો અને તે ભેગો થયેલો અવેજ સદરહુ ફંડની મૂડીમાં નાખી ફંડની રકમમાં વધારો કરવો અને તે પ્રમાણે વધેલી રકમની પ્રમાણમાં સદરહુ સ્કોલરશિપો વિદ્યાર્થીઓના પ્રમાણમાં અકેકી વધારતા જવું, તથા યોગ્ય લાગે તો રકમમાં પણ સુધારોવધારો કરવાની જરૂર જણાય તો ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની કારોબારી સમિતિએ યોગ્ય સુધારો કરવો. આશા છે કે ઉપરની શરતોએ સદરહુ ફંડને સ્વર્ગસ્થતા વિલની કલમ આર્ષ. મુજબ સ્વીકારશે.

આ સાથે વિલની નકલ એક મોકલી છે તથા આ સાથે રસીદો નં. ૫ સહી કરી આપીએ છીએ.

લિં

ટ્રસ્ટીઓ

(સહી) મોહનલાલ દોલતરામ

(સહી) શા. અમરતલાલ મણિલાલ

(સહી) રમણલાલ હિંમતલાલ પટેલ

સ્વં વિશ્વનાથ ગિરધરલાલ એન્જિનિયરના

વિલના ટ્રસ્ટીઓ

તા. ૧૩-૮-૪૩ નો પત્ર

[કારોબારી સમિતિ]

[તા. ૧૬-૮-૧૯૪૩]

ઠરાવ ૫

વિશ્વનાથ ગિરધરલાલ એન્જિનિયર સ્કોલરશિપ ફંડ રૂ. ૧૮૦૦૦/-નું સહગત વિશ્વનાથે કરેલા વીમાની શરત મુજબ સોસાયટીને સોંપવા બાબત સદરહુ ફંડના ટ્રસ્ટીઓના તા. ૨૦-૭-૪૩ અને તા. ૧૩-૮-૪૩ના પત્રો વિલની નકલ સાથે રજૂ થતાં ઠરાવ કે સદરહુ ફંડ વિલની શરત (આર્ષ) મુજબ ગુજરાતમાંની સુતાર કોમના વિદ્યાર્થીઓને જાંચી કેળવણી આપવાના કામ માટે સ્વીકારવું, અને સોસાયટીની નીચેની બે શરતોએ સદરહુ ફંડનો વહીવટ થશે તેમ તેના ટ્રસ્ટીઓને લખી જણાવવું.

૧. ભવિષ્યમાં સદરહુ ફંડનો વહીવટ કરવામાં કોઈ પણ જાતની મુશ્કેલી ઊભી થાય તો ફંડનો મૂળ હેતુ લક્ષમાં રાખી તેમાં જરૂરી ફેરફાર કે સુધારા કરવા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની કારોબારી સમિતિને અધિકાર રહેશે.

૨. ફંડના વહીવટ અંગેનાં સોસાયટીનાં વખતોવખતનાં ધારાધોરણો મુજબ ખર્ચ લેવામાં આવશે અને વહીવટ કરવામાં આવશે.

યાનુ સાથે વ્યાજ હિપન્ન થાય અને સ્કોલરશિપ આપી ગયાય તેમ હોય તો તે ફડમાંથી આપવી

(સર્વાનુમતે)

[ડારોબારી સમિતિ]

[તા ૨૫મી ઓક્ટોબર ૧૯૪૩]

ઠરાવ ૪

શ્રી વિશ્વનાથ ગિરધરલાલ એન્જિનિયર ટ્રસ્ટ ફંડ અંગે તેના એડ ટ્રસ્ટી સાથે ચાલેલા પત્રવ્યવહાર ૨૧૮ થતા ચર્ચા બાદ ઠરાવ કે સદરહુ ટ્રસ્ટના સ્વીકારમાં એ શરત દાખન કરવી કે સદરહુ ટ્રસ્ટ ફંડની સ્કોલરશિપ માટે અરજી કરનાર ઉમેદવારે પોતે સુતાંગ કામનો છે તે બાબતનું પ્રમાણપત્ર પોતે જે ગામનો હોય તે ગામની પોતાની કોઈ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિનું મેળવવું.

(સર્વાનુમતે)

૧૯૫. દલાલ નાનશા કાળીદાસ સ્કોલરશિપ ટ્રસ્ટ ફંડ

ધી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના એ મંત્રી ભેગ,

લિંબ દલાલ નાનશા કાળીદાસ ધર્મને હિન્દુ જાતે દલાલનાગર વાણિયા ઉ વ ૧૮ રે અમદાવાદમાં માડવીની પોળમાં ગૃહની પોળમાં

જાત જન્માવનાની ગળ લઈ છુ કે મારી જાતમહેનતથી સપાદન કરેલ અત્ર મારીથી વ્યવજાનો જોગેક સ્પિનિંગ એન્ડ મેન્યુફેક્ચરિંગ કુ લિંબનો ફાઉન્ડર ગેર ન ૪૮નો મારા નામ પર હાલ છે તેનો non-transferable છે તેનું વ્યાજ યા કમિશન દર વરમે મને મળ્યે જાય છે દર વરમે રૂ ૫૮૦-૦-૦ પાચમે એ શીના આશગની રકમ આવે છે

સદરહુ શેરનું ટ્રસ્ટ કરવા ઇચ્છુ છુ અને ટ્રસ્ટી તરીકે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને નીમવાની ઇચ્છા રાખુ છુ

સદરહુ શેરની દર વરમે જે આવક આવે તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ લઈ પોતાને જે અગ્ય થાય તે તથા રિવાજ મુજબનું પોતાનું વહીવટી ખરચ બાદ કરતા જે રકમ રહે તે રકમની વ્યવસ્થા નીચે મુજબ કરનાની મારી ઇચ્છા છે

મજકૂર શેરની દર વરમે જે રકમ મારા ભાગે આવે તે ધી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને બહારોબહાર મળે તેવી જાતની વ્યવસ્થા કરવાની જનામદારી મારે શિર છે. અને તે મુજબ સોસાયટીને બહારોબહાર મળે તેવી વ્યવસ્થા થયેથી આ ટ્રસ્ટનો અમલ શરૂ થશે.

મજકૂર શેર દરેક મહેનતના બદલામાં મને મળેલો છે તેના ઉપર કોઈ પણ શખ્સનો કે માગ કોઈ પણ સગાનહાલાનો લાગભાગ કે હક્ક હિત કે હિસ્સો નથી. અને મજકૂર આવક મને વ શપ્ત પર મળ્યે જવાની છે, અને તેની વ્યવસ્થા હું મારા જીવતા કે ત્યાર બાદને માટે વ્યવસ્થા કરવા સ પૂર્ણપણે હક્કદાર છુ અને હું મારા જીવતા દરમ્યાન તેમજ મારા મૃત્યુ બાદને માટે નીચે મુજબ વ્યવસ્થા કરવા ઇચ્છા રાખુ છુ

મજકૂર શેરની ચોખ્ખી રકમ (ઉપર મુજબ ખરચ બાદ કરતા) દર વરમે જે રહે તે અમારી અમદાવાદ દશા નાગર વહિકુ વિદ્યાર્થી કે વિદ્યાર્થિની જે મેટ્રિક્યુલેશન પામ

શુ. વ. સોસાયટીને મળેલાં નવાં ટ્રસ્ટફંડો : : ૨૩૫

કરી આગળ અભ્યાસ કરતાં હોય તે પૈકી જે અમારી દશા નાગર વણિક ક્ષેત્રમાં પ્રથમ નંબરે એટલે કે મેટ્રિક્યુલેશન પસાર કર્યા બાદ જે લાઈન અને વર્ગમાં અમારી નાતના વિદ્યાર્થી કે વિદ્યાર્થિનીઓમાં સૌથી વધુ માર્ક્સ હોય તે વિદ્યાર્થિનીઓ કે વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશિપ તરીકે સદરહુ સ્કોલરશિપ પ્રાપ્ત કરનારની સંખ્યાના પ્રમાણમાં વરાડે આપવી. મજકૂર સ્કોલરશિપ “ શેઠ નાનશા કાળીદાસ સ્કોલરશિપ ” નામથી આપવી.

ઉપર મુજબ વ્યવસ્થા કરવા માટે જાહેર વર્તમાન પત્રમાં જાહેરાત કરવામાં કે કોઈ ફોર્મ નક્કી કરી અરજીઓ છપાવવામાં કે શેરની વાર્ષિક રકમ મેળવવા વગેરેમાં કે જે કાંઈ જરૂરી કરવા જોગ કાર્યમાં જે ખર્ચ થાય તે વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ મજકૂર રકમ-માંથી પ્રથમ કાપી લેવું અને તેવો ખર્ચ કરવાની સોસાયટીને સત્તા આપું છું.

તથા ઉપર મુજબની વ્યવસ્થા કરવા માટે જે કાંઈ જરૂરી કાર્યો કરવાં પડે તે ધી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ કરવાં. તેમ જ ઉપર જણાવેલા મારા હેતુઓની સિદ્ધિ અર્થે જે કાંઈ ઘટતું કરવાની જરૂર જણાય તે તમામ ધી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને કરવાની સત્તા છે.

ઉપર જણાવેલા ઉદ્દેશોમાં સમયાનુસાર ઘટતો ફેરફાર કરવાની સોસાયટીની મેનેજિંગ કમિટીને સત્તા આપું છું.

એ રીતે મજકૂર મારા નામે ચાલતા ફાઉન્ડર શેર નંબર ૪૮ ની વ્યવસ્થા આપની સોસાયટી મારફતે કરવાની મારી ઈચ્છા છે તો આપ મંજૂર કરી મને આભારી કરશોજી.
તા. ૧૮-૧૧-૧૯૪૩ (સહી) દલાલ નાનશા કાળીદાસ

—:—

ધી શોરોક સ્પિનિંગ એન્ડ મેન્યુફેક્ચરિંગ કું. લિ૦

અસારવા રોડ,

અમદાવાદ.

તા. ૨૨-૧૧-૧૯૪૩

શ્રી. નાનશા કાલીદાસ દલાલ

માંડવીની પોળ, શેઠની પોળ, અમદાવાદ.

જોગ લી૦ ધી શોરોક સ્પિનિંગ એન્ડ મેન્યુફેક્ચરિંગ કું. લિમિટેડની સલામ વાંચશોજી.

જત આપના તા. ૨૧-૯-૪૩ના પત્રના જવાબમાં જણાવવાનું કે આ મિલના કમિ-શનનો એક નોન-ટ્રાન્સફરેબલ ફાઉન્ડર્સ શેર નં. ૪૮ નો આપના નામે ચાલે છે, તેનું કમિશન આપે ટ્રસ્ટ કરી ધી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અમદાવાદને આપવા ઠરાવ્યું તે બાબત આપને જણાવવાનું કે આ કંપનીના નામે મેમોરેન્ડમ અને આર્ટિકલ ઓફ એસો-સિયેશનના ધારાધોરણ પ્રમાણે મળતું કે મળનારું કમિશન મજકૂર શેર પરનું હવે પછીથી મજકૂર ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને આપવામાં આવશે.

Mafatlal Chandulal & Co.

શ્રી નાનશા કાળીદાસ દલાલ

માડવીની પોળ, ગેહની પોળ, અમદાવાદ

મે સાહેબ,

ગુજરાત વ મોસાયટીની ડારોવારી સમિતિની તા ૧-૧૨-૧૯૪૩ની બેઠકમા 'ગેહ નાનશા કાળીદાસ' ના બાબતનો આપનો તા ૧૮-૧૧-૪૩ નો પત્ર રજ થતા તે દ્રષ્ટ મ્વીકારવાનું નીચેની બે વ્ધમો ઉમેરોને નક્કી થયુ છે

- ૧ મદગુરુદોધરગિપની યોજનામા નીચેની લાઈનોના બધા વગોનો અમાવેન ગણવો —
આર્ટ્સ, સાયન્સ, ડોમર્સ, મેડિકલ, એન્જિનિયરિંગ, કાઈનઆર્ટ્સ, ટીચર્સટ્રેનિંગ અને ટેક્નિકલ
- ૨ કોઈ પણ વર્ષે આ ગ્રંથનો ઉપયોગ ન થાય તો મોસાયટીની ડારોવારી સમિતિ મોસાયટીના ઉદ્દેશોને અનુસરીને પોતાને યોગ્ય લાગે તે રીતે ગ્રંથનો ઉપયોગ કરી શકશે.

આપ આ બાબતની નોંધ લેશે અને આપની પાસેનો ગેર મોસાયટીને મોપનાની બ્યવસ્થા કરશે.

લિ
(સહી) વિદ્યાબહેન ૨ નીલકંઠ
આનંદ મેકેટરી
માડવીની પોળમા, ગેહની પોળ,
અમદાવાદ
તા ૧૦-૧૨-૧૯૪૩

ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાયટી

ભદ્ર, અમદાવાદ

મે મેકેટરી સાહેબ,

આપનો તા ૨-૧૨-૪૩ ના ગેહનો પત્ર મળ્યો છે તેના જવાબમા અમે જણાવવાની ગ્ગ લખ્યો છીએ કે —

આપે અમાગ તા ૧૮-૧૧-૧૯૪૩ ના પત્ર મુજબ દ્રષ્ટ મ્વીકાર્યું છે તે માટે આભાર તેમા બે વ્ધમો આપે નવી ઉમેરી છે તે અમે માન્ય ગણીએ છીએ

પરંતુ વ્ધમ બીજા આપે ઉમેરી છે તે સમઘમા આપને જણાવવાની ગ્ગ લખ્યો છીએ કે અમાગે અનરનો ઉદ્દેશ અમાગ તા ૧૮-૧૧-૪૩ ના પત્રમા જણાવ્યા મુજબનો છે અને બે વ્ધાપિ કોઈ વર્ષે ગેહની આવતી ગ્રંથ વગર ઉપયોગની રહે તો તે વર્ષની ગ્રંથ બીજા વર્ષે જે ગ્રંથ આવે તેમા ઉમેરી ઉપયોગ થાય તેવી અમારી ઇચ્છા છે. તો મજદૂર અમારી ઇચ્છાને અનુસરીને ઉપયોગ થાય તો મારુ

ઉપર મુજબની અમારી ઇચ્છા હોના છતા આપને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ આપ કરી શકો છો

આ સાથે સદરજુ નિહ-ડગ ગેર અસલ મોડલ્સ છે તેની પહેલ્ય મ્વીકારશે

(સહી) નાનશા કાળીદાસ દલાલ, સહી દ પોતે

* સદરજુ દ્રષ્ટ દ્ધ તા ૧-૧૨-૧૯૪૩ ની ડારોવારી સમિતિમા મ્વીકારવામા આવ્યુ હતુ

ગુજરાતની નવરચના

વ્યાખ્યાતા : પ્રા. સી. એન. વકીલ

સત્તારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો,

આ પત્રની સોસાયટીનું વાર્ષિક વ્યાખ્યાન આપવા માટે મારી પસંદગી કરી મને જે માન આપ્યું છે તે બદલ હું આપનો ઋણી છું, તમારે ત્યાં આગલાં વર્ષોમાં અપાયેલાં વાર્ષિક વ્યાખ્યાનો કરતાં આજનું વ્યાખ્યાન વખતે ટૂંકું લાગશે. તેનું કારણ કાગળની કરકસર હોઈ શકે તેમ જ લંબાણથી સ્વભાષામાં લખવાની મારી પોતાની શક્તિ ઓછી તે પણ હોઈ શકે. ખરો મુદ્દો એ છે કે આવું વ્યાખ્યાન થોડા વખતમાં સંભળાવી શકાય, અથવા સગવડે વાંચનાર થોડા સમયમાં વાંચી તેનો સાર સમજી શકે એવું હોય તે વધુ ઇચ્છવાયોગ્ય છે એમ આપ સૌ કબૂલ કરશો.

ગ્રીણી નજરે જોનારને આજે હિંદના પ્રજાજીવનમાં જે વિરોધી વલણો દેખાય છે. એક બાજુથી એક જ ભાષા બોલનારા અને એક જ સંસ્કૃતિ ધરાવનારા પ્રદેશો પોતાની અસ્મિતા ખીલવવાની, અને સ્વતંત્ર રીતે પોતાના સામુદાયિક જીવનનો વિકાસ સાધવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સેવી રહ્યા છે. આ વિકાસ માટે ચોક્કસ પ્રકારની રાજકીય સ્વતંત્રતા આવશ્યક છે. આજના હિંદના પ્રાંતો કેવળ ઐતિહાસિક અકસ્માતથી, રાજતંત્રની સગવડ ખાતર, કે રાજકીય જરૂરિયાતને પરિણામે અસ્તિત્વમાં આવ્યા હોવાથી ૧૯૩૫ ના અંધારણથી પ્રાંતિક “સ્વરાજ્ય” (Autonomy) આ ખીલવણી માટે બિલકુલ ઉપયોગી નીવડ્યું નથી. આથી, ઘણા પ્રદેશોમાં તેમને હાલના પ્રાંતોમાંથી જુદા પાડી નવા પ્રાંતો તરીકે સ્વીકારવાની માંગણી ઠેર ઠેર સંભળાય છે. કર્ણાટક અને આંધ્ર જેવા પ્રદેશોમાં આ માંગણીએ ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડ્યું છે; બીજા ઘણા પ્રદેશોમાં, વ્યક્ત કે અવ્યક્તરૂપે, પણ આવી તો ઇચ્છા છે જ, અને થોડા જ વખતમાં જલદ સ્વરૂપ ધારણ કરશે. આ માંગણીનો ન્યાય રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ પણ સ્વીકાર્યો છે.

બીજી બાજુથી, હિંદની ભૌગોલિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક એકતા પર વિશેષ ભાર મુકાય છે, અને પ્રાંતોનાં સામાન્ય હિતો પર બળવાન મધ્યસ્થ સરકારની હકુમત હોવી જોઈએ એ મત જોર પકડે છે. આમાં કદાચ કેટલાકને વિરોધ જણાશે, પણ હિંદના ઇતિહાસ અને વર્તમાન રાજકીય બળોના અભ્યાસક્રમે આ વાત સહેજ સમજાશે. બ્રિટિશ રાજ્ય પહેલાં હિંદમાં ભલે રાજકીય એકતા નહિ હોય, પણ દરેક મહાન રાજનીતિજ્ઞનું એ સ્વપ્ન તો હતું જ. ચંદ્રગુપ્ત, અશોક અને હર્ષ જેવા ચક્રવર્તીઓએ આ સ્વપ્ન ઘણે અંશે વાસ્તવમાં પણ ઉતાર્યું હતું. એ ઉપરાંત, સંસ્કૃતિઓની પરસ્પર આપ લે થી હિંદના જુદા જુદા ભાગો ગૂંથાયેલા હતા. સાહિત્ય, કલા, ધર્મ, સ્થાપત્ય અને એવી બીજી અનેક દિશાઓમાં આ એકત્ય મૂર્તિમંત થતું. બ્રિટિશ હકુમત રાજકીય એકતા લાવી પણ આ એકતા કંઈ લોકમાનસનું પ્રતિબિંબ નહોતી. બધી પ્રજાને એક લાકડીએ હાંકવું સહેલું પડે

ગુજરાતની ઉપર જણાવેલી પરિસ્થિતિ છતાં, ગુજરાતીઓએ હિંદના આર્થિક જીવનમાં બહુ અગત્યનો ફાળો આપ્યો છે. હિંદના વેપારવણજમાં, નાણાબજારમાં તેમજ ઉદ્યોગોમાં ગુજરાતીઓ મોખરે રહ્યા છે. હિંદુસ્તાનના પ્રથમ શહેર મુમ્બઈમાં તેમની વસ્તી મરાઠી ભાષા બોલનારાઓ કરતાં ઓછી છતાં ત્યાંના વેપાર અને ઉદ્યોગોમાં તેમજ નાણા સંબંધીના ક્ષેત્રોમાં ગુજરાતીઓનું અગ્રસ્થાન છે. હિંદુસ્તાનના મદ્રાસ, કલકત્તા જેવા મુખ્ય મથકોમાં પણ ગુજરાતીઓ સારા પ્રમાણમાં જામ કરે છે. હિંદની બહાર પણ ત્યાં ત્યાં હિંદીઓને વસવાની થોડી અનુકૂળતા પણ હોય છે, ત્યાં ગુજરાતીઓ હોનાના જ રગૂત અને કોલબોમાં તેમજ પૂર્વ આફ્રિકામાં ઘણા ગુજરાતીઓ વેપારને અંગે વસેલા છે. ગુજરાત માટે વધુ માનભર્યું તો એ છે કે આ બધાએ પ્રદેશોમાં પરદેશીઓ પ્રત્યે દેશી વસ્તીની સહજ ધૃતિ છતાં ગુજરાતીઓ પ્રત્યે ત્યાં એકદરે માનભરી લાગણી સેવાય છે. અને આ બધું, પરદેશી પ્રજાઓની જેમ, પોતાના ગળ્યના જોરે ખાસ હક્કો કે બાહેધરીઓ વિના ગુજરાતીઓએ મેળવ્યું છે.

ગુજરાતના જીવનનો આ ભાગ દરેક ગુજરાતી માટે ગર્વભર્યો છે. પણ એમાં ગુજરાતે પોતે, ગુજરાતની શિક્ષણસંસ્થાઓએ કે ગુજરાતના નેતાઓએ કશો ભાગ ભજવ્યો નથી. આ બધું તો ગુજરાતના અનુકૂળ કુદરતી સંજોગો, જેવા કે કૃષ્ણદ્રુપ જમીન, લાખો દરિયા-કાંઠો, મુંદર નદીઓ, સારો વરસાદ અને કેટલીક વ્યક્તિઓના સાહસને આભારી છે. આ કાંઈ સામુદાયિક સફળતા નથી. એને લીધે ગુજરાતનો વિકાસ સર્વદેશીય અને સર્વોચ્ચ નહિ થતાં એટલે અને અધૂરો થઈ ગયો છે. ગુજરાતીઓના આટલા સાહસ અને આટલા બહોળા સસગૌ છતાં, ગુજરાતનું માનસિક અને સામાજિક જીવન એટલા અને જીનવાણી રહી ગયું છે. બહુરંગી જીવનને અને જીંદી જીંદી પ્રજાઓના સસગૌને લીધે સંસ્કૃતિમાં જે વૈવિધ્ય અને વિકાસ આવવા જોઈએ, તે ગુજરાતી સાહિત્ય કે લલિતકલાઓમાં આવ્યા નથી. સતત દરિયો ખેડના છતાં પ્રવાસની નવલકથાઓ કે પુસ્તકો ગણ્યા-ગાંઠ્યા જ મળે છે, બીજા લોકોના જીવન કે માનસ ચીતરતી કિતાબ તો એકે નથી જ્યારે, ગુજરાતી કરતાં ઘણાં ઓછાં સાહસિક અને અનુભવવાળા પ્રદેશોએ સરકારમાં ઘણો વિકાસ સાધ્યો છે.

વેપારમાં જે ગુજરાતીઓ ભલે ગમે એટલા આગળ વધ્યા હોય, પણ ગુજરાતની કુદરતી બક્ષિએ નેતા આ વિકાસ ઘણો ઓછો છે. સુરત અને ખંભાત જેવાં સારા બંદરો લગભગ પુરાઈ ગયા છે. કાઠિયાવાડના એક બે બંદરોના હમણાં થયેલા વિકાસ છતાં કિનારાની લબાઈના પ્રમાણમાં ગુજરાત પાસે બંદરોની સગવડ નથી. ગુજરાતમાં નહેરોની કે બીજા પાણીના માધનોની સગવડ પણ પૂરતી નથી. ગોળ્ડ પાક રસ્તાઓ, કેળવણીની સગવડો અને ગ્રામોદ્યોગો—એ બધામાં ગુજરાતે જોઈએ એવી પ્રગતિ સાધી નથી. સાહસિક ગુજરાતીઓના પ્રદેશમાં ખેતીનો મુખ્ય ક્ષેત્ર બાપદાદાઓની પ્રથાએ જ ચલાવવામાં આવે છે. કાપડ સિવાય એકે મોટો ઉદ્યોગ આપણે ત્યાં નથી. પરિણામે ગુજરાતી વેપારીઓની વેપારશક્તિનો લાભ બહુ જ મર્યાદિત સંખ્યાને મળ્યો છે. ગુજરાતની આમજનતા પર કે ગુજરાતના સામાન્ય લોકોના જીવન પર એની ઊંડી અસર થઈ નથી.

આજના મર્યાદિત લાભો પણ લગાઈ પછીના જમાનામાં જોખમમાં મુકાશે. છેલ્લા

દસકામાં ખીજા પ્રદેશના વતનીઓએ ગુજરાતીઓ સાથે ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં હરીફાઈ કરવા માંડી છે, અને યુદ્ધ પછી આ હરીફાઈ વધુ તીવ્ર બનશે એ ચોક્કસ છે. કેવળ કુદરતી કે ઐતિહાસિક સંજોગો પર આધાર રાખીને જેસી રહેવું એ હવે પાલવે એમ નથી. આપણે પાછળ જોઈ ગયા તેમ આજે હિંદુસ્તાનના ઘણા પ્રદેશોમાં પોતાપણું ખીલવવાની વૃત્તિ દેખા દે છે, અને આ વલણ સ્વાભાવિક હોઈ ભવિષ્યમાં આજ કરતાં પણ વધુ જોરદાર પ્રવૃત્તિ થાય. સાથે સાથે ખીજા પરદેશીઓની હરીફાઈ પણ વેઠવી પડશે એવો સંભવ છે. એટલે ગુજરાતને નિષ્ક્રિય જેસી રહેવું કે પોતાની જૂજ વેપારપદ્ધતિ કે ઉદ્યોગપદ્ધતિને વળગી રહેવું પાલવે એમ નથી. જો લડાઈ પછીની દુનિયામાં ગુજરાતીઓએ પોતાનું સ્થાન જાળવી રાખવું હોય તો ગુજરાતીઓએ વધુ એકત્ર થઈ, સ્પર્ધા અને હરીફાઈને સ્થાને સહકાર ને સંપ સ્થાપી, પોતાના દષ્ટિબિંદુમાં ને પોતાની પદ્ધતિમાં સમયાનુસાર ફેરફાર કરી પોતાની આજની સ્થિતિને ઘણી મજબૂત બનાવવી પડશે.

૩. આવા મોટા ફેરફાર માટે સમસ્ત ગુજરાતની કુદરતી સંપત્તિ અને માનવ-સંપત્તિને આધારે યોજાયેલી એક સામાન્ય આર્થિક નીતિ આવશ્યક છે. હાલ તુરત બ્રિટિશ ગુજરાત અને દેશી રાજ્યોની હકુમત નીચેના ગુજરાતના નાના મોટા પ્રદેશો વચ્ચે રાજકીય એકતાની કે સામાન્ય રાજકીય નીતિની આશા એ તો આકાશકુસુમવત્ છે. પણ જો ગુજરાતના જુદાજુદા ભાગના જાણીતા નેતાઓ અને વેપારીઓ કામ હાથમાં લે, અને લોકમત કેળવે તો આ જુદીજુદી સત્તાઓ એક સામાન્ય આર્થિક નીતિને અમલમાં મૂકવા પૂરતો સહકાર કદાચ આપે. એમ ના થાય તો લોકો પોતે જ એ યોજનાનુસાર કામ કરી શકે; અને એવા સંજોગોમાં ભલે આર્થિક સમવાયતંત્ર કે રાજકીય સત્તાઓના સહકારથી મળે એટલા ફાયદાઓ ન મેળવી શકીએ, છતાં હાલની સ્થિતિ કરતાં ઘણી સારી પ્રગતિ કરી શકીશું એ નિશ્ચિત છે.

સામાન્ય આર્થિક યોજનાના ઘડતર માટે સમસ્ત ગુજરાતની આર્થિક તપાસ એ પહેલું પગથિયું છે. આપણી હાલની પરિસ્થિતિ વિશે કોઈને સ્પષ્ટ ખ્યાલ નથી. હિંદના ઇલાકાઓ સંબંધી મળતી સામાન્ય માહિતી પણ બ્રિટિશ ગુજરાતના સંબંધમાં મળતી નથી, કારણ કે તે સંબંધ ઇલાકાના કુલ આંકડાઓમાં ઢંકાયેલી હોય છે. મહેનત કરે તો સરકારી દફતરો-માંથી આ હકીકતો મળે. પણ એ માહિતી બહુ અધૂરી હોય છે. વહીવટી કામકાજ કે કર નક્કી કરવાને માટે જ આવી હકીકત ધણુંખરું મેળવવાની હોઈ આવી યોજના નક્કી કરવાનું બહુ અપૂર્ણ અને કેટલીકવાર તો અચોક્કસ પણ હોય છે. દેશી રાજ્યોમાં તો વડોદરાના અપવાદ સિવાય નિયમિત રિપોર્ટો પણ બહાર પડતા નથી. એમની બાબતમાં તો આવી માહિતી બ્રિટિશ ગુજરાત કરતાં પણ ઓછી છે. એટલે આપણે આર્થિક તપાસ તો પહેલેથી અને નવેસરથી જ કરવી પડે. ગુજરાતની ભૌગોલિક રચના, તેનું ખનિજ દ્રવ્ય અને તેની ખીજા બધી નૈસર્ગિક અનુકૂળતાઓ કે મુશ્કેલીઓ બધી જ બરોબર સમજી લેવી જોઈએ, અને આવી સત્તાવાર માહિતીના આધારે જ આપણે આપણા મોટા ઉદ્યોગોની તેમ જ કારીગરી ઉદ્યોગોની, ખેતીવાડીની, પશુપાલનની તેમ જ વેપારવાણિજ્યની ઉત્પત્તિ માટે પગલાં લેવાનાં છે. આવા મોટા કામમાં સ્વાભાવિક રીતે જ થોડો વખત જશે; નિષ્ણાત કાર્યકર્તાઓના એકધારા પ્રયત્નોની એમાં અપેક્ષા રહેશે; અને ખર્ચ પણ થશે. પરંતુ આ

વખત, પ્રયત્ન કે પૈસા વેડફાઈ ગયા કે એળે ગયા ના જ ટહી શકાય આ તો ગુજરાતના —એટલે ગુજરાત, ડાહ્યાવાડ અને કચ્છના—જીર્ણોદ્ધાર માટે તર્ફન જરૂરી છે આવી તપાસ કોઈ પણ બ્રિટિશ કે દેશી ગવર્નમેન્ટ સત્તા માથે લે એ શક્ય નથી ખાનગી વ્યક્તિ કે મંથાઓ જ આ કામમા પહેલ કરી શકે પણ એટલા જ કામની ગરબાત થઈ, તો બીજા પક્ષે તરફથી તેમ જ સત્તાઓ તરફથી ઉત્સાહી મદદ મળવાનો સભવ છે

આવી તપાસથી આપણને જે નાતકાલિન અગત્યના કાયદાઓ થશે એક તો, આ તપાસ સમય ગુજરાતના જનજનુભવ સત્તાધીનો વચ્ચે સહકારનો માર્ગ મોકળો કરશે બહુએ વાર ખોટી બીટને લીધે નવું કામ ઉપાડી શકાતું નથી આપણી આર્થિક તપાસ આવી બીટ દૂર કરશે, અને ગુજરાતની ઉત્તરના ગત્યતાઓને આવી નવી દૃષ્ટિ બેઠી કરશે, જેથી કોઈ પણ સ્વતંત્ર તરફ વચ્ચે મહકારની યોજનાથી અનિવાર્ય મુશ્કેલીઓ અને માનસિક ગૂંચો સહેલાઈથી ઉઠેલી શકાશે આ ઉપરાંત, આ તપાસથી ગુજરાતી પ્રજાને અને તેમના નેતાઓને પોતાના સહયુષ્ઠો અને દુરુષોના, પોતાની શક્તિઓ અને નબળાઈઓનું સારું જ્ઞાન થશે, અને આપણે આપણી જાતને પિછાનતા થઈશું આ પિછાન પર આપણી શક્તિઓને વધુ ખીલનાની, આપણી નબળાઈઓને દૂર કરનાની, આપણા સુધ્ધુ ગુણોને જાગ્રત કરવાની અને આજની કાર્યપદ્ધતિઓ અને વેપારપ્રણાલિકાઓને સમયાનુસાર સુધારવાની યોજના ગંધી શકીશું દેશમાં, આ આર્થિક તપાસ ધણે અંશે આપણી માનસિક—આપણા સામુદાયિક મનની—તપાસ હોઈ એના ઉપરથી આપણે નવું માનસ અને માનસિક તથા સામાજિક જીવન ધરી શકીશું

આ યોજના આપણા આર્થિક જીવનનું બધાએ ભાગેને સ્પર્શશે ગુજરાતનો મોટો ભાગ ગામડાઓમાં ગહે છે એટલે આ યોજનામાં ગ્રામોદ્ધારને અગત્યનું સ્થાન મળશે. ગ્રામોદ્ધાર ખેતીની નવરચના વિના શક્ય નથી, એટલે ખેતીને લગતા બધા જ પ્રશ્નોનો—દા ત જમીનના હુકમ અને ભાગલાઓ, ખેડૂતનું દેવું, પૂરતા પાણીની સગવડ, સારા બીજ અને ખાતરની વ્યવસ્થા, નવી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ, ખેતીને લગતા પ્રશ્નોને માટે યોગ્ય સંશોધનની આવશ્યકતા અને એ સંશોધન ઝડપથી ખેડૂતને પહોંચે એવી ગોઠવણ, ખેડૂતને ખેતીના કામમાં જોડતા નાણા મળી શકે એવી બેંકપદ્ધતિ, ગામેગામ પહોંચતા પાકા રસ્તા, ખેતીની પેદાશની વેચાણ-પદ્ધતિ—આ બધાનો સતોપકાર હેઠલ કરવો પડશે સાથેસાથ ગ્રામજનને ચેતનવતું બનાવવા મહયોગી ઉદ્યોગોના વિદ્યસનો પ્રશ્ન પણ હોડો પડે ઉદ્યોગોના મજૂરની આપણી પછાત ગિતિને દૂર કરવાનો, તેમ જ કસનકામ કે રેગમી કાપડ જેવા જૂના ઉદ્યોગોને પાછા જાગ્રત કરવાની ગત્યતાનો આપણે વિચાર કરવો પડશે આ યોજનામાં વાહનપદ્ધતિના વિદ્યસને અગત્યનું સ્થાન આપવું પડશે, અને આ વિદ્યમ આવી આગગાડીઓ, મોટરગાડીઓ કે વહાણો પૂરતા નહિ, પણ ખટાગની જૂનામાં જૂની પદ્ધતિથી માડીને નવીનમાં નવીન પદ્ધતિ એરોપ્લેન સુધીનો કરવો પડે ગુજરાતના ખેતીજોની, ગુજરાતના જ મોલો અને તેમની પેદાશની, નાણાવટની, નાના અને સાધારણ ઉદ્યોગોની, યત્રશક્તિ ઉત્પન્ન કરનારી મામગીઓની અને રેડિયો સુધીના વ્યવહારસાધનોની આ યોજનામાં યોગ્ય વિચારણા થશે યોગ્ય રાક્ષણ અને લાયક માણસના ઘડતરને આ યોજનામાં અગત્યનું સ્થાન આપવું પડે સાથેસાથ એ પણ કહી દઉં છું કે જેમ અત્યારની આપણી

પરિસ્થિતિ વિશે વિચાર કરવાની જરૂર છે તેમ ગુજરાતનો સત્તાવાર તટસ્થ આર્થિક ઇતિહાસ
અભ્યાસ એ પણ અત્યંત આવશ્યક છે, પણ એ વિષયની ચર્ચામાં અહીં નહીં ઊતરીએ.

૪. ઉપર કહી એવી સર્વતોમુખી યોજનાની સફળતાનો આધાર કાર્યનિષ્ણાતો પર
અને જુદાજુદા પક્ષોના સહકાર પર રહેશે. તમારી સંસ્થા જેવી સંસ્થાઓ ગુજરાતના ઘડતરમાં
અગત્યનો ભાગ ભજવી શકે છે. ખાલી સાહિત્યના અભ્યાસથી કે પ્રાચીન સંસ્કૃતિના
સંશોધનથી સંતોષાવાના ફહાડા હવે ગયા છે. આ બંને કાર્યો કીમતી અને અગત્યનાં છે
એની ના નથી, પણ જે ગુજરાતનું જીવન વધુ તેજસ્વી, પ્રકુલ અને બળવાન બનાવવું
હોય તો વધુ અસરકારક નીતિની જરૂરિયાત યોજાઈ છે. આજે આપણે ગુજરાતમાં વધુ
તેજસ્વી જીવન લાવી શકે એવા નેતાઓની જરૂર છે. જુદાજુદા ક્ષેત્રમાં પહેલ કરી શકે,
નવાં સાહસ ખેડી શકે, મોટાં કાર્યો પાર પાડી શકે. અને આખા અને પ્રાગતિક ગુજરાત-
ના ભવ્ય સ્વપ્નને નક્કર અને સંગીન સત્ય બનાવવાની ધગશ અને શક્તિ જેનામાં હોય,
એવા માણસોની ગુજરાત વાટ જીએ છે. હમણાં પણ રાજકીય ક્ષેત્રથી માંડીને જુદાં જુદાં
ક્ષેત્રોમાં સમગ્ર હિંદમાં માનભર્યું સ્થાન ભોગવતા નેતાઓ ગુજરાતમાં છે; પણ આ બધા
નેતાઓએ પોતાની જાતે જ પોતાને ઘડ્યા છે, અથવા તો સમયે તેમને ઘડ્યા છે. એમને
અનુભવની શાળામાંથી કેળવણી મેળવવી પડી છે. આજની આપણી શાળાઓ ને કોલેજો
તો મેકેલેએ સો વર્ષ ઉપર નક્કી કરેલા ધ્યેય પ્રમાણે જ હજી કામ કરે છે; હજી પણ
તેઓ કારકુનો પેદા કરવાનાં જ કેન્દ્રો છે. ગુજરાતની ભણતરસંસ્થાઓમાંથી એવી બહુ જ
થોડી હશે જે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને સ્વતંત્ર રીતે વિચારતા કરી તેમનું ચારિત્ર્ય ઘડી તેમને
જીવનમાં આગળ ધપતાં અને માતૃભૂમિ તથા પોતાના બંધુઓની સેવા કરતાં શીખવે.
અનુભવના પાઠો બહુ મોંઘા હોય છે, અને એમાં બહુ વ્યય થાય છે એ આજે જીવન-
શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ સ્વીકારે છે. એટલે આપણી આજની પ્રથામાં ઘણી કાર્યશક્તિ અને
બહુ માણસો વેડફાઈ જાય છે. તે ઉપરાંત, આને લીધે સમૂહ-જીવનનો વિકાસ અટકે છે.

આ વ્યય અને અરાજકતા યોજનાના જમાનામાં નહિ પાલવે. આપણી યુનિવર્સિટી-
ઓએ અને ઉચ્ચ કેળવણી આપતી સંસ્થાઓએ પોતાના ભણતર વિશેના અસલી વિચારો
ત્યજી દેવા જોઈએ. શિક્ષણસંસ્થાઓએ તો વિચારની દુનિયામાં અગ્રભાગ લેવો જોઈએ,
એને બદલે આગસ અને શિથિલતા આપણી નજરે પડે છે. એ શરમભર્યું છે. આ પરિ-
સ્થિતિ નિવારવા માટે પરીક્ષા પૂરતી જ લાયકાત ધરાવતા, અને સમાજશક્તિ કરતાં
સ્મરણશક્તિ પર વધુ આધાર રાખતા સ્નાતકોને, હજારોની સંખ્યામાં પસાર કરવાથી
પોતાનું કામ પૂરું થાય છે એવી માન્યતા છોડી દેવી જોઈએ. યુનિવર્સિટીઓએ અને કોલેજો-
એ પોતાની સાધનસામગ્રીઓ વધારવી જોઈએ અને પોતાના શિક્ષણનું ધોરણ સુધારવું
જોઈએ. એમ એ રીતે મહા ગુજરાતના ઘડતરમાં પોતાનો ફાળો આપવા ભગીરથ પ્રયત્ન
કરવા જોઈએ. આ કામ આજના આપણા શિક્ષકોથી નહિ થાય. આજ તો ઘણી ખરી
કોલેજો યુનિવર્સિટીએ નક્કી કરેલી ઓછામાં ઓછી લાયકાતવાળી વ્યક્તિઓને અતિ ટૂંકા
પગારે, શિક્ષક નીમી પોતાનું કામ ગળડાવે છે. આને લીધે ઘણુંખરું તો જેમનું ટૂંકું બીજા
ક્ષેત્રમાં ચાલે તેમ ન હોય એવા માણસો જ શિક્ષણકાર્યમાં આકર્ષાય છે. પરિણામે સમાજમાં
શિક્ષકો વિશે હલકો ખ્યાલ વ્યાપ્યો છે. એટલે શિક્ષણમાં કુદરતી રસ લેતા પણ ઓછા

પગારે સતોપ ન માને એવા માણસો આ ધધામા પડતા અચકાય છે. સરવાળે સરેરાશ શિક્ષકની લાયકાત બહુ જ ઓછી હોય છે ઓછા પગારને લીધે બીજા ઠેકાણેથી આવક માટે ફાફા મારના પડે, એટલે આ લાયકાતનો પણ પૂરતો લાભ વિદ્યાર્થીઓને મળતો નથી આપણે પાછળ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે શિક્ષણનો આદર્શ ઉચ્ચ રાખવો હોય તો શિક્ષકોને નીમનાની આ પ્રથામા ક્રાંતિકારી કેન્દ્રો રચવા પડશે. દરેક કોલેજમા આપણે ઉત્તમ માણસોની નિમણૂક કરવી પડશે અને જો અમુક વિષયોમા સારી લાયકાતવાળા વ્યક્તિઓ મળી શકે એમ ન હોય તો એના કારણે શોધી તેમને દૂર કરવા શક્ય એટલા બધા પ્રયાસ કરના પડશે. સારામા સારા માણસોને આર્જવા માટે પૂરતો પગાર આપવો જોઈએ શિક્ષણના ધધામા વેપાર કે ઉદ્યોગ જેટલા વેતનની તો કોઈ આગા રાખી શકે નહિ, પણ સારા શિક્ષકને જીવનની જરૂરિયાતો સહેલાઈથી મળી શકે અને સરકારી ને સમૃદ્ધ માન સિદ્ધ જીવનના સાંપનો તે વસાવી શકે એવી આર્થિક ગિચાતિમા એને ગણવો એ એની કાર્યક્ષમતા માટે અનિવાર્ય છે એથી પણ વધુ અગત્યનું એ છે કે શિક્ષકોને સામાજિક મોભો જીવો હોવો જોઈએ આને ધણી સરકારોમા એમની સાથે ઓફિસના કારકુનો જેવો વ્યવહાર થાય છે, તે બધ થવો જોઈએ કાર્યપદ્ધતિમા એમને પૂરતું સ્વાતંત્ર્ય મળવું જોઈએ આ બધુ થાય તો જ ભવિષ્યના નેનાઓને ધડી યકે એની નક્કિતવાળા વિદ્યાર્થીઓ અને તેમના માતાપિતા પોતાની શક્તિથી માન અને પ્રેરણા જગાવે એવા ચારિત્ર્યવાન અને સમગ્ર લોકજીવનને વેગ આપી શકે એના ચેતનશીલતા માણસો શિક્ષક થના તત્પર થાય પોતાનું કાર્ય યોગ્ય ગીતે કરી શકે એ માટે આ શિક્ષકોએ શાળા બહારના જીવન સાથે પણ સતત સંસર્ગમા રહેવું પડશે.

૫ આજે બધી રીતે જોઈએ તો આવી જાતના શિક્ષણ માટે સમસ્ત ગુજરાતમા અમદાવાદ સૌથી યોગ્ય અને અનુકૂળ સ્થાન છે ગુજરાતનો પૂર્ણ વિદ્યમ એ નવા ભણતરનું ધ્યેય હોઈ અમદાવાદમા એક સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટી આવશ્યક છે એને હું રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટી નહિ પણ પ્રજાકીય યુનિવર્સિટી કહીશ તો મારો ભાવાર્થ આપ સત્વર સમજી શકશો આવી યુનિવર્સિટીનું લક્ષ સખ્યા પર નહિ પણ ગુણ પર રાખવું પડશે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણીમા સખ્યા એ બહુ અગત્યની વસ્તુ છે, એથી જ એને દરજિયાત બનાવવાની માગણી ઠેક ઠેક થઈ ગઈ છે પણ ઉચ્ચ કેળવણી, જે આપવાનું યુનિવર્સિટીનું ખરું કર્તવ્ય હોય છે, તેમા સખ્યા કરતા ગુણ પર જ વધુ આધાર રાખવો જોઈએ અલબત્ત, એમા પણ સખ્યા પર કૃત્રિમ મર્યાદાઓ બાધવી કે ઉચ્ચ કેળવણી માટે અમુકથી વધારે વિદ્યાર્થીઓ દાખલ ના કરવા એમ મારું કહેવું નથી મારું કહેવું એટલું જ છે કે ગુણેને ભોગે સખ્યા વધે એ અમલ જ ઉચ્ચ કેળવણીમાથી યોગ્ય ફાયદો લઈ શકે, અને એમા વપરાતા પૈસાનો, શક્તિનો કે સમયનો સમાજને પૂરતો બદલો આપી શકે એવી વ્યક્તિઓ કુદરતી ગીતે જ ઓછી હોય છે, એટલે જો આ નવી યુનિવર્સિટી લાયકાત પર જ ધ્યાન આપે તો તેથી આજના કુત્તા તે વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા ઘટવાની આમ થાય એમા શિક્ષણસચ્ચાઓને પેઢીની જેમ ચલાવતી આજની શિક્ષણમંત્રીઓને આર્થિક ગેરલાભ થશે, તેમ જ એમના વ્યવસ્થાપકોની સત્તા નધાગ્યાની વૃત્તિ પર અકુશ પડશે હમણા જ મદાગાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી કમિટીએ પૂના માટે એક જુદી યુનિવર્સિટીની ભલામણ

કરી છે. પૂનામાં ઘણી કોલેજો છે, જુદાજુદા વિષયો ત્યાં શીખવાય છે એ કાયદો છે, પણ તેની સાથે એ વસ્તુસ્થિતિમાં ગેરલાભ રહેયો છે. તે એ કે નવી યુનિવર્સિટી આ અભ્યાસની કોલેજોની નીતિને અનુસરી સંખ્યા પર જ ધ્યાન આપે અને શિક્ષણનું ઉચ્ચ ધ્યેય ભૂલી જાય. આજે સ્વાર્થત્યાગ અને અર્પણની ભાવના પર યોગ્યેલી કહેવાતી કેળવણીની સંસ્થાઓમાં સામાન્ય લાયકાતવાળા પ્રોફેસરો અને શિક્ષકો વધારે જોવામાં આવે છે. એ સંસ્થાઓ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધારે ને વધારે લેવામાં પાછું વાળી જોતી નથી, મકાનો પાછળ પુષ્કળ પૈસા ખર્ચે છે, પણ શિક્ષકોને—Staff—ને આજના જમાનાને અનુલક્ષી સરખું જીવનધોરણ જાળવવા પૂરતું વેતન આપતી નથી. અમદાવાદમાં હજુ કોલેજોની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઓછી છે, અને અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાયટી પણ હજુ નવી જ છે એ મારે મન કાયદો છે, ગેરકાયદો નથી. આપણે હજુ ખોટી દિશામાં એટલા આગળ વધ્યા નથી કે નવેસરથી સુધારણા ન કરી શકીએ.

જે યુનિવર્સિટીની રૂપરેખા હું આપ સમક્ષ દોરી રહ્યો છું એ યુનિવર્સિટી કેવી જાતની હોવી જોઈએ, એ માત્ર જુદી જુદી ગુજરાતની શિક્ષણસંસ્થાઓને પોતાની સાથે જોડી એના ઉપર સામાન્ય દેખરેખ રાખી માને (એટલે કે Federal typeની હોય) કે એ પોતે જ શિક્ષણની જવાબદારી પોતાને માથે લઈ જાતે ઉચ્ચશિક્ષણની સગવડો આપે (એટલે કે Unitary typeની હોય) એ વિષય પર મતભેદને સ્થાન છે. કદાચ સારામાં સારો રસ્તો એ છે કે અમદાવાદ શહેર માટેના શિક્ષણની જોખમદારી યુનિવર્સિટી પોતે જ લઈ અમદાવાદની બહારની સંસ્થાઓને આ યુનિવર્સિટીમાં જોડવાની છૂટ આપે. હાલ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના સંબંધમાં બને છે તેમ આ યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલી સંસ્થાઓએ અમુક શરતો પાળવી પડે; પણ શિક્ષણના નવા ઉચ્ચ આદર્શને લીધે મુંબઈ યુનિવર્સિટી કરતાં આ શરતો વધુ કડક હોય અને સંસ્થાઓ ઉપર દેખરેખ પણ વધુ સખત રખાય, એટલે ઓછામાં ઓછા પગારે જેવી તેવી લાયકાત ધરાવતા શિક્ષકો રાખવાની વૃત્તિ ધરાવનારી વેપારીવૃત્તિવાળી સંસ્થાઓનું આ યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન નહિ રહે એ મુદ્દા પર હું ભાર મૂકવા ઇચ્છું છું. શિક્ષણમંડળોની દૃષ્ટિ વિશાળ હોવી જોઈએ, એમની નીચેની સંસ્થાઓમાં પ્રોફેસરોનું સ્થાન ખરેખર ઊંચું હોવું જોઈએ, તેમાં પ્રિન્સિપાલ અને સ્ટાફનો તેમ જ શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓનો સંબંધ પરસ્પર મૈત્રીનો હોવો જોઈએ. એમ ન હોય તો વેપારી સંસ્થાઓની નોકરીમાં અને શિક્ષણમંડળોની કોલેજોમાં કામ કરવામાં શો ફેર? તે ઉપરાંત શિષ્યોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં શિક્ષકોની સંખ્યા હાલના કરતાં વધુ હોવી જોઈએ. ૧૫૦ થી ૨૦૦ અથવા તેથી વધુ મોટા વર્ગને વ્યાખ્યાનો દ્વારા શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિથી યોગ્ય શિક્ષણ અપાતું નથી તે અનુભવસિદ્ધ વાત છે. વર્ગો નાના જોઈએ તેમ જ વ્યાખ્યાનમાં સમજાવેલા વિષયો બરાબર સમજાયા છે કે નહિ તેની ઝીણવટથી ચર્ચા કરવાની યોગ્ય સગવડ જોઈએ. તે માટે વધુ મદદનીશ શિક્ષકોની જરૂર પડે. વળી શિષ્યોએ કોલેજોમાં જ મોટે ભાગે હોસ્ટેલમાં સાથે રહી શિક્ષકોની દેખરેખ નીચે અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિથી વધુ કાયદો થવા સંભવ છે. આવી 'Tutorial system' માટે પણ શિક્ષકોની સંખ્યા વધુ પ્રમાણમાં જોઈએ. હું આશા રાખું છું કે અમદાવાદ માટે જે નવી યુનિવર્સિટીની હું વાત કરું છું તેનો આદર્શ ઉચ્ચ પ્રકારની કેળવણી આપવાનો, સંશોધનને

ઉત્તેજન આપવાનો અને અત્યારના સંજોગોમાં માર્ગદર્શક થઈ પડે એવા નેતાઓ તૈયાર કરી સેવા કરવાનો રહેશે.

આ આર્ગ્ગની સિદ્ધિ માટે માત્ર આર્ટ્સ ટ્રેસેન્સેથી નહિ ચાલે ખીજ અનેક જાતના શિક્ષણ માટે પણ પૂરતી વ્યવસ્થા કરવી પડશે. ધારાશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન અને વેપારના શિક્ષણ માટે હમણા પણ થોડી સમ્પ્રાપ્તિઓ અગતિત્વમાં છે, એમનો યોગ્ય વિકાસ થાય, અને એમની આસપાસ આ કોયેન્સે માટે એક મોટી સમ્પ્રાપ્તિ ચલાવવામાં આવે તો ચાલે આ ઉપરાંત, આપણે શિક્ષણનો ધણી નવી ગાળાઓ (Faculties) અને કોયેન્સે તેમજ સંશોધનમંડળો સ્થાપવા પડશે દાક્ટરીવિદ્યા માટે અમદાવાદમાં હાલ સારી ગોઠવણ નથી તે દરવી પડશે. તેજ પ્રમાણે, કળાશુલ્કનો અને હુન્નર શીખવાની સમ્પ્રાપ્તિઓ (Polytechnics) તેમજ કૃષિવિદ્યાની શાખાઓ આ નવી યુનિવર્સિટીએ ઢાલવી પડશે મહાગુજરાતના ખાસ પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે સંશોધનવ્યવસ્થા પણ આ યુનિવર્સિટીએ જ કરવી પડશે. અખિલ હિંદના પ્રશ્નોના અભ્યાસ અને સંશોધનમાં આ યુનિવર્સિટીએ આજ છે તે કરતાં ધણી વધુ સગવડો આપવી પડશે આ ઉપરાંત, બિનવિદ્યાર્થી પણ અભ્યાસીર્ગ્ગને પોતાના જ્ઞાન અને ગમ ખીલવવાની પૂરી તક મળે એવી ગોઠવણ કરવાની પણ યુનિવર્સિટીની ફરજ રહેશે આભાવિદ ગીતેજ અમદાવાદ યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસ ઉપર પૂરતો ભાર મુકાશે, અને એ માટે અને ત્યાંસધી સ્વભાષાદ્વારા જ શિક્ષણ આપવા એ બધાયેલી રહેશે ગુજરાતી ભાષાને શિક્ષણનું વાહન કેટલે અશે તત્કાળ બનાવી મઢાય તે, એકપક્ષે એ ભાષા અને સાહિત્યની બધી ગકિત અને અસકિતના પૂર્ણ જાણકાર અને ખીજે પક્ષે જુદાજુદા વિષયોના નિષ્ણુતોના સહકારથીજ નક્કી કરી મઢાય પણ શરૂઆતના સમયમાં બધા શિક્ષણવ્યવહાર ગુજરાતીમાં જ કરવો એવો ખોટો હકામત રાખવાની જરૂર નથી એ સમય પૂરતું તો આજેજનું મદદસ્વીકારવું પડશે જુદાજુદા વિષયોના પાઠ્યપુસ્તકો ગુજરાતીમાં રચાતા જાય અને ભાષાની ખીલવણી થતી આવે, તેમ તેમ એ વિષયોમાં ગુજરાતી ભાષા પોતાનું મ્થાન લેતી જાય એ ક્રમ, અને અત્યારે કુદરતી લાગે છે જગતના મહાન ગ્રંથો ગુજરાતીમાં મળે તે માટે યોગ્ય અનુનાદો થાય એવી વ્યવસ્થા તરતજ કરવી જોઈએ હું માનું છું કે આ કામમાં તમારી મોસાયટી અગત્યનો ભાગ બજવી શકે, અને એ રીતે ગુજરાતની નવી યુનિવર્સિટી માટે તૈયારી કરવામાં સહાયરૂપ થાય

આ નવી યુનિવર્સિટીની આર્થિક ખાજૂ વિશે એક વાત સમજવી જરૂરી છે, અને તે એ કે આવી યુનિવર્સિટી ખીજ સરચાઓને ખાવી સાકળની સરચા કરતા કે હલકા ઘોગણથી અને લાયકાતથી ચલાવી દેતી સીધી શિક્ષણ આપતી યુનિવર્સિટી કરતા પણ વધુ મોઘી અને ખર્ચાળ નીવડશે નવી યુનિવર્સિટીમાં ઓછા વિદ્યાર્થીઓથીજ ચલાવવું પડશે વળી હિત્ય લાયકાતવાળાજ વિદ્યાર્થીઓને આમાં લેના હોય તો ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ માટે મક્કત બાજુનરની સગવડ કરવી પડશે, એટલે શીમાથી કે પરીક્ષામાંથી હાલ દરતા બહુ ઓછી આવક થશે સાધનસામગ્રી પર, શિક્ષકો પર, તેમજ શિષ્યવૃત્તિઓ પાછળ આજના કરતા ધણી વધારે ખર્ચ કરવો પડશે પણ આ ખર્ચ અનિવાર્ય છે, અને ગુજરાતીઓએ એને કીમતી "National Investment" તરીકે સમજવું જોઈએ આ મૂડીનું વ્યાજ બને રૂપિયા, આના અને પાઈમાં ના મળે, બધે અંદાજપત્રકમાં એ

ઉધારખર્ચમાં લખી વળાય, પણ એમાંથી ઘણી સુંદર આવક ગુજરાતને મળશે એ બાબતમાં મને જરાયે અંદેશો નથી. આવા ઉમદા આદર્શ માટે ગુજરાતના તાલેવરો અને અમદાવાદના કરોડપતિઓ યોગ્ય સહાય આપવા તૈયાર થશે એવી આશા મને છે. આવી યુનિવર્સિટીને પ્રાંતીય સરકાર તરફથી તેમ જ દેશી રાજસત્તાઓ તરફથી વર્ષાસનો મળશે એવી અપેક્ષા અસ્થાને નહિ કહેવાય, પણ ખરું તો, ખાનગી વ્યક્તિઓ તરફથી ખડોળું ભંડોળ મળે, તો જ આ યુનિવર્સિટી પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવી શકે, આવી આદર્શ યુનિવર્સિટી સ્થાપવા અને ચલાવવા અમદાવાદ સિવાય બીજું કયું શહેર ગુજરાતમાં કે આખા દેશમાં શક્તિવાન છે ? ગુજરાતની અને ખાસ કરીને અમદાવાદની સંપત્તિનો આથી સારો ઉપયોગ કયો થઈ શકે ?

૬. મેં પાછળ રૂપરેખા દોરી તેવી યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરવાની પ્રાથમિક તૈયારીમાં તેમ જ એની સ્થાપનાના કાર્યમાં આપની સંસ્થા જેવી જૂની અને પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાઓ ધણું કરી શકે. તે લોકમત કેળવી શકે, ફંડ ઉઘરાવી શકે તેમ જ નવી યુનિવર્સિટીની સ્થાપનામાં અને અનેક ક્ષેત્રો બાબતો પર નિર્ણય કરવાનો હોય તે બંધા પર વિચાર શરૂ કરે. આ સંસ્થા હવે નવી વિચારસરણી ગ્રહણ કરી ભાવી ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક પ્રગતિમાં તેણે શો હિસ્સો આપવાનો છે તે નક્કી કરે. હું જાણું છું કે યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાની વાત કરવી સહેલી છે, પણ એ કાર્યની સિદ્ધિ અઘરી છે. મહાત્મા ગાંધીજીની અનેક સેવાઓમાં રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટીની યોજના મારે મન બહુ મોટી સેવા છે. અમદાવાદની એ ગુજરાત વિદ્યાપીઠે શરૂઆતનાં થોડાં વર્ષોમાં જે સંગીન કાર્ય કરી બતાવ્યું તે તમારાથી અબધ્યું નથી. આજે એ વિદ્યાપીઠના ઘણાખરા સ્નાતકો એક કે બીજી રીતે, પોતાના સ્વાર્થને પડતો મૂકી, દેશની પ્રજાની સેવા કરી રહ્યા છે. હું જે સ્નાતકોના પરિચયમાં આવ્યો છું તેટલા ઉપરથી કહી શકું કે એમનું માનસ જ આપણી યાન્ત્રિક યુનિવર્સિટીના ઐજ્યુએટો કરતાં જુદું જ હોય છે. પણ આ ગુજરાત વિદ્યાપીઠનો અખતરો થોડો જ સમય ચાલ્યો, કારણ કે તેના સંચાલકોના હાથ પર બીજાં ઘણાં કામો હતાં અને છે, અને દેશના રાજકીય સંજોગો પણ સર્વથા અનુકૂળ નહોતા. હવે જમાનો બદલાયો છે, પ્રજા નવી જાતની કેળવણી માગે છે, સરકાર પણ હવે તેની જરૂરિયાત સ્વીકારે છે, એટલે જો લાયક કેળવણીકારો આ કાર્ય હાથમાં લે તો તે અવશ્ય પાર પડી શકે. માટે જ હું કહું છું કે તમારી સંસ્થાએ આ કામ માથે ઉપાડી લેવું જોઈએ.

સખ્યો મને માફ કરે પણ સાથે સાથે બીજી એક વાત કહી દઉં. મને આ સંસ્થાનું એક વલણ બહુ વિચિત્ર લાગ્યું છે. હજી પણ આપની સંસ્થા ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’ કહેવાય છે. આ ‘વર્નાક્યુલર’ શબ્દ એના આદ્ય સ્થાપક ફોર્બ્સના મોંમાં યોગ્ય હતો; સમયના પ્રવાહને માન આપી દલપતરામ જેવા મહાન ગુજરાતીઓને એ ચલાવી લેવો પડ્યો એ સમજી શકાય એવી વાત છે. પણ આજના જમાનામાં એ ‘વર્નાક્યુલર’ શબ્દ તો ખૂંચે છે. ‘નામમાં તે વળા શું?’ એવું વલણ અને જૂનાં નામો બનેલાં સાંસુધી નહિ બદલવાની વૃત્તિ સામાન્ય રીતે ઉત્તેજનપાત્ર છે, પણ આ શબ્દમાં તો આપણી હલકી સ્થિતિ અને અંગ્રેજી ભાષાની સર્વોપરિતાનું ગુમાનભર્યું સૂચન છે. આ નામ જેમ જલદી ફેરવી નાંખવામાં આવે તેમ સારું. તમારી સંસ્થાનો આદર્શ, મેં પહેલાં કહી તેવી જાતની યુનિ-

વર્સિટી અસ્તિત્વમાં લાવવાનો રહે આને પણ તમારે સા ગુજરાતી ભાષાના અધ્યાસને લગતું સંશોધન ચાલે છે, અને મને કહેવામાં આવ્યું છે કે એ વિભાગ—Department માં કામ કરે છે અને એનું ભાષિ ઉચ્ચત્વ છે એવા જ ક્ષેત્રોમાં કામ કરતી બીજી મંથાઓનો કે અમિતિઓનો સહકાર મેળવવો એ પણ આપની મર્યાદા બંધે હોવા જોઈએ આ સહકાર મેળવીને જો ચળવળ ઉપાડવામાં આવે તો લોકોના હૃદયમાં ગુજરાતની એકતાનું ભાન જાગત થાય અને નવી યુનિવર્સિટી માટે જાપના જાગે આ કામ શીઘ્ર થવા જોઈએ જો આ બાબત ઉપર ટૂંક સમયમાં વિચાર નહિ થાય તો લડાઈ પછીના વખતમાં આવતી હિતમ તકો ગુજરાતીઓ ગુમાવશે, એટલું જ નહિ પણ આજનું એમનું અમર્યાદાન પણ જોખમીશો એ ચોક્કસ છે ગુજરાતને આ બાબતમાં વિચાર કરતો કરવાની ફરજ અને હક આ સરકારનો છે

ગુજરાતની આબાદી વધારવાને અને સાચવવાને યોગ્ય આર્થિક યોજના તથા તેને અંગે આર્થિક તપાસ કરવાની જરૂરિયાત સમસ્ત ગુજરાતના આગેવાનો સમજી વખતસર પગલા લેશે એવી આશા રાખુ છું તથા તે માટે નેતાઓ અને કાર્યકર્તાઓ તૈયાર કરવા માટે એક આદર્શ યુનિવર્સિટી અમદાવાદમાં અધ્યાપ્ય એમ સર્વ કાર્ષિ હવે જ. અમદાવાદની સપત્તિ ગુજરાતની સેવામાં આવી ગીતે રાકાય તે જોવા અમદાવાદની પ્રજા જરૂર મગરૂરી-બરો પ્રયાસ કરશે એવી આશા રાખુ છું

પુસ્તકો સસ્તા મૂલ્યે મેળવવાની નવી યોજનાઓ

ગયા વર્ષે સહગત સ્વામીજીની પુણ્યતિથિ નિમિત્તે આ સંસ્થા તરફથી લાયબ્રેરીની બે યોજનાઓ જાહેર થઈ હતી. એ જ રીતે આ વરસે સખત મોંઘવારી છતાં બે સેટ ઘણા જ સસ્તા મૂલ્યે આપવાનું જાહેર કરવામાં આવે છે. એ પૈકીના સેટ નં. ૧ નાં રૂા. ૧૩૯-૦-૦ નાં નીચેનાં ૬૮ પુસ્તકો માત્ર રૂા. ૧૦૦)માં મળશે. પુસ્તકો રેલવે પારસલથી મોકલાશે. પેકિંગ તથા મુકાદમી સાદ ગણીને અમદાવાદ સ્ટેશન સુધીની ડિલિવરી ફ્રી અપાશે.

આ યોજના ૨૮-૧૨-૪૩ થી તા. ૧૫-૧-૧૯૪૪ સુધી ખુલ્લી રહેશે. જોઈતા સેટનો નંબર તથા તેનાં નાણાં મોકલી ઉપલી મુદત સુધીમાં પોતાનું નામ નોંધાવી લેવા વિનંતિ છે; ક્યારે મુદત વિત્યા પછી આ સેટો મળશે નહિ.

સેટ નંબર ૧

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ } ૧૨-૦	રામચંદ્ર દત્ત ને નાગમહાશય ૧-૦
-૪ અંથમાં }	મહાત્મા સચ્ચિદાસ-ત્રણ ચરિત્રો ૦-૧૦
માનસ રામાયણ-બે અંથમાં ૫-૪	લક્ષ્મણચરિત્ર-૨૬ લક્ષ્મણનાં ચરિત્રો ૧-૮
ભગવતી ભાગવત-૨૭ આવૃત્તિ ૬-૦	આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ-૨ જો ૨-૮
દત્ત-પરશુરામ-વેદાંતનો અંથ ૨-૦	આગળ ધસો ... ૨-૮
પાતંજલ યોગસૂત્ર ... ૧-૦	આદર્શ દ્વિતીમાળા-બે અંથો ૪-૦
તુકારામ ગાથા-૨ અંથો ૪-૧૨	કંતલખાતું ... ૨-૪
સ્વામી રામતીર્થ-૩ અંથો ૮-૦	શુભસંગ્રહ-ભાગ ૨ તથા ૬ મો ૫-૦
સ્વામી વિવેકાનંદ-૪ અંથો ૮-૧૨	ખાળકોની વાતો-ભાગ-૨ જો ૦-૮
આખ્યાતમાળા-બે અંથમાં ૪-૪	ભારતના વીરપુરુષો ... ૧-૪
વૈદિક વિતય-૩૬૦ વૈદિક અર્થના ૩-૧૨	વિભુની વાટે અને } ... ૦-૪
મહાભારત અંગ્રેજી ... ૩-૦	રામાયણની રતનપ્રભા }
પદિયારકૃત સ્વર્ગનું વિશાન }	સુખોદયપુષ્પવાટિકા ... ૦-૫
ફૂંચી, ખજાનો, પ્રકાશ, સીડી } ૨૦-૦	ઉપદેશસારસંગ્રહ ... ૧-૦
સડક વગેરે દશ પુસ્તકોનો સેટ }	ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૧, ૨, ૬ ૬-૦
ગામડિયા તરહેણો ... ૧-૬	મૂળ અંચરત્ત ગીતા-મોટી ૧-૨
હૃદયતરંગ ને પ્રાણજની ગો ૧-૦	મૂળ મૂળ ગીતા-મોટી ... ૦-૧૦
ગ્રીતમહાસતી વાણી ... ૨-૮	ગીતા માત્ર શુદ્ધ ભાષાંતર ૦-૪
બુદ્ધચરિત્ર-અન્ય સંત પુરુષો ૨-૦	સંસારમાં સુખ ક્યાં છે? ... ૧-૦
રામકૃષ્ણ પરમહંસ-ચરિત્ર ૨-૮	દાસબોધ ... ૨-૦
સંત તુકારામ-વિસ્તૃત ચરિત્ર ૨-૮	હુસિલમ મહાત્માઓ ... ૨-૪
જૈતન્યમહાપ્રભુ-ત્રણ અંથો ૬-૮	કચ્છની લોકવાર્તા ... ૨-૦
જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ તથા } ૨-૮	જ્ઞાનપટ, સોપાનપટ ... ૦-૧
સંત એકનાથ-ચરિત્રો }	

પ્રજ્ઞાનંદ અને શિવાનંદ-ચરિત્રો ૧-૬

કુલ પ્રત કટ : કુલ રૂા. ૧૩૯-૦

આમ રૂા. ૧૩૯-૦-૦નાં ૬૮ પુસ્તકોનો સેટ માત્ર રૂા. ૧૦૦)માં મળશે.

આ ૬૮ પુસ્તકોનાં પાન કુલ ૩૪૧૮૨ થાય છે. અને તેનું વજન લગભગ ૮૪ રતલ છે. આને આ મૂલ્યમાં એટલા ડેરા કાગળો પણ નહિ મળે.

સસ્તું સાહિત્ય વધારે કાર્યાલય } ઠે. લદ્દ પાસે, અમદાવાદ

યોજના નં. ૨ માટે પાછળ જુઓ →

પુસ્તકો સસ્તા મૂલ્યે મેળવવાની નવી યોજનાઓ

ગયા વર્ષે મહત્ત્વ આપીત્તની પુણ્યતિથિ નિમિત્તે આ સંસ્થા તરફથી લાયકરીની બે યોજનાઓ જાહેર થઈ હતી એ બે રીતે આ વર્ષે સખત મેળવવાની છતાં બે સેટ વણા બે મળતા મૂલ્યે આપનારુ જાહેર કરવામા આવે છે તે પૈકીના મેટ નં. ૨ નાં રૂ. ૧૩૨-૧-૦ નાં ૫૮ નીચેનાં પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૧૦૦)મા મળશે પુસ્તકો રેલવે પાસવધી મોડનારો પેટિંગ તથા મુકાદમી માફ ગણીને અમદાવાદ ગ્રેનન મુકીની ડિલિવરી ફી અપાશે

આ યોજના ૨૮-૧૨-૪૩ થી તા. ૧૫-૧-૧૯૪૪ મુધી ખુલ્લી રહેશે. લેખકના મેટનો નળ તથા તેના નાણા મોકલી ઉપવી મુક્ત મુધીમા પોતાનુ નામ નોધાની લેવા વિન તિ છે કમક મુક્ત પિત્યા પછી આ મેટો મળશે નહિ

સેટ નંબર ૨

મપૂર્ણ મહાભારત-૭ ભાગો	૬૫-૦	અષ્ટાવક્રગીતા	૦-૮
ઉપનિષદો (૧૧૨)-એ ભાગ	૬-૦	અખાની વાણી	૦-૬
તુલસીકૃત ગમાયણુ-એ ગ્રંથ	૭-૮	કલ્યાણમયી-એ દુનગી સ પટ ૧-૦	
વાલ્મીકિ રામાયણુ-એ ગ્રંથ	૫-૮	વીંગ દુર્ગાદાસ ને મોક મરદાદો	૦-૮
શ્રીમદ્ ભાગવત-એ ગ્રંથ	૮-૦	મુળોધ કથામાગર	૦-૦
મનુસ્મૃતિ ..	૩-૦	ભાગ્યના અષ્ટાંગો	૨-૮
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા	૬-૦	મુખી છવતનાં માધન	૧-૮
તુ' કોણુ લેં આમી માધવનીમ	૦-૦	મુલમ'અદ-નાગ ૧ લો	૦-૬
આર્યોના મ મ્કાર ..	૦-૦	આર્ય'ભિષક (દિ દનો વેદગાન)	૪-૦
મુખોધરનાકર	૦-૧૦	વેદક સ બ ધી વિચારો-એ ભાગ	૩-૧૦
આર્ય'ધર્મનીતિ ને	૦-૮	આયુર્વેદ નિબંધમાળા બે ભાગ	૬-૬
આણુક્યનીતિમા	૦-૮	આરોગ્ય વિષે મામાન્ય જ્ઞાન	૦-૬
વિષ્ણુમહા નામાવલિ દર્શન	૦-૬	આરોગ્ય ને ખોરાક	૧-૦
મ ત કળી-પદો વિવેચન સાથે	૧-૦	દૂધી વાર્તાઓ (ભાગ ૫ મો)	૧-૪
ભજતસાગર	૦-૮	ભારતીય નીતિકથાઓ	૦-૮
ગુજરાતની ગઝલો	૧-૦	મુળોધક નીતિકથાઓ	૦-૫
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (નીવક ઠી)	૧-૧૦	મહામુખી બાળકો	૦-૬
શ્રી ૫ ચરતગીતા (શ્રી રી)	૧-૧૦	બાળમહામુખી	૦-૬
મૂળમૂળગીતા-મ ન્યમાસ	૦-૮	બાળકોની વાર્તા-માન ૧ લો	૦-૩
આદર્શ ચરિત્રમ અદ-આ ૧ લો	૧-૧૦	રામકૃષ્ણ (ચિત્ર)	૦-૦
ભાગવતની દેવીઓ-૧૫૩ ગ્રંથો	૬-૦	જૈતન્ય મહામુખી (ચિત્ર)	૦-૦
દયાળુ માતા ને મહામુખી પુત્રી	૦-૬	મ વત ૨૦૦૦ તુ ૫ થાગ	૦-૬
ખિરણજી અને બીજા ..	૧-૮	તુકા મ્હળે-મરાઠી અભ ગો	૦-૫
છવંસુકિવિવેક	૧-૬		

કુલ પ્રત ૫૮ કુલ રૂ. ૧૩૨-૧

આ રૂ. ૧૩૨-૧-૦ના ૫૮ પુસ્તકોનો મેટ માત્ર રૂ. ૧૦૦)મા મળશે
આ ૫૮ પુસ્તકોના પાન કુલ ૨૬૫૮ થાય છે અને તેનુ વનન લગભગ

૭૮ ગન છે આને આ મુલ્યના એટલા કાગ કાગળો પણ નહિ મળે

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } કે બદ્ પાસે, અમદાવાદ
નવળાદેવીરાં, મુળધ-૨

